

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет
імені Івана Франка
Кафедра історичного краєзнавства
Кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ГАЛИЧИНИ
Матеріали VIII Краєзнавчої конференції
3 травня 2023 року

Світлої пам'яті професора
СТЕПАНА КАЧАРАБИ

Львів – 2023

УДК 94(477.83/86)(063)

I-90

Друкується за ухвалою Вченої Ради історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 11/2022-23 від 20 червня 2023 року)

Редакційна колегія:

Віктор ГОЛУБКО, д-р. іст. наук, проф.

Алла СЕРЕДЯК, канд. іст. наук, доц.

Іван ФЕДИК, канд. іст. наук, доц.

Лариса ШЕЛЕСТАК, д-р. філософії, асист.

Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали VIII Краєзнавчої конференції (3 травня 2023 р.). Львів, 2023, 294 с.

До збірника увійшов короткий виклад матеріалів доповідей VIII-ї Краєзнавчої конференції «Історичні пам'ятки Галичини».

Тематика студій стосується історико-краєзнавчої та культурної спадщини Галичини, проблеми охорони та відновлення архітектурних пам'яток, актуальності історичного краєзнавства, вивчення суспільно-політичної та економічної історії регіону, культури та побуту населення, історії церкви, аспектів військової історії Галичини. Репрезентовано дослідження про видатних історичних постатей, а також розглянуто місце Галичини у загальноєвропейському історичному контексті.

Цьогорічна конференція присвячена світлій пам'яті її ініціатора і засновника, професора Степана Петровича Качараби.

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2023

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА КРАЇВ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ (9)

Ярослав Баштевич

URBES CONSTITUIT AETAS... ДО ПИТАННЯ МІСЬКОЇ ЛОКАЦІЇ ЗОЛОЧЕВА У РУСЬКОМУ ВОСВОДСТВІ (10-14)

Костянтин Кондратюк

ЯКІВ ГОЛОВАЦЬКИЙ – КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ДІЯЧ, МОВОЗНАВЕЦЬ, ІСТОРИК (15-19)

Марія Пірко

«РУСЬКА ТРІЙЦЯ» І НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ НА СТОРІНКАХ ЗБІРНИКА «ШАШКЕВИЧІЯНА» (1963–1988, ВІННІПЕГ) (20-27)

Василь Лагоцький

ПЕРШЕ РУСЬКЕ ПАЛОМНИЦТВО ЗІ ЛЬВОВА ДО СВЯТОЇ ЗЕМЛІ 1906 РОКУ: МАТЕРІАЛИ «ПРОПАМ'ЯТНОЇ КНИГИ», ВИДАНОЇ ЖОВКІВСЬКОЮ ВАСИЛІАНСЬКОЮ ДРУКАРНЕЮ 1907 РОКУ (28-29)

Андрій Музика

ВІДКРИТТЯ ЗАЛІЗНИЦІ ХОДОРІВ – ПІДВИСОКЕ: САЛОННИЙ ВОЯЖ ОПІЛЛЯМ 1897 РОКУ (за матеріалами місцевої преси) (30-34)

Анастасія Баукова

ЗАГАЛЬНІ ЛЕКЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ. ЯК ФОРМА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ НАУКИ В ГАЛИЧИНІ (35-39)

Надія Халак

РУКОПИСНІ ПРАЦІ З ІСТОРІЇ ГАЛИЧИНИ: ДОВОЄННІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТЕФАНА ТОМАШІВСЬКОГО (1875–1930) (40-46)

Роксолана Пасічник

ВІД ВУЛИЦІ КРАШЕВСЬКОГО ДО ВУЛИЦІ СОЛОМІЇ КРУШЕЛЬНИЦЬКОЇ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ МУЗИКАЛЬНОЇ КАМ'ЯНИЦІ (47-54)

Анна Якимішин

ОЛЕКСАНДР МИШУГА У ВАРШАВІ: МАТЕРІАЛИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ МУЗИЧНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ СОЛОМІЇ КРУШЕЛЬНИЦЬКОЇ У ЛЬВОВІ. ДО 170-ЛІТТЯ СПІВАКА (55-60)

Данута Білавич

ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ БІОГРАФІЇ СОЛОМІЇ КРУШЕЛЬНИЦЬКОЇ (61-65)

Олександра Кирик

АСПЕКТИ ВЗАЄМИН ОЛЕКСАНДРА МИШУГИ І СОЛОМІЇ КРУШЕЛЬНИЦЬКОЇ (ДО 170-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ОЛЕКСАНДРА МИШУГИ) (66-68)

Мар'яна Зубеляк
ЛЬВІВСЬКІ АДРЕСИ СТАНІСЛАВА ЛЮДКЕВИЧА (69-73)

Ніна Дика
ОЛЕКСАНДР ДМИТРОВИЧ ТИЩЕНКО: СИЛУЕТ ВІОЛОНЧЕЛІСТА,
ПЕДАГОГА, ОСОБИСТОСТІ (до 100-річчя від дня народження) (74-79)

Олексій Миrowsький
МИРОСЛАВ СКОРИК – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОМПОЗИТОР (80-84)

Роксоляна Загайська
ЙОСИФ ЗАХАРІЯ – ЖИТТЯ НА ТЛІ ІСТОРИЧНИХ ЗЛАМІВ (85-89)

Назарій Гаращак
АРХІТЕКТУРА КУОРТУ НЕМИРІВ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ (90-94)

Святослав Шеломенцев-Терський
МУЗЕСЗНАВСТВО У ЛЬВІВСЬКІЙ ПОЛІТЕХНІЦІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ (95-98)

Андрій Левик
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ТЕМАТИКА В ЖУРНАЛІ «НАША СПАДЩИНА» (99-106)

Іван Федик
THE FOREIGN OFFICE AND THE FAMINE: BRITISH DOCUMENTS ON UKRAINE
AND THE GREAT FAMINE OF 1932-1933 (НЬЮ-ЙОРК: LIMESTONE PRESS, 1988),
493. ISBN 0-919642-31-4: ОГЛЯД ВИДАННЯ (107-109)

Зоя Баран
ПРОГРАМИ УРЯДУ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ З НАДАННЯ ДОПОМОГИ УКРАЇНСЬКИМ
БІЖЕНЦЯМ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ
(110-113)

РОЗДІЛ II **СУСПІЛЬСТВО, ПОЛІТИКА, ЕКОНОМІКА ГАЛИЧНИНИ (114)**

Микола Литвин
УКРАЇНСЬКЕ ЖИТТЯ У ВАРШАВІ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ ХХ СТОЛІТТЯ (115-116)

Ігор Мрака
НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЖИДАЧІВСЬКОГО ПОВІТУ
(1921–1939) (117-121)

Лев Калиняк, Діана Іванків
КОМУНІСТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ПОВІТУ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ
(122-124)

Мар'ян Сарабай
ВІДЗНАЧЕННЯ 150-ЛІТТЯ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ США В ГАЛИЧИНІ:
ЛИСТ ПЕДАГОГІВ І УЧНІВ НЕМИРІВСЬКОЇ НАРОДНОЇ ШКОЛИ 1926 р. (125)

Ірина Омелюх
ЖІНОЧА МОДА ЛЬВОВА 1950–1960-Х РОКІВ (126-129)

Василь Чура
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ НА ПОЧАТКУ
90х рр. ХХ СТ. У ВІДОБРАЖЕННІ РАЙОННОЇ, ВИРОБНИЧОЇ І НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПЕРІОДИКИ (130-133)

Олександра Несп'як
СИЛОВІ СТРУКТУРИ ЛЬВОВА У ВИБОРАХ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР 1989 Р.
(134-137)

Ігор Підкова
КАНДИДАТИ ВІД ГАЛИЧИНИ У ПРЕЗИДЕНТСЬКІЙ КАМΠΑНІЇ 1991 р.: ВІЗІЯ
НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (138-141)

Поліна Костюк
ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ ПРИВАТНОЇ ОСВІТИ ПІСЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВОВА) (142-146)

Тамара ПОЛЕЩУК
“ГАЛИЦЬКА РУСЬ” НА СТОРІНКАХ РОСІЙСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ
ПОЧАТКУ 1860-х РОКІВ (147-150)

Олег Павлишин,
ЗАБАВКАРСЬКА ШКОЛА У ЯВОРОВІ («КРАЙОВИЙ НАУКОВИЙ ВЕРСТАТ ДЛЯ
ВИРОБІВ ЗАБАВОК») НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (151-155)

Наталія Турмис
НУМІЗМАТИЧНА КОЛЕКЦІЯ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ: ІСТОРІЯ,
ФОНДИ, РАРИТЕТИ (156-158)

Розділ III **ГАЛИЧИНА В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ (159)**

Андрій Гречило
ВКЛЮЧЕННЯ ГАЛИЧИНИ ДО СКЛАДУ АВСТРІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ ТА
ФОРМУВАННЯ КРАЄВОГО ГЕРБА (160-163)

Руслан Сіромський
ПОВСТАНСЬКА ОДІССЕЯ МИХАЙЛА ОЛІЯРНИКА-«БОГДАНА» (1950–1952) (164-
166)

Ганна-Мелаія Тичка
ЄВРЕЙСЬКІ СХОВАНКИ ЧАСІВ ГОЛОКОСТУ У ПІДЗЕМНИХ МЕРЕЖАХ ЛЬВОВА
(167-170)

Андрій Козицький

МОГИЛА М. КУЗНЕСЦОВА У ЛЬВОВІ: РАДЯНСЬКИЙ МІФ І ДІЙСНІСТЬ (171-174)

Ганна Сіромська

ТУРИСТИЧНІ ОБ'ЄКТИ ЛЬВОВА В ЕКСКУРСІЙНИХ МАРШРУТАХ ВАТ «ІНТУРИСТ» (1960–1970-ті роки) (175-177)

Іван Мархвінський

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ДО НІМЕЧЧИНИ У 1990-Х РОКАХ (178-181)

Богдана Сипко

КЛЮЧОВІ ТЕЗИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗВІТУ СЕНАТУ «УКРАЇНА: РІК ВІЙНИ. ЯКІ УРОКИ ДЛЯ ФРАНЦІЇ?» (182-185)

Тетяна Голдак-Горбачевська

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ПЕРЕМИШЛЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (186-187)

РОЗДІЛ ІV

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ ГАЛИЧНИНИ (188)

Володимир Лагодич

ДО ПИТАННЯ АВАРО–СЛОВ'ЯНСЬКИХ ВЗАЄМИН У 60–90-ті РОКИ VI СТ. (189-194)

Любомир Хахула

СПАДЩИНА ЛЕГІОНУ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ У ЛЬВІВСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ МУЗЕЇ: ПРОБЛЕМА ОЦИФРУВАННЯ (195-196)

Олеся Куцька, Ірина Перемибіда

ГАЛИЦЬКА БИТВА – ОДНА З НАЙБІЛЬШИХ СТРАТЕГІЧНИХ ОПЕРАЦІЙ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (197-199)

Володимир Голубець

КРИМІНОГЕННА СИТУАЦІЯ В ОКУПОВАНОМУ РОСІЯНАМИ ЛЬВОВА (ВЕРЕСЕНЬ 1914 – ЧЕРВЕНЬ 1915 рр.) (200-204)

Тетяна Плазова, Інна Паламарчук

ФОРМУВАННЯ МЕДИКО-САНІТАРНОЇ СЛУЖБИ В ЧАСИ ЗУНР (205-207)

Емілія Казан, Ангеліна Пирожик

РУДОЛЬФ ВАЙГЛЬ І ГЕНРИК МОСІНГ – ЛЬВІВСЬКІ ВЧЕНІ, ЯКІ ПОДОЛАЛИ ТИФ (208-210)

Олег Боднарчук

ЗАХІДНА УКРАЇНА У ПЕРІОД ВЕРЕСНЯ 1939 –ЧЕРВНЯ 1941 рр.: МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАСТРІЙ НАСЕЛЕННЯ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ І ПОЛІТИКИ РАДЯНІЗАЦІЇ (211-220)

Афтанас Андрій
ДИСТРИКТ ГАЛИЧИНА В ПЛАНАХ НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ: ПОЛІТИКА
ПРАЦЕВИКОРИСТАННЯ ЄВРЕЇВ (221-224)

Алла Середяк
ТРАГІЧНА СТОРІНКА ДОБРМИЛЬСЬКОГО КРАЮ НА ЛЬВІВЩИНІ (1946–1947
рр.) (225-228)

Лариса Шелестак
УСНА ІСТОРІЯ: СПОГАДИ ТА ОЦІНКА ВИПУСКНИКІВ УНІВЕРСИТЕТУ ПРО
НАВЧАННЯ НА ВІЙСЬКОВІЙ КАФЕДРІ (229-232)

Віра Дутканич
ФЕНОМЕН ВІЗУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ І ЙОГО СУЧАСНЕ ТРАКТУВАННЯ В
КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2023) (233-235)

РОЗДІЛ V **СТУДЕНТСЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ (236)**

Іванна Проскурник
СТАРОСІЛЬСЬКА ФОРТЕЦЯ – НАЙБІЛЬША АРХІТЕКТУРНА ПАМ'ЯТКА (237-240)

Назар Федик
ОСТАННІЙ БІЙ УПА (241-242)

Руслан Форостенко
ПЕРШІ ЛЬВІВСЬКІ ГАЗЕТИ (243-245)

Катерина Куцька, Дмитро Устінов
ГАЛИЦЬКА ЗАЛІЗНИЦЯ ІМЕНІ КАРЛА ЛЮДВІГА (246-248)

Діана Кузів
З ІСТОРІЇ ПЛАСТОВИХ ОСЕРЕДКІВ: СТАНИЦЯ МИКОЛАЇВ (ЗАРОДЖЕННЯ ТА
РОЗВИТОК) (249-252)

Лілія Обиход
ЗАРОДЖЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСЕРЕДКІВ УКРАЇНСЬКОГО ЧЕРВОНОГО
ХРЕСТА (253-255)

Андрій Мельник, Катерина Мельник
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ МОЛОДІЖНИЙ РУХ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ
(256-258)

Остап Булич
ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТА ВИННИКИ (1900–1939 рр.) (259-263)

Маркіян Кузій
УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АРМІЯ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (264-268)

Олександра Слободянюк
ПАМ'ЯТКИ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ТУРИСТИЧНОМУ ПОТЕНЦІАЛІ
ВІННИЧЧИНИ (268-272)

Діана Кузьмак
«ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?» ІВАНА ДЗЮБИ В ОЦІНЦІ
РАДЯНСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ (273-180)

Андрій Погорілов
КОРІННЯ СУПРОТИВУ: РОЛЬ СІМ'Ї У ФОРМУВАННІ СВІДОМОСТІ ДИСИДЕНТА
(НА ПРИКЛАДІ ЗОРЯНА ПОПАДЮКА) (281-285)

Софія Приймачук
З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ІМЕНІ
ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО (286-287)

Зоряна Битківська
НАЦІОНАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ ЛЬВІВСЬКОЇ СЕЦЕСІЇ (ГУЦУЛЬСЬКИЙ ТА
ЗАКОПАНСЬКИЙ СТИЛІ) (288-291)

Захар Бойко
СЕЛО ЗВАНІВКА – МІСЦЕ ДОТИКУ ГАЛИЧИНИ ТА ДОНБАСУ (292-294)

РОЗДІЛ І
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА КРАЇВ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ
ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ

URBES CONSTITUIT AETAS... ДО ПИТАННЯ МІСЬКОЇ ЛОКАЦІЇ ЗОЛОЧЕВА У РУСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ

Золочів входив до десятки найбільших міст Руського воєводства ранньомодерної доби. Однак, історії цих міст, що слугували свого роду супутниками для королівського міста Львова, є малодослідженими. Біографію міста не можна написати, оминувши увагою питання його «народження», тобто міської локації та загалом першої згадки про поселення, а з цим є чимало труднощів. Часто виникають свого роду змагання у пошуках «міського коріння», іноді це призводить до викривленого чи неправильного трактування знайденої інформації¹.

Про поселення в кількох кілометрах від сучасного Золочева знаємо з княжих часів, під назвою Радече (воно було зруйноване татаро-монголами)². Уперше ж назва «Золочів», попервах у статусі села, з'являється в джерелах XV ст., але щодо конкретної дати існує чимало розбіжностей. А саме, найчастіше наводиться дата в діапазоні 1440- рр.³, сюди належить і 1441 р., яким датувала початки Золочева й відома дослідниця Луція Харевічова⁴. Нещодавно було знайдено документ, що «здавнював» поселення до 1423 р.⁵ Втім, як довів Януш Шишка, ця згадка стосується не міста Золочів, а іншого однойменного поселення. Плутанина спричинена однаковістю назв у двох різних поселеннях, одне з яких знаходилося у Львівській, а інше – на межі Львівської та Галицької земель воєводства. Чимало клопотів у цьому питанні додає й те, що обома поселеннями, що належали до окремих шляхетських комплексів, певний час володіли представники різних гілок однієї шляхетської родини – Сенінських⁶. У найбільш давніх джерелах згадують поселення Золочів на річці Стрипа, яке зараз є селом Золочівка у Тернопільській області, а перша згадка про власне Золочів, на річці Золочівка, що пізніше й стане містом з такою назвою, таки належить до 1440-х рр.⁷ З першої згадки

¹ Ярослава Верменич та ін., *Міська історія України: проблеми початкового датування. Науково-довідкове видання.* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2010), 14.

² Marian Buczek oraz Igor Sedelnyk, «Złoczów,» *Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego. Parafie, kościoły oraz kaplice (obwód lwowski) Czesc 1.* (2008), 402.

³ Верменич та ін., *Міська історія України*, 53.

⁴ Łucja Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa.* (Złoczów, 1929), 12–14.

⁵ Коли поселення «Золочів» перейшло від родини Кердеїв до коронного підчашого Яна Менжика з Домброви (майбутнього першого війта Дрогобича). Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów. Zespół 354. Dział I. nr 7258, https://cdiak.archives.gov.ua/baza_rech_pol/Data/PL_AGAD_354.xml

⁶ Дякую Богдану Смереці за те, що надав цінні поради та познайомив зі ще не опублікованою статтею про Золочів до електронної Енциклопедії історії України. Богдан Смерека, «Золочів, місто Львівської області», *Енциклопедія історії України*, http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Zolochiv_misto

⁷ Найбільш вірогідним вважається 1449 р. Janusz Szyszka, «Dobra pomorzańskie Kierdejów (Kierdejowiczów) w ziemi lwowskiej w XV wieku», *Średniowiecze Polskie i Powszechnie.* Т. 12 (16). (2020): 196; Смерека «Золочів».

припускаємо про існування поселення й раніше, але поки не маємо джерел для більш повного висвітлення цього періоду⁸.

У II пол. XV ст. територія, де згодом оформився Золочівський ключ, була адміністративно підпорядкована Олеську⁹. Землі Олеська в I пол. XV ст. належали до королівщини. Тому, Владислав III Варненчик, що мав велику потребу у фінансах для «угорської кампанії» та роздавав королівські маєтності заради позик¹⁰, не оминув увагою й східну частину Львівської землі. Так, у 1441 р. Владислав III надав землі Олеська перемишльському підкоморю і сандомирському старості Янові з Сенна (Яну Сенінському). Останній, окрім самого міста, отримав також однойменний повіт (або т. зв. «волость») з правом закладання на його території сіл та міст на німецькому праві¹¹. Переданий повіт не мав постійно сталої території, а поступово збільшувався через захоплення Сенінськими сусідніх наділів¹². Але вже в 1442 р. канцелярія видала ще привілеї для чотирьох власників майже одночасно, при тому, що ще не згасли права попереднього користувача¹³. Це спровокувало тривалу судову тяганину, втім, власниками залишились Сенінські¹⁴. Тому вони з II пол. XV ст. й називають себе «Oleskimy», «Małagoskimy», «Złoczowskiy»¹⁵. Щоправда, легітимність переходу «Олеської волості», а з нею і Золочева, до Сенінських серед дослідників викликала безліч застережень, зокрема, уже сам привілей 1441 р. Уже Садок Баронч вказав на ймовірну його фальсифікацію, що тоді було не важко, бо королі не підписували привілеїв. Викликає підозри те, що сам зміст привілею є надто загальним, до того ж і самі Сенінські неначе його приховували, не використовували його в суді, хоча такі нагоди випадали¹⁶. Документ «з'явився» в гродських книгах аж у 1537 та 1545 рр., коли його було вписано за проханням далеких спадкоємців й власників землеволодінь

⁸ Олександр Космолінський і Наталія Космолінська, «Найдавніша пам'ятка Золочева», *Вісник Інституту «Укрзахідпроект-реставрація»* 17 (2007): 93. У своїй статті О. та Н. Космолінські наводять низку документів з 1420 – 1430 рр., але під «Золочевом» насправді йдеться про село «Zolczow» у Галицькій землі Руського воєводства, яке і в наступні століття не змінило свого статусу («villa» у XV ст., та «wies» у XVIII ст.). Див.: Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego. Lwów, 1887. Т. 12: 15, 21, 94, 325, 357; Т. 25: 142, 245, 562.

⁹ Andrzej Janeczek, «Miasta prywatne na Rusi Koronnej do końca XV wieku», *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 77. (2016): 152; Przemysław Dąbkowski, *Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV wieku z mapą* (Lwow: Tow. Naukowe, 1939). 92–93; Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 12–14.

¹⁰ Andrzej Janeczek, «Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV—XVI w.», *Przegląd Historyczny*. 69. (1978): 610.

¹¹ Богдан Смерека, «Золочівський комплекс у Львівській землі Руського воєводства: власники, територія і населення у XVI ст. (за даними фіскальних джерел)», *Наукові праці історичного факультету: збірка наукових праць. Запорізького національного університету*. Вип. 45. Том 1 (2016): 17; Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 13.

¹² Андрій Корчак, «Підкамінь та його округа в адміністративно-територіальних поділах Великого князівства Литовського, Польської Корони, Речі Посполитої XIV – XVIII ст. А також гіпотези про Підкамінську волюсть та границю між Галицькими та Волинськими князівствами к. XI – XII ст. на теренах сучасної Брідчини», *Брідчина – край на межі Галичини й Волині*. Вип. 4. (2011): 31.

¹³ Юрій Зазуляк, «Навколо полеміки про феодалізм на Галичині XIV-XV ст.», *RUTHENICA*. 5. (2006): 101.

¹⁴ Космолінські, «Найдавніша пам'ятка Золочева», 94.

¹⁵ Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 15.

¹⁶ Юрій Гудима, «Галицько-Волинське князівство в XI–XIV ст.: територія, природні та людські ресурси». (Дис. канд. іст. наук, ЛНУ ім. І. Франка, 2020), 196–197.

Сенінських¹⁷. Тим паче, що в більшості згадок з XV ст. Золочів згадується як «villa», а в привілеї 1441 р. йдеться уже про «castrum Sloczow»¹⁸.

Упродовж століття рід Сенінських все більше дробився (уже в першого власника Олеської волості було п'ятеро синів та двоє доньок)¹⁹, утворивши кілька родових «гнізд», одне з яких зосередилося в Золочеві. Тому, якщо Ян Сенінський володів на сході Львівської землі ключем приблизно з 75 поселень, то володіння його нащадків були уже значно меншими²⁰. Окрім того, до зменшення, а то й зникнення поселень, додався з кінця XV ст. татарський чинник. Так, за поборовим реєстром 1515 р., до комплексу, що вже був сформованим навколо Золочева, нараховувалося лише 20 поселень²¹.

При поділі маєтностей по смерті Яна Сенінського в 1477 р. Золочів дістався його синові, львівському підкоморію Павлові (він записувався як «Paulus Olesskye de Zloczow»)²². По його смерті (бл. 1493 р.) перейшов до Павлового брата Яна (пом. 1508/1513 р.), а останнім з роду Сенінських, хто володів Золочевом був Станіслав (до 1532 р.)²³.

Таке подрібнення володінь, а звідси й зменшення прибутків, могло спонукати власників до господарської активізації, зокрема й створення міського осередку. Адже місто було джерелом економічного життя і вже своєю появою спричинялось до пожвавлення, насамперед, торговельних відносин в околиці (ставало місцем, де селяни з навколишніх територій могли продати вироблену продукцію), викликало наплив різних соціальних (купців та ремісників) та національних категорій людності з різних місцевостей, а до того ж, місто ставало й культурним центром²⁴. У процесі дроблення маєтностей між нащадками Золочів мав би виконувати вже й певні адміністративні функції, бо згадується як центр нового шляхетського ключа («włosci»)²⁵. Вочевидь, що для центру Сенінські мали б передбачити й зведення оборонних укріплень, що підтверджується

¹⁷ Богдан Смерека, «Описово-статистичні джерела про заселення та адміністративно-територіальний устрій Львівської землі Руського воєводства у XVI–XVIII ст.». (Дис. канд. іст. наук, Інст. укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2016), 164–165.

¹⁸ *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contexuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski*. P. 4, Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). Vol. 3, Acta vicescancellariorum 1533–1548, 241.

¹⁹ Гудима, «Галицько-Волинське князівство», 197–198.

²⁰ Charewiczowa, *Dzieje miasta Zloczowa*, 18.

²¹ Смерека, «Описово-статистичні джерела про заселення», 177.

²² *akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej* T. 15: 124–125, 514; Микола Андрусак, «Золочів», *Золочівщина. Її минуле та сучасне*. (Нью-Йорк-Торонто-Канберра: Гомін України, 1982), 56.

²³ Правний статус щодо володінь Сенінських доволі заплутаний й маємо не достатньо відомостей для безпомилкового ствердження, хто саме з їхнього роду вважався власником Золочева з 2 пол. 1490-х та до 1520-ти рр. Смерека, «Описово-статистичні джерела про заселення», 176; *Herby Rycerstwa Polskiego*. Przez Bartosza Paprockiego zebrane y wydane. Krakow: W Drukarni Macieia Garwolczyka. 1584. 946; Włodzimierz Dworzaczek, «Górka Łukasz h. Łódzia (ok. 1533–1573)», *Polski Słownik Biograficzny*. (Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960–61). T. VIII/3. Zeszyt 38. 413.

²⁴ Mateusz Wyżga, «Miasta i migracje w Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Zarys problematyki», *Klio - Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym*. T. 52 (2020): 62–63, 75–76; Ryszard Szczygieł, «Miasta prywatne w Polsce od XIV wieku do 1772 roku – chronologia lokacji, właściciele, pełnione funkcje», *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. 77. (2016): 342; Tadeusz Lalik, «Funkcje miast i miasteczek w Polsce późniejszego średniowiecza», *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Tom 23. Nr 4. (1975): 551–560.

²⁵ Вищий статус Золочева над навколишніми поселеннями бачимо вже в 1477 р. при поділі маєтків Яна Сенінського. Bronisław Sokalski, *Rys geograficzno-statystyczny zloczowskiego okręgu szkolnego wraz z dokładnym opisem poszczególnych miejscowości obu powiatów (zloczowski i brodzki)*. (Zloczow: nakł. Towarzystwa Pedagogicznego, 1885), 212.

археологічно, а саме, відомо про існування поблизу міста «fortalicium», на горі на перехресті доріг з Бережан, Помор'ян та майбутнього Тарнополя²⁶.

Зберігся та є опублікований магдебурзький привілей для Золочева. Так, у самому привілеї за 1523 р. окреслюється поселення як «oridum Zloczow» та містяться слова, що «всі попередні права у цьому місті скасовуємо»²⁷. До того ж, як зазначав Зигмунт Уранович, оскільки у привілеї нового власника Анджея Гурки з 1537 р. щодо міста вжито формулу «a multis temporibus sit fundatum et erectum», місту не могло бути лише 14 чи навіть 37 років, а було значно більше²⁸. Тому припускаємо, що міська локація Золочева відбулася задовго до надання магдебурзького права 1523 р. Однак, через брак джерельних свідчень щодо «народження міста» (зокрема, локаційного привілею та локаційного документу) важко вказати конкретно відколи можна говорити про міський статус Золочева²⁹.

Якщо говорити про джерельні свідчення, то в перших згадках на означення Золочева використовується слова «villa» (іноді «super villa», «villa regia»)³⁰. Слово «villa» здебільшого тлумачать як «село», але воно також могло розумітися і як «шляхетський маєток» («двір», «укріплення»), що складався з: оборонного дому та комплексу дерев'яних будівель господарського та житлового призначення³¹. Статус села за 1469 р. підтверджує Денис Зубрицький, який зазначив, що «teraznieysze miasto cyrkularne Zloczow było jeszcze prywatną wsią»³².

Ще один спосіб, щоб можна було говорити про початок правового визнання поселення як міста, було його притягнення до сплати міських податків чи поява міських урядників (війта)³³. Хоча ще в 1493 р. натрапляємо в документах на «Золочів та інші села» («Sloczow et in aliis villis») у власності львівського підкоморія, то уже через рік, бачимо зобов'язання до сплати міського податку шосу «in exactione censuum alias soz in opido Sloczow»³⁴. Кілька років до цього, з 1489 р. відомо про золочівського війта³⁵. А за 1500 р. уже зустрічаємо міщанина Михайла із Золочева «Michael de Szloczow opidanum»³⁶. На основі цього виглядає, що Золочів став містом на межі 1480-х та 1490-х рр.

Тобто, якщо взяти, що від перших згадок про міський характер Золочева до надання магдебурзького привілею (можливо, повторного) минуло майже 30 років., це відповідає словам Ганни Врублевської, що для просторової локації необхідно від 10 до 30 років³⁷. Тому, якщо наприкінці XV ст. хтось з роду Сенінських отримав локаційний привілей на закладення міста, то упродовж наступних років тривала його просторова локація. Таку її тривалість можна пояснити розташуванням поселення на «татарських шляхах» (два з них (Волоський та Кучманський) проходили через Золочів)³⁸. Необхідно було пройти

²⁶ Charewiczowa, *Dzieje miasta Zloczowa*, 20.

²⁷ «removentes ibidem omnia iura polonica, modos, puncta et consuetudines eorum universas», 113–114.

²⁸ Zygmunt Uranowicz, *Przywileje miasta Zloczowa*. (Zloczow: Drukarnia Wilhelma Zukerkandla, 1895), 10.

²⁹ Там само, 9.

³⁰ Dąbkowski, *Podział administracyjny województwa ruskiego*, 92; Charewiczowa, *Dzieje miasta Zloczowa*, 13.

³¹ Космолінські, «Найдавніша пам'ятка Золочева», 93.

³² Denys Zubrycki, *Kronika miasta Lwowa*. (Lwow, 1844), 119.

³³ Андрій Заяць, *Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття*. (Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003), 91.

³⁴ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej. T. 15: 313, 321.

³⁵ Смерека, «Золочів».

³⁶ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej. T. 19: 467.

³⁷ Szczygieł, «Miasta prywatne w Polsce», 22.

³⁸ Л. Харевічова зауважила, що саме це відбулося в назві одного з найдавніших золочівських передмість «Шляхи». Charewiczowa, *Dzieje miasta Zloczowa*, 16–18.

низку локаційних етапів (просторова розмітка для нових будівель, залюднення та забудова, створення торгу), тому «organizacja i zagospodarowanie były procesem wieloletnim»³⁹. І хоч місто засновувалось не на «сирому корені», що мало б спростити його локацію, але була необхідність його перепланування й зведення низки споруд, за наявністю яких і можна візуально розрізнити місто від великого села (храм, торгова площа чи ринок, резиденція власника)⁴⁰. Розташування на перехресті торговельних шляхів (що заохотило Сенінських ще з 1460-х рр. до самовільного збирання мита з проїжджих купців, що зупинялись в Золочеві)⁴¹ та в близькості до Львова вочевидь сприяло й ранньому розвитку торгу. До часу проведення просторової локації відносяться й перші згадки про сакральні споруди (костел та церкву)⁴² у поселенні.

При спробі підрахунку та проведенні класифікації на 4 категорії міських поселень на теренах, що належали до Королівства Польського Генріх Самсонович на 1500 р. відносить Золочів до четвертої найнижчої категорії «posiadające prawa miejskie, aspiracje – niekiedy uzasadnione»⁴³. Такі поселення об'єднували невеликі групи людей поза рілляництвом, там знаходилися будівлі парафіяльного храму та шпиталю, був привілей, що надавав міське право та за ним діяв щотижневий торг⁴⁴.

З кінця XV ст. Золочівський комплекс зазнавав великих руйнувань від татарських набігів. Чимало поселень було знищено й не відновлено, але центр ключа, завдяки статусу міста, зберігся й продовжував розростатися. Таким чином, Золочів, що виринав в джерелах з сер. XV ст. як одне з численних сіл на сході Львівської землі, поступово перетворюється на важливий міський осередок, для піднесення якого власники й виклопотали надання магдебурзького привілею.

³⁹ Szczygieł, «Miasta prywatne w Polsce», 20–22; Заяць, *Урбанізаційний процес на Волині*, 107–127.

⁴⁰ Заяць, *Урбанізаційний процес на Волині*, 106–107.

⁴¹ Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 17–18.

⁴² Jacek Chachaj, «Czy ministri i ministri ecclesiae byli nauczycielami szkół parafialnych w XV wieku na terenie katolickiej archidiecezji lwowskiej?», *Studia z dziejów wychowania i kształcenia od średniowiecza do XIX wieku* (2009): 41. Aleksander Jabłonowski, *Źródła dziejowe. T. 18, cz. 1. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 7, cz. 1. Ruś Czerwona* (Warszawa: Warszawska Drukarnia Estetyczna, 1902), 158.

⁴³ Maria Bogucka oraz Henryk Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*. (Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986), 108, 118.

⁴⁴ Там же. 108; Цікаво те, що хоч автор зазначив, що межа між третьою та четвертою категоріями є доволі умовною, але в першій редакції статті, опублікованій в 1979 р. він відніс Золочів до третьої групи, поселення якої відігравали вже більше значення для локального ринку. Henryk Samsonowicz, «Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski», *Kwartalnik Historyczny*. R. 86. Z. 4. (1979), 928.

ЯКІВ ГОЛОВАЦЬКИЙ – КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ДІЯЧ, МОВОЗНАВЕЦЬ, ІСТОРИК

Яків Федорович Головацький (1914–1888) народився в селі Чепелі Бродівського повіту на Львівщині, в родині священника. Домашню освіту здобував русинською (тобто українською) мовою, що рідко траплялося в освічених родинах у Галичині. Більшість молоді навчалася тоді польською або німецькою мовами. Навчався у Львові – у духовній семінарії та на філософському факультеті університету. У студентські роки разом із М. Шашкевичем та І. Вагилевичем організував літературний гурток «Руська трійця», відтоді пов'язав своє життя з ідеєю національно-культурного відродження українського народу.

Мандруючи карпатськими селами у пошуках фольклорного матеріалу, Яків Головацький дійшов до Словаччини й Угорщини. Познайомився з видатними діячами слов'янського відродження – чехом Я. Колларом, словаком М. Годжею, сербом Г. Петровичем та ін. За їхньої підтримки організував видання альманаху «Русалка Дністровая» (1837)⁴⁵.

Упродовж 1842–1848 рр. Я. Головацький служив священником у сільських парафіях. У цей час надрукував у Лейпцігу статтю «Становище русинів у Галичині», що сколихнуло громадську думку. Він також взяв участь у підготовці альманаху «Вінок русинам на обжинки» (1846–1847 рр.), де опублікував свої романтичні вірші, переклади сербських пісень і статтю до них та ін.

Революційні заворушення у Центральній та Східній Європі 1848 р. покликали його до активного громадського життя у Львові. На з'їзді культурно-освітніх діячів (Собор руських учених) він виголосив доповідь, за висловом М. Возняка, «науковий гімн на честь народної мови». Цього ж року як професор «руської кафедри» Я. Головацький почав викладати літературу у Львівському університеті. Певний час був деканом, протягом 1863–1864 рр. обирався ректором. У 1867 р. за русофільські погляди звільнений з університету австрійською владою.

Пізніше Я. Головацький виїхав до Вільна (тепер Вільнюс, Литва), де очолив Археографічну комісію для розбору давніх актів, яка опублікувала чимало джерел з історії України, Білорусії та Литви⁴⁶. З найважливіших праць цього періоду слід назвати чотиритомне видання “Народные песни Галицкой и Угорской Руси”, здійснене в Москві у 1878 р.

Упродовж життя Я. Головацький опублікував понад 200 праць мовознавчого та історичного характеру. Найголовніші з них були присвячені актуальним проблемам минулого західноукраїнських земель, насамперед історії Галичини.

У дослідженні «Розправа о язици южноруським і його нариччях» Я. Головацький подає вичерпні, як на свій час, відомості про етнічну і мовну єдність українського народу. Він

⁴⁵ *Народжені Україною*, Меморіальний альманах у двох томах. Київ, 2002. Т. 1, 436.

⁴⁶ Довідник з історії України. За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. Вид. 2-ге. Київ, 2001. С. 166.

вважає, що єдиний народ заселяє Південну Русь, Галичину і Північно-Східний закуток угорського королівства. Народ цей «говорить одним і тим же язиком, котрий називається у себе і в сусідів українським, малоруським (южноруським) або таки руським»⁴⁷. Сприраючись на факти і наукові розвідки відомих на Слов'янщині авторитетів – Даля, Міцкевича, Коубека, які відзначали могутню емоційну силу, лексичне багатство української мови, Я. Головацький обгрунтував висновок: «язик южно-руський є красноручен, повний, поважний, сильний, свободний»⁴⁸. Цікаво, що Головацький вживає і термін «Україна» для характеристики всіх українських земель. Для нього руський, український, малоруський – це назва одного народу.

Я. Головацький вважав слов'ян «первісними обивателями» Прикарпаття і саме звідси, «із свого стародавнього отечества»,⁴⁹ на його думку, вийшли південні, західні і східні слов'яни.

Головацький, як і багато інших істориків того часу, вважав, що держава у східних слов'ян, як і в інших народів, виникла внаслідок завоювань. У «Великій Хорватії...» Головацького мова йде про існування Давньоруської держави з центром у Новгороді, а пізніше – в Києві.

Історію України Головацький поділяв на три періоди: перший – від прийняття християнства на Русі (988–1350 рр.), другий – від 1350 р. і до появи нової української літератури, пов'язаної з ім'ям І. Котляревського (кінець XVIII ст.), третій – від кінця XVIII і до середини XIX ст. Періодизація історії України, запропонована Головацьким, відповідала рівню тодішньої науки в Галичині і, звичайно, не уникла її недоліків.

Висвітлюючи історію Київської Русі, Головацький найбільше уваги приділяє Галичині та Волині. Розповідаючи про князювання Олега, Ігоря, Володимира, Ярослава Мудрого, Головацький весь час повідомляє про події, зв'язані з «Великою Хорватією», наприклад, про відвоювання Володимиром Святославовичем червенських міст у польських феодалів. Головацький говорить про роль міст Галичини – Белза, Звенигорода, Буська – як форпостів Русі, про значення князювання Ярослава Осмомисла, коли Галицьке князівство простягалось «від Сана і Карпат до Дуная і Чорномор'я». Періодом розквіту Галицько-Волинського князівства Головацький справедливо вважає князювання Романа Мстиславовича і особливо Данила Романовича – «великого політика», який «удержав» незалежність держави в тяжких умовах монголо-татарської навали і при тому вживав заходів для розвитку торгівлі і ремесла. Про становище Галичини після смерті князя Данила Головацький пише дуже коротко і зазначає, що у 1340 р. край був загарбаний польським королем Казимиром III і втратив політичну незалежність.

Усупереч поглядам польських учених, які вважали похід Казимира III в Галичину позитивним історичним фактом, Головацький підкреслював, що загарбання краю Казимир здійснював «правом сильнішого, використовуючи слабкість руських, які не могли чинити опору».

Свою головну історичну працю Головацький не випадково назвав «Великая Хорватия, или Галицко-Карпатская Русь». «Велика, або Біла Хорватія», – це назва, яку дав у своїх книгах візантійський імператор Константин Багрянородний слов'янським землям у

⁴⁷ Я. Головацький, «Розправа о язичі южноруським і його нариччях», *Исторический очерк основания Галицко-Русской материцы*. (Львов, 1850), 46.

⁴⁸ М. Жулинський, *Українська література: творці і твори*. (Київ, 2011), 75.

⁴⁹ Я. Головацький, *Великая Хорватия или Галицко-Карпатская Русь*, Москвитянин, 1841.

верхів'ях Дністра. «Повість временних літ» також знає хорватів як одне із східно-слов'янських племен, хоч і не визначає докладно їх місцезнаходження. Головацький під «Великою Хорватією» розуміє Галичину і Закарпаття, тому ототожнює термін «Велика Хорватія» з назвою «Галицько-Карпатська Русь».

Безперечною заслугою Я. Головацького є спроба подати поряд з історією Галичини і відомості з минулого Закарпатської України. Він розглядає історію Закарпаття і Галичини у зв'язку з історією всіх українських земель, які входили свого часу до складу Київської Русі. Головацький вважав, що населення Закарпаття споконвіку було слов'янським, причому частину його становили предки «нинішніх угорських русинів», тобто закарпатських українців. «Карпати по южному стоку були уже заселені народом перед пришествієм мадярів», – вказував Головацький. В X ст. прикарпатські землі потрапляють у залежність від київських князів. Олег під час походу на Царгород мав «межи дружиною своєю і хорватів, підданих або лише добровільних товаришів». Головацький припускав, що Ігор у своїх походах «заходив аж поза дільниці сусідніх хорватів, але приєднати землі хорватів до Київської держави вдалося тільки Володимирі Святославовичу і сину його Ярославу». Відтоді Хорватія «прибрала собі раз і назавше ім'я Русі».

Іншою, на думку Головацького, була доля слов'янського населення Закарпаття. Спочатку воно ввійшло до складу Великоморавської держави, а на початку X ст. зазнало нападу угорців. «Розігнані остатки народу, – вважає учений, – котрих хоч і неволя диких варварів не досягнула, іскали в горах прибіжища і переходили на другу сторону Карпат к своїм одноплеменцям». Тут вони, «розсіпані між тутешніми хорватами, змішавшись с послідніми, становили с временем один нарід, прийнявши від своїх владітелей ім'я русинів, котроє і по сю пору задержалося».

Головацький не міг у той час до кінця розв'язати дуже складне питання про стосунки Закарпаття з Київською державою, але цілком вірно, із знанням справи довів автохтонність закарпатських слов'ян, їх близькість до східно-слов'янських племен, зокрема до білих хорватів.

Учений рішуче заперечує теорію «переселення» русинів з районів Києва в Паннонію і доводить, що східнослов'янські племена в Закарпатті існували ще до появи в Паннонії угорців.

У той же час Головацький визнає частковість переселення з Закарпаття в Галичину та навпаки. Якщо в IX–X ст. відбувалось переселення з Закарпаття в Галичину, то в XIII ст. «галицькі жителі утікали, рятуючись від татар, за Бескид». Згадує Головацький і події початку XIV ст., коли подільський князь Федір Коріятович із своїм загоном переселився в Закарпаття і «зустрів в тих сторонах своїх одновірців, тобто русинів».

Головацький відзначає, таким чином, цілком закономірні постійні зв'язки між двома українськими землями. Карпати не були перешкодою, навпаки, вони з'єднували Закарпаття і Галичину як у XIII–XIV ст., так і пізніше.

Про історію Закарпаття у складі Угорської держави Головацький говорить дуже коротко. Він вважає, що впродовж століть «тутешні русини» зберегли віру і звичаї і не брали жодної участі в політичних справах, були «чужі війнам, відомим через мадярське дворянство».

Спираючись на літописні повідомлення, Головацький детально описав нашествя татаро-монголів на Південно-Західну Русь, героїзм руських людей того часу. Його оцінка

наслідків монголо-татарського іґа для Русі відрізняється від думки тогочасних учених. Російський історик Карамзін, наприклад, вважав іґо монголо-татарських ханів «нещастям», яке стало «причиною добра» і в цілому було корисним для Русі. Головацький не погоджувався з таким твердженням і вказував, що монгольське іґо було важким горем для Русі, адже завойовники не тільки перервали дальший розвиток «духовної освіти», але й усе «громадянське життя» народу.

Повертаючись до висвітлення історії Галичини, Головацький зазначає, що в XIV ст. край був загарбаний Польщею і втратив свою державну незалежність. Однак, «народ не був вбитий до смерті, але тільки тяжко поранений, життя його проявлялося у гайдуцтві та чорногорцях». Мова йде про народний рух, про виступи месників, які ховалися у неприступній Чорногорі в Карпатах. Головацький називає такі виступи «боротьбою політичною», підкреслюючи тим самим, що це був фактично рух за відродження національної незалежності.

У нерівній боротьбі з наступом шляхетської Польщі, писав Головацький, українцям допомагали братства. З усіх установ такого роду найактивнішим виявилось Львівське ставропіґійське братство, яке майже до початку XVIII століття... брало участь у всіх важливих питаннях, що торкалися реліґійного, наукового і народного життя Південно-Західної Русі⁵⁰.

В одній із своїх статей Головацький торкався походження українського козацтва. Він, зокрема, писав, що галицький «простий народ», рятуючись від гноблення, залишав свої хати і «юрбами тікав на Україну (на Слободу, на волю)». В іншій праці Головацький доводив, що до козацтва долучалися й галицькі селяни, які, «залишивши сім'ї, йшли на пограничну Україну, до козаків» і там ставали «учасниками сміливих подвигів козацьких».

Я. Головацький звертався також до висвітлення визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. На думку вченого причинами визвольної війни були «...реліґійні суперечності, переслідування, внутрішні пригнічення»; «гноблення досягло найбільшого ступеня», і наслідком цього була «реліґійно-народна війна». Він розглядав події середини XVII ст. в Україні як народне повстання, що охопило всю її територію, в тому числі Галичину. «Найважливіша доба, писав він, – була за Хмельницького. Тоді наш мир був свідком славних битв під Зборовом, Збаражем, облоги Львова. Тоді козацька слава розлилася, як широкий Дунай, на всю Червенську Русь». Головацький високо оцінював діяльність Б. Хмельницького як борця за незалежність України. Він особливо підкреслює думку Хмельницького, що до складу возз'єднаної України повинні були ввійти серед інших «козацьких наших провінцій – Галицька, Львівська, Белзька, Волинська».

Цікавою є думка Головацького і про те, що національно-визвольна боротьба українського народу упродовж століть мала важливі результати для народу. У боротьбі, зазначає Головацький, народ загартовувався, і «вийшов переможцем, хоч і зазнав пошкоджень». Перемога полягала в тому, «що русин зберіг свою віру, свою мову, свої вітчизняні звичаї».

Заслуговує на увагу думка Я. Головацького про рубіж між середніми і новими віками у світовій історії. Вчений шукав його в наслідках застосування пороху, значенні для

⁵⁰ Я. Головацький, *Начало и действие Львовского Ставропигийского братства*. (Львов, 1860), 400.

людства книгодрукування, у прокладенні морського шляху в Індію і, нарешті, у відкритті Америки.

Отже, історик вважав, що поступу людства у ті часи сприяли великі географічні та наукові відкриття. Все це засвідчує, що Я. Головацький був самобутнім і вдумливим науковцем, який залишив помітний слід у вітчизняній історіографії.

**«РУСЬКА ТРІЙЦЯ» І НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ
ГАЛИЧИНИ НА СТОРІНКАХ ЗБІРНИКА «ШАШКЕВИЧІЯНА» (1963–1988,
ВІННІПЕГ)**

У «Нарисі українсько-руської літератури» в розділі «Відродження Галичини до 1848 р.» Іван Франко пише: «З... інтелігентного руського товариства, з попівських родин, що ще від часів Польщі зберігали стару руську традицію, а в новіших австрійських школах придбали дещо ширшу освіту, вийшли піонери нового національного відродження Галицької Руси Маркіян Шашкевич, Яків Головацький і Іван Вагилевич, що в р[оці] 1833 у Львівській духовній семінарії визначилися в крузі руських питомців [студентів] як “Руська трійця”...»⁵¹. За однотайною думкою дослідників М. Шашкевич займає провідне місце в усіх літературних і наукових починаннях цього гуртка.

Історична заслуга «Руської Трійці» у тому, що її учасники серед перших звернули увагу на українську мову й фольклор, історію та культуру, дбали про народну основу літератури, почали й свої твори писати рідною мовою. Гуртківці висунули саму ідею національного відродження і, незважаючи на всілякі перешкоди, заборони й обмеження, започаткували службу тій ідеї не одного покоління українців. У радянський час писати про «Руську Трійцю», діячі якої були греко-католицькими священниками, – означало хоч як, але пропагувати ідею національної свободи, – наголосив український літературознавець Михайло Шалата⁵². Саме тому в Україні наукове осмислення цієї теми природним шляхом розвиватися не могло, а публікації в пресі того часу були надто скромні й обмежувалися коментуванням текстів учасників гуртка, характеристикою середовища, а не дослідженням їхнього внеску в культурну скарбницю українського народу.

Призупинене на рідних землях державне й культурне відродження українців у ХХ ст. продовжувала діаспора. Її представники в міру своїх матеріальних можливостей, поза сферою політичних та ідеологічних втручань і цензури вивчали та популяризували творчу спадщину видатних постатей минулого, значення і заслуги яких на віддалі часу постають окресленіше. З цією метою в країнах Західної Європи, США та Канаді створювалися громадські організації, наукові установи, видавництва, які сприяли розвитку українського книговидання та преси після Другої світової війни. Серед них збірник «Шашкевичіяна», який видавали у Вінніпезі (Канада) упродовж 1963–1988 рр. Видання є важливим джерелом для вивчення соціально-політичного, культурного, релігійного і просвітницького життя різних періодів української історії, особливо доби, коли жив і творив М. Шашкевич – перший на Західній Україні народний поет. На жаль, через глухі соціалістичні мури він практично не доходив до читацької аудиторії в УРСР, а за роки незалежності України став бібліографічною рідкістю.

⁵¹ І. Франко, *Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.* (Львів: накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1910), 103.

⁵² М. Шалата, «Шашкевичезнавство сьогодні: повернені й нові імені», *Шашкевичіяна: нова серія*. Вип. 1–2. (Львів-Броди-Вінніпег, 1996), 12.

Метою дослідження є висвітлити місце і роль «Руської Трійці» в процесі національного відродження Галичини на основі публікацій у канадському збірнику «Шашкевичіяна».

Через потребу «продовження процесу національного відродження, захисту української культурної спадщини та збереження своєї [української] мови, яке почалося серед світської й духовної інтелігенції Галицької Руси в першій половині 19-го сторіччя»⁵³ за ініціативою Української вільної академії наук у Вінніпезі в жовтні 1962 р. було створено Заповідник Маркіяна Шашкевича (в будинку Товариства «Рідної Школи» ім. М. Шашкевича, заснованого у 1925 р.). Очолив Заповідник мовознавець і президент УВАН, професор Ярослав Рудницький, генеральним секретарем став історик та громадсько-політичний діяч Михайло Марунчак.

Заповідник Маркіяна Шашкевича постав як реакція на культурне життя в УРСР, особливо на схилі хрущовської «відлиги». Напередодні 150-річчя від дня народження М. Шашкевича в 1960 р. у Києві побачило світ видання його творів зі вступною статтю Володимира Дмитрука, яка засвідчила факт, що замовчування ролі поета у розвитку національної літератури в Україні триває, його ідеї спотворюються. Літературну спадщину Шашкевича він інтерпретував з позицій марксистсько-ленінського світогляду, а деякі вірші Маркіяна, зокрема «Голос галичан», «Псалми Русланові»⁵⁴ радянська цензура заборонила публікувати.

У відозві «До Української спільноти у вільному світі» (1962), що стала своєрідним маніфестом Заповідника Маркіяна Шашкевича висвітлювалася нагальна потреба такої установи, яка буде правдиво інтерпретувати спадщину духовного предтечі і натхненника національного пробудження в Галичині⁵⁵. Кураторія Заповідника утримувала багатий архів і спеціалізовану бібліотеку з шашкевичезнавства, влаштовувала наукові сесії, виставки, презентації, концерти з нагоди ювілеїв діяча, опікувалася будовою пам'ятника М. Шашкевичу та парком його імені у Вінніпезі.

У 120-ту річницю з дня смерті поета, замість періодичного бюлетеня, Заповідник розпочав видавати періодичний орган «Шашкевичіяна» присвячений життю, творчості й культурі М. Шашкевича, за редакцією М. Марунчака на кошти українських меценатів та шанувальників його постаті. На вибір назви видання, за словами редакції, вплинули подібні назви «Шевченкіяна», «Франкіяна», які стали самостійними науковими напрямками.

Збірник «Шашкевичіяна» виходив двічі на рік – листопаді й червні, місяцях народження і смерті поета. Упродовж 1963–1988 рр. вийшло друком 43 випуски. Через фінансові проблеми організатори не дотримали слова щодо регулярної появи видання (з'являлися спарені номери та із запізненням).

Головним завданням збірника було «зберегти для сучасності й майбутності все, що появилось друком про великого Сина Галицької землі, о. Маркіяна Шашкевича, [...], що

⁵³ Я. Розумний, Інститут-Заповідник Маркіяна Шашкевича у Вінніпезі. *Шашкевич на Заході*: збірник статей. упорядкув., ред. і вступ Я. Розумний. (Вінніпег: Інститут-Заповідник Маркіяна Шашкевича, 2007), 27.

⁵⁴ Твір «Псалми Русланові» – це філософська поезія в прозі, що гармонійно поєднала в собі український патріотизм та християнську мораль. Відомо три псалми. За влучною оцінкою Богдана Завадки Шашкевичеві «псалми» є «українською патріотичною молитвою XIX століття» (Див.: Завадка Б. Українська патріотична молитва XIX ст. *Шашкевичіяна: нова серія*. Вип. 1–2. (Львів-Броди-Вінніпег, 1996), 207–212.

⁵⁵ М. Марунчак, Наш пройдений шлях: (Звітна доповідь, виголошена на Загальних Зборах Заповідника Маркіяна Шашкевича в дні 5 листопада 1969...). *Шашкевичіяна*. 1969. Ч. 12, 282.

одним із перших заговорив до народу рідною мовою...»⁵⁶. Зміст випусків формували: поетичні та прозові твори про Шашкевича, студії дослідників його творчості в діаспорі й на українських землях стосовно його ролі в літературному та національному відродженні українського народу; передруки нотаток про М. Шашкевича, які на той час вже стали бібліографічною рідкістю; наукові статті про «Руську Трійцю»; замітки та відгуки на шпальтах пресових видань, що стосуються постаті М. Шашкевича і видавничого проєкту Заповідника; рецензії на його твори та наукові дослідження про нього; листування редакції тощо.

Оцінювати діяльність і художню спадщину «Руської Трійці» неможливо без характеристики суспільно-політичного і культурного життя в Галичині наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. Цій темі редакція присвятила чимало публікацій на сторінках збірника. Серед них дослідження Івана Крип'якевича «Політичні відносини в Галичині в часах Маркіяна Шашкевича» (Шашкевичіяна. 1976. Ч. 3 (23–25)), Олександра Барана «Мовне відродження на Закарпатті в часах Маркіяна Шашкевича» (1986. Ч. 11 (40–41))⁵⁷ та «Питання Українського Патріярхату в часі смерті Маркіяна Шашкевича», Василя Лева «Від «Русалки Дністрової» до Весни народів (Літературні змагання галицьких українців у I-й пол. XIX ст.)» (1972. Ч. 17–18), Володимира Кисілевського «До історії шашкевичівської доби: кілька біографічних образців» (1964. Ч. 2.), Михайла Марунчака «Шашкевичівські роки – роки національного гнету та духовного ренегатства» (1984. Ч. 10 (38–39)), Данила Богачевського «Маркіян Шашкевич: (До історії його тіснішої батьківщини)» (1983. Ч. 9 (36–37)), а також ґрунтовні рецензії, зокрема Андрія Вігорного на монографію польського історика Яна Козіка під назвою «Український національний рух у Галичині в 1830–1848 роках» («Ukrainski ruch narodowy w Galicji w latach 1839–1848». Краків, 1873). У цих працях автори аналізували складну соціально-політичну, економічну, релігійну і культурну ситуацію в Галичині, акцентували увагу на занепаді усіх ділянок народного життя українців, відсутності рівноправності з іншими народами імперії. Вони підкреслювали роль М. Шашкевича і його однодумців у національному пробудженні та пізнішому ренесансі Галичини, яка в часи «Руської Трійці» перебувала у складі Австрійської імперії (успадкована в 1772 р. унаслідок першого поділу Польської держави – Речі Посполитої). Австрійська влада була трохи лояльніша до українців від попередньої польської, але не вельми цікавилася, яка нація корінна в регіоні, тому поляки за Австрії продовжували почувати себе панівним народом. Місцева інтелігенція, що мало не цілковито складалася зі священників, полонізувалася. Панівною мовою в Галичині була німецька, а розмовною – переважно польська. Українську мову вважали невиробленою, їй відмовляли в праві бути літературною, функціонувати у сфері культури, тобто її не вивчали в школах, забороняли в установах, нею не друкували ні книги, ні газети. Згідно зі статистикою українського друкованого слова, яку наводить М. Марунчак у статті «В 130-річчя “Зорі”», упродовж 1796–1814 рр. у Галичині надруковано 17 видань українською, точніше церковнослов'янською мовою⁵⁸. Такі дані свідчать про характер тодішнього письменства в регіоні. «Але інакше й не могло бути, – наголосив бібліограф та літературознавець Євген-Юлій Пеленський, – бо одинока верства, що могла займатися і займалася культурною роботою були священники»⁵⁹.

⁵⁶ В. Лев, Двадцятьріччя «Шашкевичіяни». *Шашкевичіяна*. 1983. Ч. 9 (36–37), 4.

⁵⁷ Тут і далі назва джерела – «Шашкевичіяна» – не повторюється. Зазначено рік видання публікації і число збірника.

⁵⁸ М. Марунчак, В 130-річчя «Зорі». *Шашкевичіяна*. 1964. Ч. 2, 33–35.

⁵⁹ Є.-Ю. Пеленський, «Русалка Дністрова». З нагоди вистави в Національному Музею. *Українська книга*. 1937. Чис. 6, 142.

Думку про українське духовенство як перших будителів народного духу українців розвиває В. Лев у публікації «Слово, що збудило Галичину». За ініціативою о. Івана Могильницького 1816 р. в Перемишлі створено перше просвітницьке «Товариство греко-католицьких священників» (його членами були Іван Снігурський, Петро Назаркевич, Данило Качановський, Василь Созанський, Іван Трильовський та ін.), яке займалося поширенням освіти серед українського населення регіону на основі християнської віри, боролось за впровадження рідної мови у навчальні заклади, впливало на формування національного світогляду галичан, заклало підвалини культурного відродження Західної України. Їхні ідеї у 30-х роках ХІХ ст. перейняли семінаристи Львівської духовної семінарії, які постановили «проповідувати до народу в своїй рідній мові»⁶⁰. Цей задум вдалося втілити у життя. Про перший громадський виступ М. Шашкевича інформує публікація Василя Щурата на сторінках збірника⁶¹. Дослідник обґрунтував встановлену Михайлом Тершаківцем за документами дату першого виступу Маркіяна у стінах семінарії – його промова «Слово к питомцем» (про обов'язки підданих та вірність монархові, виголошена українською народною мовою у стінах духовної семінарії у зв'язку з розпорядженням митрополита М. Левицького; текст не зберігся) – 12 лютого 1835 р. і підтримав здогад, що цей прозовий текст і вірш «Голос галичан» – це складові частини одного й того ж виступу поета з нагоди уродин імператора Австрії Франца І. На думку В. Щурата, цей українськомовний виступ М. Шашкевича власне і забезпечив введення живої народної мови в українське письменство Галичини, бо тоді протекцію цензури могли отримати хіба дуже лояльні тексти (твори, що звеличують монарха і його родину, різні панегірики з нагоди вступу цісаря на престол, його іменин чи дня народження, приїзду до якої-небудь місцевості тощо)⁶². Того ж року оду видав Ставропігійський Інститут у Львові. Вона була першим друкованим твором поета.

Формування світогляду галицької молодшої інтелігенції, зокрема М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького, їхніх однодумців і послідовників відбувалося під впливом ідей європейського романтизму. У статті «Романтизм як джерело українського літературного й національного пробудження та виступ М. Шашкевича» Володимир Радзикович пише, що цей напрям на українських землях проявився на початку ХІХ ст. і спричинив зміни в людській ментальності, філософії, мистецтві, літературі, а саме: поширювалась народна мова, широко використовувались фольклорні та історичні джерела, посилювалась увага до всього національно значущого. З'явилися збірки народних пісень, почала розвиватись історіографія, започатковано студії над українською мовою. Він зауважив, що уся літературно-художня творчість М. Шашкевича має виразний і сильний романтичний характер, зокрема альманах «Русалка Дністровая»⁶³.

На сторінках збірника «Шашкевичіяна» розгорнулася уся багатогранна діяльність «Руської Трійці»: історичні, етнографічні та мовознавчі дослідження, збирання, вивчення і публікація пам'яток української старовини та усної народної творчості,

⁶⁰ В. Лев, Слово. Що, збудило Галичину. *Шашкевичіяна*. 1974. Ч. 2 (21–22), 3.

⁶¹ В. Щурат, «Два перші публічні виступи Маркіяна Шашкевича». *Шашкевичіяна*. 1970. Ч. 13–14, 314–320.

⁶² Версію про взаємопов'язаність «Слова к питомцям» і «Голосу галичан» поділяють сучасні шашкевичезнавці М. Шалата у монографії «Маркіян Шашкевич: життя, творчість і громадсько-культурна діяльність». (Київ, 1969), Ф. Стеблій у дослідженні «Маркіян Шашкевич. Русини. Голос галичан». (Львів, 2011).

⁶³ В. Радзикович, «Романтизм як джерело українського літературного й національного пробудження та виступ М. Шашкевича». *Шашкевичіяна*. 1963. Ч. 1, 4–8.

публіцистичні виступи в пресі, укладання літературно-наукових збірників, граматики і словників, змагання до утвердження національної літератури на основі живої народної мови, що дало початок українознавчим студіям, реформування правопису, впровадження української мови у повсякденний вжиток національної інтелігенції та в релігійні проповіді духовенства, переклад українською з церковнослов'янської. Працю в галузі народознавства як найголовніший напрям діяльності очолюваного Шашкевичем гуртка виділив М. Шалата у публікації «Народні пісні в записках Маркіяна Шашкевича...» на сторінках збірника. «Руська Трійця» захоплювалася історичним минулим народу та пошанувала його недооцінені сторінки – звернули увагу на народну мову і поезію, побут народу⁶⁴. Учасники гуртка добре розуміли значення народної пісні для кожного українця, її соборницьку роль для Наддністрянщини та Наддніпрянщини. «Руська Трійця» власне й виникла з потреби служіння національній ідеї.

Новаторство М. Шашкевича у розвитку письменства і в громадському житті українців позитивно оцінив Іван Франко у своїй рецензії «Шашкевич і галицько-руська література»⁶⁵ на працю Володимира Коцовського «Памяти Маркіяна Шашкевича» (1894), а саме: акцент на розмовній народній мові, яка повинна бути основою літератури й просвітньої діяльності.

Визначною подією у розвитку літературного процесу на Західній Україні була поява «Русалки Дністрової» – першого літературно-фольклорного збірника народною мовою, надрукованого фонетичним правописом, «гражданським» шрифтом. Цій книжці, що містила перші твори нової української літератури в Галичині (сонет, романтичну баладу, прозу) судилося стати маніфестом українського національного відродження. Водночас австрійський уряд заборонив і конфіскував видання, яке перебувало під «цензорським ключем» до 1848 р. Причину ставлення до начебто невинної за змістом «Русалки Дністрової» підсумував М. Шалата: «... цей збірник був під забороною тільки тому, що це був український збірник»⁶⁶. Тобто, австрійська влада не хотіла визнавати національну самодостатність русинів (так називали себе українці Галичини, Буковини і Закарпаття на ознаку єдності з княжою Руссю) як гілки українського народу.

Донині альманах «Русалка Дністровая» залишається не тільки важливим документом суспільного життя української нації, а й фактором, що продовжує працювати на розвиток свідомості українців. Місце і роль збірника, упорядкованого «Руської Трійцею», на сторінках «Шашкевичіани» висвітлюють дослідження авторитетних літературознавців Михайла Возняка, Василя Лева, Остапа Грицай, Ярослава Розумного. Збірник, як слушно констатував Остап Грицай, задекларував єдність українських земель, підняв протест проти розподілу одного народу між дві держави⁶⁷. На думку В. Лева, сила «Русалки Дністрової» в її глибокому національному змісті, що вказав на зв'язок української інтелігенції з народом, і в народній мові, що вказала на духову й національну єдність галичан з придніпрянцями⁶⁸. За словами історика та бібліографа Максима Бойка, збірник започаткував українознавчу бібліографію – одинадцять етнографічних та фольклористичних книжкових видань, поданих М. Шашкевичем у передмові⁶⁹. Зокрема

⁶⁴ М. Шалата, «Народні пісні в записках Маркіяна Шашкевича: Талант, народжений піснею». *Шашкевичіана*. 1976. Ч. 3 (23–25), 9–20.

⁶⁵ І. Франко, «М. Шашкевич і галицько-руська література». *Шашкевичіана*. 1966. Ч. 6–7, 131–139.

⁶⁶ М. Шалата, «Перший соборник України. Шашкевич М». *Повне зібрання творів*, упоряд. і ред. М. Шалата. Дрогобич: Коло, 2012, 14.

⁶⁷ О. Грицай, «Русалка Дністровая» в літературній і національній оцінці, написане в її століття (1837–1937). *Шашкевичіана*. 1986. Ч. 11 (40–41), 10–14.

⁶⁸ В. Лев, *Слово. Що, збудило Галичину...*, 4.

⁶⁹ М. Бойко, «Книга – зачинатель літературної мови і бібліографії». *Шашкевичіана*. 1988. Ч. 12 (42–43), 25.

«Енеїда» Івана Котляревського, збірники пісень Михайла Максимовича та Ізмаїла Срезневського, повісті Григорія Квітки-Основ'яненка, приказки Євгена Гребінки, харківський збірник «пословиць» тощо. Також стаття бібліографічного характеру Я. Головацького «Коротка відомість о рукописах слов'янських і руских, находящихя в книжниці монастиря Св. [Онуфрія]⁷⁰ у Львові» у розділі «Старина».

«Русалка Дністровая» засвідчила неабияку обізнаність упорядників із літературним життям Наддніпрянської України, з культурою слов'янських народів. У невеликому за обсягом і форматом виданні, вони подали записи народних пісень, свої оригінальні поезії, прозові твори, перші переклади пісень зі слов'янських мов (сербської, чеської, словацької, російської) та пояснення до них. Знайомство М. Шашкевича з поезіями Тараса Шевченка, опублікованими в альманасі «Ластівка» (Петербург, 1841), висвітлює дослідження Володимира Мокрого⁷¹. Баладу «Причинна» Шевченка Маркіян переписав у свій окремий зошит, а про власне захоплення творчістю Кобзаря написав у листі до Михайла Козловського наприкінці 1842 р. Під впливом перших творів українською народною мовою Шашкевич та його однодумці стали писати рідною мовою. Гуртківці були обізнані з усіма досягненнями слов'янських культур, про що свідчать записи 1832–1836 рр. у журналі відвідувачів читального залу бібліотеки Оссолінеум у Львові, оприлюднені львівським дослідником Олександром Дзьобаном у 1980-х роках⁷² і передруковані в «Шашкевичіянні».

З художньої спадщини Маркіяна у збірнику надрукована його «Веснівка. A spring song» (текст подано англійською мовою)⁷³, яка справедливо вважається поетичним шедевром Шашкевичевої творчості. Вірш висловлює переживання автора за долю українського народу і його культуру. Алегоричний образ «цвітки»-веснівки втілює прагнення до вільного життя⁷⁴. Із музикою Віктора Матюка поезія набула особливої популярності в українському суспільстві, а в перекладі Онуфрія Іваха англійською мовою – стала широко відомою за кордоном.

Діячі «Руської Трійці» добре усвідомлювали роль мови у житті народу, в пробудженні його національної свідомості. У збірнику заслуговують на увагу статті, що торкалися проблем становлення української мови як літературної, її чистоти, питання «фонетичного» й «етимологічного» правописів в австрійській Галичині, участі Шашкевича в обороні «азбуки» від «abecadła». «Руська Трійця» виступала проти латинізації письма та вмістила у «Русалці Дністровій» гостру рецензію М. Шашкевича на «Руское весіле» Йосипа Лозинського («*Ruskoje wesile*»). Перемишль, 1935). Книга описує традиції українського весілля, містить багато пісень, але українські тексти подавали польською транскрипцією («латиницею»), за що й дорікав авторові Шашкевич⁷⁵. Адже саме мова була виразником «окремішности» нашого народу від поляків. І хоч цю «окремішність» визнавали також представники старшого покоління галицького духовенства на основі історичної традиції, проте щодо мови воліли

⁷⁰ У першодруку – «... Св. Василя Вел[икого]». За свідченням самого Я. Головацького та дослідників має бути – «Св. Онуфрія».

⁷¹ В. Мокрий, «Маркіян Шашкевич і поезія Тараса Шевченка – перше зіткнення». *Шашкевичіяна*. 1981. Ч. 8 (34–35), 4–6.

⁷² О. Дзьобан, Що читали учасники «Руської Трійці». *Шашкевичіяна*. 1986. Ч. 11 (40–41), 18–22 (передрук із львівського журналу «Жовтень». 1986. № 11, 90–101).

⁷³ М. Шашкевич, «Веснівка. A spring song». переклад Онуфрія Іваха. *Шашкевичіяна*. 1974. Ч. 2 (21–22). С. 1.

⁷⁴ М. Шалата, «Перший соборник України. Шашкевич М». *Повне зібрання творів*. упоряд. і ред. М. Шалата. (Дрогобич : Коло, 2012), 7.

⁷⁵ Русалка Дністровая. Фольклорно-літературний альманах «Руської Трійці» (1837)...166.

дотримуватися пропольського вектора. Наприклад, Венедикт Левицький – ініціатор цензурної заборони народнорозмовних збірників «Зоря» та «Русалка Дністрова», Йосип Левицький – автор першої друкованої граматики «руською» мовою в Галичині, що різко критикував альманах «Руської Трійці». Водночас, тверда позиція Маркіяна щодо запровадження фонетичної абетки для української мови суттєво вплинула не лише на розвиток української літератури, а й на формування суспільно-політичних орієнтирів тогочасних громадсько-політичних діячів, творчої інтелігенції, зокрема на Миколу Верещинського – зауважив М. Возняк в статті «Слідами Маркіяна»⁷⁶.

М. Марунчак у своїй публікації «На порозі 170-річчя від дня народження Пробудителя Маркіяна» справедливо наголосив, що натхненна праця поета та його середовища врятували гілку українського народу на західноукраїнських землях від цілковитої денаціоналізації. Але в другій половині ХХ ст. в Україні тривала русифікація, а діаспора приділяла замало уваги мовному питанню, що привело до скорочення національної преси, друкованої продукції, літургій чужою мовою в українських церквах⁷⁷. Щоб запобігти цим негативним тенденціям «Шашкевичіяна» пропонувала своїм читачам дослідження Василя Галича⁷⁸ про значення рідної мови для гармонійного розвитку народу та наслідки відмови від неї, які призводять до духовного зубожіння і вимирання нації, Зиновія Квіта⁷⁹ – про запозичені слова й вирази у розмовній мові українців і рекомендації як того уникнути тощо.

Патріотична діяльність «Руської Трійці» надихнула на самовіддану працю на ниві національного-відродження не одне покоління громадсько-політичних діячів, стимулювала творчість багатьох українських письменників-романтиків. Варто згадати про Миколу Устияновича – письменника, священника і громадського діяча⁸⁰. На першому засіданні Головної Руської Ради 2 травня 1848 р. в храмі св. Юра у Львові Микола Устиянович прочитав свою «Згадку за Маркіяна Шашкевича во вічну Єго память». Фотокопію поеми, написану українською і польською мовами у третю річницю смерті М. Шашкевича (1846), редакція вмістила на сторінках збірника. Того ж року на першому просвітницькому з'їзді вчених у Львові (т. зв. Собор руських учених) Я. Головацький виголосив статтю «Розправа о язиці южноруськім і його нарiчiях», яка у теоретично-науковий спосіб довела здатність української мови до самостійного життя та її окремішність від церковнослов'янської і російської.

Вплив національної ідей «Руської Трійці» на українське духовенство, представники якого захищали інтереси українців Галичини в австрійському парламенті висвітлює Василь Ленчик у статті «Знищене культурне вогнище». Серед активних парламентарів-священиків були: Григорій Шашкевич (дядько (стрий) Маркіяна), Степан Качала, Іван Озаркевич, Данило Танячкевич, Тит Войнаровський, Степан Онишкевич та ін⁸¹. Вона наснажила Степана Смаль-Стоцького – авторитетного мовознавця, педагога, політика (посол від національно-демократичної партії до буковинського сойму та віденського парламенту), одного із ключових діячів національно-культурного відродження

⁷⁶ М. Возняк, «Слідами Маркіяна». *Шашкевичіяна*. 1977. Ч. 4 (26–27), 5–9.

⁷⁷ М. Марунчак, На порозі 170-річчя від дня народження Пробудителя Маркіяна. *Шашкевичіяна*. 1980. Ч. 7 (32–33), 2–4.

⁷⁸ В. Галич, «Іншомовність: омертвіння духовности». *Шашкевичіяна*. 1988. Ч. 12 (42–43), 18–20.

⁷⁹ З. Квіт, «Смерть української мови». *Шашкевичіяна*. 1980. Ч. 7 (32–33), 5.

⁸⁰ М. Марунчак, «Перший з великих послідовників Маркіяна». *Шашкевичіяна*. 1968. Ч. 10, 199–200, 217–218.

⁸¹ В. Ленчик, «Знищене культурне вогнище». *Шашкевичіяна*. 1984. Ч. 10 (38–39), 24–26.

Буковини⁸². На думку Степана Шаха, феномен М. Шашкевича став ідейною та політичною основою створення «Просвіти» у Львові (1868) – першого культурно-просвітнього товариства народовців⁸³, яке відіграло непересічну роль в історії українського народу. Своєю діяльністю «Просвіта» охопила майже всі ділянки національного життя, зуміла прищепити любов селян до рідної історії мови та культури, об'єднала та зорганізувала інтелектуальні сили українців Галичини в умовах бездержавності. Про пієтет очільників Української греко-католицької церкви митрополитів Андрея Шептицького та Йосипа Сліпого до постаті Пробудителя на сторінках «Шашкевичіяни» інформують їхні урочисті промови на могилі М. Шашкевича на Личаківському кладовищі (Львів) з нагоди святкування його ювілейних дат⁸⁴, а також публікації М. Тершаківця, М. Марунчака⁸⁵.

Отже, поява у другій половині ХХ ст. в українській діаспорі періодичного видання «Шашкевичіяна» була важливим вкладом для піднесення шашкевичезнавства, його дальшого успішного та об'єктивного розвитку. Збірник швидко знайшов своїх читачів у Канаді, США, Європі, отримав багато позитивних відгуків. І не дивно, бо завдяки натхненній праці редакції «Шашкевичіяна» зібрала під одним дахом ґрунтовні дослідження літературознавців, мовознавців, істориків, громадських та культурних діячів старшого й молодшого покоління – світського й духовного, які вивчали період національного відродження, його творців поза сферою політичних та ідеологічних втручань і цензури. Редакційна політика видання характеризувалася максимально повною відтвореністю хронікальних подій Заповідника та їх аналізом, що сприяло формуванню цілісної громадської думки і росту національної свідомості українців на основі національної ідеї «Руської Трійці».

⁸² М. Григор, [Марунчак М.]. «Степан Смаль-Стоцький – відродитель Буковини». *Шашкевичіяна*. 1970. Ч. 13–14, 289–293.

⁸³ С. Шах, «Дейні і політичні основи постановня товариства «Просвіта». *Шашкевичіяна*. 1968. Ч. 11, 229–231.

⁸⁴ Шептицький А. Йти в народ – це праця духовентства. *Шашкевичіяна*. 1972. Ч. 17–18. С. 366–371; Сліпий Й. Твердне криця душ наших. *Шашкевичіяна*. 1967. Ч. 8–9, 163–171.

⁸⁵ М. Марунчак, «Культ Отця Маркіяна в праці Блаженнішого Патріярха Йосифа». *Шашкевичіяна*. 1979. Ч. 6 (30–31), 1–3; М. Тершаковець, «Пієтизм Блаженнішого Архієпископа і Митрополита Кардинала Йосифа у відношенні до о. М. Шашкевича». *Шашкевичіяна*. 1967. Ч. 8–9, 171–186.

Василь Лагоцький

Головний спеціаліст Управління освіти

Стрийської міської ради

ПЕРШЕ РУСЬКЕ ПАЛОМНИЦТВО ЗІ ЛЬВОВА ДО СВЯТОЇ ЗЕМЛІ 1906 РОКУ: МАТЕРІАЛИ «ПРОПАМ'ЯТНОЇ КНИГИ», ВИДАНОЇ ЖОВКІВСЬКОЮ ВАСИЛІАНСЬКОЮ ДРУКАРНЕЮ 1907 РОКУ

Степан Качараба та його учні тривалий час досліджували особливості еміграції населення західноукраїнських земель до країн Європи та Америки, а також до Палестини. Власне про принади Святої землі багато розповідали землякам учасники паломницьких місій, які організувала на початку ХХ ст. Греко-Католицька Церква. У студії узагальнено історію Першого руського паломництва на Святу землю (так офіційно називалася акція), що відбулася 5–28 вересня 1906 р.

Керівником (протектором) і учасником паломництва став митрополит А. Шептицький, який вже мав досвід у подібному заході 1905 р. до Єрусалиму з групою моравських прочан. Йому допомагав голова організаційного комітету о. Андрій Білецький. Духовником паломництва визначено о. Кароля Єрми, його літописцями – о. Юліана Дзеровича (катехита жіночої школи з Бродів), о. Василя Мацюрака (пароха Рибника), які згодом підготували «Пропам'ятну книгу першого руско-народного паломництва вь Святу Землю водь 5 до 28 вересня 1906» (Жовква: Печатня оо. Василіян, 1907). Загалом було сформовано шість паломницьких груп і окремих польський відділ. Провідником першої групи визначено пароха Збаража, о. Еміліяна Миза. Другу групу очолив досвідчений посол Віденського парламенту, парох Балинець, відомий економіст і затятий шахіст о. Тит Войнаровський. Провідником третьої групи став парох Глинян о. Филімон Решитилович, а четвертої – Стрийський декан і парох Конюхова, письменник о. Амврозій Полянський. П'яту групу, яка сформована на Перемищині, очолив парох Крилиці о. Гавриїл Гнатишак. Незадовго до акції у лютому 1906 р. оргкомітет приступив до агітації вказаного паломництва, розіславши «по цілій австрійській Русі» інформацію про подання заявки на поїздку до «колиски людського і християнського роду», відвідати «свідків величної минувшини в історії християнства – Вифлеєму, Назарету, Єрусалиму, Голгофи». Йшлося про те, що подорож «є дуже коштовною, з огляду матеріального». Загалом у паломництві взяло участь 507 осіб: чоловіки – 232 рільники, 82 священники, 11 богословів, 9 власників «реальностей», 8 ремісників, 6 народних учителів, 5 урядників, 5 купців, 3 гімназійні професори, 2 адвокати, 1 співак, 1 маляр, 2 автономні урядники, 2 цісарські підурядники, 2 пенсіонери, 1 брат Чину Святого Василя Великого; жінки – 66 селянок-рільничок, 18 дружин священників, 8 служниць і робітниць, 6 доньок священників, 6 дружин урядників і купців, 4 учительки, 4 сестри Службениці, 2 вдови священників, 2 вдови урядників. Серед подорожуючих були і діти. Акцію започаткував урочистий похід 4 вересня до залізничного двірця, де прочани зайняли місця у 20 вагонах (1,2,3 класи) спеціального потягу. У дорогу дозволено взяти два багажі до 15 кг. Кожний прочанин дістав також зелені перепаски з вишитими на них білими числами, а також емальовані фляги. Спеціально для подорожі сестра Василянка Олена Косович вишила прапор із гербом Галичини. У подорожі брали участь «задуманий Подоляк», «замашистий Надбужанець», «барчистий Подгорянин», «веселий Лемко». По дорозі потяг робив зупинки у Стрию, Скольому, Славську, Лавочному, де підсадали паломники. Дня 5 вересня у Будапешті була одногодинна зупинка, а 6 вересня потяг прибув до Трієсту, де прочан розмістили на кораблі «Тироль», який 11 вересня прибув до Яффи.

Звідти паломники залізницею добрались до Єрусалима. У дорозі подорожуючим давали росоли з ярини, м'ясні страви, каву і вино. Художник Модест Сосенко малював пейзажі, а оперний співак Олександр Мишуга (подорожував із сином) виконував українські народні та церковні пісні. У подорожі паломники читали книги, туристичні довідники, грали в шахи.

В Єрусалимі організовано богослужіння над Божим Гробом, відвідання різних церков (зокрема Гробу Марії), Оливкової Гори, згодом Вифлеєму де прочани помолилися у церкві Рождества Христа, відвідали костел Отців Францишканів Святої Катерини. Побували галичани у стайнях Соломона, біля мурів «Плачу жидів». Організовано Йорданське Водосвяття, потім здійснено прогулянку човнами. Всі зацікавлені мали можливість здійснити «купель» у Мертвому морі, побувати серед «губільців» у Єрихоні. На горі Сіон галичани відвідали вежу Давида, побували біля мінарету замку Антонія, пройшли 14-ма станицями Хресної дороги в Єрусалимі. Впродовж декількох днів проживали в Австро-угорському паломницькому домі в Єрусалимі та спеціальних двох «приютах» монастиря Отців Францисканців, які неодноразово відвідував А. Шептицький. Під час подорожі галичани побачили арабське село, турецькі поховання, місцеві кав'ярні, сільські пасовища.

Дня 21 вересня 1906 р. паломники морем повернулися до Трієста, де пересіли на потяг, який 26 вересня доставив їх до прохолодного Львова. Митрополит А. Шептицький з Трієсту поїхав із невеликою групою паломників до Риму. Наступного року на Святу землю подалася друга група паломників (майже 600 осіб).

«Пропам'ятну книгу» із 200-ма світлинами і детальною хронікою поїздки отримали всі паломники. Інформацію про перше руське паломництво опублікували також галицькі часописи «Діло», «Галичанин», «Руслан» та ін. У читальнях «Просвіти» у Львові, товаристві «Зоря» у Жовкві та інших містах і селах відбулися спеціальні зустрічі прочан із земляками, які розповіли про пам'ятні місця Святої землі, а також жалілися, що продавці багатьох крамниць говорять виключно російською бо готувались до прийому великих груп із Росії.

ВІДКРИТТЯ ЗАЛІЗНИЦІ ХОДОРІВ – ПІДВИСОКЕ: САЛОННИЙ ВОЯЖ ОПІЛЛЯМ 1897 року (за матеріалами місцевої преси)

В останній чверті XIX ст. у Галичині активно розбудовували місцеву залізничну мережу. Затверджений центральною владою закон надавав різні пільги та звільнення від податків усім потенційним інвесторам⁸⁶.

Питання розширення мережі виносили на обговорення у Галицькому крайовому сеймі наприкінці 1890 року. Тоді ж, у відповідь на спеціальну анкету, до Крайового виділу з більшості повітів надійшло 74 проекти т. зв. “локальок” протяжністю 3 950 км⁸⁷. Зокрема, локальною колією «Стрий – Ходорів – Рогатин – Бережани – Тернопіль» пропонували поєднати вже існуючі магістралі, що вели до кордонів краю.

Парламентські послы з регіонів, де могла пройти залізниця, намагались переконати колег у необхідності прокладення колій, аргументуючи їх потребу економічною доцільністю та стратегічними інтересами держави⁸⁸.

Галицькі періодичні видання регулярно на своїх шпальтах вміщали матеріали про підготовку та хід роботи на подібних інфраструктурних проектах і особливо смакували урочистими імпрезами, що відбувались за участю перших осіб краю, представників місцевих адміністрацій і релігійних громад⁸⁹.

Інформативні публікації репортерів з детальною хронікою усіх подій, що супроводжували відкриття залізниці Ходорів – Підвисоке у 1897 році стали цінним джерелом для нашого дослідження.

Від 1 квітня 1896 р. у Рогатині розпочало роботу Управління з будівництва колії Ходорів – Підвисоке, яке очолив інспектор Сидон Лорет (у 1894 р. брав участь у побудові шляху Станіслав – Вороненка, згодом був у складі комісії з будівництва колії Острів-Тернопіль – Галич)⁹⁰.

Згідно із Законом від 1 червня 1896 року, у співфінансуванні краю та державного бюджету повинна постати колія Ходорів – Рогатин – Підвисоке.⁹¹

Роботи з будівництва залізниці Ходорів – Підвисоке розпочалися восени 1896 р. Працювали переважно поляки-«мазури» з околиць Ланьцута, Тарнобжеґа, Ніска; чехи,

⁸⁶ Павло Гранкін, Петро Лазечко, Ігор Сьомочкін і Григорій Шрамко. *Львівська залізниця. Історія і сучасність*. (Львів: Центр Європи, 1996), 78–79.

⁸⁷ «Sprawozdanie przedłożone Wydziałowi krajowemu w przedmiocie kolei lokalnych», *Ekonomista polski*, 1892, T. XI, 29.

⁸⁸ Про будівництво місцевих (крайових) залізниць в Галичині. *Interpelacya p. Miecz. Onyszkiewicza w sprawie budowy kolei z Chodorowa na Rohatyn do Brzeżan*. ДАЛЮ, ф. 10, оп. 1, спр. 68.

⁸⁹ «Otwarcie linii kolejowej Tarnopol – Koruczyńce», *Głos podolski. Tygodnik dla spraw Podola*. 29 listopada 1896, 1.; «Borki W. – Grzymailów», *Gazeta Narodowa*. 14 sierpnia, 1897, Nr. 224, 2.; *Gazeta Lwowska*. 3 czerwca 1897 r. Nr. 125, 3.

⁹⁰ *Głos podolski. Tygodnik dla spraw Podola*. 8 Marca 1896 r., 3.

⁹¹ Gesetz vom 1. Juni 1896 betreffend den Bau der Eisenbahn Chodorów – Podwysokie, *Reichsgesetzblatt für die im reichsrat vertretenen königreiche und länder*, 1896, 359–360.

хорвати, італійці (зайняті здебільшого спорудженням мостів та віадуків); мешканці прилеглих сіл постачали необхідні матеріали возами. Будівельний камінь використовували місцевий та привізний з Яремче; металеві конструкції доставляли з Відня та Праги; обмелюванням станцій займалася фабрика Кароля Фідлера зі Станіслава⁹².

Загальна кількість зайнятих осіб на будівництві колії сягала 4-х тисяч. За час спорудження залізниці нерідко траплялися конфлікти між приїжджими робітниками, яких називали «барабами» (від нім. *Bahnarbeiter* – «залізничник»; інша версія, також з нім. – *Bahnraden* – «залізничні круки») та місцевим населенням, насамперед, євреями.

Найбільші пристрасті вирували у квітні 1897 року у 4-тисячному Ходоріві, довкола якого проживали близько 800-та «барабів». Конфлікт на ринку між одним з працівників колії та підприємцем-євреєм переріс у масові заворушення та безлади у містечку, порядок у якому навели лише терміново переведені з Рогатина та Львова майже дві сотні драгунів та жандармів⁹³. Подібні випадки впродовж часу спорудження залізниці повторювалися ще неодноразово, щоправда, у значно менших масштабах^{94, 95}.

В майбутню магістраль, будівництво якої розділили на п'ять секцій, інвестували підприємці брати Карл та Емануель Таубери з Чернівців (ходорівська і дегівська секції), Людвік Радваньський, Фелікс Ільницький та Клеменс Ільгнер (перша рогатинська секція) та спілка «Френденгайм, Раух та Вольф» (друга рогатинська та верхньолипицька секції)⁹⁶.

Відкриття залізниці Ходорів – Підвисоке спочатку планували на 1 листопада 1897 року, згодом перенесли на 19 листопада, намагаючись його приурочити до іменин дружини цесаря Франца Йозефа – Єлизавети. Згідно з попереднім графіком робіт 5 листопада по станціях повинні були розвезти працівників пошти, а 13 листопада колією мав пройти т. зв. «*polizeizug*» (поліцейний потяг)⁹⁷.

Керівник Управління з будови колії Сидон Лорет обґрунтував такі відтермінування складністю у виконанні деяких інженерних робіт, зокрема, спорудженням 45-метрового моста через р. Гнила Липа перед Рогатином та 300-метрового завдовжки та 18-метрового заввишки насипу біля с. Жовчів.

Загальна вартість залізниці Ходорів – Підвисоке (43,5 км) склала 3,6 млн. золотих ринських (з них – майже мільйон надійшов з бюджету краю)⁹⁸.

Зрештою, відкриття новозбудованої колії відбулося в неділю, 28 листопада 1897 р. На урочистості традиційно запросили представників регіональної преси, які детально висвітлили святковий захід.

Того дня двірцевий термометр о 8 год. зупинився на позначці -4°C ⁹⁹. Про погоду наприкінці листопада 1897 року читаємо наступне: «Зима, але вже справжня, зі снігом і морозом, нарешті встановилася у нашому краї. Снігу, щоправда, випало поки небагато

⁹² «Отварчие kolei Chodorów – Podwysokie», *Kurjer Stanisławowski*, 5 grudnia 1897 r. Nr. 637, 3.

⁹³ «Baraby (Sprawozdanie specjalnego korespondenta)», *Kurjer Lwowski*, 7 kwietnia, 1897, 7.

⁹⁴ *Галичанинъ*. 2 (14) апрѣля 1897 г. Ч. 75, 3.

⁹⁵ *Галичанинъ*. 9 (21) августа 1897 г. Ч. 179, 3.

⁹⁶ «Chodorów – Podwysokie», *Gazeta Narodowa*. 30 listopada, 1897, Nr. 332, 2.

⁹⁷ *Kurjer Stanisławowski*. 31 października 1897 r. Nr. 632, 3.

⁹⁸ «Отварчие kolei Chodorów – Podwysokie», *Przegląd polityczny, społeczny i literacki*. 30 listopada 1897 r. Nr. 274, 2.

⁹⁹ *Przegląd polityczny, społeczny i literacki*. 28 listopada 1897 r. Nr. 273, 3.

(кататися на санчатах, принаймі у Львові, важкувато), але морозець, доволі відчутний, освіжив повітря, довкола розяснилось і виглядає все веселіше, ніж перед тим, повите осінньою млою»¹⁰⁰.

Окремий спеціальний потяг у складі кількох салонних вагонів вирушив зі Львова о 8:16 год. (у запрошеннях вказували час 07:41 год.¹⁰¹). Делегацію очолили намісник коронного краю Королівства Галичини та Володимирії кн. Євстахій Сангушко та маршалок Галицького крайового сейму гр. Станіслав Бадені. З Відня прибули керівник відділу міністерства залізниць Австро-Угорщини Максиміліан Піхлер та секретар міністерства Вольфганг Волькенштайн. Міністр залізниць генерал Гуттенберг через урядову кризу в останній момент скасував свій візит в Галичину¹⁰².

Серед запрошених достойників були, зокрема, президент Вищого крайового суду Александр Тхожницький, керівник Дирекції скарбу Вітольд Коритовський, ректор Вищої політехнічної школи, професор кафедри залізничного руху Роман Гостковський, очільники Львівської та Станіславівської дирекцій залізниць Людвік Вежицький та Цезар Герард Фестенбург¹⁰³.

Через годину після відправлення зі столиці краю потяг зупинився на ходорівському дворці, де поважну делегацію зустрів власник та господар Ходорова граф Казимир де Во, який запросив подорожуючих на частування у свою резиденцію поруч зі станцією. Опісля сніданку, гості (близько 70-ти осіб) зробили записи у пам'ятній книзі та, повернувшись у вагони, рушили в дорогу новою колією.

На найближчій станції у Псарах (11 км від Ходорова) власниця садиби та розкішного палацу графиня Вільгельміна Рей особисто привітала намісника кн. Сангушка, а дівчатка з місцевого дитячого закладу сестер Служебниць подарували букет квітів представнику міністерства М. Піхлеру. Миколай Рей, син господині маєтку, виголосив промову польською та українською мовами на честь імператора Франца Йозефа. Шановних гостей вітали війти з довколишніх сіл та священники о. Григорій Воевідка з Долинян та о. Володимир Сабат з Помонят.

На наступній станції в Потоці гостей зустрічали о. Лев Залужний і о. Володимир Андрухів та війти з Черча, Потока та Залип'я. Окремі медіа фіксували на станціях та вздовж колії недостатню кількість місцевих жителів, які вітали перший поїзд, виправдовуючи таку ситуацію ранковими богослужіннями у церквах¹⁰⁴. Натомість, видання для греко-католицького духовенства «Посланникъ» виступило з критикою проведення подібних заходів у святковий недільний день¹⁰⁵.

В Рогатин, найбільше місто на нововідкритій лінії, потяг прибув під мелодії оркестру, запрошеного зі Станіслава, близько першої години і майже одразу відправився далі запланованим маршрутом.

На станції Пуків очікували війти з Чесник, Путятинець та самого Пукова. Заступник рогатинського старости Юзеф Земба представив гостям багатолітнього чесниківського

¹⁰⁰ *Галичанинъ*. 15 (27) ноября 1897 г. Ч. 260, 2.

¹⁰¹ *Gazeta Lwowska*. 28 listopada 1897 г. Nr. 272, 3.

¹⁰² *Діло*, 15 (27) падолиста 1897 г. Ч. 260, 3.

¹⁰³ «Kolej Chodorów – Podwysokie», *Gazeta Lwowska*, 30 listopada, 1897, Nr. 273, 4.

¹⁰⁴ «Chodorów – Podwysokie», *Gazeta Narodowa*, 30 listopada, 1897, Nr. 332, 2.

¹⁰⁵ *Посланникъ*. 1 (13) грудня, 1897, Ч. 21, 7.

голову Данила Шеремету та похвалив перед поважним товариством за «ефективне та раціональне ведення лісового господарства».

Проминувши Жовчів, до станції Підвисоке поїзд прибув о другій годині. Мандрівники впродовж майже 20-ти хвилин спілкувалися з місцевими жителями, школярами, їхніми вчительками та духовними особами: настоятелем костелу о. Яном Загужанським та греко-католицькими священниками з Курян та Чесник – отцями Йоакимом Федюком та Миколою Любінецьким. Увагу подорожніх в тій місцевості привернули селяни в оригінальних в'язаних вовняних шапках та рукавицях – такі самі експонували на Крайовій виставці у Львові 1894 р.¹⁰⁶

Близько 15:30 год. святковий поїзд повернувся до Рогатина. Делегацію зустрічали бургомістр Северин Манастерський, священники о. Іполит Дзерович та о. Володимир Чировський, рабин Левін, директори шкіл, представники самоврядування та повітової адміністрації, почесна варта з місцевої пожежної дружини.

Очільник повітової ради і голова організаційного комітету з проведення урочистостей Миколай Торосевич та його заступники Казимир Ростворовський і Францішек Бєсядецький запросили усіх присутніх на гостину. У двох залах рогатинського двірця розпочався банкет, участь в якому взяли майже 100 осіб.

Учасники почергово виголошували тости за імператора, присутніх достойників, усіх причетних до будівництва колії, наголошуючи на великій стратегічній та економічній значимості збудованої ділянки залізниці Ходорів – Підвисоке для повітів, через які вона пролягла та краю і держави загалом¹⁰⁷.

Під час святкового обіду маршалок сейму Станіслав Бадені отримав телеграмою неприємну звістку з Відня про відставку рідного брата Казимира з посту прем'єр-міністра Австро-Угорщини. «Рогатин дізнався про зміну уряду раніше, ніж Львів» – констатували репортери «Słowa Polskiego»¹⁰⁸. Повідомлення про події довкола “димісії Бадені” відтіснили на другий план новини про відкриття нового залізничного шляху в понеділкових випусках передусім «Діла»¹⁰⁹ і «Галичанина»¹¹⁰, які очікувано позитивно відреагували на неї.

О 17:20 год. особливий поїзд з поважним товариством вирушив до Львова. По дорозі мандрівники спостерігали світлове шоу, влаштоване з ініціативи графині Вільгельміни Рей на станції в Дегові. У столицю краю потяг прибув близько восьмої вечора¹¹¹.

Наступного дня, 29 листопада 1897 р., відкритою ділянкою залізниці між Ходоровом та Підвисоким розпочався регулярний рух пасажирських та вантажних поїздів.

В листопаді 2022 року в Рогатині відзначили 125-ту річницю залізниці Ходорів – Підвисоке. Організатори заходу нагадали жителям опільської громади, що саме рогатинський двірець в 1897 році став епіцентром урочистостей, пов'язаних з відкриттям нової лінії локальної залізниці¹¹².

¹⁰⁶ «Chodorów – Podwysokie», *Gazeta Narodowa*. 30 listopada, 1897, Nr. 332, 2.

¹⁰⁷ «Otwarcie kolei Chodorów – Podwysokie», *Dziennik Polski*, 30 listopada, 1897, Nr. 331, 2.

¹⁰⁸ «Otwarcie nowej kolei», *Słowo Polskie*, 29 listopada, 1897, Nr. 280, 2.

¹⁰⁹ *Діло*, 17 (29) падолиста 1897 г. Ч. 261,2.

¹¹⁰ *Галичанинъ*. 17 (29) ноября 1897 г. Ч. 262, 1.

¹¹¹ «Otwarcie kolei Chodorów – Podwysokie», *Dziennik Polski*, 30 listopada, 1897, Nr. 331, 2.

¹¹² «125 років Рогатинській залізничній колії», *Рогатинська міська рада*, доступ отримано: <https://rmtg.gov.ua/ua/novyny/44/2088>.

Наприкінці XIX ст. залізниця сполучила три повіти – бібрський, рогатинський та бережанський – Королівства Галичини та Володимирії з іншими регіонами краю. Напочатку XXI ст. та ж колія з'єднає три області – Львівську, Івано-Франківську і Тернопільську – вже незалежної України та потенційно має перспективу стати платформою для зміцнення зв'язків та співпраці між ними, реалізації спільних проєктів у промоції історично-культурної та природної спадщини Опілля.

Анастасія Баукова

канд. іст. наук., доцент кафедри археології та спеціальних

галузей історичної науки

Львівського національного університету

імені Івана Франка

ЗАГАЛЬНІ ЛЕКЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНИ ХХ СТ. ЯК ФОРМА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ НАУКИ В ГАЛИЧИНІ

У сучасному світі провідні університети розуміють важливість доступності освіти для широких верств населення і виступають з різного роду ініціативами організації відкритих лекцій просвітницького характеру. В добу Інтернет та соціальних мереж питання lifelong learning, «університетів третього віку» чи «відкритих університетів» є звичайним явищем, але ця традиція має довге коріння. Показовим є той факт, що Львівський університет став одним із центрів запровадження практики відкритих лекцій для осіб з-поза академічного середовища ще в останніх роках ХІХ – початку ХХ ст. До того ж, ініціатива збільшення доступності освіти вийшла з грона засновників Товариства академічних курсів для жінок (Towarzystwo kursów akademickich dla kobiet), які 26 червня 1898 р. звернулись з листом до усіх професорів та доцентів університету. Важливість наслідків ініціативи та її значення дозволяє процитувати цей лист в дослівному перекладі:

«Останнім часом університети взяли в свої руки розвиток освіти в найширших верствах суспільства. Сенати деяких австрійських університетів – а серед них найперше Сенат Віденського університету, – організували курси систематичних лекцій, призначених для широкого загалу, або так звані Народні Університети (University Extension), які найтіснішим чином пов'язані із власне університетами.

В цьому загальному русі Львівський університет не повинен і не може пасти задніх хоча б тому, що потреба створення такої інституції у нас є більшою і необхіднішою, ніж в інших регіонах, де, завдяки більш сприятливим умовам (в тексті взято «przemysłniejszym», тобто робиться акцент на економічні чинники – А.Б.) освіта охоплює ширші кола та є більш глибокою.

Роботу в цьому напрямку розпочато двома роками раніше Товариством академічних курсів для жінок. Відділ Товариства вирішив, що не припиняючи цієї ініціативи і діяльності, можна і повинно розвинути її для більш широкого загалу. Бажали би, щоб під опікою і керівництвом університетського Сенату була створена інституція, метою діяльності якої було б давати науку усім у серії систематичних університетських лекцій.

Ця думка може отримати щасливий розвиток лише у випадку відгуку і підтримки з боку усіх шановних панів колег, якщо всі разом її приймемо і виконаємо»¹¹³.

¹¹³ «Przegląd najważniejszych zdarzeń. Rok 1897/98.», *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*. T.1. (1894/95–1897/98) Lwow, Nakładem Senatu akademickiego c.k. Uniwersytetu lwowskiego, 1899, 113–114.

З метою реалізації проекту вже 29 червня 1898 р. відбулись збори усіх професорів та доцентів університету під головуванням професора Людвіка Цвіклінського. У своїй промові професор вчергове наголосив на необхідності та важливості організації загальних лекцій в Галичині. На зборах представлено також і проект Статуту майбутньої організації, обговорення якого викликало жваву дискусію. Хроніка університету за 1897/1898 навчальний рік містить інформацію про те, що в обговоренні взяли участь найактивніші професори тогочасного університету – Леонард П'єнтак, Тадей і Роман Пилати, Людвік Фінкель, Генрік Кадий, Казімеж Твардовський, Марцелій Хламтач тощо. В результаті зборів прийнято прохання до Сенату зайнятись організацією «загальних університетських курсів». Це прохання Сенат розглянув на засіданні 9 липня того ж року і звернувся до Міністерства Освіти та віровизнань з проханням дозволити організацію таких курсів і виділити фінанси з державної скарбниці¹¹⁴.

А хто стояв біля витоків ідеї втілення загальних лекцій? Очільники Товариства – Людвік Цвіклінський (президент), Антоній Реман (віце-президент), Казімеж Твардовський (секретар Товариства академічних курсів для жінок) та його члени – проф. Ян Болоз Антоневиц, проф. Ігнаци Закшевський, проф. Людвік Фінкель, проф. Станіслав Гланбінський. Також до роботи долучались професори Бр. Радзішевський та Р.Зубер¹¹⁵.

Від 12 січня 1899 р. Міністерство віросповідань та освіти затвердило Статут Загальних університетських лекцій для Львівського університету. У статуті зазначалось, що метою цих лекцій є «поширення освіти та новин в тих суспільних верствах, для яких університетська освіта є недоступною». Загальні лекції стосувались усіх галузей знань, які можна було репрезентувати доступними способами. Напочатку, керував роботою Загальних лекцій академічний сенат Університету, а пізніше було організовано окрему інституцію – управління Загальними лекціями.

Перша лекція в цьому курсі відбулась 5 листопада 1899 р. і її прочитав доктор В. Вер (W. Wehr). Темою виступу була перша допомога в нещасних випадках. Усі лекції тривали одну годину. Вхід був дозволений усім дорослим (окрім учнів шкіл), а плата складала за 6 виступів 20 центів, а за одну лекцію – 5 центів¹¹⁶. Сесія лекцій 1899/1900 р. складалась із 14 шестигодинних викладів. Після кожної лекції був відведений час на дискусію. Тематика лекцій включала в себе питання філософії, політичних наук, літератури, природничих наук, медицини. Місце проведення лекцій не було сталим – найчастіше для цього використовували приміщення школи імені Станіслава Сташица при вул. Скарбківська, 45 (сучасний корпус Української Академії друкарства на вул. Підвальній, 17 та вул. Лесі Українки, 45). Вибір пояснювався передусім розміром приміщення (там могли навчатись 357 учнів) та його новизною (школа споруджена у 1891 р.). Також лекції проводились у школі ім. Міцкевича при вул. Театральній. По одній лекції відбулось у школі св. Мартина при однойменній вулиці (сучасна вул. Жовківська) – проф. К. Твардовський («Духовне життя людини»), в приміщенні товариства «Skala» (вул. Театральна, 28) – проф. Дембінський («З історії суспільства XIX ст.»), у приміщенні Анатомічного інституту (вул. Пекарська, 52) – проф. Кадий («Про опорно-руховий апарат організму людини»), у Фізичному інституті по вул. Длугоша, 8 (вул. Кирила та Мефодія), доктор Зубер прочитав доповідь «Про принципи загальної геології», а доктор Закшевський – «Про електричність». В приміщенні

¹¹⁴ Там само, 114.

¹¹⁵ Там само, 73.

¹¹⁶ Центами (сотиками, сотенними) в Галичині називали крейцери (грейцери, від німецького Kreuzer) – грошову одиницю Австро-Угорщини до 1892 р. Пізніше ця назва вживалась також геллерами.

Хімічного інституту при вул. Длугоша, 6 доктор Радзішевський прочитав лекцію «Вугілля. Його види та сполуки з воднем та киснем».

Частина з цих лекцій, як видається, була звичайним викладом матеріалу. Натомість, про використання ілюстрацій зазначалось окремо у програмі викладу. Саме для діяльності Загальних лекцій університет закупив значну колекцію діапозитивів («przezgloszy» польською чи «прозірок» як їх тоді називали українською). Особливість розвитку університету та збіг історичних обставин спричинив до того, що переважна більшість збережених у фондах Музею історії Львівського університету до наших днів діапозитивів стосуються історичної тематики, у той час як більшість з виголошених лекцій не стосувались стародавньої історії. З природничих наук в музеї є лише один діапозитив! З «Хроніки Львівського університету» дізнаємось, що на 1910 р. збірка діапозитивів складала 5 151 одиницю! Складалась вона з ілюстрацій з географії Польщі, історії польського малярства, історії мистецтва та інших галузей природничих наук. На жаль, до музею дійшла заледве десята частина.

Важливим акцентом було виключення організацій лекцій з питань, які стосуються сучасної політичної, релігійної та соціальної боротьби або обговорення яких може призвести до агітації. Політична ситуація в країні та Європі загалом стала причиною звернення міністра освіти Юзефа Мікуловського – Поморського з листом від 23 грудня 1922 року до ректорів усіх університетів. У преамбулі зазначалось, що Устава про вищі школи від 1920 р. регулювала особливості функціонування університетів, однак загальні лекції не були орієнтовані на студентів та вільних слухачів, а організовувались для широкого загалу з-поза університетського середовища, що й вимагало окремих вказівок. Саме тому цим листом і підкреслювалась вимога уникати тематики, яка б могла призвести до агітації та суспільних зрушень. За прикладом загальних лекцій Львівського та Краківського університетів міністр закликав до поміркованості в питаннях оплати лекцій слухачами. Одночасно за цим же листом лекторам була передбачена можливість оплати за виступи. Міністерство закликала, а місцева влада задекларувала підтримку такої діяльності зі збільшення доступності науки і зобов'язалась щорічно на початку академічного року виділяти спеціальну субвенцію для організації загальних лекцій. Підставою отримання коштів був звіт університетського сенату та відділу, що займався діяльністю загальних лекцій за попередній рік, а також представлений кошторис на поточний рік.

Швидкість процесу обговорення та ухвалення статуту на університетському та державному рівні можна пояснити тим, що в організації Загальних лекцій брали участь провідні юристи університету, які, одночасно, як Л. Цвіклінський¹¹⁷ чи Л. П'єнтак¹¹⁸ були радниками двору, послами до австрійської Ради, ректорами Львівського університету (як Генрік Кадий, Людвік Цвіклінський чи секретар університету Марцелі Хламтач). Такий високий статус організаторів визначив і досконалість приготованого статуту, який став взірцем при організації Загальних лекцій в інших університетах Австро-Угорщини. Виділенню субвенції для організації курсів сприяло те, що на посаді керівника міністерства освіти та скарбу, міністром для Галичини був колишній ректор університету, декан юридичного факультету Едвард Рітнер.

¹¹⁷ Dr. Ludwik Cwiklinski, Wydział filozoficzny, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*. T.1. (1894/95–1897/98), Lwow, Nakładem Senatu akademickiego c.k. Uniwersytetu lwowskiego, 1899, 193. (265 str)

¹¹⁸ Dr. Leonard Pietak, Wydział prawa I umijetnosci politycznych, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*. T.1. (1894/95–1897/98) Lwow, Nakładem Senatu akademickiego c.k. Uniwersytetu lwowskiego, 1899, 124. (265 str)

Ці дві ініціативи, курси для жінок та загальні лекції, вказували, як підкреслив Ректор проф. Владислав Абрахам, що населення буде отримувати найкращий та найдорожчий гатунок науки з одного боку, а з другого – буде гарантувати, що впливами, яке має живе слово на слухачів, не будуть надуживати¹¹⁹.

Загалом, значення загальних лекцій в діяльності університету було настільки великим, що про це згадували ректори в промовах з нагоди початку нового навчального року. Під час урочистої інаугурації загальних лекцій 3 листопада 1901 року професор Казімеж Твардовський підкреслив важливість розширення освіти за допомогою народних університетів, організацію нових шкіл для неписьменних, читалень та народних театрів і що професори Краківського університету також долучаються до цієї ініціативи. На інаугурації з доповіддю «Ідеї державної самостійності Чехії та Угорщини від 1526 р.» виступив професор Освальд Бальцер¹²⁰.

Організація та діяльність Загальних лекцій оцінювалась як головне свідчення розвитку університету, «відомими та визнаними поза Львовом, першими і так потрібними в краю»¹²¹, а координаційну раду називали славними та відданими справі діячами¹²². Брак субвенцій на діяльність університету не є тільки сучасною проблемою, оскільки в промові з нагоди початку 1904/1906 навчального року ректор проф. др. Юзеф Пузина підкреслив: «Покликавши їх (загальні лекції – А.Б.) до життя осягнув наш Університет тим самим найширші верстви населення, які хляться до них, знаходячи в них розширення своїх знань та думок. Сподіваємося, що колеги очільники Управління цієї інституції, воюючи сьогодні з браком достатніх матеріальних засобів, і виконуючи своє завдання з гідною поваги жертвовністю, були б могли в недалекому майбутньому принаймні закрити свої рахунки без дефіциту»¹²³.

Лекції не тільки виголошувались, а й публікувались в спеціальних «Програмах Загальних лекцій». Загалом було опубліковано понад 30 томів «Програм». Окрім того, до наших днів збереглися і машинописи текстів лекцій Казімежа Твардовського, виголошених в рамках Загальних лекцій в різні роки.

У травні 1917 року до діяльності Загальних лекцій долучилась і Школа Політехнічна (невдовзі – Львівська політехніка) і назву інституції змінили на «Загальні лекції Університету та Політехніки Львівської» (Powszechnie wykłady Wszechnicy i Politechniki Lwowskiej). Керівником новоствореної організації був представник університету, а його заступником – представник Політехніки. За часів ректорства Казімежа Твардовського діяльність Загальних лекцій було розширено і на частину колишнього Королівства Польського, окупованого Австрією. Отож лекції відбувались в Любліні, у 1917 р. – також в Краснимставі, Холмі та Замості. У 1918 р. діяльність Загальних лекцій була призупинена не тільки з огляду на політичну ситуацію в Галичині, а й з огляду на брак субвенцій. Тільки на початку 20-х рр. ХХ ст. проведення лекцій було відновлено, як і публікація звітів про діяльність тепер вже Університету Яна Казимира. У 1924 – 1925 р. лекції проводились виключно у Львові, і навіть у скороченому обсязі. Однак саме в цей час у Львові спостерігається справжній розквіт просвітництва, завдяки організації лекцій іншими науковими товариствами та організаціями Львова. Головними промоторами розвитку доступності освіти, окрім Університету Яна Казимира були Наукове товариство (Towarzystwo Naukowe we Lwowie), Польське філософське

¹¹⁹ Rok 1899/1900, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*, t. II. (1898/9–1909/10), 23 (710 c.).

¹²⁰ Rok 1901/1902, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*, t. II. (1898/9–1909/10), 80.

¹²¹ Rok 1903/1904, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*, t. II. (1898/9–1909/10), 156.

¹²² Там само, 108.

¹²³ Rok 1904/1905, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*, t. II. (1898/9–1909/10), 174.

товариство (Polskie Towarzystwo Filozoficzne), Польське філологічне товариство (Polskie Towarzystwo Filologiczne), Польське історичне товариство (Polskie Towarzystwo Historyczne), Географічне товариство (Towarzystwo Geograficzne), Львівський відділ Польського Товариства Природничиків імені Коперніка (Lwowski Oddział Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika), Лікарське товариство (Towarzystwo Lekarskie), Польське політехнічне товариство (Polskie Towarzystwo Politechniczne), Львівське фотографічне товариство (Lwowskie Towarzystwo Fotograficzne), Казино та Коло літературно-мистецьке (Kasyno i Koło Literacko-Artystyczne), Літературний союз (Zawodowy Związek Literacki), Товариство Робітничого університету та Людовий Університет імені А. Міцкевича (Tow. Uniwersytetu Robotniczego, Uniwersytet Ludowy im. A. Mickiewicza). В усіх цих організаціях брали участь професори університету, тому важко говорити про те, що їх лекційно-освітня діяльність не була пов'язана із університетом як таким.

Навіть Ліга повітряної оборони держави та Авіаційний союз студентів Політехніки (Liga Obrony Powietrznej Państwa, Związek Awiatyczny Studentów Politechniki) проводили свої лекції на відповідну тематику. Викликам часу відповідала і організація недільних лекцій з гігієни (Niedzielne popularne wykłady higieniczne). Особливістю роботи Загальних лекцій в цей період можна вважати кардинальну зміну тематики і настроїв лекторів та аудиторії. Наприклад, перша серія лекцій 1928 р. стосувалась тогочасної народної армії. Їх читали генерал Владислав Сікорський (Rola wychowawcza armji), генерал Норвід-Нойгебауер (Gen. Norwid-Neugebauer: Samowystarczalność gospodarcza Polski w czasie wojny), полковник Адам Коц (Wojna nowoczesna wojną narodową, Powstanie Armji Polskiej), полковник Януш Глуховський (Bitwa nad Niemnem). Друга сесія того року стосувалась різних аспектів Французької революції, і всі лекції читав доктор Кароль Ніттман. Третя сесія за змістом лекцій була найбільше наближена до першопочаткового задуму (розглядалися питання історії християнства, питання природничого характеру та історія мистецтва). 4 сесія складалась із трьох лекцій з математики, а 5-а була присвячена питанням юридичного характеру і парламентаризму Польщі. Останні дві сесії березня, квітня та травня стосувались психоаналізу (5 лекцій, доктор Я. Фростіг) та циклу трагедій В. Шекспіра (проф. Владислав Тарнавський).

Існування Загальних лекцій було свідченням прогресу університету та його розвитку. Того часу Львівський університет був третім за кількістю слухачів (1500 осіб обох статей) серед університетів австрійської монархії. Це підкреслював у своїй промові на початку 1904/1905 р. ректор Юзеф Пузина. У зверненні професорів та доцентів Львівського університету від 2 березня 1907 р. як реакція на виступи українських студентів зазначалось, що *«Вишхніца наша є найбільшим польським університетом, яка уділяє духовну їжу найбільшій кількості академічної молоді в краї, його столичному місті, де, проживають переважно поляки»*. Закінчення фрази і сам дух звернення очевидно відзеркалював суспільне напруження того часу.

Загалом, лекції відбувалися до початку Другої світової війни, але в умовах непевності інформація про них з часом стерлась і більшість істориків діяльності університету не наводять якихось статистичних даних з цього питання.

Надія Халак

канд. істор. наук, вчений секретар Львівського відділення

Інституту української археографії та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського НАН України

РУКОПИСНІ ПРАЦІ З ІСТОРІЇ ГАЛИЧИНИ:

ДОВОЄННІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТЕФАНА ТОМАШІВСЬКОГО (1875–1930)

Історик Стефан Томашівський (1875–1930) увійшов в українську історіографію як засновник поруч із Вячеславом Липинським державницького напрямку. Вперше цю думку висловив Іван Кривецький у своїй статті «Українська історіографія на переломі», опублікованій 1924 р. у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові. У цій статті автор звернув увагу на книгу С. Томашівського «Українська історія», опубліковану у 1918 р. На думку автора, ця праця С. Томашівського, поруч із книгою В. Липинського «Україна на переломі» вводить в українську історіографію національно-державницький підхід. Обидва вчені розглядають українську історію з точки зору здобування землі, творення нації й будови української держави і цим кардинально відрізняються від народницької історіографії ХІХ – початку ХХ ст. «Українська історія» С. Томашівського, зокрема, відразу після її виходу стала об'єктом наукової уваги. Серед авторів, хто звертався до розгляду концепції давньої історії С. Томашівського, були сучасники вченого І. Кривецький, І. Крип'якевич, М. Кордуба, М. Андрусак, В. Гарасимчук, В. Заїкін, на неї активно покликаються та цитують авторські думки також сучасні автори історіографічних оглядів та праць, присвячених спадщині вченого: українські історики М. Швагуляк, В. Потульницький, Л. Зашкільняк, І. Гирич, Н. Яковенко, В. Тельвак, В. Педич, О. Баган, О. Ясь, О. Толочко, Л. Бережная, А. Портнов, польські вчені К. Бляховська, С. Стемпень та ін.

Окрім опублікованих праць вченого, котрі увійшли до історіографічної літератури, зокрема відомої в історіографії «Української історії», котру вчений написав наприкінці Першої світової війни, вчений залишив рукописи, які написав у два інші періоди його наукової біографії, коли опрацьовував часи давньої історії. Перший період – напередодні війни початку ХХ ст. (1912-1914 рр.), коли він розпочав дослідження цієї тематики після успішної габілітації у Львівському університеті у 1911 р. (габілітаційна праця «Угорщина і Польща на початку ХVІІІ в.») і отриманого *veniam legendi* на викладання, та третій – останній – період його життя (1925-1930 рр.) – найбільш інтенсивний, коли історик особливо активно працював у Львові та Кракові, куди він переїхав на початку 1928 р. для праці в Ягеллонському університеті (від 13 лютого 1928 р. на посаді доцента, від 1 жовтня 1929 р. – контрактним професором). Саме у цей час він написав ряд розвідок, котрі стали підсумком його наукового зацікавлення цією тематикою. Більшість праць, написаних у ці періоди наукового шляху вченого, залишаються у рукописах і до нині не увійшли до історіографічного обігу. Вони потребують не лише докладного археографічного вчитання і опрацювання, а й, насамперед, скрупульозної археографічної реконструкції текстів, оскільки значна частина з них є лише набором окремих переплутаних аркушів, які зберігаються у різних

справах і навіть різних архівних колекціях. Праці з давньої історії, написані вченим власне у ті роки, не відомі дослідникам і тому увага до них дозволить відкрити досі невідому сторінку з наукової біографії вченого і його спадщини.

У статті йтиметься про довоєнні зацікавлення С. Томашівського тематикою давньої історії і збережені рукописні праці вченого із того часу.

Початок дослідження вченим давнього періоду припадає на час, коли впродовж 1911/12 та 1912/13 рр. він розпочав читати в університеті лекції з предмету «Історія Галичини і Володимирії» (Ч.1-2) і одночасно писав текст. Як згодом згадував, ще до початку війни він мав майже завершену «Історію Галичини-Володимирії від найдавніших часів», яка на жаль не була опублікована. С. Томашівський вважав, що цей рукопис пропав у часі російської інвазії 1914–1915 рр. разом з багатьма іншими документами і книгами його власного архіву і бібліотеки, які зберігалися у приміщенні НТШ, коли будівлю зайняла редакція російської газети «Львовское военное слово» (редактор капітан Н. Назаркевич), і при відступі з українських земель розграбувала майно української наукової установи, в тому числі і частину його власного архіву¹²⁴.

Рукопису цієї, написаної напередодні війни праці, поки не вдалося виявити (і з огляду на це в історіографії до цього часу не було згадок про погляди історика на давній період перед Першою світовою війною). Проте зберігся рукопис більшої розвідки німецькою мовою п. н. «Galizien von der Anschluß an Oesterreich» («Галичина перед приєднанням до Австрії»), написаний незадовго до початку війни, у якому давня історія також знайшла докладне висвітлення. Цей рукопис не був опублікований, а окремі переплутані сторінки цієї праці зберігаються у різних справах особистого фонду історика у ЦДІАЛ і лише минулого року нам вдалося скласти їх у цілість праці, відновивши послідовність тексту, перекласти українською мовою, здійснити археографічну підготовку тексту і передати до друку¹²⁵.

Про час написання тексту можна припускати із змісту порушених у ньому тем. На нашу думку, текст написаний незадовго до початку Першої світової війни, коли у політичному житті монархії йшли активні дебати про необхідність перебудови Австро-Угорської монархії у дусі рівноправності окремих національностей та реформи виборчого закону до Галицького сейму. І для українських політиків та науковців, зокрема об'єднаних у найбільшій українській національно-демократичній партії Галичини, котрі на парламентарному рівні добивались створення із етнічних західноукраїнських земель автономного національного утворення з окремим сеймом, університетом, постала потреба у правовому полі обґрунтувати потребу відокремити етнічні українські землі Східної Галичини від польської Західної Галичини. З огляду на це треба було представити належне наукове висвітлення української державницької традиції для обґрунтування власної політичної тактики. Реагуючи на цей актуальний тоді виклик Степан Томашівський і написав працю «Галичина перед приєднанням до Австрії». Окрім цього рукопису збереглися й інші рукописні тексти, які вчений написав перед початком Першої світової війни, але вони стосуються дослідження більш пізнього часу

¹²⁴ Цей факт історик зафіксував 31 серпня 1916 р. у донесенні про заподіяні російськими солдатами шкоди товариству, адресованому до Военного министерства у Відні. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 368, оп. 1, спр. 137, 18 арк.

¹²⁵ Н. Халак, Невтрачені праці з історії Галичини, *Україна в світі: Польща і її сусіди в європейському житті України доби Середньовіччя*, (Київ, 2022), 29. (передано до друку). «Galizien von der Anschluß an Oesterreich», ЦДІАЛ України, ф. 368, оп. 1, спр. 14, 11 арк.; спр. 56, 57 арк. Німецька мова. Рукопис. Чернетка. Фрагменти. Переклад, послідовність аркушів при перекладі: спр. 14, арк. 1, 2, 8, спр. 56, арк. 43, 44, 44 зв., спр. 14, арк. 7, 5, 4, 4 зв.; спр. 56, арк. 47 зв., 47, 46 зв.; спр. 14, арк. 9.

– XVIII та XIX ст. Це, зокрема, праці: «Galizien unter Deutsch-Oesterreichisches Verwaltung» («Галичина під німецько-австрійським правлінням»), «Das galizische Problem» («Галицька проблема»).

Праця «Галичина перед приєднанням до Австрії» висвітлила державницьку традицію українців у давні часи і мала стати історичним обґрунтуванням української політичної програми перед Першою світовою війною. Власне про цю мету тексту йдеться у вступі рукопису, де автор проаналізував внутрішню політику монархії та її еволюцію щодо трактування національного питання, і, зокрема, польсько-українського, у XIX–XX ст. Автор підкреслив, що у 1772 р. приєднання етнічних українських земель до Австрії офіційно трактувалося недвозначно і ясно, а саме, що це приєднання було відновленням старого правового стану Галичини і Володимирії (у термінології автора), які утворювали до другої половини XIV ст. окрему, зв'язану з Угорщиною державу. У цій праці С. Томашівський увів до історіографічного обігу новий зміст терміну «Королівство Галичини і Володимирії», яким означив не лише австрійський коронний край, а насамперед підкреслив українську державницьку традицію від кінця X ст. до середини XIV ст. та підніс її роль для збереження української державності після занепаду Київської Русі в результаті монгольської навали.

Помилками у австрійській внутрішній політиці бачив утворення одного коронного краю із територій, етнічний склад яких був різним (компактний український – на схід від р. Сян, польський – на захід) та відмову від адміністративного поділу на українську та польську частини і створення української національно-культурної автономії. Це призвело до ситуації, коли з середини XIX ст., як пояснював вчений, українці були позбавлені політичних прав у краї власного компактного етнічного проживання і він набув виключно офіційного польського національного характеру.

С. Томашівський наголошував на тому, що йому далеко не зрозумілим є погляд, який поділяв австрійський уряд на початку XX ст., що Галичина є символом Польської держави і уособлює представництво польської національної державної ідеї. Для цього «Державна ідея у рамках австрійської спільної державної ідеї!» – так він характеризував погляди польських політичних діячів, котрі активно використовували історичну аргументацію про приналежність цих земель із середини XIV ст. до останньої чверті XVIII ст. до Речі Посполитої. У такий спосіб Томашівський окреслив протиріччя інтересів і пояснював, що подібна політика допускала лише інтерес Польщі, а не монархії, і тим паче не інтереси інших народів, які її населяють¹²⁶. З цієї причини історик радив урядовим чинникам враховувати цю небезпеку і мислити державними категоріями для примирення націй.

Рукопис складається із вступу і двох послідовних частин: перша частина – найбільша і найдокладніша – висвітлює період політичної історії Галицької землі, існування удільних князівств з власною династією Ростиславичів від початків політичної історії до середини XIV ст., друга – від того часу до останньої чверті XVIII ст. Поділ тексту є умовним, державницький період представлений значно докладніше.

Висвітлення історичної частини починається від першої літописної згадки про похід великого київського князя Володимира і зайняття ним Перемишля, Червена та інших міст. Томашівський лише побіжно згадав про дискусію щодо початкової приналежності

¹²⁶ Галичина перед приєднанням до Австрії, ЦДІАЛ України, ф 368, оп. 1, спр. 14, 11 арк.; спр. 56, 57 арк. Німецька мова. Рукопис. Чернетка. Фрагменти. Переклад, послідовність аркушів при перекладі: спр. 14, арк. 1, 2, 8.; спр. 56, арк. 43, 44, 44 зв.; спр. 14, арк. 7, 5, 4, 4 зв.; спр. 56, арк. 47 зв., 47, 46 зв.; спр. 14, арк. 9.

зайнятих територій, причому зазначив, що йдеться лише про територію басейну річок Сян та Західний Буг. Свою позицію означив як прихильника богемської теорії: про землю ляхів у X ст., яка, на його думку, стосується лише області верхньої Вісли та Одру, писав як складову частину Богемської держави. Вважав, що лише з приєднанням землі ляхів до Польщі злились обидва імені.

Для історика важливим було прослідкувати саме державницький період існування. Він пише про Королівство Галичини і Володимирії як історичну спадщину українського народу. У тексті про найдавнішу політичну історію вчений підкреслив український національний характер цих земель і їх винятковість як сполучної ланки між західною і східною культурами:

«На історичній сцені появилось наприкінці X ст. і від початку здобуває воно значення видатного епіцентру європейського континенту та сполучної ланки між Західною та Східною Європою. Водночас має український національно-політичний та культурний характер.

З давніх часів заселене та освоєне українськими етнічними племенами утверджує воно свій національно-політичний та культурний етнічний характер через визволення з-під богемського панування (983) та приєднання до давньоруської Київської держави, у тіснішому об'єднанні якої воно залишалось протягом одного століття».

У цій праці С. Томашівський висловив переконання, що землі Галичини і Волині саме через приєднання до давньоруської Київської держави наприкінці X ст. утвердили свою національно-політичну, культурну, етнічну індивідуальність і є спадщиною українського народу. З огляду на свій етнографічний та мовний характер ці землі, за визначенням автора, становлять *«незаперечну складову частину української національної території»*.

Відокремлення Галичини наприкінці XI ст. С. Томашівський пояснював занепадом ідеї патримоніальної єдиної держави і створенням натомість спадкової територіальної держави. Основна увага праці зосереджена на політичній історії держав Ростиславичів, згодом – Романовичів та королівства Русі, автор прослідкував залежність їхнього правного становища від геополітичних інтересів сусідніх держав і руських князівств.

У хронологічній послідовності історик схематично конспектував роки найважливіших політичних, військових подій, правління княжих династій, щоб зберегти самостійність. Фіксує дати найважливіших подій, Томашівський коментував лише ті дати і періоди, коли відбувалися зміни у політичних впливах або правному становищі Галицької та Волинської земель.

Загалом у праці є невідповідний баланс хронології і коментарів: більше занотованих дат і менше тексту. Проте навіть сама фіксація основних політичних подій свідчить про те, що історика більше цікавив контекст зміни геополітичних впливів на Галицьку і Волинську землі. Щодо текстової частини, то Томашівський частково коментував політику тих великих київських князів, які змагали до підпорядкування земель Галичини і Волині: згадав походи Ярослава Мудрого, боротьбу династії Ізяславичів, починаючи від внука Ярослава Мудрого Ізяслава I. Лише схематично писав про політику в. кн. Всеволода та київських князів його роду, зокрема з династії Володимира Мономаха: про боротьбу внука Юрія Долгорукого Ярослава III Всеволодовича за Київ проти Данила Романовича. Історія київської великокняжої династії цікавила історика лише в контексті їхньої боротьби за західні землі і політичних впливів на становище останніх. Подібно його цікавила боротьба за ці землі сусідніх держав.

Концепт С. Томашівського ґрунтувався на висвітленні політичної історії Галичини. Дуже важливим чинником історик бачив географічні обставини, він підкреслював, що територія Галичини знаходиться на межі між Сходом і Заходом, і тому вже від початків існування вона опинилася у вирі політичної боротьби сусідніх держав за вплив і заволодіння її землями. Велика частина тексту – про заходи Польщі, Угорщини, Суздальського князівства (як попередника Московії), згодом польсько-литовської держави за вплив та завоювання західноукраїнських земель.

Як приклад, Томашівський навів об'єднанчі наміри Польської держави у 1018–1030 і 1074 рр. Про політику Польщі до середини XIV ст. писав з огляду на допомогу для реалізації планів київських князів і власне польських намірів щодо західних земель давньоруської держави, у пізніший час – відповідно до змісту польсько-угорських договорів і того, як ці договори впроваджувалися у життя.

Значну увагу історик приділив висвітленню впливів Угорщини і заходів утвердитися у Галичині до середини XIII ст., зокрема докладніше зупинився на політиці втручання по стороні Володимирії у бої за галицький княжий стіл. Він згадав про введений угорськими королями титул “королів Галичини (спершу у 1124 р., з 1188 р. постійно) і Володимирії” (з 1206 р.), період угорського правління у Галичині (Андрій (1188), Коломан (1214-1219), Андрій (1222–1234)), поки велика монгольська навала не послабила угорську державу після поразки під Ярославом (1245 р.).

У праці автор постійно наголошував на державницькій традиції українців до середини XIV ст., для нього важливим було висвітлити контакти із західними державами ще з княжих часів. Важливими бачив заходи князів до налагодження зв'язків із Римською імперією, тому у цьому контексті приділив увагу політиці Ярослава Володимирковича, Романа Мстиславича та Данила Романовича.

С. Томашівський високо цінував політику Романа Великого і утворення об'єднаної Галицько-Волинської держави. Докладніше у тексті йдеться про боротьбу князя Данила за звільнення Галичини з-під зверхності Угорщини, скріплення оборони краю у час васальної залежності від Золотої Орди та заходи щодо церковної унії з Римом, розквіт Галичини-Володимирії за Юрія I як найсильнішої держави у Східній Європі. Фатальною для політичної долі землі бачив смерть Юрія II, після чого розпочалася боротьба довкола галицько-володимирського спадку і втрата державної самостійності.

Значно менше уваги С. Томашівський приділив недержавним часам історії Галичини і Волині із середини XIV до кінця XVIII ст. У вищеописаній праці цей період знайшов лише схематичне висвітлення. Натомість історик подав загальний огляд геополітичних інтересів держав та залучив факти із ширшої європейської політичної історії середніх віків і окреслив союзи головних претендентів на володіння західноукраїнськими землями – Угорщини та Польщі – політичні унії яких у 1339, 1370–82 рр. скоординували дії обох держав у завоюванні Галичини. Іншими словами, він осмислював правові підстави, що легітимізували правно-політичне становище українського народу.

Томашівського цікавила правова сторона міждержавних актів, він перелічив польсько-угорські договори про розподіл впливу і узагальнив, які протиріччя існували у домаганнях кожної із сторін та їхні правові підстави. Відправною точкою польських претензій на Галичину та інші українські землі, яким автор відмовляв у правовому обґрунтуванні, він бачив період польського правління у 1350–1371 рр. Так, зокрема, він підсумував, що «... 20-річний період польської окупації (1350–1371) заклав відправну точку польських претензій на Галичину та на решту українських земель (територій), хоча цій претензії бракувало будь-якого правового обґрунтування». Військовий похід у

Галицьку землю 1387 р. і вигнання угорських намісників, як писав Томашівський, майже на 400 років визначила приналежність краю до Польщі. Критично історик нотував про зміни у Руському воєводстві щодо правового і соціального становища українців, внутрішньої колонізації, обмеження релігійних свобод, становища мови. Разом із цією критикою він зауважив, що на кінець XVIII ст. українцям вдалося зберегти суть свого національного характеру і тим самим порятувати елементи майбутнього відродження української національної ідеї для новіших часів.

Вище проаналізована рукописна стаття, написана С. Томашівським напередодні Першої світової війни, стала реакцією науковця на політичний виклик часу. Одночасно, вона мала політичну мету, оскільки містила аргументацію до програми українських політиків національно-демократичного напрямку в Галичині, які поставили на порядок денний законодавчого і виконавчого органів монархії вимоги зміни адміністративно-державного устрою держави і створення української національно-територіальної автономії в монархії. Стаття не випадково написана німецькою мовою. Очевидно, планувалася для публікації в німецькомовних часописах українців, які виходили у Відні, бо містила звертання до австрійських урядових кіл і мала на меті показати хибність державного підходу, коли в окремому коронному краї Королівства Галичини і Володимирії українці, які становили переважну більшість населення, зведені до безвладної меншості у політичному, господарському і культурному житті краю. У статті зроблено огляд історичних та юридичних аргументів, які б свідчили про потребу зміни внутрішньої політики держави у міжнародних відносинах, та спонукали відновити рівноправне становище націй у багатонаціональній монархії.

Найважливішим із цих аргументів був факт існування власної держави в українців у давні часи. Тому важливим завданням власної праці автор бачив прослідкувати державницьку традицію X–XIV ст. як вагомий аргумент для пропонованих змін. Разом з тим вчений підкреслив український етнічний характер території: відповідно до його поглядів, Галицька і Волинська землі з давніх часів заселені українськими етнічними племенами утвердили свій національно-політичний і культурний характер через приєднання до давньоруської Київської держави. Друга важлива аргументація стосувалася області права: історик розглянув міжнародні акти, які регламентували правно-політичне становище українського народу, висвітлив суперечності у їх юридичній легітимності і у контексті геополітичних інтересів та спадкових прав.

Описуючи державний і недержавний періоди, історик, насамперед, концентрував увагу на політичній складовій розвитку: правно-політичному становищі земель, політичних обставинах – міждержавних союзах і протистояннях, наскільки вони впливали на це становище, які з них сприяли політичному і культурному розвитку українців та йшли по лінії втримання національної ідентичності.

Вчений не лише актуалізував питання зміни правно-політичного становища українських етнічних земель в Австро-Угорській монархії (йшлося, насамперед, про створення українського автономного краю в рамках монархії та домагання національно-культурного розвитку), які порушували його попередники у XIX ст. Він обґрунтував цю потребу історичними аргументами, розглядом юридичних та спадкових прав у ширшому контексті східноєвропейської політики.

Саме ця праця дає можливість побачити запропоновану вченим напередодні війни періодизацію історії Галичини: вчений чітко виділив три окремі історичні періоди: державний до середини XIV ст., другий – у складі Речі Посполитої, і третій період приналежності до Австрійської (від 1867 р. – Австро-Угорської монархії).

З огляду на порушені актуальні політичні питання, праця є поступом у розвитку української політичної думки, постановці й обґрунтуванні правно-політичних вимог українців у Галичині, які формулювали та реалізовували діячі Головної Руської Ради у середині XIX ст. та політики-народовці наприкінці XIX – на початку XX ст. Саме з огляду на вищесказане цей рукопис історика Степана Томашівського заслуговує на введення до наукового обігу і свідчить про те, що їхній автор є представником української національної історіографії.

На сьогодні не виявлено публікації праці німецькою мовою. Можливо, після прийняття 14 лютого 1914 р. Галицьким сеймом нової виборчої реформи, коли частково політичні вимоги українських політиків були враховані, а питання створення української національної автономії відкладене, стало не на часі прилюдно виступати з критикою урядової політики з національного питання. І рукопис залишився в архіві їх автора як документи доби. У частині хронології текст став, очевидно, підготовчим для написання пізніше – вже у часі Першої світової війни – більшої розвідки п. н. «Галичина як політичний і воєнний чинник колись і тепер (Причинок до історії світової війни)», яка побачила світ на шпальтах газети «Діло» у лютому – березні 1915 р. Початок війни вніс корективи у політичні вимоги українських партій Галичини. У наступних працях з давньої історії автор також обґрунтовував політичні цілі, які відповідали певному етапу розвитку української політичної думки.

ВІД ВУЛИЦІ КРАШЕВСЬКОГО ДО ВУЛИЦІ СОЛОМІЇ КРУШЕЛЬНИЦЬКОЇ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ МУЗИКАЛЬНОЇ КАМ'ЯНИЦІ

Історія вулиці, що спинається вгору вздовж старовинного парку у центрі Львова, розпочалася в 70-х рр. XIX ст. У ті часи на межі Єзуїтського парку (нині Парк імені Івана Франка) знаходилися склади деревини. Простір, зайнятий складами, впорядкували і проклали вулицю, яку назвали на честь польського письменника, поета та історика Юзефа-Ігнація Крашевського (1812–1887). Крашевський гостював у Львові 1867 року і на його честь було влаштовано урочистий прийом у ресторані у згаданому Єзуїтському парку. Урочисте відкриття вулиці Крашевського¹²⁷ відбулося у 1880 р.¹²⁸

Наприкінці XIX ст. лівий бік вулиці був щільно забудований кам'яницями за проектами відомих архітекторів Альфреда Каменобродського, Міхала Ковальчука, Людвіка Рамулта, Александра Загурського, Леонардо Марконі.

Одним з останніх був збудований будинок № 23 (1884 р.) за проектом архітектора Якуба Кроха. Балкон другого поверху прикрашений алегоричними статуями Скульптури і Музики авторства Леонарда Марконі. За масивними дерев'яними воротами відкривається широкий прохід до внутрішнього подвір'я, де могли розміститися кілька кінних екіпажів. У подвір'ї знаходилися господарські споруди. Будинок мав два входи – з брами (парадний) і з подвір'я. Дерев'яні сходи парадного входу півколом піднімаються до третього поверху. Освітлюється кам'яниця денним світлом з «ліхтаря» – заскленої конструкції у покрівлі будинку. Дерев'яні перила укріплені кованими балясинами з рослинним орнаментом.

Першими власниками будинку були міщани С. Бачинський, згодом – Ю. Горошкевич. У 1903 р. до цього дому була прикута увага усіх галичан, адже його новою власницею стала українська співачка Соломія Крушельницька, яку щиро вітали як «горожанку» Львова. Газета «Діло» так відгукнулася на цю подію: «П.Сальомеа Крушельницка, що в сегорічнім зимовім сезоні співає в Неаполі в театрі «San Carlo» і за кожним виступом докидає золотий листок до давно здобутого вінця незвичайної слави, набула у Львові величаву двоповерхову каменицю при ул.Крашевского, ч.23. І одною, і другою новиною радуємося і витаємо п.Сальомею Крушельницку – вірну доньку Руси-України як горожанку в городі Львові.»¹²⁹

¹²⁷ Упродовж XX ст. вулиця тричі змінювала свою назву. У 1941–1944 – Шталльштрассе (нім. Stallstraße), в липні 1944 р. їй повернули стару назву – *Крашевського*, а у 1950 р. назвали на честь Миколи Чернишевського (1828–1889) – російського публіциста і письменника. У 1993 р. вулицю перейменували на честь Соломії Крушельницької.

¹²⁸ Див.: Мельник І. Крушельницької Соломії вулиця, *Енциклопедія Львова*. Т. 3. За ред. А. Козицького. (Львів: Літопис, 2010), 648.

¹²⁹ Г. Тихобаєва, «Давні мелодії “Музикальної кам'яниці”», *Соломія Крушельницька. Шляхами тріумфів* : ст. та матеріали, упоряд. : П. Медведик, Р. Мисько-Пасічник. (Тернопіль, 2008), 221.

З цього часу бере свій початок історія «Музикальної кам'яниці» – львівського Дому Соломії.

Переїзд родини Соломії Крушельницької з Тернопільщини до Львова був пов'язаний із трагічною подією. 31 грудня 1902 року помер батько Соломії о. Амвросій Крушельницький, парох села Біла. На його місце було призначено нового священика. Соломія вирішила допомогти своїй осиротілій родині, купивши у Львові власний будинок, який мав приносити дохід. Вона написала листа своїй матері, щоб та ліквідувала господарство в Білій та переїхала на постійне проживання до Львова. Так родина і зробила. Весною 1903 р. Теодора з дітьми переїхала до Львова. А вже вкінці року Соломія придбала у Львові триповерховий будинок. Зі спогадів Одарки Бандрівської¹³⁰, племінниці С. Крушельницької, довідуємося, що справами купівлі будинку, на прохання Соломії, займався її батько, юрист, радник Скарбу Карло Бандрівський (1855–1931). Упродовж 28 років він ретельно виконував обов'язки адміністратора будинку. Найповнішу інформацію, що стосується історії цієї кам'яниці, її мешканців знаходимо у спогадах Одарки Бандрівської, котра, як завжди, дбайливо записувала все, що стосувалося її знаменитої тітки та родини. Отже, О.Бандрівська пише: «Тітці Соломії (після смерті А.Крушельницького – Г.Т.) прийшлося думати про забезпечення життя своєї матері Теодори Григорівни, трьох молодших сестер і брата Володимира. Їй прийшла ідея купити будинок у Львові, з якого чиншові доходи мали б покрити видатки на життєві потреби родини. Щоб цю ідею зреалізувати треба було стягнути до Львова швагра Карла Бандрівського, який був податковим інспектором у містечку Грибові. В цьому допомогла протекція шанувальників таланту Соломії – впливових людей з Варшави, які допомогли перенести батька з авансом радника до Львова, до Дирекції Скарбу. Батько мені оповідав, що поляки не хотіли продати українцям кращих будинків з видом гарним та до сонця і т. д. Прийшлося купити будинок до північного заходу, триповерховий, з видом на парк ім. Костюшка (тепер – парк ім. І. Франка). Цілий II-й поверх, що складався з семи кімнат з двома кухнями і лазничкою замешкала родина – Бабуня, три тітки (Емілія, Марія, Анна), вуйко Володимир, а також мої батьки та нас троє дітей. На партері, по лівій стороні від брами три кімнати з кухнею і лазничкою замешкали Охримовичі також з трьома дітьми».

Дня 16 вересня 1907 р. померла мати Соломії Крушельницької Теодора. Сестри співачки Емілія і Марія вийшли заміж, а брат Володимир закінчив юридичні студії у Львівському університеті і був покликаний на військову службу. Наймолодшу сестру Анну Соломія взяла до Італії. Звільнилися кімнати в будинку, і їх почали заселяти «льокатори» – квартиранти.

Незабаром Охримовичі переїхали до більшого помешкання і Бандрівські переселилися на партер будинку. Карло Бандрівський справно виконував свої обов'язки адміністратора, дбаючи, щоб будинок приносив дохід родині. У спогадах читаємо: «Цілий 2-й поверх ... Батько винаймив генералові, командирові Львівського корпусу, мадярові по національності (Кольошварі?). Генерал також винаймив стайню в подвір'ї для трьох коней. По кількох літах замешкала на 2-ому поверсі родина Віраса(?) – Порчеррі. Вони прожили тут яких 15 літ. По смерті батьків Порчеррі, доньки випровадилася, і мій Батько розділив мешкання в той спосіб, що три кімнати з кухнею і лазничкою винаймив родині Яцкевичів, а чотири кімнати з кухнею – архітектору інж. Штадлярю». Останній, за словами Одарки Бандрівської, зробив капітальний ремонт своєї квартири, зокрема «коштом двох кімнат (одної з вікном до вулиці, другої – до подвір'я) зробив люксову лазничку». Архітектор Штадляр був заможним і дуже підприємливим

¹³⁰ Там само, 222.

чоловіком. У 20-х роках він мав власне авто, яке паркував у подвір'ї будинку, також міська управа дала йому дозвіл у прибудові обладнати гараж. Проте, п. Штадляр вирішив без дозволу зробити там майстерню з ремонту автомобілів, про що сусіди повідомили владу. Через це адміністратор дому отримав строге попередження і був змушений написати пояснювального листа до Міської управи¹³¹.

У «Музикальній кам'яниці» проживали люди різних національностей, соціального статусу і професій. Були серед її мешканців також відомі діячі української культури.

Дві доньки адміністратора будинку Карла Бандрівського були музикантами – старша Ольга – піаністкою, молодша Дарія (Одарка) – талановитою співачкою і педагогом. Ольга багато років викладала фортепіано у Вищому музичному інституті ім. М. Лисенка та в музичній школі-десятирічці при Львівській консерваторії. У 1912 р. Ольга Бандрівська вийшла заміж за піаніста Тараса Шухевича (1886–1951) і подружжя оселилося в домі Соломії Крушельницької. Батько Тараса Володимир Шухевич – відомий культурний діяч Галичин, етнограф, організатор і засновник товариств «Руська Бесіда», «Боян», «Дністер», один з ініціаторів заснування Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка. Володимир Шухевич був автором багатотомної праці «Гуцульщина». Мати Тараса Герміна з Любовичів теж активно займалася громадською діяльністю, вона була організаторкою жіночих товариств, спілки «Труд» і «Клубу Русинок».

Початкову освіту Тарас Шухевич здобув у Львівській гімназії. Потім одночасно навчався на правничому факультеті Львівського університету та в консерваторії Галицького музичного товариства на фортепіанному факультеті у відомого педагога Вілема Курца. Обидва навчальні заклади закінчив у 1910 році. Потім ще два роки займався у В. Курца приватно.

У 1913 році Т. Шухевич виїздить до Берліна вдосконалювати фортепіанну майстерність у Музичній Академії (професор Ернст Донаньї). Тоді ж розпочинає активну концертну діяльність. Проте завершити студії перешкодила Перша світова війна. Шухевич був мобілізований до австрійського війська. У 1919 році вдруге виїжджає до Берліна, де займається у професора Барта. Бере участь у багатьох концертах у Львові та інших містах Галичини, а також у Празі, Белграді, Берліні, Мілані. Основу його репертуару складали твори українських композиторів – М. Лисенка, В. Барвінського, М. Колесси; також виконував твори Е. Гріга, Р. Шумана, К. Дебюссі. Великим успіхом користувалися виступи Т. Шухевича в складі камерно-інструментальних ансамблів разом із Р. Савицьким, Р. Криштальським, П. Пшеничкою, Є. Перфецьким, а також в ролі концертмейстера зі співаками М. Голинським, О. Бандрівською, С. Федичківською, М. Бошкович-Агатонович та ін. Напочатку 1920-х років у Тараса Шухевича виявилися ознаки важкої хвороби (цукровий діабет, який згодом ускладнився артрозом), що перекреслило усі його сподівання на кар'єру концертуючого піаніста.

Від 1922 року Тарас Шухевич в основному присвячує себе педагогічній діяльності. Викладає фортепіано у Вищому музичному інституті ім. М. Лисенка (1922–1930, 1933–1939 рр.), у 1930-33 працює в польській консерваторії ім. К. Шимановського. Серед учнів Тараса Шухевича був його племінник, талановитий піаніст Роман Шухевич, в майбутньому – Головний командир армії УПА Тарас Чупринка.

З 1939 року Т.Шухевич – доцент фортепіанного факультету новоствореної Львівської державної консерваторії ім. М. Лисенка, одночасно очолює фортепіанний відділ

¹³¹ Г. Тихобаєва, «Давні мелодії “Музикальної кам'яниці”», *Соломія Крушельницька. Шляхами тріумфів*: ст. та матеріали. упоряд. : П. Медведик, Р. Мисько-Пасічник. (Тернопіль, 2008), 223.

Львівського музичного училища. У післявоєнні роки обійняв посаду професора і завідувача кафедри спеціального фортепіано у Львівській консерваторії. Серед його учнів – Н. Хитрова, Л. Стефанівська, Е. Бурачинський, І. Коць, А. Кос-Анатольський, М. Пшеничка (Загайкевич), О. Нижник (Попіль), Л. Коссак (Баб'юк), І. Соневицький, Р. Шухевич (Тарас Чупринка). У 1950 році у зв'язку з хворобою Тарас Шухевич залишив працю у консерваторії, а в лютому 1951 року його не стало. Поховали Тараса Шухевича на Личаківському цвинтарі.

Подружжя мешкало в домі Соломії Крушельницької з 1912 до 1927 р. Через хворобу Тараса Шухевича родина жила досить скрутно. Незважаючи на родинні зв'язки з господинею дому, подружжя Шухевичів не раз мало серйозні непорозуміння з С. Крушельницькою через порушення термінів оплати за житло. Зрештою, у 1927 р. Шухевичі переїхали на іншу квартиру.

У 20-30-х роках ХХ ст. на третьому поверсі будинку мешкала сестра Тараса Шухевича з родиною – Дарія. Дарія Шухевич (1882-1941) – піаністка і педагог. Професійну освіту здобула в Консерваторії Галицького музичного товариства в класі визначного педагога Вілема Курца. У 1901 р. Дарія Шухевич успішно закінчила навчання, а через два роки розпочала свою педагогічну діяльність у Вищому музичному інституті ім. М. Лисенка. Поряд з педагогічною, Дарія Шухевич займалася активною концертною діяльністю як концертмейстер. Вона акомпанувала видатним оперним співакам – Модесту Менцинському (1900 р.) та Соломії Крушельницькій (1903). У 1906 р. Дарія Шухевич вийшла заміж за Володимира Старосольського. Їх познайомив напочатку ХХ ст. Станіслав Людкевич, вважаючи, що Володимир і Дарія будуть гарною парою. На їхньому вінчанні С. Людкевич був у ролі дружби.

У подружжя народилося троє дітей – сини Юрій та Ігор і донька Уляна. Трагічна доля не обминула родину Старосольських. Весною 1940 р. був заарештований Володимир Старосольський, а 13 квітня того ж року його дружину з дітьми вивезли до Казахстану. Виснажлива дорога, нестерпні умови життя на чужині підірвали здоров'я Дарії. Вона померла у віці 59 років.

Чоловік Дарії Володимир Старосольський (1878–1942) – видатний український вчений-етнополітолог, соціолог, історик і теоретик права, один з провідників національно-визвольного руху в Галичині, доктор права й адвокат, професор кількох європейських університетів і в'язень сибірських таборів.

Замолоду брав участь у студентському житті Львова: член-засновник товариства “Молода Україна” і редактор його журналу, один з організаторів секції з Львівського університету (1902).

По закінченні правничих студій у Відні й поглибленні їх у Берліні, Граці й Гайдельберзі працював адвокатом у Львові. Виступав як адвокат у політичних процесах, серед яких найбільшого резонансу набув процес Мирослава Січинського. В. Старосольський був одним з організаторів парамілітарної організації Січових Стрільців, згодом – провідним ідеологом, кошовим, членом Головної української ради й Бойової управи Січових Стрільців, ад'ютантом керівника вишколу УСС Мирона Тарнавського, комендантом УСС князя Василя Габсбурга-Вишиваного, командував кураем УСС.

У 1920–1927 рр. перебував на еміграції у Відні й Празі: професор державного права УВУ і Української Господарської Академії в Подєбрадах. Повернувшись 1927 р. до Львова, В. Старосольський відновив функціонування власної адвокатської канцелярії. Був членом Головної адвокатської палати у Варшаві та Союзу українських адвокатів. Тому

в міській історії В. Старосольський відомий завдяки виступам на політичних процесах. Дебютувавши на суді над Мирославом Січинським 1908 р., він став одним із найпопулярніших адвокатів міста завдяки особливим промовамі на судах 1929–1935 рр. над бойовиками ОУН. Окрім уродженої красномовності, В. Старосольський справляв велике враження глибокими знаннями європейської юриспруденції, апеляціями до давньоримського права, кодексу Наполеона Бонапарта, а особливо вражали серця присяжних цитати з творів класиків польської поезії. Не дивно, що судові процеси за його участю відвідували навіть польські студенти-правники Львівського університету, які вважали, очевидно, що у В. Старосольського можна багато чого навчитися.

1937 р. В. Старосольського обрали керівником Української соціал-демократичної партії, а у вересні 1939 р. він став професором Львівського університету. У грудні того самого року ректор Михайло Марченко викликав В. Старосольського до університету. Виявилося, що там на нього чекали функціонери НКВС. Імовірно, арешт спонукали близькі родинні зв'язки з Романом Шухевичем: В. Старосольський був одружений із Дарією Шухевич, його тіткою. Засуджений до восьми років ув'язнення, В. Старосольський помер у концентраційному таборі в Маріїнську (Західний Сибір) 25 лютого 1942 р.

У 1920-х рр. діти Старосольських займалися музикою, навіть виступали на публічних концертах. Їхня мати піаністка мріяла, що вони стануть музикантами, але Юрій, Ігор і Уляна обрали собі інший шлях.

Старший син Юрій Старосольський (1907–1991) продовжив справу батька: правник, громадський і пластовий діяч, член УВО, дійсний член НТШ та УВАН. У 1935 р. він написав слова до пісні «Сіріли у сумерку півночі шатра», яка була надрукована в журналі «На сліді» під заголовком «При ватрі». Вперше виконана з музикою Юрія П'ясецького у Міттенвальді 1947 року. Ця пісня і сьогодні не втратила своєї популярності. Окрім того, він є автором слів і музики пластової пісні «Ріками тихими». У 1949 р. Ю. Старосольський емігрував до США.

Другий син Ігор Старосольський (1908–1988) – архітектор-реставратор, здобув освіту у Львівській політехніці. Двічі відбував заслання у Казахстані та Сибіру. У 1957 р. повернувся до Львова. Тут І. Старосольський присвятив себе справі реставрації пам'яток архітектури, організувавши та очоливши львівські реставраційні майстерні. Під його керівництвом та за безпосередньої участі були відреставровані перлини львівської архітектури, зокрема, Вірменський собор із дзвіницею, каплиця Трьох святих та Успенська церква, Домініканський костіол, Онуфріївська церква. Ігоря Старосольського вважають засновником львівської школи реставрації архітектурних пам'яток.

Донька Уляна Старосольська (літературний псевдонім Любович) (1912–2011) пов'язала своє життя з публіцистикою. За фахом економіст, вона працювала у 1930-х рр. редактором журналів «Нова хата», «Господарсько-Кооперативний Часопис» та «На сліді». Разом з матір'ю і братом відбувала заслання в Казахстані, описавши згодом свої переживання у книзі спогадів «Розкажу вам про Казахстан». Від 1972 р. була редактором журналу Союзу українок Америки «Наше життя». Уляна Любович є автором нарисів, есе, віршів в українській пресі США і Канади.

Сусідом родини Старосольських упродовж десяти років був видатний український композитор Станіслав Людкевич (1879-1979). У спогадах Ігоря Старосольського читаємо: «Ми жили тоді при вул. Крашевського №23 на II-му («по-старому») поверсі. Крайню кімнату цього помешкання, яка мала окремих вхід через малий передпокій

займав др. Людкевич. Двері між цею кімнатою і нашим помешканням були завішені килимом. При них стояло моє ліжко і я поневолі чув, що робилось у «Сяся». Др. Людкевич, як і наша Мама, працював у Музичному інституті ім. Лисенка. Днями його дома не було. Приходив пізно ввечері. Сідав за фортеп'яном, вдаряв декілька акордів, якимось важко зітхав і часом впівголоса лаявся. Потім знов кілька акордів і – тишина»¹³².

У Домі Соломії С. Людкевич проживав з 1921 по 1931 р. Як і раніше, С. Людкевич поєднував різноманітну музичну діяльність з громадською. Він цікавився справами українського театру, займався організацією першого українського симфонічного оркестру, питаннями церковного співу, диригентськими курсами, концертами, врешті компонував і виступав у пресі.

Першого лютого 1921 року Людкевич підписує звернення Крайового ювілейного комітету для вшанування 60-ліття від смерті Шевченка до українського народу, в якому говорилось: «Серед найтяжчого й найбільшого лихоліття, яке коли-небудь навістило нашу батьківщину, в часі коли важким стогоном стогне стратована Українська Земля, коли чорні дими пожарин затемнюють ясне небо України... приходиться Українському Народови готуватись до Великого Свята... Ми тільки ступили на шлях боротьби за волю. І ми вдячні Шевченкови, що своїми огненними закликами, своїми бунтівницькими піснями від півстоліття будив у нас пориви до бою за найвищу, найбагатороднішу ідею, за ідею Волі і Свободи, за ідеї Правди, Добра і Краси... Найважливішим бажанням Шевченка було бажання волі і освіти українському народови... Бажаємо створити фонд на цілі всенародної всесторонньої освіти народу під управою товариства «Просвіта». Завданням цього фонду є: створення народного університету в найширшому розумінні через видавання популярно-наукових книжечок по всім галузям знання...»¹³³

Цей період життя С. Людкевича ознаменував новий етап розвитку Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка, а саме створення мережі філій, які покликані були підвищувати професійний рівень підготовки музикантів у провінційних містечках. З 1926 р. С. Людкевич офіційно почав опікуватися філіями Музичного інституту як інспектор цього навчального закладу.

У 1920-і рр. Людкевич багато часу присвячує збиранню музичних рукописів галицьких композиторів, редагує їх, публікує, вводить у програми концертів. популяризуючи творчість композиторів Михайла Вербицького, Івана Лаврівського, Генріха Топольницького, Віктора Матюка, Дениса Січинського, Остапа Нижанківського.

В Галичині С. Людкевич користувався заслуженим авторитетом, тому таким вагомим було його слово музичного критика, з яким він часто виступав на сторінках львівської періодики. Багато уваги композитор присвятив духовній музиці, а саме, церковному співу. Роздумуючи над можливостями піднесення рівня церковного співу, Людкевич пропонував створити у Львові Інститут церковної музики. Різні аспекти реформи церковного співу, починаючи від музичного репертуару, який треба було оновити, відредагувати і видати, і кінчаючи церковними хорами в містах Галичини, Людкевич виклав у статті «Справа нашого церковного співу», опублікованій 2 серпня 1921 р. в газеті «Український вістник».

¹³²І. Старосольський, Др. Станіслав Людкевич. Жмуток споминів про нього, *Станіслав Людкевич у спогадах сучасників*. упоряд. Зеновія Штундер, (Жовква, 2010), 26.

¹³³З. Штундер, *Станіслав Людкевич. Життя і творчість*. Т. I (1879–1939), (Львів: ПП «БІНАР», 2005), 274.

У липні 1922 року вийшов друком складений Людкевичем «Збірник літургічних і церковних пісень на основі народних напівів». До нього увійшли всі пісні до Служби Божої, воскресні, різдвяні та інші. Збірник став свого роду підручником до науки церковного співу.

Ідея С. Людкевича щодо створення Інституту церковної музики була втілена в життя у другій половині 1930-х років, і Людкевич ввійшов до складу викладачів інституту.

Різнобічна суспільна діяльність С. Людкевича відбирала багато часу й сил, не залишаючи, практично, місця для композиторської творчості. Упродовж 1920-х рр. він написав небагато творів, проте охопив різні музичні жанри: оперний, симфонічний, кантатно-хоровий, камерно-вокальний, фортепіанний. До цього періоду належать кантати «Квітчаймо наш храм», «Хвалім цей день, брати», «Наша дума, наша пісня», симфонічна поема з хором у фіналі «Каменярі», «Стрілецька рапсодія» для симфонічного оркестру, солоспіви на слова Олександра Олеся «Подайте вістоську», «Ти моя найкраща пісня», хорові обробки народних пісень; композитор продовжував працювати над оперою «Бар Кохба».

С. Людкевич прожив у домі Соломії Крушельницької десять років, проте у своїх спогадах про співачку¹³⁴ він жодним словом не згадує про цей факт, як і про спілкування з С. Крушельницькою у її львівській кам'яниці. Першого вересня 1931 року Людкевич переїздить в дім свого університетського товариша адвоката Іларіона Боцюркова на вулиці Шептицьких, 14. Тут у квартирі на другому поверсі він проживе наступні тридцять років життя.

У 1939 році з приходом радянської влади дім Соломії Крушельницької націоналізували та залишили у її власності чотири кімнати на другому поверсі. Поступово змінювалися «льокатори», а після смерті в 1965 р. наймолодшої сестри Соломії – Анни Крушельницької цей дім став одним із звичайних радянських будинків з численними комунальними квартирами, а про його особливий статус нагадували хіба дві розкішні статуї на балконі другого поверху – Скульптура і Музика.

Будинок Соломії Крушельницької у Львові (вул. С. Крушельницької, 23) занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Про це свідчать дві Постанови: Постанова Кабінету міністрів України № 1761 від 27.12.2001 р. «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» та Постанова Кабінету міністрів України № 928 від 3.09.2009 р. «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України».

У 1964 р. на фасаді будинку була встановлена меморіальна дошка з написом: «В цьому будинку з 1939 р. по 1952 р. проживала видатна українська співачка С. Крушельницька». У 1977 р. згідно заходів Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури меморіальна дошка замінена художньо-меморіальною. Автори проекту: скульптор Мисько Е.П., архітектор Вендзилович М. Д. Художньо-меморіальна дошка відлита в бронзі колективом Львівської кераміко-скульптурної фабрики. Нижче від барельєфа плита з написом: «В цьому будинку з 1903 по 1952 рік проживала видатна українська співачка Соломія Крушельницька».

¹³⁴ Див.: С Людкевич, Спомин про С. Крушельницьку, *Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії, виступи.* упорядкув., ред, вступ. ст, прим. З. Штундер. (Львів, 1999), 439–440.

Минуть десятиліття, поки Соломія Крушельницька повернеться до своєї оселі – у фотографіях, рукописах, особистих речах і, звичайно, нетлінним голосом, збереженим у грамофонних записах. 1989 рік розпочав відлік нової історії Солом'їного Дому – історії Музично-меморіального музею Соломії Крушельницької у Львові.

Анна Якимішин

старший науковий співробітник

Музично-меморіального музею

Соломії Крушельницької у Львові

ОЛЕКСАНДР МИШУГА У ВАРШАВІ: МАТЕРІАЛИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ МУЗИЧНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ СОЛОМІЇ КРУШЕЛЬНИЦЬКОЇ У ЛЬВОВІ. ДО 170-ЛІТТЯ СПІВАКА

У фондах Музично-меморіального музею Соломії Крушельницької зберігаються архіви багатьох музичних діячів – співаків Соломії Крушельницької, Модеста Менцинського, Михайла Голинського, Одарки Бандрівської, піаністок Любки Колесси, Марії Крушельницької та ін. На жаль, серед цих матеріалів немає цілісного архіву Олександра Мишуги.

Український співак, патріот, меценат Олександр Мишуга (1853–1922), 160-річчя від дня народження якого ми відзначаємо цього року, – один з найвідоміших оперних і концертно-камерних співаків кінця XIX – поч. XX ст. Його незвичайної краси голос (ліричний тенор) захоплював слухачів у багатьох країнах – Польщі, Італії, Німеччині, Австрії, Франції. Артистичне життя Мишуги було сповнене блискучих перемог і тріумфів.

Олександр Мишуга народився у бідній родині, але завдяки своєму таланту, наполегливості і великій працездатності піднявся на вершини оперного Олімпу. Олександр Мишуга був також талановитим педагогом, виховав багатьох відомих співаків, серед яких – О. Любич-Парахоняк, М. Микиша, М. Тессейр-Донець, М. Гребінецька, Я. Королевич-Вайдова, С. Забелло-Мазуркевич.

На жаль, з невідомих причин майже не збереглися записи голосу Олександра Мишуги. Відомі лише фонозаписи двох творів у його виконанні – «Vorreri morire» Ф. Тості і польська народна пісня «Zaśpiewaj mi moją piosenkę».

Небагато знаємо й про особистий архів співака. Так, частина оригінальних артефактів з архіву О. Мишуги знаходилася в журналіста й мистецтвознавця Михайла Головащенко – дослідника життя і творчості Олександра Мишуги, а також Соломії Крушельницької, Модеста Менцинського, Михайла Микиші, Олександра Кошиця. Він одним з перших опублікував наукові видання, присвячені цим видатним музичним діячам.

Михайло Степанович написав та опублікував у періодичних виданнях сотні проблемних та аналітичних статей про підготовку молодих кадрів співаків, музикантів, репертуарну політику оперних театрів та філармоній, хорових колективів, а також рецензій на прем'єри опер, нові концертні програми, виступи оркестрів, капел, хорів, ансамблів, співаків та музикантів – солістів і диригентів.

Крім того, у 1960–1990-х рр. Головащенко був автором і ведучим трьох циклів із 48 радіо- та телепередач про видатних українських співаків під рубриками «Золоті голоси України», «Співочі голоси України», «Корифеї української оперної сцени».

Михайло Головащенко всіляко підтримував створення у Львові меморіального музею Соломії Крушельницької. У 1989 році він передав частину свого архіву у фонди Музею. Це були документальні матеріали, в основному присвячені життю та творчості видатної української співачки – фотографії, документи, афіші й програми виступів, спогади та епістолярії. Вони були використані для побудови експозиції Музично-меморіального музею Соломії Крушельницької. Пізніше Михайло Степанович не раз бував у музеї і щоразу передавав у фонди цінні матеріали. За його сприяння до музейної збірки також надійшов і архів славетного українського співака Модеста Менцинського.

Після смерті дослідника його син, Тарас Головащенко, передав музею велику частину матеріалів, які зберігалися у його батька. Адже Михайло Головащенко зібрав безліч інформаційного та ілюстративного матеріалу. Проте з різних причин, не всі ці матеріали були опубліковані дослідником й багато років були недоступними для ознайомлення.

Велика частина цього архіву стосується Олександра Мишуги. До музею надійшов не весь архів співака, який зберігав М. Головащенко. Відомо, що у його збірці знаходилися оригінальні фотографії і документи, пов'язані з життям і творчістю О.Мишуги. Зараз їхня доля невідома. Але, незважаючи на те, що до музею були передані у більшій частині копії з часописів кін. ХІХ – поч. ХХ ст., вони виявилися дуже цінними і актуальними. Адже дотепер немає детальної наукової біографії і хронології професійної діяльності співака, а найповнішим дослідженням його життєвого і творчого шляху залишається книга «Олександр Мишуга. Мистець і людина», видана племінником співака Лукою Мишугою¹³⁵ і монографії Михайла Головащенко¹³⁶, в яких подані спогади про О. Мишугу, матеріали, документи і листування.

Досліджуючи ці артефакти, ми виявили велику кількість рецензій у варшавській пресі на виступи артиста, які не увійшли до зазначених видань. Рецензії охоплюють 1880-1890-ті рр., а також 1910-ті рр. і дають можливість детальніше дізнатися про варшавський період життя Олександра Мишуги – період розквіту його таланту. У наукових джерелах варшавський період життя співака окреслений лише в загальних рисах. На жаль, іноді виникає проблема з датуванням цих рецензій, бо наявні лише окремі листки часописів без титульних сторінок.

На сцені Великого варшавського театру співак виступав вісім років (1884–1892), був неперевершеним в операх «Страшний двір» і «Галька» Станіслава Монюшка, «Фауст» Шарля Гуно, «Трубадур» і «Ріголетто» Джузеппе Верді, «Лючія ді Ляммермур» і «Фаворитка» Гаetano Доніцетті. Згодом у Варшаві він проявив себе також і як талановитий педагог.

Так, в архіві М. Головащенко присутня рецензія на перший виступ співака на сцені Великого варшавського театру, який відбувся у червні 1884 р. в ролі Стефана в опері Станіслава Монюшка «Страшний двір». Зазначимо, що саме з цієї партії розпочався шлях артиста на оперній Олімп, адже вперше він виступив в ролі Стефана 14 вересня 1880 р. у Львові.

«Страшний двір» – перший виступ О. Мишуги.

¹³⁵ Олександр Мишуга. Мистець і людина. Упорядник Лука Мишуга (Львів, 1938 р.), упорядник Лука Мишуга.

¹³⁶ Олександр Мишуга – король тенорів. Автор-упоряд. М.Головащенко.. (Київ: Музична Україна, 2004), 610.; Олександр Мишуга. Спогади. Матеріали. Листування. Упоряд., підгот. текстів, вступна стаття та примітки М.Головащенко; передмова М. Рильського. (Київ: Музична Україна, 1971), 779.

Ім'я Мишуги, знайоме мешканцям Варшави з відгомону львівських виступів, спромоглося вчора заповнити театральний зал вщерть. «Страшний двір» С. Монюшка віддавна не збирав такої чисельної аудиторії. Для першого виступу гість зі Львова вибрав роль, яка відразу ж змогла представити його якнайкраще. Вибір цей свідчить, що молодий співак знає, яким чином безпомилково потрафити мистецьким уподобанням слухачів.

Після першого виступу слухачі змогли переконатися, що п. Мишуга володіє тенором, невеликим за своєю силою, але дуже симпатичним у звучанні.

Спосіб інтерпретації цілої партії схилився до шляхетного ліризму, незважаючи на свою м'якість. Щодо техніки виконання, п. Мишуга в ролі Стефана, можливо, недостатньо намагався урізноманітнити тембральне звучання: постійне вживання відкритих тонів надавало вокальному матеріалові надто «виразний» відтінок; через брак контрастів – монотонність. Проте шляхетна дикція, виразне фразування, почуття міри у використанні гарного високого регістру спричинилися до створення чистої, естетично рідкісної на нашій сцені цілісності. Зрештою, роль Стефана має всього один видатний, самобутній елемент – сцену з курантами. Сценою цією Мишуга здобув прихильність усього залу.

Голос його випромінював у ці хвилини ніжність, щирість, запал без напруження, без крику. Був це правдивий ліризм, без, однак, галасливого тенорового «героїзму».

Як актор п. Мишуга зарекомендував себе позитивно: спокій і впевненість без зайвої манірності характеризували його вчорашній виступ. [...]

(«Kurjer codzienny», №18)».

Згодом Мишуга не раз виступатиме у ролі Стефана, яка стане коронною у цей період. Ще однією «зірковою» партією Мишуги у Варшаві була партія Йонтека з опери «Галька» Станіслава Монюшка. Ось одна з багатьох рецензій на його виступ в цій опері: «Краса музики в чудовій опері «Галька», хвилі мелодій, гарніших одна за одну, виразність звучання яких промовляє до душі слухача, так що буває непросто часом відокремити враження від самого твору від майстерності виконавців. Звичайно, мова йде про виконання добре, виконання без жодного прикрого дисонансу.

Такою, власне, і була вчорашня вистава «Галька». [...]

Легко було передбачити, що героєм вечора стане п. Мишуга. Публіка домогалась виступу у цій ролі свого улюбленця, а тому прийом співака був гарячим, сердечним.

Мишуга, якого, напевно, найбільшою перевагою є щирість, природність почуттів, правдивість, яка пульсує у кожному звуці, відтворив партію Йонтека з неперевершеною виразністю, що пронизує і перемагає, та яку найбільш досконало, проте, холодна майстерність ніколи не замінить.

Всі фрагменти партій, в яких співак звучить на першому плані, в яких його голос надає цілісності музичному виразу, стали для нього справжнім тріумфом [...].

(«Kurjer Warszawski»).

З Варшавою пов'язана і драматична історія кохання Олександра Мишуги. Його особисте життя склалося нещасливо. Шлюб із полькою Марією Прус-Гловацькою, з якою співак одружився 1885 р., виявився невдалим і незабаром розпався.

Згодом артист закохався у відому артистку Марію Вісновську, яка з успіхом виступала на варшавській сцені і перебувала на вершині своєї кар'єри. Вісновська була

надзвичайно вродливою, яскравою, талановитою, неординарною, то ж не дивно, що біля неї завжди було багато шанувальників. Лука Мишуга, племінник співака, згадував, що Вісновська не раз була причиною «різних любовних афер, двобоїв і навіть самогубств».

У фондах музею Соломії Крушельницької зберігається дещо іронічний допис про артистку, який був опублікований в часописі «Echo Muzyczne, Teatralne I Artystyczne», №105 за 1885 р.:

«Як слушно висловився про неї (Вісновську – А. Я.) один поціновувач жінок, «вона надихає», і тому стільки принад мають балачки з нашою Марією, навіть ті, що перетворюються на дискусії.

Можна би назвати її вічною гімназисткою. Не тому, що ходить в товаристві гувернантки, а через те, що безперервно вчиться; а тим, хто близько з нею знайомий, важко зрозуміти, як вона знаходить стільки часу для уроків французької, англійської мов, читання, музикування, опрацювання ролей, створення костюмів, репетицій, на вистави, вечірки, вже не згадуючи про «кампанію з підкорення сердець».

«Життя таке нудне, що принаймі через нудьгу потрібно працювати», – сказала вона колись одному зі своїх приятелів, а найбільше пишається тим, що тільки власною працею досягла успіху.

Належить до жінок, яких звичайно називають «цікавими», а як акторка – «майстерна» на сцені, ще й з рідкісною обережністю ставиться до непідсильних професійних завдань.

Рецензенти найчастіше хвалять розум, шарм і поетичність її акторської майстерності. Саме поетичність є зараз рідкісною складовою таланту й характеру теперішніх акторок, – прозаїчних, приземлених, як в житті, так і на сцені.

Панна Вісновська має вроджену відразу до всього звичайного. Кожен, хто був з візитом у неї та провів хоч один вечір у тому рожевому, запашному, схожому до скриньки будуарі з квітчастим килимом, де, зазвичай, зачинялася на самоті, здогадувався про цю рису характеру акторки.

[...] Як власниця салону, вона дуже мила та дотепна, однаково привітно може почастувати гостя чаєм і «райськими мелодіями» фісгармонії, чи зачарувати розмовою.

В театрі має репутацію найбільшої баламутки, яка здобути серця, наче гриби, нанизує на нитку сушитись.

Однак, якщо вийде заміж, буде доброю дружиною, запевняли мене аж три особи, яким вона дала відкоша. Проте, перш ніж одружитися, потрібно закохатися, а як достеменно відомо, вона любить тільки сцену й свого пінчера, який однаково гавкає на всіх гостей панни та є кудлатим Цербером її кабінету.

Сатир».

Сподіванням Олександра Мишуги на щасливе родинне життя не судилося здійснитись. 1 серпня 1890 р. Марія Вісновська була публічно застрелена корнетом царської лейб гвардії Олександром Бартенєвим. Згодом відбулося слідство, але мотиви цього злочину так і не були з'ясовані.

Олександр Мишуга більше не одружився. До кінця життя він залишився самотнім, зберігши образ Марії Вісновської у своєму серці.

Після завершення контракту з Варшавським театром, у 1895 р. Олександр Мишуга з великим успіхом продовжує виступати на багатьох європейських сценах – в Австрії, Італії, Німеччині, Англії, Франції, Польщі, Росії. Особливий резонанс мали його виступи у Львові у 1900–1901 рр. на сцені щойно збудованого Великого театру та в Києві, де його мистецтво викликало незмінний захват.

Знову до Варшави Олександр Мишуга повернувся в 1911 р. – вже в новому амплуа, як професор, педагог вокалу. Упродовж трьох років він викладав у Музичному інституті ім. Монюшка, в музичній школі при Варшавському музичному товаристві, виховав багатьох відомих співаків. Доказом успішної педагогічної діяльності О. Мишуги є чисельні оголошення у польській пресі про його приватні лекції сольного співу. У варшавських часописах цього періоду знаходимо чимало повідомлень про концерти за участю його учнів, в яких високу оцінку отримала методика Олександра Мишуги. Він одним з перших намагався поставити вокальну педагогіку на науковий ґрунт. Наводимо декілька публікацій з часопису «Nowości Muzyczne» за 1912–1913 рр., які зберігаються в архіві Михайла Головаценка:

«Школа Варшавського товариства музичного 22 червня на щорічних показових виступах презентувала вагомі результати педагогічної діяльності у класах фортепіано, сольного співу, скрипки та органу.

Клас співу проф. Мишуги відзначився не кількістю, а якістю вокального матеріалу. П. Лукомський як і п. Строковська мають гарні голоси, проте п. Лукомський має ще попрацювати над вирівнюванням діапазону. Дуже вдало заспівала п. Строковська нелегку для виконання пісню під назвою «Araswer».

(«Nowości Muzyczne» №6, червень 1913 р.)»

«Результати цього річного звітного концерту школи Музичного товариства свідчать про те, що система навчання намагається відповідати вимогам сучасної педагогіки, що спирається не на муштру, а на поглиблення духовності, розуміння змісту виконуваного твору.

З класу проф. Мишуги виступали панни Тессейр, Графчинська, Міллер, Мрозовська і Мільнер. П. Міллер зовсім непогано виконала арію з «Віолетти»¹³⁷, п. Мрозовська голосом прекрасної барви заспівала арію з «Пророка»¹³⁸, а п. Мільнер, виконавши арію з «Демона»¹³⁹, виявила значний вокальний хист, уміння вдало фразувати»

(«Nowości Muzyczne».)».

Оперна кар'єра Олександра Мишуги тривала понад 30 років. У 1911–1914 роках у Варшаві, незважаючи на вік, він продовжує виступати як в концертах, так і в оперних виставах. Це були його останні виступи на сцені. Музична критика зазначала, що голос Мишуги звучав свіжо, зберігши усі свої барви. Цьому посприяла не лише чудова вокальна школа, але й досконале володіння голосовим апаратом, вміння глибоко відчувати і передати значення, характер і стиль виконуваних творів. Ось рецензії на виступи артиста у Варшаві в 1910-х рр. з фондової колекції музею Соломії Крушельницької:

«Приємну несподіванку зробив п. Мишуга вчора своїм вірним прихильникам. Співав (у Музичному товаристві) молодечим голосом з молодечим запалом. Чарівний еліксир, що

¹³⁷ Опера «Травіата» Дж. Верді.

¹³⁸ Опера Дж. Мейєрбера.

¹³⁹ Опера А. Рубінштейна.

допомагає зберегти свіжим його прекрасний тенор, абсолютно не є чимось засекреченим. Засіб це відомий і визнаний загалом. Володіння ним, однак, вимагає витривалості та наполегливої праці від співака. Це всього лиш уміння послуговуватися голосом і техніка співу, досконала у найдрібніших деталях. Кожен, хто володіє таким, як у нього «півголоссям», може поберегти голос там, де плин мелодії сприяє цьому – а це трапляється доволі часто – той може хоч 100 літ співати голосом бадьорим, не втрачаючи його барв. Не дивуймося, що видатного тенора вітали гарячими оплесками після виконання пісень Опенського та Шопського та мадригалу з «Ромео і Джульєтти» Ш. Гуно, вітали як колись зі щирим запалом».

«П. Філіппі-Мишуга, якого ми не бачили віддавна, виступив вчора в опері «Віолетта». Публіка щиро привітала свого улюбленця довготривалими оплесками, підтвердивши цим, що пам'ять про заслуги співака перед нашою оперою не згасла в її серці.

Артист, дуже зворушений, з виразним хвилюванням заспівав перші такти партії, поступово опановуючи себе. Наступні сцени, однак, виконав уже з властивою йому майстерністю.

В п. Мишуги віднайшли ми давні його переваги, а саме: високу музикальність у фразуванні, чудове декламування і прекрасну акторську гру. Щодо голосу, він зазнав певних змін. Колись голос п. Мишуги, хоч і не надто потужний, був однак рівним за характером звучання та летючістю звуку. Тепер відзначаємо у нижньому регістрі певне «змужніння», наче «згрубіння» тонів, що відрізняє їх, на жаль, від голосової подачі вищих тонів.

П. Мишуга, як співак досвідчений, співак-естет, відповідно до змін голосу, змінив також систему атаки звуку, таким чином досяг вдалого втілення музичного задуму»

(Юзеф Рейсс, «Kuryer codzienny»).

Щодо інших матеріалів фондової колекції музею, які стосуються Олександра Мишуги, потрібно назвати архіви Соломії Крушельницької, Одарки Бандрівської і Олени Пясецької, в яких зберігаються афіші оперних вистав і програми концертів за участю О. Мишуги.

В архіві Станіслава Людкевича присутні дуже цікаві матеріали, які розкривають педагогічну діяльність співака. Це – зобов'язання (рукопис) О. Мишуги, професора школи музичної при Варшавському музичному товаристві, лист-вітання студентів Музично-драматичної школи М.В.Лисенка до Мишуги, курсові роботи та методичні розробки його учнів, спогади про Олександра Мишугу.

Велику пізнавальну цінність становлять також матеріали з архіву Івана Деркача, упорядника книжки спогадів про О. Мишугу. У колекції присутні бсвітлини (копії) Олександра Мишуги в різних ролях, інформативне листування І. Деркача, статті про співака в періодиці 1960-1980-х рр., а також «Матеріали до біо- бібліографії «Олександр Мишуга» (упорядник С. Костюк), з фондів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника.

Усі ці матеріали неодноразово експонувалися на тематичних виставках Музею Соломії Крушельницької.

ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ БІОГРАФІЇ СОЛОМІЇ КРУШЕЛЬНИЦЬКОЇ

Минулого року українська громадськість відзначала 150-ліття від дня народження видатної української оперної і концертної співачки Соломії Крушельницької. Артистка виступала на найвідоміших оперних сценах світу. В її репертуар входило близько 60 опер різних стилів та напрямків. Упродовж всього життя вона популяризувала українську музичну культуру в усьому світі. Артистка прожила довге і плідне життя, зуміла не лише здійснити свою мрію, а й стати прикладом і символом досконалості для кількох поколінь українців. Її професійні досягнення увійшли в скарбницю світової музичної культури. Проте і дотепер залишається ще багато нез'ясованих подій і фактів з біографії артистки.

Дослідження життєпису співачки має свою специфіку, пов'язану, в першу чергу, з неопублічністю С. Крушельницької: вона не вела щоденника, не залишила спогадів і дуже неохоче давала інтерв'ю приватного характеру. Великий відтинок життєвого і творчого шляху Соломії Крушельницької минув за межами Галичини і Львова; вона стала свідком двох світових воєн, пережила багато суспільно-політичних колізій, а в останні роки знаходилася під тиском сталінського тоталітарного режиму. Не дивно, що значна частина її особистого архіву втрачена. Це, зокрема, матеріали, що зберігалися на віллі Крушельницької у Віареджо в Італії, яка була продана радянським урядом в 1940-ві рр. без участі співачки. Маємо інформацію про пожежу, яка трапилася в будинку Соломії Крушельницької у Львові в 1930-х рр., під час якої згоріла дерев'яна плетена валіза, в якій зберігався архів співачки: листи, витинки з газет, фотографії. Деякі матеріали співачка власноруч знищила в останній період свого життя.

Неоціненну роль у збереженні пам'яті про Соломію Крушельницьку відіграла її племінниця Одарка Бандрівська 1902–1981 – співачка, піаністка, педагог. У 1930-х роках вона брала уроки вокалу у Соломії Крушельницької в Італії. Згодом впроваджувала її методику у своїх заняттях зі студентами. Останнє 20-тиліття свого життя О. Бандрівська присвятила Соломії Крушельницькій – відновленню пам'яті про співачку, популяризації її імені. Брала активну участь у святкуванні ювілеїв Крушельницької, виданні спогадів про неї, відкритті музею співачки у селі Біла на Тернопільщині. Великою мрією Бандрівської було створення Музею Соломії Крушельницької у Львові. Саме з цією метою вона передала до Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка свій архів. Ці матеріали стали основою фонду та експозиції музею співачки. Також частину свого архіву вона розділила між іншими музеями Львова – Львівським історичним музеєм, Національним музеєм у Львові, Львівською картинною галереєю.

Музично-меморіальний музей Соломії Крушельницької у Львові був заснований у 1989 році. Вектори діяльності музею надзвичайно різноманітні – науково-фондова, науково-дослідна, просвітницька, виставкова, видавнича робота, реалізація проектів. Проте всі вони в основному спрямовані на вивчення і популяризацію життя і творчості Патронеси музею.

Пошук матеріалів про Соломію Крушельницьку триває від часу заснування музею. Дослідження проводились на матеріалах фондової колекції Музею, а також збірок інших

установ – архівів, бібліотек, музеїв як в Україні, так і за кордоном. У 1998 році наукові співробітники системно підійшли до питання дослідження життєпису С. Крушельницької і започаткували традицію щорічного детального дослідження одного року з життя артистки. Відтоді доповідь з відповідною назвою – «Один рік в житті Соломії Крушельницької» – зачитується 23 вересня, під час урочистих заходів з відзначення Дня народження співачки. Таким чином, упродовж 20-ти років був опрацьований цілісний етап життя артистки – період виступів Соломії Крушельницької на оперній сцені (1891–1920), що дало підставу опублікувати цей матеріал окремою книгою¹⁴⁰.

Звичайно, не всі опрацьовані матеріали є рівноцінними за шкалою достовірності. Джерела, з яких ми черпаємо знання про життєпис артистки, можна розділити на декілька груп.

Перша група – це розділ джерелознавчої бази, який безпосередньо пов'язаний з С. Крушельницькою. Він обмежується її листами, і то переважно в ранній період (кін. ХІХ ст.), адже потім в кореспонденції майже не зустрічаємо інформації про життя і творчість співачки. До цієї групи матеріалів відносимо також і листи до С. Крушельницької, з яких довідуємося про певні події в її житті.

Наступна група джерел – це хроніка, рецензії і статті про С. Крушельницьку в часописах кін. ХІХ – І пол. ХХ ст., тобто у прижиттєвих виданнях, які стосуються виступів артистки у найвідоміших оперних театрах світу та в Галичині. Згадані архівні матеріали надзвичайно важливі для нас, адже є найдостовірнішими. Джерела цієї групи знаходяться у фондах Музею. В першу чергу, це матеріали з особистого архіву С. Крушельницької, які збрала її племінниця Одарка Бандрівська. Багато рецензій на виступи артистки зберігається в архіві Михайла Головаценка, дослідника життя і творчості співачки. Частково вони були опубліковані у двотомнику «Соломія Крушельницька. Спогади, матеріали, листування»¹⁴¹. Велика кількість матеріалів (переважно, періодичні видання і афіші, які висвітлюють виступи С. Крушельницької в Галичині, Варшаві і Кракові) зберігаються в Науковій бібліотеці ім. Василя Стефаника у Львові. Частина архіву О. Бандрівської знаходиться в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України в Києві. Цінні матеріали, пов'язані з діяльністю артистки знаходяться в музеях при театрах – у Варшаві, Мілані, Бреші. Усі ці матеріали демонструють високий професійний рівень тогочасної музичної критики.

Третя група матеріалів за рівнем достовірності – це наукові статті. Це, зокрема, праці дослідників життя і діяльності С. Крушельницької – М. Головаценка, І. Деркача, І. Герети, П. Медведика, а також С. Максимюка (США), Р. Крамара (Польща), С. Костюка, Л. Яросевич, Л. Ніколаєвої, Н. Зюбровської, О. Смоляка, М. Процев'ят, Г. Карась і, звичайно, співробітників музею С. Крушельницької у Львові. Для прикладу назвемо дослідження Р. Мисько-Пасічник «Матеріали до літопису життя Соломії Крушельницької»¹⁴², статті М. Зубеляк «Соломія Крушельницька в операх Ріхарда Штрауса», «Соломія Крушельницька в Аргентині», Г. Тихобаєвої «Сто Баттерфляй

¹⁴⁰ *Соломія Крушельницька. Хроніка 189–1920 рр.* Муз.-мемор. музей С. Крушельницької у Львові; автор-упоряд. Д. Білавич. (Львів: Растр-7, 2019), 240 с. +36 с. іл.

¹⁴¹ *Соломія Крушельницька: Спогади. Матеріали. Листування.* У 2 ч. Вступ. ст., упорядкув. і прим. М. Головаценка. (Київ: Муз. Україна, 1978–1979).

¹⁴² Мисько-Пасічник Р. *Матеріали до літопису життя Соломії Крушельницької.* Вісник Львівського університету. редкол.: І. Безгін, М. Гарбузюк, Л. Кияновська та ін. (Львів, 2002), 273–299.

Соломії Крушельницької»¹⁴³, видання Музично-меморіального музею Соломії Крушельницької у Львові: «Соломія Крушельницька. Міста і слава»¹⁴⁴ і «Оперний світ Соломії Крушельницької. Путівник по операх з репертуару співачки»¹⁴⁵.

Ще однією важливою групою писемних джерел є наративи – спогади сучасників про артистку, написані в перші десятиліття після її смерті. Тут особлива заслуга належить Одарці Бандрівській, яка не лише написала власні спогади про неї, але й спонукала до цього представників своєї родини. Частину мемуарів про артистку зібрали і опублікували у своїх книгах, присвячених С. Крушельницькій І. Деркач та М. Головащенко. Це, переважно, спогади її друзів з Італії та Південної Америки, а також – студентів і колег Крушельницької у Львівській консерваторії в останній період життя артистки. Слід зазначити, що ці джерела є суб'єктивними, не завжди достовірними і можуть містити хронологічні та фактичні неточності й помилки. Для прикладу: спогади сестер співачки Олени (в заміжжі Охримович), Осипи (в заміжжі Бандрівської) та племінниць Ольги Шухевич, Марії-Соломії Скорик, Ярослави Музики були написані значно пізніше від описуваних подій і мають певні розбіжності.

Що стосується матеріалів про Соломію Крушельницьку, які з'являються в сучасному інформаційному просторі, то тут бачимо як позитивні, так і негативні тенденції. Позитивним є те, що багато музеїв, бібліотек та архівів як в Україні, так і за кордоном оцифровують свої колекції, виставляючи їх в мережу Інтернет, створюють цифрові каталоги і вони стають доступними для дослідників. Це цінні ресурси для дослідження життя і творчості Крушельницької.

Негативна тенденція полягає в тому, що часто журналісти в своїх публікаціях про Соломію Крушельницьку допускають помилки, а часом і свідоме перекручування фактів. Це пояснюється різними чинниками – неухважністю авторів, пошуком сенсацій і скандальних фактів у біографії артистки сучасними представниками мас-медіа, використання неперевірених фактів з інтернет-ресурсів. Згодом ці помилки тиражуються в інтернеті. Часом «виловити», відшукати автора і спростувати їх буває нелегко. Проте часом помилки трапляються і в документах першого рівня достовірності. Так, цікавою є історія встановлення року народження Соломії Крушельницької.

В Музично-меморіальному музеї Соломії Крушельницької у Львові, в залі під назвою «Біла» на письмовому столі експонується Свідоцтво хрещення Соломії Крушельницької (дублікат), яке було виписане 31 грудня 1909 р. Скоріш за все, цей документ був потрібний для оформлення шлюбу артистки з адвокатом Чезаре Річчоні, з яким вона побралася 19 липня 1910 року в Буенос-Айресі під час гастролей в Південній Америці. Саме цей, не дуже атрактивний музейний предмет став головним персонажем майже детективної історії, пов'язаної з датою народження С. Крушельницької.

Здавалось би, найпростіший спосіб перевірити такі дані – звернутися до прижиттєвих особистих документів. Проте в різних документах, переважно радянського періоду, які зберігаються у фондах Музею Соломії Крушельницької, присутні різні дати народження артистки. Так, в її тимчасовому італійському паспорті, виданому в Москві 29 серпня 1946 р. стоїть дата народження 10 вересня 1876 р. Така ж дата записана і в документі

¹⁴³ *Соломія Крушельницька. Шляхами тріумфів: Статті і матеріали*, упоряд.: П. Медведик, Р. Пасічник. (Тернопіль: Джура, 2008), 392.

¹⁴⁴ *Соломія Крушельницька. Міста і слава*, автори-упоряд.: Г. Тихобаєва, І. Криворучка. (Львів: Апріорі, 2009), 167.

¹⁴⁵ *Оперний світ Соломії Крушельницької: путівник по операх з репертуару співачки*, Муз.-мемор. музей С. Крушельницької у Львові: упоряд. М. Зубеляк. Передм. О. Козаренка. (Львів: Апріорі, 2018), 184.

“Вид на жительство для иностранца”. В анкеті для осіб, які бажають отримати радянське громадянство, заповненій Соломією Крушельницькою, зазначене інше число – 23 вересня 1876 р. Серед матеріалів, пов’язаних з роботою Соломії Крушельницької у Львівській державній консерваторії зберігається машинопис автобіографії артистки, яку вона написала 12 серпня 1947 р. В ній С. Крушельницька вказала лише рік свого народження – 1876-й. В будинковій книзі, графі якої заповнювалися на основі радянського паспорта співачки, присутній 1893 рік. Саме 1873 рік тривалий час був офіційною датою народження Соломії Крушельницької. Навіть столітній ювілей артистки відзначали в 1973 році.

Заплутану ситуацію з роком народження артистки прояснило саме Свідоцтво хрещення Соломії Крушельницької. Цей документ віднайшов дослідник життя і творчості С. Крушельницької Михайло Головащенко, який у 1970-х роках працював над двотомником «Соломія Крушельницька. Спогади. Матеріали. Листування». Свідоцтво хрещення було знайдене ще 1972 року, проте в цей період вже йшла активна підготовка до відзначення на державному рівні 100-літнього ювілею славетної української співачки. Тому М. Головащенко, не бажаючи, щоб святкування було скасоване, не оприлюднив відразу цей документ.

І лише після закінчення святкових заходів справжній рік народження С. Крушельницької став відомим широкій громадськості. 1984 року на її могилі був встановлений пам’ятник роботи відомої львівської скульпторки Теодозії Бриж, а на новій плиті викарбувані справжні роки життя: 1872–1952. Чому ж виникла така плутанина з роком народження артистки? Маємо декілька версій. Можливо, Соломія Крушельницька применшуючи собі літа, хотіла здаватися молодшою? До речі, багато артистів, навіть у наші дні приховують свій справжній вік.

Можливо, вона не надавала цьому значення, або просто помилилася? В кінці XIX – на початку XX століття люди меншу увагу звертали на різні довідки і документи. Пошану до них прищепила вже радянська бюрократія. Але нам видається, що Соломія Крушельницька свідомо писала в усіх своїх документах радянського періоду 1876 рік як рік свого народження. Причина досить проста. Не отримавши можливості повернутися до Італії, в кінці 1944 року співачка влаштувалася на роботу у Львівську державну консерваторію. Тоді їй було вже 72 роки. Можливо, побоюючись, що в такому поважному віці їй можуть відмовити у працевлаштуванні, вона вирішила зменшити свій вік до 68 років. Щодо числа народження співачки, то в документах зустрічаємо і 10 і 23 вересня. Проте така розбіжність, скоріш за все пов’язана з «новим» і «старим» стилями, тобто юліанським і григоріанським календарем.

Цей приклад з музейної практики доводить той факт, що часом підтвердити достовірність тої чи іншої інформації про співачку можна лише співставляючи різні види джерел та вивчаючи дотичні архівні матеріали – документи, оригінальні фотографії, афіші й програми її виступів, історичні довідки. Проте часом доводиться робити припущення, особливо про важливі події в житті і творчості співачки, які не висвітлені у джерельній базі. Звичайно, не всі роки життя артистки вдалося дослідити досконало. Про ранній період ми дізнаємося переважно зі спогадів родини Соломії Крушельницької. Щодо періоду становлення її кар’єри: перші її кроки на оперній сцені, варшавський період, виступи в Італії в кін. XIX – поч. XX ст., то маємо достатньо великий корпус музично-критичних та епістолярних джерел.

Починаючи з 1906 року відомостей в пресі про виступи артистки стає дедалі менше, а останні роки її оперної кар’єри зовсім не висвітлені. Дотепер нез’ясованим залишається

дуже важливе питання: чому Соломія Крушельницька залишила оперну сцену, чому перервала таку блискучу кар'єру і присвятила себе виключно камерно-концертному виконавству? Адже і вік співачки, і голос, який вона зберегла до останніх років свого життя, дозволяли їй ще принаймні десятиліття залишатися зіркою оперної сцени. Відповідь на це запитання, на наш погляд, пов'язана як із зовнішніми обставинами, так і причинами особистого характеру.

Найбільш очевидною, але не основною причиною завершення кар'єри С. Крушельницької було її одруження з Чезаре Річчоні. Безсумнівно, тоді змінилися статус і пріоритети артистки, вона прагнула осілого життя. Можливо, на це рішення вплинула суспільно-політична ситуація. У перші десятиліття ХХ століття Італія перебувала у глибокій кризі. Спричинили її багато різноманітних обставин – часті страйки, війна між Італією та Туреччиною, початок I Світової війни, в яку Італія вступила у 1915 році. Военні роки були великим потрясінням і випробовуванням для всіх держав-учасниць війни, незалежно від їхніх втрат чи здобутків.

Ми не знаємо, як реагувала Соломія Крушельницька на ці події, але поза сумнівом, війна залишила глибокий слід в її душі, як і в долі цілого покоління митців. На ще одну причину завершення кар'єри Крушельницької натякає Р. Кортопассі: «Потім вона залишила театр, до якого на шкоду мистецтву швидко проникав дух гендлярства...». На жаль, сама Крушельницька не залишила жодних свідчень, які б пояснили її рішення покинути оперну сцену. Проте десятиліття 1910–1920 рр. не було завершальним у вокальній еволюції співачки. Згодом С. Крушельницька блискуче виявила себе як камерна виконавиця. Багатий концертний репертуар, вміння розкрити свій таланти у вокальній мініатюрі, тонкий зв'язок з аудиторією принесли українській артистці всесвітню славу і визнання. В період II світової війни та в останні роки свого життя артистка вела замкнутий спосіб життя, спілкуючись лише з найближчими приятелями і родиною. Тому нез'ясованою залишилася ще одна таємниця: чому Крушельницька не емігрувала зі Львова під час німецької окупації, адже була громадянкою Італії і мала таку можливість. Тут також можемо лише висувати припущення.

Процес дослідження життя і творчості Соломії Крушельницької триває і, сподіваємося, майбутні відкриття допоможуть заповнити «білі плями» в біографії співачки. Необхідно відзначити, що кожного року ми знаходимо нову інформацію, яка доповнює наші знання про Соломію Крушельницьку. Так, у 2019 році з Аргентини до музею були передані дуже цінні матеріали, пов'язані з приватним життям і творчістю Крушельницької, які збрала її подруга Жозефіна (Негріта) Кано де П'яцціні в Буенос-Айресі. Донедавна вони зберігалися в нащадків сестри Соломії Крушельницької Емілії Стернюк, які проживають в Південній Америці і вважалися втраченими. Цей корпус артефактів заповнює прогалину в біографії Крушельницької – період виступів співачки в Південній Америці та її концертна діяльність в Італії в 1920-х роках.

Зараз працівники музею Соломії Крушельницької розпочинають велику роботу – підготовку до друку Літопису життя і творчості співачки, куди увійдуть напрацювання попередніх років. Ця робота передбачає систематизацію усіх джерел, максимальне уточнення фактів з біографії артистки, пошук нової інформації, розширення історичного контексту, переклад з іноземних мов нових надходжень до музею (в основному, це прижиттєві статті і рецензії на виступи С. Крушельницької). Доступність викладу та велика кількість ілюстративного матеріалу з фондів музею зробить це видання цікавим не лише музикознавцям, але широкому загалу читачів.

Олександра Кирик
старший науковий співробітник
Музично-меморіального музею
Соломії Крушельницької у Львові

АСПЕКТИ ВЗАЄМИН ОЛЕКСАНДРА МИШУГИ І СОЛОМІЇ КРУШЕЛЬНИЦЬКОЇ

(ДО 170-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ОЛЕКСАНДРА МИШУГИ)

У червні 1853р. народився один з найблискупіших українських співаків кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Олександр Мишуга. «Королем тенорів», «пісень дивних чародієм», «кумиром публіки», «солов'єм України» називали Олександра Мишугу, званого серед шанувальників оперного мистецтва під псевдонімом Філіппі-Мишуга.

У широкому світі, де Соломія Крушельницька тріумфально виступала на кращих оперних сценах, її називали «незабутньою Аїдою», «єдиною в світі Джокондою», «найчарівнішою Чо-Чо-сан», «неповторною Галькою», «ідеальною Брунгільдою», «неперевершеною Саломеєю», «вражаючою Валькірією», «винятковою Лорелеєю».

Олександр Мишуга і Соломія Крушельницька – дві величні постаті в історії не лише українського, а й світового оперного мистецтва. Їхні творчі шляхи та дороги йшли паралельно, час від часу переплітаючись. Так, у 1878–1881рр. О. Мишуга бере уроки співу у професора Валерія Висоцького, у клас якого через десять років потрапляє С. Крушельницька. Консерваторію Соломія Крушельницька закінчує із срібною медаллю. Екзаменаційна комісія в характеристиці до диплому зазначає, що вона має всі дані, щоб стати окрасою навіть першорядної сцени світу.

Перші виступи Соломії Крушельницької тісно пов'язані з Олександром Мишугою. Адже саме він був партнером співачки на її дебюті 15 квітня 1893 р. в опері «Фаворитка» Г. Доніцетті. Сестра С. Крушельницької Олена Охримович у спогадах про цей виступ пише: «У цій опері співав також Олександр Мишуга. Він дуже цікавився співом і грою Соломії в партії Леонори і давав їй корисні поради». Дня 30 травня 1893р. відбулася вистава опери «Сільській честі» П. Масканьї за участю С. Крушельницької, О.Мишуги, Р. Бернгардта.

Восени 1893 р. Соломія Крушельницька виїжджає до Мілана на навчання, а весною наступного року її запрошує на гастролі Львівська опера. Співачка розпочала виступи у рідному місті 8 травня 1894 р. оперою Шарля Гуно «Фауст», її партнер – знову О. Мишуга. Перший вихід на сцену Крушельницької-Маргарити на сцені львів'яни зустріли холодно, навіть вороже.

Крушельницька не була задоволена своїм виступом. «Фауст» я сама знаю, що дуже мізерно випав, але бо його всього-навсього раз цегуленний (єдиний – О. К.) виділа на сцені і сама перший раз співала», – писала вона до М. Павлика. Музичні критики дуже стримано відгукнулися на цей виступ, не сприйнявши її «оригінального» трактування опери. Не сприйняв нового голосу співачки цього разу і Мишуга.

Сама артистка з цього приводу зазначала: «А ні мені не снилося (...) подибати таких ворогів в особах, як мені здавалося, прихильно для мене успособлених, а навіть як от такий Мишуга і Висоцький (перший мій професор співу) творилися моїми найщирішими приятелями. Що робити, завелася на них! Замість щоби мені подати руку та допомогти побороти перші кроки сценічні, котрі і найталановитіших заставляють підпадати дивним вражінням, они, де лиш могли, розговорювали і сміялися з мого співу та й взагалі з мого “оригінального” трактування (понимання) штуки. (...). Мишуга всіма силами старався, щоби мене вифурувати(розірвати контракт – О. К.) з театру». В іншому листі до М. Павлика читаємо: «Ну, міркую собі, десь межі рутенцями нема ніколи згоди, та й нас двоє артистів не погодиться на світі». С. Крушельницька не занепадає духом в даній ситуації: «...най там і громи б'ють на мене, я беруся за роботу, бо лиш нею всій біді зроблю кінець!»

Однак непорозуміння між С. Крушельницькою і С. Мишугою не були тривалими. Уже через кілька днів після виступу в опері «Фауст, а саме 16 травня 1894 р., вони разом співають на Шевченківському святі, а 5 червня 1894р., як свідчить афіша, – в опері С. Монюшка «Страшний двір». Прощальний виступ артистки у Львові відбувся 16 жовтня 1894р. в опері «Галька» теж за участю О. Мишуги. Присутній на цій виставі письменник Богдан Лепкий у своїх спогадах писав: «Другої такої співацької пари я вже не чув і, мабуть, не почую. Навіть у старосвітській простенькій «Гальці» вони так співали, що люди дрижали, мов кленовий лист, плакали зі зворушення, раювали з захоплення, зазнавали справжнього «катарзісу» (очищення) і обновлені верталися до своїх хат».

Наступного року наша землячка знову виступала у рідному місті. Її партнером в операх «Страшний двір», «Манон Леско», «Фауст», «Кармен» знову був О. Мишуга. Разом українські артисти співали у Шевченківських концертах. Про це знаходимо інформацію у газетах «Діло» за 1893, 1894, 1895, 1897 роки. Ось що писала газета «Діло» про участь співаків у великому концерті на честь 33 роковин з дня смерті Кобзаря 16 травня 1894 року в залі Народного дому у Львові: «Як п. Олександр Мишугі, так п. Крушельницькій (одягненій в красний український стрій) піднесли при ентузіастичних оплесках публіки голова «Бояна» і диригент лаврові вінки з відповідними написами».

Композитор Денис Січинський про виступи митців у концерті заходом товариства руських ремісників «Зоря» 5 березня 1895 року писав: «Артисти п. С. Крушельницька і п. О. Мишуга відспівали два дуети, один з опери Лисенка «Різдвяна ніч», а другий з опери Артемовського «Запорожець за Дунаєм». Злишнім хіба було би розписуватися о чаруючим співі тої артистичної пари, на се не знайдеться слів, котрими далось би достаточо віддавати враження, якого дізнався, слухаючи їх співу: то ж не буду довго розводитися, а скажу лише, що по кожнім з тих дуетів не було оплескам кінця, і наші артисти мусили вдруге співати».

Один з останніх спільних виступів О.Мишуги і С.Крушельницької на оперній сцені відбувся у Львові 15 квітня 1903р. в опері «Манон» Ж.Массне.

Погляди на шляхи розвитку національної культури та освіти єднали співаків. Прикладом цього є підписаний О. Мишугою і С. Крушельницькою лист-підтримки молоді Західної України, яка вела боротьбу за відкриття у Львові українського університету. Цей документ був опублікований в газеті «Діло» від 4 грудня 1901р.

С. Крушельницька і О. Мишуга популяризували українську музику і, безперечно, їхньою мрією була постановка української опери. Так, у листі до М. Павлика від 18.03.1894 р. з Мілана С. Крушельницька писала: «Мені радісно вертати до своїх сторін

із-за багато причин. Перше всього зобачуся зі своїми людьми, а також, будучи через літо у Львові, щось дасться зробити і для руської музики... Я і без того порушувала кого могла до роботи, щоби бодай одну руську оперу виставити перед ширшою публікою, та де, куди! Мишуга відписав, що «тяжко буде руську оперу склеїти, але будьте певні, що дасться, – зроблю для тої справи». На перешкоді постановки національної опери стала відсутність у Львові приміщення для українського театру. Лише у концертному виконанні вдалося С. Крушельницькій і О. Мишугі поставити окремі фрагменти української опери «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського. Про це читаємо у книзі «Видатний співак Олександр Мишуга. Спогади» (упорядник Іван Деркач): Незабутньою була вистава цього улюбленого твору, що відбулася у Львові в приміщенні театру Скарбка за участю Мишуги, Соломії Крушельницької, Антоніни Осиповичевої та Івана Рубчака. Після проспівання дуету Андрія і Оксани публіка сім разів викликала Мишугу й Крушельницьку. Кілька разів вони повторили цю партію. Це безпрецедентний випадок в історії оперного мистецтва, бо ж ніхто з великих артистів не був таким великодушним до вимог публіки і рідко коли слухачі так сприймали артистів. Це був тріумф геніальних українських співаків».

В Олександра Мишуги і Соломії Крушельницької були не лише творчі, але й приятельські взаємини. Вони бували на виступах одне в одного, вели кореспонденцію. Саме С. Крушельницькій О. Мишуга завдячує знайомству з Енріко Карузо, який захопившись голосом нашого земляка, називав його «королем ліричних тенорів». Пізніше шляхи митців розійшлися. О. Мишуга посилено зайнявся педагогічною діяльністю, викладаючи в Києві, згодом у Варшаві. У 1914–1919рр. співак вів школу співу у Римі. С. Крушельницька, яка на цей час проживаючи у м. Віареджо (Італія), слідувала за діяльністю свого давнього приятеля. У листі співачки до Олександра Мишуги від 15 липня 1916 р. читаємо:

«Найдорожчий маестро!

Ми пропонуємо Вам зупинитися в надзвичайно симпатичному готелі «Мімоза» і просимо Вас провести з нами цілий день у найближчий четвер 20-го цього місяця. Чекаємо на Вас з великою радістю, маючи надію приємно провести з Вами час у Вашому товаристві та помилуватися Вашим мистецтвом».

Плин часу стер відомості про подальші контакти двох митців. О. Мишуга хворів, стан здоров'я його погіршувався, і у березні 1922 року співак відійшов у небуття.

Олександр Мишуга був першим серед українських співаків, який своїм талантом і натхненною працею відкрив світові Україну, мистецтво нашого народу. Соломія Крушельницька гідно продовжила його справу.

Мар'яна Зубеляк

провідний зберігач фондів

Меморіального музею Станіслава Людкевича

ЛЬВІВСЬКІ АДРЕСИ СТАНІСЛАВА ЛЮДКЕВИЧА

Станіслава Людкевича цілком справедливо називаємо видатним львів'янином. Адже з цим містом доля пов'язала композитора на довгі роки. Спочатку навчання в університеті, згодом багатогранна діяльність, яку перевали Перша світова війна і російський полон. Повернувся Людкевич до Львова у 1920 р., щоб залишитись у цьому місті назавжди.

Як пише у своєму дослідженні Зеновія Штундер, на початку жовтня 1897 р. «Станіслав приїхав до Львова і поселився зі своїм найближчим приятелем Володимиром Старосольським та їх спільним товаришем на першому поверсі одного з будинків Ставропігійського братства, поряд з Успенською церквою на вулиці Руській, навпроти будинку товариства «Дністер»¹⁴⁶. Незабаром Людкевич міняє помешкання і переїздить на вул. Коперника, 24а; від половини лютого 1898 р. винаймає квартиру на першому поверсі по вул. Св. Мартина, 7 (тепер Жовківська). Від жовтня 1898 р. Станіслав мешкає у свого вуйка Августа Гіжовського – вул. Зелена, 30 (партер зліва). Наступними адресами композитора є помешкання у будинку № 2 по вул. О. Фредра, а в 1903 р. – вул. Баторого, 34 (теперішня Князя Романа) У липні цього ж року С. Людкевич покидає Львів, а повертається сюди у вересні 1910 р., щоб очолити Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка. За словами З. Штундер, він спочатку зупинився в Народному готелі (Народній гостинниці), а невдовзі винайняв помешкання на вул. Скарбківській, 7 (нині – Лесі Українки), де перебував до початку Першої світової війни.

Наприкінці вересня 1919 р., після повернення з російського полону, С. Людкевич приїздить до Львова, щоб уже назавжди залишитись у цьому місті. Він поселився на другому поверсі будинку № 6 по вул. Л. Сапіги (теперішня – С. Бандери). А 1 жовтня 1921 р. Людкевич переїхав до кам'яниці Соломії Крушельницької по вул. Ю. Крашевського, 23 (тепер – С. Крушельницької), де прожив рівно десять років.

Його кімната була частиною помешкання, яке займала родина В. Старосольського. Згадує донька Старосольських – Уляна Любович. «Станіслав Людкевич, званий Сясьом, наш сусід, тата приятель. Його ділять від нас двері... Він повертається додому в різних порах дня і ночі та в різних порах чути, як він ходить по кімнаті, говорить до себе, а частіше мугикає під носом. Час-до-часу, коли щось не виходило, чути було «псякрев, псякрев». Ліжко брата прилягало до Сясьових дверей, і, бувало, вночі брат будився від звуків, які, здавалося, виходили десь з-під його ліжка. Це Сясьо пробував, вдаряв на фортепіяні кілька акордів. Так народжувалися його композиції. А потім знову тиша, ніби ще глибша. А по хвилині чути було, як Сясьо ходить по кімнаті, мугикає»¹⁴⁷.

Згодом В. Старосольський намірився відкрити у Львові юридичну контору, для якої, на думку родини, якраз підходило сусіднє з їхнім помешкання.

Отож, у 1931 році Станіслав Людкевич переїздить на вулицю Шептицьких, 14 – в родинний будинок свого товариша з університетських студій Іларіона Боцюркова –

¹⁴⁶ З. Штундер, *Станіслав Людкевич. Життя і творчість. Т. 1 (1879–1939)*, (Львів, 2005), 36.

¹⁴⁷ Любович У. Музикальна кам'яниця. Рукопис. Фонди Музею.

«краєвого адвоката в Бучачи». Тут композитор мешкав наступні 30 років. У радянський час вулицю перейменували на Кірова, в роки німецької окупації вона отримала назву Sterngasse (Зоряна), від 1944 р. – знову Кірова; початкову назву Шептицьких повернули у 1990 р.

В архіві Людкевича зберігаються кілька листів від Боцюркова, написаних на поштових картках. В одному з них, датованому 17. 08. 1931 р., читаємо: «Високоповажаний Пане Доктор! Повідомляю Вас, що маю для Вас від дня 1 вересня 1931 вільне помешкання в моїй камениці при вул. Шептицьких, 14, складаючися з трьох кімнат і кухні і лазенки, за 210 зл. місячно. Як маєте вільний час, можете вже і тепер то помешкання оглянути. Помешкання це є на другому поверсі, а замешкує його тепер Арон Штарк, який з кінцем с. м. випроваджується. Прошу ласкаво подати мені до відома, чи берете це помешкання, чи ні. З поважанням др. Боцюрків»¹⁴⁸.

С. Людкевич, очевидно, одразу погодився на пропозицію. Бо вже в наступній картці, яку приятель-адвокат надіслав 20 вересня на вул. Шептицьких, він писав: «застерігаю собі право нічлігу у Вашій хаті в разі мого приїзду у Львів, а з огляду, що я раз на місяць або на 2 місяці до Львова приїжджаю, то думаю, що Ви на це застереження згодитесь»¹⁴⁹.

На новому місці композитора чекали певні проблеми, адже попередній мешканець залишив по собі борги. Про це читаємо у вищезгаданому повідомленні від Боцюркова: «Що ся тичить Ваших клопотів з електрикою і газом, то тут ніхто не винен, лиш Штарк, а Ви, як хочете мати одно і друге, то мусите довг Штарка заплатити, а зате можете Штарка позивати о зворот заплаченої за нього квоти»¹⁵⁰.

Сусідами доктора Людкевича на тому ж поверсі були його близькі друзі – пані Олена Філяс з чоловіком, сином та її брат Зенон Попель (довголітній учасник хорів «Львівський Боян» і «Бандурист»). У 1948 р. композитор звернувся до своїх сусідів із пропозицією відступити йому одну кімнату, в якій планував обладнати собі робочий кабінет, з фортепіано, нотною бібліотекою. Після отримання офіційних дозволів у різних інстанціях справу полагодили в такий спосіб: в одному помешканні двері замурували, в другому – пробрили в капітальній стіні. Проте, як виявилось згодом, така зміна в плануванні квартир не була вдалою, оскільки не забезпечувала належної звукоізоляції.

Серед документів Людкевича зберігається Договір найму жилого приміщення в будинках місцевих рад (від 1. 01. 1959 р.), в якому зазначено: квартира загальною площею 76 кв. метрів, складається з 4 житлових кімнат (відповідно – 15,0; 19,7; 16,1 та 14,2 кв. метри) та підсобних приміщень.

Очевидно в радянський час помешкання Людкевича було закріплене за консерваторією.

Восени 1954 р. Станіславу Людкевичу виділили земельну ділянку по вул. Військовій для спорудження власного будинку, що розтяглось на декілька років.

Коли тривалі будівельні роботи, нарешті, добігали кінця, композитор почав клопотати про те, щоб його квартиру передали викладачу консерваторії Зеновії Штундер (вона винаймала помешкання у цьому ж районі, по вул. Одеській)

Нагадаємо, що музикознавець Зеновія Штундер, колишня учениця професора Людкевича, з перших років роботи в консерваторії стала не лише помічницею, але й

¹⁴⁸ Фонди Музею.

¹⁴⁹ Фонди Музею.

¹⁵⁰ Фонди Музею.

близьким другом та однодумцем (а згодом – дружиною, дослідницею життя і творчості композитора, фундаторкою його Музею). Вони часто зустрічались, розмовляли на різні теми, ходили на концерти і навіть обідати в ресторани «Москва» (тепер ресторан-казино «Спліт» по вул. М. Коперника) та «Інтурист», де Станіслав Людкевич мав улюблене місце у «Східному залі» (тепер ресторан «Жорж»).

Професор переїхав у власний будинок наприкінці 1961 р. Сама Зеновія Штундер ніколи не згадувала про те, що мешкала у колишній квартирі Людкевича. Наразі відомо, що невдовзі вона переїхала за адресою бічна Урицького, 15 (теперішня М. Драй-Хмари), а наприкінці 60-х років – у власне помешкання по вул. Оборонній, 10/3 (нині – І. Рубчака). Згодом сюди з Івано-Франківська переїхали її батьки.

Хоча С. Людкевич мав багатьох приятелів, знайомих, у товаристві був цікавим співрозмовником, проте, як зазначають його сучасники, не любив, щоб йому перешкождали вдома. Одними з тих небагатьох, хто заходив до його помешкання, були Зеновія Штундер та сімейний лікар Степан Барвінський. Саме вони змалювали деякі цікаві штрихи побуту Людкевича з тих літ.

Зі слів З. Штундер: «Була зворушена простотою, старосвітськими шафами, столом, накритим газетами, якимись кусками лінолеуму на підлозі. ... На дверях табличка «Др. Ст. Людкевич»; взагалі чисто і так скромно»¹⁵¹.

Згадує С. Барвінський. «Професор жив в обстановці з ХІХ ст., яку можна ще побачити у відповідних кінофільмах. Під стіною стояло ліжко з великими бляшаними опертями в головах і в ногах, помальованими на брунатний колір, з розмальованими листочками й квітами, в куті стояв старовинний умивальник з цього ж комплекту. Ці предмети професор використовував до самої смерті»¹⁵². Зазначимо, що описані старосвітські меблі, зокрема ліжко, і нині можна побачити в експозиції Меморіального музею Станіслава Людкевича.

З помешканням на Шептицьких-Кірова пов'язаний найдовший період життя композитора і водночас – найбільш напружений, позначений бурхливими історичними подіями. Стрімкі зміни державних урядів, політичних формацій, безперечно, залишили свій відбиток у творчості й діяльності Людкевича. Проте аж ніяк не можна говорити про якийсь спад творчої активності, радше – про певні зміни акцентів.

У монографії про композитора, яку підготувала З. Штундер, читаємо: «20 листопада 1961 р. Людкевич переїздив у свій новозбудований дім на вулиці Військовій, 7. В цьому домі він прожив останні вісімнадцять років свого життя».¹⁵³

У травні 1946 р. Внаслідок масового переселення українців з території Польщі з Ярослава були змушені виїхати молодша сестра Людкевича Олена з чоловіком Дмитром Кашубинським. У монографії З. Штундер читаємо: «До Львова Кашубинські приїхали під вечір, а наступного дня зранку один з переселенців пішов шукати Людкевича і привів його на вокзал. Для немолодого композитора несподіваний приїзд сестри з чоловіком і слугою, теж старих вже людей, створив чимало труднощів і додаткових навантажень. Треба було шукати помешкання. Спочатку Людкевич знайшов його в домі працівника консерваторії, чергового (на Знесінні, вул. Helanki, 43 – М. З.). Дім Кашубинським, в

¹⁵¹ Фонди Музею.

¹⁵² С. Барвінський, Станіслав Людкевич – людина легенди і дійсності, *Станіслав Людкевич у спогадах сучасників*. (Жовква – Львів, 2014), 118–119.

¹⁵³ З. Штундер, *Станіслав Людкевич. Життя і творчість. Т. 1 (1879–1939)* (Львів, 2005), 189.

заміну за залишений в Ярославі, дали аж через три роки, на околиці Львова, на вулиці Мірецького, 40»¹⁵⁴.

У Львові інженер Кашубинський ще деякий час працював у домоуправі, а також переписував ноти Людкевичеві. Композитор відвідував родину зазвичай в неділю.

У січні 1954 р. Дмитро Кашубинський помер. Людкевичу було важко опікуватись овдовілою сестрою, тому він вирішив збудувати дім, щоб взяти її до себе.

Отож, рішенням міськвиконкому від 18. 10. 1954 р. Людкевичу виділили земельну ділянку по вулиці Військовій (поблизу вул. Снопківської, в районі Стрийського ринку) для індивідуального будівництва.

«Вулиця чудова, в садах. – згадує артистка Софія Федорцева, яка проживала у будинку №4. – Із-за сходів туди не могла проїздити ніяка машина, тому ця невеличка вуличка завжди спокійна, нам, мешканцям, жилось на ній як на дачі. Особливо весною і літом, коли розцвітали і зеленіли дерева в садах, вуличка ставала справжнім райським куточком, де ні сліду гамору і шуму великого міста»¹⁵⁵.

З невідомих причин будівництво розпочали лише в жовтні 1956 р. Людкевичу довелось взяти позику в банку. В архіві композитора зберігаються декілька повідомлень від львівського відділення «Стройбанка ССРСР» з нагадуванням про чергове погашення боргу. З них дізнаємось, що станом на 1. 01. 1961 р. залишок становив 609 крб. 18 коп. в нових грошах – сума на той час достатньо велика!

Згадує Степан Барвінський, що Людкевич «доручив будову одному архітекторові, якому платив постійну зарплату, а цей, зрозуміло, не спішив і будова тягнулася роками»¹⁵⁶.

Коли в травні 1971 р. померла сестра, Людкевич залишився самотнім.

Софія Федорцева згадувала: «Двірничка з сусіднього дому вела його хазяйство. Вона використала чудову зелену мураву перед домом композитора і підвал і завела для себе великий курник. В ньому були кури, качки, півні, і ця пташня проходжувалася громадою перед домом композитора, походжала по зеленій мураві. І коли з міста приходив Станіслав Пилипович і ключем відкривав хвіртку, всі ці домашні птиці бігли йому назустріч квакаючи, кудкудакаючи. А одна з качок якимось особливо квокала, проявляючи свою радість. Цей радісний гамір птаства мило, по-домашньому приємно звучав для Станіслава Пилиповича, бо всміхався до них і звільняючи крок повільно йшов до дверей дому»¹⁵⁷.

Зі спогадів Миколи Колесси: «В ті часи, коли С. Людкевич ще жив на своїй холостяцькій квартирі, він не любив, щоби його відвідували. Зате після того, як він поселився в своєму власному домі, а головне після одруження, коли то в його хаті запанував зразковий лад, а на городі появилися квіти, посаджені дбайливою рукою, Станіслав Пилипович радо вітав у себе гостей. З того часу і насмілювався я його відвідувати. Правда, я не приходив до Станіслава Пилиповича тільки так, щоб поговорити. У мене були завжди до нього

¹⁵⁴ З. Штундер, *Станіслав Людкевич. Життя і творчість. Т. 1 (187–1939)*, (Львів, 2005), 49.

¹⁵⁵ С. Федорцева, Спогад про композитора С. Людкевича, *Станіслав Людкевич у спогадах сучасників*. (Жовква–Львів, 2014), 20.

¹⁵⁶ С. Барвінський, Станіслав Людкевич – людина легенди і дійсності, *Станіслав Людкевич у спогадах сучасників*. (Жовква–Львів, 2014), 119.

¹⁵⁷ С. Федорцева, Спогад про композитора С. Людкевича, *Станіслав Людкевич у спогадах сучасників*. (Жовква – Львів, 2014), 21.

якісь справи. Та найчастіше я приходив до нього у неділю з цікавими платівками і ми разом слухали на програвачі добру музику»¹⁵⁸.

Зі спогадів Марії Білинської: «З Орестом Березовським ми не раз бували в симпатичному гостинному домі проф. Людкевича. Нас вважали близькими й рідними, і ми почувались у затишній атмосфері цього дому якимось особливо легко й приємно. За дружніми розмовами, спогадами юних днів забувались всякі злободенні турботи й прикрощі... Так ми у чвірку провели не один дружній вечір. Ах, правда! Зовсім забула! Ще два котики нам звичайно товаришили»¹⁵⁹.

Гостями дому Людкевича були актриса Софія Федорцева, композитори Анатоль Кос-Анатольський, Валерій Кікта, Андрій Кушніренко, Мирослав Корчинський, піаністка Марія Крушельницька, диригенти Євген Вахняк, Степан Стельмащук і Роман Сов'як, поет Михайло Шалата, скульптор Михайло Шандуренко, архітектор Ігор Старосольський (син найближчого приятеля композитора ще з ярославських часів – Володимира Старосольського).

Ми зупинилися тут лише на адресах місць проживання композитора у різні роки. Цей матеріал пройшов апробацію під час міських екскурсій «Станіслав Людкевич і Львів». Наступним етапом дослідження є опрацювання архівних документів, які висвітлюють львівські адреси, пов'язані із професійною діяльністю С. Людкевича.

¹⁵⁸ М. Колесса, Мої спомини про Станіслава Пилиповича Людкевича, *Станіслав Людкевич у спогадах сучасників*. (Жовква–Львів, 2014), 54.

¹⁵⁹ М. Білинська, Жмуток спогадів про Станіслава Пилиповича Людкевича – людину чутливого й доброго серця. *Станіслав Людкевич у спогадах сучасників*. (Жовква–Львів, 2014), 174–176.

Ніна Дика

*професор кафедри загального та
спеціалізованого фортепіано і кафедри
камерного ансамблю та квартету
Львівської національної музичної
академії імені М. В. Лисенка*

ОЛЕКСАНДР ДМИТРОВИЧ ТИЩЕНКО: СИЛУЕТ ВІОЛОНЧЕЛІСТА, ПЕДАГОГА, ОСОБИСТОСТІ (до 100-річчя від дня народження)

Цього року мистецька громадськість святкуватиме 100-річний ювілей Олександра Дмитровича Тищенко (1923-1997) – віолончеліста, педагога, громадського діяча. Пам'ять про Музиканта спонукає до роздумів про українську культуру, про її сьогодення і майбутнє.

В історії української музичної педагогіки, мистецтва камерно-інструментального виконавства одне із чільних місць посів Олександр Тищенко, а з роками роль і значення його діяльності набуває все більшої ваги. Наділений вродженою інтелігентністю, людяністю, доброзичливістю, володів особливою харизмою у спілкуванні з людьми. Через усе життя проніс любов до рідного краю, культури, мистецтва. Надзвичайно насичена палітра професійної діяльності Олександра Тищенко. Був прекрасним музикантом і безмежно любив мистецтво віолончельного музикування. Завдяки діапазону покладених на нього обов'язків і завдань, ім'я Олександра Тищенко було знаним не лише у містах де йому доводилося жити і працювати – Харкові, Львові, Києві, а й на території всієї України та за її межами.

Перші музичні враження Олександр отримав у родинному колі: батьки підтримували його зацікавленість мистецтвом. Навчався гри на віолончелі в школі при Харківському музично-драматичному інституті та Друга світова війна перервала навчання. Олександра і його батька було мобілізовано до лав Червоної Армії, де вони воювали на Південно-Західному фронті у складі 22-ї винищувальної дивізії. Олександра під час бойових дій було поранено, тож за станом здоров'я демобілізовано. Згодом він вступив до Воєнного інституту іноземних мов.

Після звільнення Харкова від фашистів, Олександр Тищенко повертається до рідного міста. Поступає до Харківської консерваторії в клас Іссака Когана, учня Олександра Штримера. Поміж Вчителів Олександра Тищенко різного періоду навчання зустрічаємо імена знаних віолончелістів: Володимира Аншелевича і Людмили Тимошенко. Вихованець Тифліської консерваторії (клас Константина Міньяра-Белоручева) Володимир Цезаревич Аншелевич у 1933 р. здобув звання Дипломанта 1-го Всесоюзного Конкурсу Музикантів виконавців і був запрошений до Харкова, міста яке на той час було столицею України для роботи в Державному Тріо України імені Бетховена у складі: Надія Ландесман (фортепіано), Віктор Гольдфельд (скрипка), Володимир Аншелевич (віолончель). Відомо, що фортепіанне тріо було активно концертуєчим камерно-інструментальним ансамблем. Працюючи професором Бакинської консерваторії, віолончеліст поєднував викладацьку роботу в Консерваторії і Музичній школі для обдарованих дітей із сольною і ансамблевою виконавською діяльністю. *«Він був чудовий віолончеліст і цілком безкорисливо, заради творчого*

інтересу, розпочав давати мені уроки», – як згадував легендарний азербайджанський оперний та естрадний співак, композитор Муслім Магомаєв.

В 20-х роках ХХ століття в Харкові слави талановитого педагога зажила Людмила Тимошенко (учениця професора Анатолія Брандукова). Вона провадила активну концертно-гастрольну діяльність як солістка і учасниця званого у Харкові камерно-інструментального тріо у складі: Микола Полєвський – фортепіано, Олександр Ільєвич – скрипка, Людмила Тимошенко – віолончель. Сучасники пам'ятають сольне виконавство віолончелістки, яке вирізнялося «красивим звуком», а для виконавської манери Людмили Тимошенко-ансамблістки характерними вважалися *«кришталева чистота звуку, бездоганне відчуття стилю, загострене відчуття партнерства, що ґрунтувалося на прекрасній професійній майстерності»*¹⁶⁰.

Успадкувавши найкращі традиції своїх педагогів – знаних музикантів-виконавців, Олександр Тищенко упродовж усього життя поєднував виконавську і педагогічну діяльність. Паралельно з навчанням Олександр Тищенко працював артистом оркестру Харківського оперного театру, а згодом – артистом оркестру Харківської філармонії. Після закінчення Харківської консерваторії його направили у Львів. Понад 20 років музикант присвятив культурно-мистецькому життю міста, а вагомий внесок у розвиток музичної освіти повоєнної Галичини неоціненний. У Львівській середній спеціальній музичній школі-десятиріччі працював викладачем віолончелі і, водночас, продовжував працювати концертмейстером групи віолончелей симфонічного оркестру Львівського театру опери та балету. Виявляв особливе бажання пограти у складі камерно-інструментальних ансамблів, музикант був постійним учасником камерних вечорів у Львівській філармонії, Львівській консерваторії імені М. Лисенка, а також ЛССМШ-інтернаті імені С. Крушельницької. Важко назвати інший жанр музичної творчості, що з такою граничною ясністю втілює найбільш суперечливі і багатомірні проблеми нашого духовного буття. Інтелектуальна напруга камерної музики упродовж багатьох років зумовлювала певну елітарність її побутування, а в новіших, більш демократичних умовах розвитку культури, в епоху прагматизму і раціоналізму світосприйняття несподівано набуває актуальності, висвітлюючи глибинні духовні процеси, що продовжують нуртувати в суспільстві. Камерно-інструментальні ансамблі, де: Тріо Й. Брамса (мі-бемоль мажор) у виконанні: Лілія Онищенко (фортепіано), Юлія Онищенко (скрипка), Олександр Тищенко (віолончель); Квартет М. Колесси, де партію альту виконувала Ніна Вишневіська, а також Фортепіанні квінтети Й. Брамса, А. Дворжака, Ц. Франка у інтерпретації: Лілія Онищенко (фортепіано), Георгій Павлій (перша скрипка), Юлія Онищенко (друга скрипка), Ніна Вишневіська (альт), Олександр Тищенко (віолончель) здобули прекрасний резонанс в мистецьких колах періоду 60-х – поч. 70-х років ХХ століття.

Від 1960 року Олександр Дмитрович Тищенко обіймав посаду директора ЛССМШ. Під час його директорської каденції педагогічне ядро музичної школи об'єднувало високих професіоналів. Досвід Олександра Тищенка-талановитого музиканта, педагога і організатора зростав у творчій співдружності з видатними митцями, а поряд з ним, як відомо, працювали - композитор Анатолій Кос-Анатольський, піаністи Олександр Ейдельман, Самуїл Дайч, Микола Лерман, Лідія Голембо, скрипалі Вадим Стеценко, Костянтин Михайлов, Олександр Вайсфельд, Дмитро Леггер, Олександра Деркач, Олександр Єгоров, віолончеліст Євген Шпіцер, арфістка Вікторія Полтарєва, музичні

¹⁶⁰ Е.М. Щелкановцева. *Валентин Фейгин и его время: Монографический очерк* (Харьков: Издательский Дом «Райдер», 2003) 31.

теоретики Марія Білинська, Олена Сотнічук, які виховали цілу плеяду знаних у світі виконавців-інструменталістів.

За ініціативою Олександра Тищенка в часі його директорської каденції Львівську музичну школу-десятирічку реорганізували в музичну школу-інтернат з окремими приміщеннями, власним персоналом вихователів, лікарів, репетиторів. Це уможливило навчання у музичному закладі особливо талановитих, обдарованих дітей із віддалених регіонів Західної України. До слова, з цією метою щорічно проводили додатковий набір учнів до різних класів. За його директорства активізувалася практика виступів обдарованих учнів школи на концертній сцені Львівської філармонії, нерідко із філармонійним симфонічним оркестром. Відомо, що ці традиції в подальшому підхопили його послідовники і не втратили актуальності в часі сьогодення. О. Тищенко сприяв налагодженню контактів з провідними педагогами. Природно, що, завдячуючи невтомній і злагожденій праці всього педагогічного колективу, з яким працював О.Д. Тищенко, шлях у мистецтві розпочало нове покоління виконавців, які, досягнувши висот виконавської майстерності, стали гордістю нації. У 1963 році львівській музичній десятирічці було присвоєно ім'я Соломії Крушельницької.

З віолончельного класу Олександра Тищенка вийшло чимало відомих музикантів: Олександр Геринович, Харитина Колесса, Марсель Бергман, Юрій Ланюк, Наталка Хома та ін. Натхненно-вимогливі заняття Олександра Дмитровича з учнями відбувалися завжди на особливому контактному рівні. Олександр Дмитрович в класі, як правило, багато грав сам і своєю грою надихав на переконливе виконання того чи іншого твору, не залишаючи без уваги відомостей про життя і творчість композитора, твори якого виконувалися. В пам'яті своїх учнів Олександр Дмитрович залишився *«людиною, наділеною прекрасними рисами: інтелігентністю, глибокою культурою, терпеливістю, організованістю і високими організаційними якостями»*¹⁶¹, – як згадує українська віолончелистка Харитина Миколаївна Колесса. Не можна також оминати імен таких учнів *«тищенківської»* школи, як альтист Юрій Башмет, композиторів Ганну Гаврилець та Богдану Фроляк, та ще багатьох видатних музикантів, до сходження яких на мистецький Олімп Олександр Дмитрович був безпосередньо причетним.

У подальшому творча доля поєднала Олександра Дмитровича з культурно-мистецьким середовищем міста Києва, де він обійняв посаду директора Київського хореографічного училища, а згодом очолив відділ навчальних закладів Міністерства культури УРСР. Але й на цих високих державно-адміністративних посадах ніколи не поривав із музикою, до останніх днів працював викладачем класу віолончелі в Київській дитячій музичній школі № 3.

Із київським періодом життєдіяльності Олександра Дмитровича Тищенка пов'язаний і спогад автора запропонованого дослідження. Навчаючись у аспірантурі кафедри камерного ансамблю Київської консерваторії в класі професора Ії Сергіївни Царевич, мені пощастило познайомилась із Олександром Дмитровичем, який часто навідувався на кафедру камерного ансамблю. В один із таких візитів Олександр Дмитрович як *«найбільший скарб»* передав мені листа Василя Барвінського адресованого йому – директорові Львівської музичної школи-інтернат імені С. Крушельницької, датований 28 лютого 1963 року із такими словами *«коли прийде час, прошу його науково дослідити презентувати у мистецькому середовищі»*. Зміст листа Василя Барвінського до

¹⁶¹ Христина Колесса, (заслужена артистка України, професор, зав. кафедрою струнних інструментів Львівської національної музичної академії імені М.В. Лисенка), записала Ніна Дика., м. Львів, 10 жовтня 2012 р.

Олександра Тищенка безпосередньо торкався діяльності Львівської музичної школи, адже з її педагогічно-учнівським колективом Василя Барвінського ріднили давні контакти. Відомий факт, що ще під час Другої світової війни, як згадує перший випускник Львівської музичної школи-10-річки піаніст, а в майбутньому Народний артист УРСР, професор Олег Романович Криштальський, – *«лише завдяки героїчній, сподвижницькій діяльності Василя Барвінського у Львові визріла можливість збереження музичної школи, яку при німцях назвали музично-ремісничим училищем»*¹⁶². На момент відновлення діяльності школи було повністю збережено викладацький та учнівський склад закладу, а також його матеріальну базу. Тож, після повернення із заслання вже будучи дуже хворим, Василь Барвінський все ж не припиняв цікавитися справами своєї школи: проводив уроки з учнями (приватно), відвідував концерти, листувався і т.ін.

Незабутнім в пам'яті кожного, хто був присутнім на Урочистому вечері, присвяченому світлій пам'яті Олександрові Дмитровичу Тищенку в залі Галереї «АртХолу» (м. Київ, 11 листопада 2012 р.) залишився виступ-спогад відомої української композиторки, лауреатки Національної премії України імені Тараса Шевченка, Народної артистки України, професорки кафедри композиції НМАУ, голови Київської організації Національної спілки композиторів України Ганни Гаврилець, який пролунав справжнім откровенням. *«У школі, – як розповіла Ганна Гаврилець, – була надзвичайно творча атмосфера, випускники з усіх спеціальностей поступали не лише до Київської, але й до Московської, Ленінградської й інших консерваторій, ставали лауреатами престижних міжнародних конкурсів, одержували високі звання. Це був надзвичайний час, який ніколи не забудеться. Цю атмосферу створював Олександр Дмитрович разом з усіма педагогами, яких особисто запрошував на роботу. Багато з них паралельно викладали у Консерваторії. Олександр Дмитрович не побоявся взяти на роботу талановитого музиканта, композитора Володимира Флиса, свого часу незаслужено репресованого, а тоді це було непросто...*

*Перші роки роботи Олександра Дмитровича у Львові були нелегкими: не було житла, доводилося спати в Оперному театрі, а інколи й на лавці біля театру. Їв пиріжки по 5 копійок і пив газовану воду за одну копійку... Все пережив! Сильно любив музику, дітей, тому й завоював, врешті, таку високу пошану і любов людей!»*¹⁶³. До слова, мистецьку подію «Вечір Пам'яті Олександра Тищенка» в концертному залі Галереї «Арт Холу» Фонду сприяння розвитку мистецтв в рамках Циклу концертів камерної музики «Music-review WEEKEND» ініціювали наймолодші учні Олександра Дмитровича київського періоду – Олександром Пірієвим, Ольгою Жуковою, Ігорем Пацовським. В концертній програмі виступали піаністи, лауреати Міжнародних конкурсів Андрій Васін, Роман Репка; ведуча і слово мистецтвознавця – кандидат мистецтвознавства, доцент Ніна Дика. Атмосфера, яка панувала в залі, створювалася, насамперед, завдяки талановитим виконавцям, теплим спогадам про незабутнього Педагога, хоча тут не обійшлося без відчуття містичності – невидимої присутності самого віолончеліста. Такі думки побутовали як серед виконавців так і серед численної слухачької аудиторії. Кожного, хто завітав у цей час в Концерт, вітально зустрічав приязний погляд красивого елегантного чоловіка з картини, розміщеної на мольберті в центрі залу Галереї «АртХолу», який музикує на віолончелі. Це був Олександр Дмитрович Тищенко. Історичний Концерт, де з такою потужною силою любові, почуттів, виразовістю

¹⁶²Тереса Старух. *Олег Криштальський (до 70-річчя від дня народження та 30-річчя творчої діяльності)*, (Львів: Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка, 2000), 64.

¹⁶³ Ганна Гаврилець, виступ під час Концерту в Галереї «АртХол» Фонду сприяння розвитку мистецтв, (Київ, 11 листопада 2012 р.).

прочитання високомистецьких полотен віолончельного сольного і камерно-інструментального репертуару, був особливим дарунком вдячності за невтомну плідну творчу працю і глибокої шани видатному Музикантові. Гостям київської мистецької імпрези назавжди запам'яталися інтерпретації творів Й.С. Баха, Л. ван Бетховена, Г. Форе, М. Лисенка, Дм. Шостаковича, Д. Поппера, які полонили шанувальників чуттєвістю, вишуканістю і особливою красою звучання віолончелі, яка *«співала, плакала і голосила»*, а спогади сучасників про Артиста, світла пам'ять про якого живе і світить нам донині, - огорнула теплотою почуттів всю слухачську аудиторію. Неповторної краси звучання віолончель промовляла *«людським голосом»* у Елегії «Сум» Миколи Лисенка, що прозвучала у виконанні Олександра Пірієва – віолончель та Романа Рєпки – фортепіано.

Творчий шлях Олександра Дмитровича Тищенка – ціла епоха в музичному культурно-мистецькому просторі України. В нелегких життєвих умовах він зумів зберегти палку любов до музики, чарівного звучання віолончелі, а ще непохитну віру в світле майбутнє української музичної освіти і культури. Натхненно дбав про музичну талановиту молодь, вірив у її талант, сприяв якнайповнішому його вияву. *«... у нас взагалі стільки талановитої музичної молоді, – мимоволі оживає пророчий вислів Василя Барвінського, – що могли б вскорі надігнати те, в чому ми, в порівнянні з іншими націями, відставали головно із-за відсутності відповідних умов для розвитку талантів»*. Вшановуючи пам'ять нашого сучасника Олександра Тищенка, прагнемо передати, і нинішнім, і наступним поколінням естафету шани до Людини, Митця, Педагога, ім'я котрої золотими літерами вписано у історію музичної культури України.

Зліва направо: Андрій Васін, Ольга Жукова, Ігор Пацовський, Ніна Дика, Олександр Пірієв, Ганна Гаврилець (м. Київ., 11.11.2012 р.)

Наймолодші учні Олександра Тищенка київського періоду: Зліва направо: Олександр Пірієв, Ігор Пацовський, Ольга Жукова.

МИРОСЛАВ СКОРИК – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОМПОЗИТОР

Всім відомо, що в Україні дуже багато ерудованих, талановитих та багатогранних людей. Вони споконвіку населяли нашу країну. Кожна окупаційна влада хотіла зламати нас, завадити розвитку нашої творчості, але, незважаючи на це, ми маємо велику спадщину: наукову, літературну, музичну.

Мирослав Скорик – музикант, педагог, диригент та піаніст, який однозначно належить до таких людей. Він один із найвідоміших українських композиторів покоління «шестидесятників». Дослідити його творчість сповна досить важко, хоч й існує багато наукових праць про митця. Скорик писав не тільки академічні твори, а й багато естрадних пісень, джазових композицій та музичних супроводів до фільмів. Творчість Мирослава Скорика ввела в українську музику нові образно-тематичні й жанрово-стильові акценти. Його творчість уособлює в собі витонченість та масштабність музичної мови.

Мирослав Скорик народився 13 липня 1938 р. у повоєнному Львові. Родина належала до козацького роду, адже прізвище Скорик походить ще із Запорозької Січі¹⁶⁴. Хлопчик ріс у видатній сім'ї: його дідусь, Володимир Охримович, був фольклористом, а сестра його бабусі, Соломія Крушельницька – відомою українською оперною співачкою. Композитор згадував, що коли прийшов у гості до Соломії, то почав награвати музику на фортепіано й помітив, що інструмент грає «фальшиво»: він був на пів тону нижче настроєний від звичного, і я, оскільки вже мав свій невеликий слуховий досвід, не сприйняв цієї «іншої» настройки. Тоді Соломія Крушельницька зрозуміла, що я володію абсолютним слухом, і порадила батькам віддати мене в музичну школу¹⁶⁵. Саме тоді Крушельницька наполягла, щоб хлопця віддали до музичної школи, яка діяла при Львівській консерваторії. Майбутній видатний композитор віддячив своїй бабусі балетом «Повернення Батерфляй».

У 1941 р., під час Другої світової війни Скорика разом з родиною вивезли в сибірські табори, звісно, що посприяв цьому більшовицький режим. Митець згадував, що їх поселили в барак, де окрім нього й батьків проживало ще четверо людей. Там батько Скорика працював спочатку на цегельному заводі, потім касиром у лазні, згодом йому дозволили викладати німецьку мову. Але, незважаючи на всі перешкоди, юнак продовжив займатися музикою. Опановував Скорик не лише фортепіано, а й скрипку. Вчителькою з фортепіано стала Валентина Канторова, яка була ученицею Сергія Рахманінова, а уроки гри на скрипці він брав у Володимира Панасюка, що був родом зі

¹⁶⁴ «Легендарний український композитор Мирослав Скорик знову порадує своїх шанувальників!», доступ отримано: <https://liza.ua/uk/stars/legendarniyiy-ukrainskiy-kompozitor-mirolav-skorik-snova-poraduet-svoih-poklonnikov/>

¹⁶⁵ Наталка Човник, «Ще у 26 літ Мирослав Скорик написав музику до “Тіней забутих предків”», доступ отримано : <https://www.volyn.com.ua/news/153859-shche-u-26-lit-myroslav-skoryk-napysav-muzyku-do-tinei-zabutykh-predkiv>

Львова та тимчасово викладав у музичній школі. Ці люди опинилися в засланні, але не зупинялися творити та навчати майбутнє покоління.

Саме в цей час М. Скорик почав писати свої перші п'єси. На щастя, Сталін помер, коли хлопцю не було 16 років, а отже він мав право повернутися до Львова, бо в його паспорті не було «мітки» про заборону від'їзду додому. Батьки ж повернулися до Львова лише через два роки.

Повернувшись до Львова у 1955 р., М. Скорик продовжив навчання на першому курсі Львівської державної консерваторії ім. М. Лисенка, де на початку 60-х рр. ХХ ст., створив естрадний ансамбль «Веселі скрипки», для якого були написані естрадні пісні. Цей ансамбль зміг знищити офіціоз радянської влади та їхніх пісень. Завдяки «Веселим скрипкам» Мирослав познайомився зі своєю майбутньою дружиною, Ларисою Кузьмою, молодою архітекторкою.

Помітним талант музиканта стає, коли на світ з'являються його ранні твори для фортепіано – цикл «У Карпатах». Тут його наставниками були відомі галицькі композитори Роман Сімович, Станіслав Людкевич та Адам Солтис. Митець згадував, що дипломну роботу він розпочинав писати в Людкевича, який вплинув на його формування як композитора. Мирослав вирішив звернутися до Романа Сімовича, але й тут виникли певні труднощі. Цей викладач не завжди погоджувався з тим, що митець бажає висловлюватися новими способами та засобами в музиці. Адам Солтис став професором, при якому Скорик, молодий та маловідомий музикант, написав дипломну роботу.

До сьогодні з великим визнанням виконується кантата М. Скорика «Весна» на слова І. Франка. Цей твір показав високий професіоналізм та неординарне мислення молодого композитора. Симфонічна поема «Сильніше смерті» та кантата «Людина» на слова литовського поета Едуардаса Межелайтіса були написані після закінчення Московської державної консерваторії ім. П. Чайковського, до аспірантури якої М. Скорик вступив після завершення навчання у Львові. Саме тут Мирослав написав відомий вокально-симфонічний цикл романсів на слова Т. Шевченка. Під час отримання освіти в аспірантурі митцю пощастило побачити тогочасних музичних легенд. До гуртожитку, в якому перебував Мирослав, майже кожної суботи приїздили видатні композитори.

Не можна оминати любов Скорика до джазу. Митець згадував, що часто слухав його по радіо, зокрема польський джаз. Коли композитор навчався в Москві, то мав багато знайомих, яким імпонувала ця музика. Іноді музикант грав з ними джаз у чотири руки.

У 60-х роках Мирослав Скорик написав перший український твіст «Не топчіть конвалій». Великого визнання здобула пісня «Намалюй мені ніч». Саме через неї львівських композиторів покликали на «Голубий вогник» у Москву, що стало сенсацією.

З 1963 р. Скорик починає працювати викладачем на кафедрі теорії музики й композиції Львівської консерваторії. Львівська молодь одразу почала цікавитися цим чоловіком, що свідчить про його видатну особистість. У 1966 р. Мирослав їде до Києва, де працює викладачем консерваторії по класу композиції. У нього закінчують навчання колишні учні Б. Лятошинського, а саме Євген Станкович, Іван Карабиць, Олег Кива. Також Мирослав навчав майбутніх видатних композиторів: Ганну Гаврилець, Володимира

Зубицького, Богдану Фроляк, Івана Небесного та багато інших¹⁶⁶. Мирослав чудово проявив себе не тільки як музикант-композитор, а й як вдумливий педагог.

Особливістю творчості Скорика було те, що він звернувся до малопопулярного у той час жанру в українській музиці – балету. Композитор створив одноактний балет за віршем «Каменярі» І. Франка. Найуспішнішим твором в діяльності композитора став «Карпатський концерт» для оркестру, в якому поєдналися проникливий аромат гуцульських наспівів із сучасними ритмами джазу й оркестровими барвами. Завдяки цьому твору ім'я автора потрапило до головних європейських енциклопедій та лексиконів видатних композиторів всього світу. Також відомий твір для фортепіанного тріо – «Речитативи і рондо». «Коломийка», «Блюз», «Бурлеска» та багато інших видатних творів увійшли в історію української музики.

При великому та широкому діапазоні жанрів, все таки Скорика тягнуло до інструментальної музики. Саме в цій галузі митець проявляє себе найяскравіше. Деякі з творів здобули великого успіху в Україні та за її межами. Найвідоміша «Мелодія» до кінофільму «Високий перевал» стала візитівкою Скорика. Її митець написав у кінці 70-х років. У ній було ілюстровано страждання простих людей. Своїм саундтреком композитор хотів передати всю палітру почуттів. «Мелодію» перекладено для багатьох інструментів та різноманітних ансамблів¹⁶⁷. Також заслуговують уваги «Старовинний танець» – твір для скрипки до драми «Камінний господар» Лесі Українки, в якому виявлено неокласичні напрями Скорика, та «Іспанський танець», що відомий багатьом скрипалям.

«Гуцульський триптих» – один з найвідоміших музичних творів композитора. Цей витвір мистецтва було написано для кінофільму «Тіні забутих предків», який став відомим на весь світ. Після прем'єри цього твору музиканту написав листа схвильований та захоплений Д. Шостакович, який був вражений цим витвором мистецтва. Коли Сергій Параджанов продумував концепцію твору, то одразу вирішив, що музику має написати людина, яка живе на заході України, адже вона найбільш точно зрозуміє, що треба робити.

У 1964 р. кінорежисер завітав до Львова, де почав слухав твори різних митців і зупинився на Скоріку. Важко повірити, але Мирослав Михайлович спершу не погодився допомагати видатному режисеру, бо той йому не сподобався. «Це східні люди, які одразу переходять на «ти», – описував він свої враження. – А я людина західна, мені таке не до душі. Тим більше, дивився його фільми, які були в прокаті, і вони мені не подобалися. Я відмовився від співпраці. Але Параджанов така людина: якщо вирішив – не поступиться. Він іще раз приїхав, ми поговорили більш серйозно, і відтоді в нас була прекрасна праця і стосунки – дружні, ввічливі»¹⁶⁸.

Композитору довелося вивчати гуцульський фольклор. Згадує, що він фактично вбирав у себе повністю всі ритми Карпат, карпатського краю. Саундтрек із фільму відкрив у творчості митця період нової фольклорної хвилі та приніс неабияку славу творцю. Сам Мирослав Скорик переконаний, що «використання фольклорних елементів,

¹⁶⁶ Т. Поліщук, «Остання весна Мирослава Скорика», доступ отримано: <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/ostannya-vesna-myroslava-skoryka>

¹⁶⁷ Д. Журавель, «Хто такий Мирослав Скорик?», доступ отримано: <https://opinionua.com/2019/01/09/hto-takij-miroslav-skorik/>

¹⁶⁸ Наталка Човник, «Ще у 26 літ Мирослав Скорик написав музику до “Тіней забутих предків”», доступ отримано: <https://www.volyn.com.ua/news/153859-shche-u-26-lit-myroslav-skoryk-napysav-muzyku-do-tinei-zabutykh-predkiv>

народнопісенних імпульсів – це для професійного композитора як своєрідний фермент або стимулюючі ліки», але «тут є безперечний закон – до якого б способу опрацювання фольклору не вдавався композитор, в авторському використанні не тільки народнопісенних цитат, але й жанрів, ладотональних засад, тембральних, виконавчих ефектів, які походять з фольклорних джерел, найважливіше – не втратити почуття міри, такту, не піддатися спокусі поверхового етнографізму»¹⁶⁹.

Сам Скорик вважав, що найважливішою справою його творчості є завершення опери Миколи Леонтовича «На русалчин Великдень», бо на початку 70-х років митець мав на меті відновити забуті твори українських композиторів та музикантів. Завдяки Мирославу світ побачили твори, серед яких «Купало» Анатолія Вахнянина, «Роксоляна» Дениса Січинського, «Юнацька симфонія» Миколи Лисенка.

Неабиякий внесок зробив Мирослав не лише в українські фільми, а й в мультфільми. Митець написав музичний супровід до мультфільму «Енеїда». Також він мав відношення до першого українського багатосерійного мультиплікаційного серіалу «Лис Микита», що був знятий уже в незалежній Україні.

Окрім фортепіанних творів та творів для скрипки, композитор писав й вокальні, зокрема «Якби мені черевики», «Зацвіла в долині», «За сонцем хмаронька пливе», «Ой сяду я під хатою». Серед камерно-інструментальних творів варто виділити «Партита № 5» для фортепіано, «Партита №6» для струнного квартету, «Партита №7» для квінтету духових, «Речитатив та рондо» для скрипки, віолончелі та фортепіано, сонати для скрипки і фортепіано, «Диптих» для струнного квартету. Також Мирослав робив переклади для камерно-оркестрового складу, серед них відомий «Отче наш» М. Березовського.

У 1983 р. Скорик стає лауреатом Державної премії України ім. Тараса Шевченка за твір «Концерт для віолончелі та симфонічного оркестру»¹⁷⁰.

Мирослав Скорик був секретарем Співки композиторів Радянського союзу, що свідчить про його професіоналізм, адже він був наймолодшим у цій організації. Митець згадує, що найприємніше було працювати з Едісоном Денисовим, також Скорик вчився разом з Софією Губайдуліною, з якою вони грали симфонію в чотири руки. Знав особисто митець і Алемдара Караманова.

Важливою сторінкою творчості М. Скорика можна також вважати керівництво камерним оркестром студентів Вищого музичного інституту ім. Лисенка, для якого він створив певну низку оркестрових транскрипцій популярних творів класики та сучасного мистецтва. З такими програмами оркестр завжди виступав на різноманітних конкурсах, фестивалях, концертах в Україні та за кордоном, де неодноразово отримував перемогу.

Незважаючи на успішну кар'єру музиканта, Скорик був і науковцем, що мало кому відомо. Він порушив питання історії Національної музичної академії України. Завдяки Мирославу стало відомо, що свою історію Академія почала з 1863 року, а не з 1913.

Особливо важливою подією для музиканта та українського народу стала опера «Мойсей» за однойменним твором І. Франка. Цей витвір мистецтва вважають одним із найбільших піків Маестро. Батько композитора був неабияким прихильником творчості Франка, тому це спонукало музиканта до написання твору. Сам митець казав, що цією

¹⁶⁹ М. Скорик, «О прогрессивном и догматическом новаторстве», *Советская музыка*. 1971, №8: 71.

¹⁷⁰ «Легендарний український композитор Мирослав Скорик знову порадує своїх шанувальників!», доступ отримано: <https://liza.ua/uk/stars/legendarniy-ukrainskiy-kompozitor-miroslav-skorik-snova-poraduet-svoih-poklonnikov/>

оперою він виконав заповіт батька. Папа Римський Іоанн Павло II профінансував перший в житті світський проєкт. Скорик писав цю оперу не лише в Україні, а й в США та Австралії. Також композитор був не обмежений ні в часі, ні в просторових межах. А твір показували, коли до Львова приїхав сам Папа. Коли у 2001 р. понтифік приїхав до Львова, з ним зустрілися Мирослав Скорик, Тадей Едер та виконавець ролі Мойсея Олександр Громиш. Усі вони отримали благословення та пам'ятні подарунки, а постановка – схвальні відгуки вітчизняних і закордонних критиків¹⁷¹.

Не дивлячись на те, що Скорик досягнув великого успіху у композиторській діяльності, він дуже любив футбол. Також митець захоплювався настільним тенісом, займався легкою атлетикою, плавав на байдарках, а в останні роки любив збирати гриби.

Мирослав Михайлович любив молодь, а молодь любила його. Він був демократичною людиною, ніколи не терпів ліні та не був багатослівним. Скорик був життєлюбом та товариським. При розмові з ним завжди відчувалися оптимізм та надія. Також до його захоплень можна віднести подорожування. Він був в багатьох країнах, зокрема в США, Новій Зеландії, Австралії та в багатьох інших країнах Європи.

В останні роки музикант багато гастролював за кордоном, маючи концерти в Італії, США, Австралії, Німеччині та Канаді. Він продовжував інтенсивну діяльність в Україні, зокрема керував камерним оркестром Львівської музичної академії ім. М. Лисенка, організовував фестивалі сучасної музики «Контрасти» у Львові. У творах останніх років можна помітити зрілу виваженість. Він як ніколи прагнув досягти певної гармонії у своїх творах.

Варто згадати про твір «Я з тобою», який композитор написав у період пандемії, що почалася в Китаї, адже саме так він хотів підтримати китайський народ. Останній із цих творів композитор написав у березні 2020 року (за кілька місяців до своєї смерті) і присвятив його своєму онуку, який трагічно загинув¹⁷².

Помер М. Скорик 1 червня 2020 р., похований на Личаківському кладовищі у Львові¹⁷³.

Отже, Мирослав Скорик зарекомендував себе як неординарна особистість, талановитий музикант і композитор, диригент і педагог. Він створив великі музичні академічні твори, а також естрадні пісні, джазові композиції та музичний супровід до кінофільмів. Його творчість ввела в українську музику нові образно-тематичні й жанрово-стильові акценти, що уособлює в собі витонченість й масштабність музичної мови. Вдячні львів'яни не забули свого талановитого земляка й доказом цього є те, що одна з центральних вулиць Львова з 2023 р. носить його ім'я.

¹⁷¹ Наталка Човник, «Ще у 26 літ Мирослав Скорик написав музику до “Тіней забутих предків”» доступу : <https://www.volyn.com.ua/news/153859-shche-u-26-lit-myroslav-skoryk-napysav-muzyku-do-tinei-zabutykh-predkiv>

¹⁷² Д. Журавель, «Хто такий Мирослав Скорик», доступ отримано: <https://opinionua.com/2019/01/09/xtotakij-miroslav-skorik/>

¹⁷³ Ю. Москаленко, «У Києві попрощалися з Мирославом Скориком», доступ отримано: https://zn.ua/UKRAINE/v-kieve-poproschalis-s-miroslavom-skorikom-356399_.html

Роксоляна Загайська

викладач вищої категорії відділу

реставрації творів мистецтва, завідувачка бібліотеки

Львівського фахового коледжу декоративного

і ужиткового мистецтва імені І. Труша

ЙОСИФ ЗАХАРІЯ – ЖИТТЯ НА ТЛІ ІСТОРИЧНИХ ЗЛАМІВ

Доля людини завжди залежить від батьків, родини, в якій вона виховувалася, вчителів які навчали, обраного фаху, свідомо зайнятої позиції в суспільно – політичному, культурному житті держави, а також від кола однодумців, друзів, колег. Визначені пріоритети і дотримання певних моральних принципів сприяють вирішенню поставлених задач, а внутрішня дисципліна дозволяє рухатися у обраному напрямку. Так коротко можна охарактеризувати основні чинники, що сприяли формуванню особистості професора, кандидата технічних наук Йосифа Андрійовича Захарії (05.01.1923–14.04.2021).

У родинному архіві зберігається надзвичайно цікавий матеріал – спогади, надруковані Йосифом Андрійовичем вже в час перебування на пенсії¹⁷⁴. Працюючи над книгою про рідне село Добрівляни, він ретельно опрацював матеріали Львівського центрального державного історичного архіву, відтак події, описані у споминах Йосифа Захарії підтвердженні не тільки переказами рідних, а й архівними документами. Краєзнавчий доробок науковця потребує окремого дослідження бо охоплює великий часовий відтинок – з початку XVIII до XX століття. Саме глибоке вивчення історії рідного краю, захоплення фотографією та мандрівками, коло однодумців сформувало його як громадянина-патріота. Розуміння необхідності власної незалежної держави майбутнього вченого базувалося також на прикладі життєвих доріг багатьох членів родини, які зазнали утисків за часів II Речі Посполитої та Радянського Союзу та аналізі суспільно-політичних змін на українських землях.

Йосиф Захарія працював з майбутньою технічною інтелігенцією, водночас докладав багато зусиль для культурного розвитку молодого покоління – творців і будівничих майбутньої незалежної держави. З настанням незалежності України з великим ентузіазмом вже немолодий професор розповідав студентам про своїх професорів гімназії та політехнічного інституту, історію Січових Стрільців, українських гетьманів, заохочував до мандрівок Україною. Особливо шанував Івана Мазепу – за розум та як державника-мецената, який будував храми, зміцнював Гетьманщину та наважився відірватися від Москви. Багато студентів перших груп випуску згадують захоплюючі мандрівки Львовом та Личаківським некрополем, поїздки до Нагуєвич, Станіслава та ін. В родинному архіві зберігаються світлини з численних практик проведених разом зі студентами.

Йосиф Захарія народився в селі Добрівляни 05.01.1923 р. в родині сільських господарів Андрія Захарії (1891-1966) та Марії Яцюшко (1902–1986). У сім'ї було двоє дітей. Молодша сестра Катерина Андріївна Захарія (1926–2012) – видатна науковиця, доктор

¹⁷⁴ Спогади Йосифа Захарії, приватний архів Роксоляни Загайської.

медичних наук, професорка, засновниця кафедри клінічної лабораторної діагностики Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.¹⁷⁵

Андрій Захарія – ветеран Першої світової війни, сапер, воював під Перемишлем, обморозив ноги, лікувався в місті, там потрапив в полон після облоги міста російськими військами. Його відправили спочатку до Києва, далі до Пензи, де спеціальна комісія відібрала 100 осіб і відправила до Харкова відбувати полон. У Харкові Андрій Максимович працював в столярній майстерні, ремонтував реманент, тут зустрів лютневу революцію 1917 р. У березні 1918 до Харкова увійшли німецькі війська. Проти них ніхто не виступав і не агітував. Полонених почали організовано відправляти додому. У 1918 повернувся до Галичини, в Перемишлі оформили документи, дали тиждень відпочинку, далі він отримав мундир і амуніцію для відправлення на італійський фронт. Але воювати не довелося – Австрія розпалася і Андрій Захарія повернувся додому.¹⁷⁶

У червні 1920 р. одружився з дев'ятнадцятирічною Марією Яцюшко. Вони були між собою далекою родиною, через що священник відмовив у шлюбі і лише дозвіл від єпископа залагодив справу. Андрій Захарія належав до селян середнього достатку. Володів 2,2 га орної землі. У спогадах детально і цікаво розповідається про сільські традиції оголошення «заповідей» в церкві, коли щотижня, три неділі поспіль зачитував священник імена пар, які будуть брати шлюб і запитував чи є хто проти. Сучаснику доволі незвичними є весільні традиції, описані з докладною деталізацією всього дійства, що були характерні для бойківського весілля. За «Спогадами» Й. Захарії можна було б відтворити цілу театральну постановку весілля першої половини ХХ ст. з піснями, музикою, народною ношею. Водночас, матеріали домашнього архіву свідчать, що життя молодій родині не було легким.

Польська держава, створена 1918 році, кордони якої Ліга Націй остаточно визначила у 1923 році, отримала владу також на західноукраїнських землях. Саме у такий, складний для українців-галичан час, народився у родині Захаріїв син Йосиф (Осип). Закінчив у 1933–1934 р. шостий клас у селі Добрівляни, мав потяг до знань, отримав успішне свідоцтво про освіту і директор школи порекомендував батькові віддати сина до гімназії. У 1934 році Йосиф Захарія вступає до приватної коєдукаційної гімназії з українською мовою навчання ім. Івана Франка товариства «Рідна школа» в Дрогобичі. Згодом, про своїх учителів, яких називали професорами – Петра Карманського, Івана Чмолу, Миколу Байрака, Михайла Бараника Й. Захарія написав спомини, які публікували в збірниках і книгах.

1 вересня 1939 року почалася війна. На Львів падали німецькі бомби. 17 вересня 1939 року радянські солдати перетнули східні кордони Польщі. Через п'ять днів Львів капітулював і владу в місті повністю перейняла радянська влада. А у неділю 24 вересня 1939 року німці покинули Дрогобич. Галичину зайняли окупаційні радянські війська. У Добрівлянах з'явилися газети «Правда» та «Известия», які роздавали з вагонів поїздів. По селах почали показувати радянські агітаційні фільми. Селян закликали за безцінь продавати збіжжя. Навчання в гімназії розпочали з жовтня 1939 року, вчилися безкоштовно, до предметів додали російську мову. Гімназію в Дрогобичі понижують в статусі до середньої школи – стала СШ №1. Радянська влада вивезла з села 16 родин, у тому числі родину брата Марії Захарії - Михайла Яцюшка.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Захарія Йосип Андрійович, доступ отримано 1.06.2023, доступ отримано: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

¹⁷⁶ Спогади Йосифа Захарії, приватний архів Роксоляни Загайської.

¹⁷⁷ Там само.

У 1940 році Й. Захарія завершує навчання в школі. Відмінний атестат давав право обрати будь-який виш для продовження навчання. Цього ж року вступає до Львівського політехнічного інституту на електротехнічний факультет. Всі технічні предмети вели професори-поляки польською мовою. Тривала Друга світова війна. Німецькі війська зайшли у Львів в кінці червня 1941 року. Йосиф Захарія покидає Львів і декілька місяців працює помічником секретаря в гміні села Добрівляни. Знання німецької мови отримані в гімназії давали можливість Й. Захарії допомагати працівникам гміни читати і перекладати документи, які надсилала окупаційна влада. Добрівляни стали центром гміни, куди входило сім довколишніх сіл – Воля Якубова, Ролів, Вороблевичі, Літиня, Тинів, Волоща, Грушів.

1 квітня 1942 року навчання відновилося і Й. Захарія продовжив студії на Technische Fachkurse, які були організовані завдяки старанням польських професорів. На шести факультетах навчалось 2000 студентів. На професійне зростання майбутнього вченого мали вплив професори С. Фризе, К. Бартель, Сокольницький та Нікльборц. З особливим теплом і пошаною згадував Юрія Теофановича Величка (1903–1979).

1944 рік, ще триває війна, але радянська влада вже у Львові. Й. Захарія зарахували на четвертий курс нової радіотехнічної спеціальності електротехнічного факультету. Про події в час воєнного лихоліття Йосиф Захарія детально пише у «Спогадах».

Інститут Й. Захарія закінчив у 1946 році. Визначальну роль в житті молодого вченого мала підтримка професора, доктора технічних наук, завідувача кафедрою радіовимірювальних приладів К. Б. Карандєєва (1907–1969). Органи КДБ нагадали про роботу в гміні, що могло позбавити Й. Захарію можливості подальшого здобуття наукового ступеню. Професор К. Б. Карандєєв силою свого впливу і довіряючи аспіранту, врятував ситуацію. Й. Захарія працював в НДЛ-1 при кафедрі «Електромеханічні прилади» і 1950 року захистив кандидатську дисертацію на тему «Методика експериментального дослідження погрешности детекторных приборов по форме кривой». З осені 1951 р. молодого вченого перевели на посаду асистента кафедри радіотехніки у професора Ю. Величка. Від 1952 р. читав лекції з трьох дисциплін: «Теорія електромагнітного поля», «Радіовимірювання», «Антенно-фідерні пристрої». Лекції викладав без жодних конспектів - вони йому перешкоджали, а детально усе пам'ятати з трьох різних дисциплін було непросто. Згодом, з 1956 р. Й. Захарія доцент кафедри радіотехніки.¹⁷⁸

З 1951 року працював на кафедрі «Радіотехніка» Львівського політехнічного інституту. У 1952–1954 роках працював за сумісництвом в Інституті машинознавства та автоматики АН УРСР. У 1980 році перейшов на посаду доцента кафедри «Радіотехнічні пристрої».¹⁷⁹

Йосиф Андрійович належить до когорти знаних постатей, причетних до становлення радіотехнічної школи у Львівській політехніці та розвитку його навчально-наукових підрозділів – Радіотехнічного факультету та Інституту телекомунікації, електроніки та електронної техніки. Його ім'я нерозривно пов'язане з такими родоначальниками радіотехнічної науки як Ю. Т. Величко, О. О. Харкевич, К. Б. Карандєєв.

¹⁷⁸ Спогади Йосифа Захарії, приватний архів Роксоляни Загайської.

¹⁷⁹ Захарія Йосип Андрійович, доступ отримано 1.06.2023, <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

Йосиф Захарія був у числі перших випускників спеціальності «Радіотехніка» у 1946 році. З його іменем пов'язане життя РТФ (Радіотехнічного факультету), колег по роботі, студентів, випускників кількох поколінь упродовж більш ніж 50 років ХХ століття.¹⁸⁰

У 1998-1999 роках займав посаду професора кафедри. За сумісництвом працював заступником декана РТФ (1974–1998), а також був секретарем Вченої ради РТФ. Викладав дисципліни «Вимірювання», «Електрорадіо-вимірювання», «Вимірювання НВЧ» у ЛДУ ім. Івана Франка, «Радіоапаратура геологорозвідки», «Електронні індикатори», «Теорія електромагнітного поля», «Антени», «Антени і пристрої НВЧ», а також «Основи теорії поля», «Електродинаміка і поширення радіохвиль». Йосиф Андрійович Захарія 25 років він був незмінним заступником декана колишнього радіотехнічного факультету.¹⁸¹

Сфера наукових інтересів Й. Захарії: пристрої збудження і приймання електромагнітних хвиль, аналіз поля електродинамічних структур з неоднорідним середовищем, методи прикладної електродинаміки.

Й. Захарія опублікував понад 120 наукових праць, в тому числі чотири монографії. Має три винаходи. Брав активну участь у міжнародних науково-технічних конференціях. Був науковим керівником двох кандидатських дисертацій та трьох магістерських праць. Йосиф Андрійович член редколегії республіканського міжвідомчого журналу «Теоретическая электротехника» у 1965–2000 роках. Нагороджений знаком Міністерства освіти України «Відмінник освіти України». У 2002 році Й. Захарії присвоєно звання «Почесного професора Національного університету «Львівська політехніка»». ¹⁸² Прізвище вченого викарбовано золотими літерами на пам'ятній дошці у фойє головного корпусу «Львівської політехніки» поруч з іншими шанованими професорами університету.

У вільний час цікавився краєзнавством, активно залучав студентів до вивчення історії рідного краю. Перебуваючи на пенсії на основі споминів та матеріалів ЦДІАЛ у 2010 році, власним коштом видав книгу «Добрівляни на Дрогобиччині. Короткий екскурс у недавнє минуле села». Книга стала чи не єдиним доволі повним документом краєзнавчого характеру про село Добрівляни. Вона містить фактологічний матеріал, де згадано низку особистостей, які мали вплив на історію села і Галичини загалом в конкретний історичний період від поч. 1700 до поч. 2000 -х років. ¹⁸³ У книзі Й. Захарія звертає увагу на географічне розташування села, описує народні строї, традиції, навіть вміщує тексти коляд, які виконували в церкві Пресвятої Покрови (1875) у часи його молодості. Особливої уваги заслуговують архівні матеріали, де він називає прізвища власників села у часи панщини, аналізує наслідки чуми 1705 року, наводить факти переселення селян з-під Кракова, описує, як селяни сприйняли скасування панщини у 1848 році. Й. Захарія посилається на працю Івана Франка про Добрівляни. ¹⁸⁴ Завжди пишався тим, що ім'я Каменяра пов'язане з селом, де письменник неодноразово гостював у пароха о. Антіна Чапельського, про що можна дізнатися зі спогадів Володимира Чапельського. ¹⁸⁵ У книзі є згадка про долю ще одного члена родини рідного брата матері

¹⁸⁰Пам'яті почесного професора «Львівської Політехніки» Йосифа Захарії, доступ отримано 1.06.2023, <https://lpnu.ua/sites/default/files/2021/4/15/news/11794/pamyati-yosifa-zakharii.pdf>.

¹⁸¹Там само.

¹⁸² Захарія Йосиф Андрійович, доступ отримано 1.06.2023, <https://uk.wikipedia.org/wiki>

¹⁸³ Йосиф Захарія, *Добрівляни на Дрогобиччині. Короткий екскурс у недавнє минуле села. Історико-краєзнавчий нарис-путівник.* (Львів, 2010), 225.

¹⁸⁴ Іван Франко, *Громада Добрівляни* (Київ, Наукова думка, 1984.), том.44, 692.

¹⁸⁵ В. Чапельський, *Я любив їх усіх.* (Дрогобич: Відродження, 1997), 224.

Й. Захарії – Дмитра Йосиповича Яцюшка (1904–1938). Д. Яцюшко інженер, почав студії у Львові, завершив у Харкові, член КПЗУ, у 1929 році з родиною виїхав до Радянської України в СРСР, де був арештований і засуджений до 10 років таборів, згодом розстріляний разом з дружиною Євгенією у 1938 році.¹⁸⁶ Подібних трагічних доль вихідців з села у книзі багато. Нарис-путівник про Добрівляни добре структурований, поділений на окремі розділи, до кожного з яких є окрема бібліографія. Пам'ятники, архітектурні споруди, церква, читальня, школа описані в книзі детально, цікаво, вона містить багато фотоматеріалів. Книга написана з використанням також домашнього архіву, який ретельно Й. Захарія збирав протягом довгих років. Праця над книгою розпочалася в 2000 році. У 2011 році автор подарував книгу односельчанам.

Кожна ювілейна зустріч випускників РТФ не відбувалася без улюбленого викладача. Кожен, хто знав чи працював поряд з Йосифом Андрійовичем протягом тривалого часу часто згадували його непересічну постать, відзначали велику роль у своєму житті.¹⁸⁷

Навіть у поважному віці мав світлий розум, почуття гумору, а останню наукову статтю написав і подав до друку у 2018 році. Відійшов у засвіти 14 квітня 2021 року у Львові. Похований поруч з сестрою Катериною Захарія (1926–2012) та батьками в селі Добрівлянах, що біля Дрогобича.

¹⁸⁶Йосип Захарія. *Добрівляни на Дрогобиччині. Короткий екскурс у недавнє минуле села. Історико-краєзнавчий нарис-путівник.* (Львів, 2010), 225.

¹⁸⁷Пам'яті почесного професора «Львівської Політехніки» Йосифа Захарії, доступ отримано 1.06.2023, <https://lpnu.ua/sites/default/files/2021/4/15/news/11794/pamyati-yosifa-zakharii.pdf>.

Назарій Гаращак

аспірант

кафедри архітектурного проектування

Інституту архітектури Національного університету

«Львівська Політехніка»

АРХІТЕКТУРА КУОРТУ НЕМИРІВ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

У сучасних умовах міста спостерігається стрімке піднесення зацікавленості розвитку історичними рекреаційними осередками, що є результатом дії численних глибинних соціокультурних процесів, які відбуваються на різних рівнях суспільно-політичного, комунікативно-психологічного, інтелектуального, етико-естетичного тощо. Важливість бальнеологічних комплексів у історично-рекреаційному середовищі східної Галичини беззаперечна. У життєдіяльності людини важливу роль відіграє сучасний стан рекреації. Приділено увагу потенціалу й перспективам розвитку бальнеологічного комплексу на майбутнє, що активізує лікувально-оздоровчу та рекреаційно-туристичну діяльності, сприяючи атрактивності курорту.

На прикладі Східної Галичини розглядається рекреація приміських зон, які пов'язані із природним середовищем регіону, середовищем, що включає культурні цінності, має особливе значення в житті й розвитку людини, пов'язується з отождненням людини з цим середовищем, тяглістю культурних процесів, культурною спадщиною – використовується як важливий критерій якості життя. Рекреація, виступаючи цінною складовою життєдіяльності людини, охоплює всі види відпочинку людини задля відновлення здоров'я. З-поміж загальних понять рекреації - відновлення фізичних, психологічно-емоційних, духовних, інтелектуальних сил людини. Наявність рекреаційних ресурсів, їх кількість та різноманітність засвідчують рекреаційний потенціал досліджуваної території.

Історико-культурні рекреаційні ресурси Львова і приміської зони вирізняються чисельністю і різноманітністю та ступенем збереження архітектурної спадщини, яка своїми джерелами сягає періоду Княжої Доби. До багатоаспектної теми здавна прикута увага дослідників, які вирішували цю проблему у часовому зрізі відповідно до потреб суспільства. Дослідженню проблем рекреаційної сфери присвячені праці В. Бирковича, Н. Білої, М. Білинської, В. Василенка, Миколи Габреля, Михайла Габреля, П. Гамана, Д. Карамишева, М. Корицького, С. Майстро, С. Домбровської, В. Мегедя, О. Моркляник, О. Покладок, Я. Радиша, А. Рудницького та ін. Питанням реставрації архітектурної та мистецької спадщини присвячені наукові праці М. Бевза. Теоретичні питання рекреації у синтезі з пов'язаною з нею ландшафтною архітектурою висвітлені в дослідженнях І. Родічкіна, Т. Панченко, В. Нудельмана; термінологічні поняття досліджували Микола Габрель, Михайло Габрель, Н. Мироненко, І. Смаль; проблематика рекреаційно-туристичного природовикористання розглядалися в роботах В. Дідика, В. Комара, С. Тупіся; аспекти міської рекреації представлені в розвідці О. Мещерякової; питання організації рекреаційних послуг висвітлені в дослідженні В. Величко. Беззаперечну цінність представляють історичні дослідження Ю.Б. Зиморовича (1597-1677) і Й. Альнпеха (Альпнек), написані в XVI і XVII ст., оскільки вони *“значною мірою ґрунтуються на давніших джерелах і матеріалах, які до*

наших часів не дійшли”¹⁸⁸. Джерельною базою для дослідження стали словники, енциклопедії та довідники, місцева преса, матеріали ЗМІ та інтернет-ресурси тощо. В часі сьогодення питанням рекреації присвячені наукові конференції, симпозіуми, форуми, семінари, круглі столи «онлайн» і «наживо».

В розрізі вивчення теми дослідження, з-поміж завдань: визначити передумови і сукупність внутрішніх та зовнішніх чинників, які впливали на архітектурно-просторовий розвиток курортного середовища Немирова; дослідити основні періоди формування архітектурно-рекреаційного простору курорту Немирова; охарактеризувати значення архітектурно-курортної забудови Немирова в часі сьогодення і намітити перспективи архітектурно-просторового розвитку та формування архітектурного образу курорту; визначити проблеми та принципи охорони історично-рекреаційної курортної зони Немирова.

Інфраструктура курорту Немирова співзвучна з специфікою і медичним профілем: бальнеологічний комплекс курорту орієнтований на відпочинок та лікування. Розміщення та організація рекреаційної системи безпосередньо визначаються передусім особливостями природно-ландшафтних характеристик території з врахуванням історичних, культурно-етнографічних та інших особливостей. Рекреації позначені рисами динамічності і високоприбутковості, – і в цьому беззаперечна їх актуальність. Вода надзвичайно сприятливо впливає на організм людини, володіючи унікальним біологічним складом лікувальних джерел. Комплексна система курортного лікування сприяє відновленню захисних функцій організму, нормалізуючи кровообіг у всіх органах та системах, налагоджуючи обмін речовин. Сірководневі води в поєднанні з масажем, торф’яними грязями, процедурами ЛФК, фізіотерапевтичними процедурами та ін. посилюють адаптаційні, компенсаторні процеси в організмі людини. Місцеві мінеральні джерела, де вода характеризується сульфідним сульфатно-карбонатних кальцієвих, з вмістом сірководню – від 50 до 122 мг на літр представляють особливу цінність для терапії шкірних хвороб, що вирізняються прекрасним ефектом зцілення організму людини. Кліматотерапія наділена спроможністювиліковувати захворювання шкіри. Курортники після прийняття курсу лікування почувають себе здоровішими. Особливу цінність представляють оздоровчі прогулянки/променади лісопарком. Бальнеологічний курорт Немирів, що розкинувся у Прикарпатському краї у затишному і мальовничому лісопарку, поміж духмяних трав і квітів, віковічних дерев, своїми витокami сягає 1814 року і належить до найстарших лікувальних закладів цього типу. Напочатку було збудовано невеличку водолікарню і готель. Хоча, як відомо, воду з мінеральних джерел у лікувальних цілях місцеве населення використовувало ще у XVI ст. За твердженням багатолітнього головного лікаря санаторію «Немирів» В. Комара *«побуває думка, що ще в 1578 році чи не вперше було описано лікарські властивості/можливості немирівської сірководневої води. Згадував про неї географ Еварист Анджей Куропатницький (1734-1788) у своїй, виданій в 1786 році монографії “Географія або докладний опис королівств Галичини і Володимирії”*¹⁸⁹. Збудував його у своєму маєтку і розпочав використовувати мінеральні джерела з ціллю лікування граф Ігнацій Гілярій Мошинський, який вважається першим його засновником. Поміж соснового лісу, неподалік чотирьох джерел ним було вибудовано купелевий заклад у будинку з восьми кімнат. Немирівські Бані склалися на початку з одного будинку з банями й дерев’яними ваннами. Впродовж років поставали наступні будівлі. У літньому

¹⁸⁸ Андрій Рудницький, «Розвиток містобудівництва у XIV–XV ст.», у книзі *Розвиток містобудування на території західних областей України*: монографія (Львів: Ліга-Прес, 2018), 100.

¹⁸⁹ В. Комар, «Санаторію «Немирів» – 200 років» у книзі *Історія містечка Немирів і його однойменного санаторію* (Львів: «Тріада плюс», 2014), 174.

сезоні у ваннах відпочивав граф Мошинський. Пожвавлення культурного життя краю спостерігалось в період його перебування: виступали придворні музиканти й актори. Близько 200 пацієнтів користалися перевагами оздоровниці на початку 1830-х років. Було декілька діючих джерел, з котрих: одне для пиття і два до купання. Науковці підтвердили виняткові лікувальні властивості немирівської сірководневої води і грязей.

В 1834 році Немирів пережив велику пожежу, на момент якої завершився перший сприятливий період в історії оздоровниці. Здійснювалося нове будівництво або реконструкція практично всіх споруд. Після періоду занепаду Немирівські Бані знову зазнали розвитку. Кілька санаторіїв діяло вже у II половині XIX століття, де з-поміж інших зустрічаємо також великий дім для євреїв; функціонував театр і зал для забав. Повне відродження купального підприємства припадає на період діяльності власників немирівських маєтків - Крузенштернів. Шанувальник бальнеології граф Карл Крузенштерн зробив великий вклад у розквіт здравниці на переломі XIX і XX століть, зокрема в роках між війнами. Згідно з твердженням польського краєзнавця, географа, автора численних статей, рецензій з краєзнавства Мечислава Орловича (1881–1959), в 1906 році тут функціонували три джерела: «Марія», «Ганна» і «Броніслава». Немирівські води підлягали дослідженню, яке провів професор хімії та фармацевтики (від 1872), а згодом – ректор Львівського університету (1882–1883) Броніслав Леонард Радзішевський (1838–1914). Поряд відремонтованих старих вілл за високими як на ті часи, стандартами – з водопроводами, каналізацією, рестораном і читальнею, було збудовано нову віллу «Девайтис». Разом заклад мав 10 вілл «добре обладнаних (...), розкиданих по парку і лісі». Відвідуваність курорту сягнула 700 осіб на сезон завдяки побудові в 1907 році нового купального закладу на 21 ванну. Курортникам було запропоновано купання у гарячій сірководневій воді або лікувальній грязі, інгаляції, масажі. В курортному саду для розваги гостей було влаштовано модний тоді тенісний корт, кегельбан, поле для крикету, поставлено гімнастичні знаряддя. Поїздки човнами організовували на ставі у сусідньому селі Руда. В курортному будинку був бальний зал, де грали запрошені музиканти, або ж і оркестр. Рекламовані Немирівські Бані належали до найкращих, і, водночас, найдешевших, в тодішній Галичині.

Від початку 30 років XX століття оздоровницею керувала, покликана до цієї мети, «Спілка». Центральним об'єктом оздоровниці була будівля лікувальних грязьових і сірководневих ванн з характерною оглядовою вежею. До неї провадила територія для прогулянок з концертною альтанкою. Багато мурованих і дерев'яних будівель вирізнялися цікавою архітектурою оздоровниць: вілла «Варшав'янка», пансіонат «Лобзов'янка», будівля театру і ресторану. Відомо, що деякі вілли проектував інженер з Любачева – Владислав Ройбенбауер. Розуміється, що інфраструктура не може гарантувати процвітання певному місцю, але *«її відсутність гарантує неможливість процвітання»*¹⁹⁰. Незважаючи на досить високий рівень розвитку окремих компонентів інфраструктури, її загальний стан повинен відповідати світовим стандартам. Історичні розвідки та ґрунтовний історико-генетичний аналіз міст і містечок нашого краю проводив знаний український архітектор, професор Андрій Рудницький. Вчений наголошував, що *«відбувалося поступове формування численних кліматичних курортів в гірських районах Карпат (Ворохта, Беркут, Яремча, Тершів-Спас та інші.), а також в низькогірних масивах Розточчя і Опілля (Янів) або Дністра (Заліщики). Виникають спеціалізовані водо- і грязелікувальні комплекси (Люблін Великий, Шкло, Трускавець, Моршин, Черче та ін.). Численні західноукраїнські курорти і кліматичні місцевості, що*

¹⁹⁰Микола Габрель і Михайло Габрель, «Термінологічний словник» у книзі *Просторовий підхід до обґрунтування архітектурних рішень, [Текст]: навч. посібник, (Львів: Сполом, 2016), 268.*

володіли унікальними лікувальними факторами, вже і ті часи [на зламі XIX і XX ст. – Н. Г.] користувалися досить суттєвою популярністю не лише в Галичині, але й в сусідніх країнах. Проте жоден з них не піднявся до рівня великого рекреаційного центру, подібно до, наприклад Карлових Варів або хоча б Закопаного чи Криниці»¹⁹¹. Покращення подібної ситуації значною мірою пов'язане, зазвичай, з надходженням інвестицій, джерелами фінансування. Зауважимо, що «...рекреаційна сфера є об'єктом багаторівневої правової регуляції,»¹⁹², де «особливе місце серед природних рекреаційних ресурсів займає природно-заповідний фонд, тобто природні комплекси і об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну тощо цінність»¹⁹³.

Призначення бальнеологічних комплексів – служити розвитку і духовному збагаченню людства: вони представляють собою величезну цінність нації, народу, держави. Гармонійне поєднання сприятливих кліматичних умов із великими запасами унікальних природних сірководневих вод середньої концентрації з вмістом сірководню 50-70 мг/л та мінералізацією 2,2-2,5 г/дм. куб., – аналогів яким немає в Україні і місцевих торф'яних грязей, які також містять сірководень – є доміантними лікувальними факторами, що дозволяє стверджувати про ефективність курорту Немирів. Аналіз генези курорту Немирів, де прослідковуються періоди його розквіту і занепаду, засвідчує важливість історичності курортного простору та історичних об'єктів, які залишилися на цій території, та все ж таки використовуються малоефективно. Актуальною і на часі постає проблема збереження ідентичності курортно-рекреаційної сфери східної Галичини (на прикладі Немирова). «Вищою метою покращення стану, або відтворення цілого архітектурного ансамблю, – як зазначає українська архітектор Ореста Ремешило-Рибчинська, – має бути доведення його до такого вигляду, у якому він перебував в момент свого найвищого розквіту»¹⁹⁴. Для успішного функціонування бальнеологічних комплексів (на прикладі Немирова) необхідно «вдосконалювати організаційно-економічні механізми підвищення ефективності функціонування як самої рекреаційної сфери, так і всього господарського комплексу регіону»¹⁹⁵, нейтралізувати шкідливість виробництв поблизу рекреаційних зон, обмежити вирубування лісів, дотримуватися санітарної охорони мінеральних джерел і правил експлуатації родовищ мінеральних вод, річок і водойм, працювати над збереженням і вдосконаленням природно-рекреаційного, архітектурного середовища та інфраструктури курорту, зберігаючи характер архітектурного середовища та колорит територій, дотримуючись всіх норм і вимог (зберігаючи спадкоємність). Пропонується: відновлення вілл (взірців автентичної самотності об'єктів курортного середовища); розвиток рекреаційної

¹⁹¹ Андрій Рудницький, «Курортне будівництво», у книзі *Розвиток містобудування на території західних областей України*: монографія (Львів: Ліга-Прес, 2018), 293–294.

¹⁹²Сергій Майстро і Світлана Домбровська, «Теоретичні основи державного управління рекреаційним туризмом в Україні», у книзі *Особливості державного управління рекреаційним туризмом України*: монографія (Харків, НУЦЗУ, 2017), 14.

¹⁹³ Микола Габрель і Михайло Габрель, «Прикладні аспекти застосування просторового підходу до обґрунтування архітектурних рішень» у книзі *Просторовий підхід до обґрунтування архітектурних рішень*, [Текст]: навч. посібник (Львів: Сполом, 2016), 198.

¹⁹⁴ Ореста Ремешило-Рибчинська, «Креативність і етика ревалоризації архітектурних ансамблів як “пам'яток містобудівного мистецтва”», у книзі *Міжнародна наукова конференція «Архітектурне середовище міста: вчора, сьогодні, завтра» до 90-ліття професора Андрія Рудницького, 6 грудня 2018 року* (Львів: Видавництво «Растр-7», 2018), 45–47.

¹⁹⁵ Сергій Майстро і Світлана Домбровська, «Теоретичні основи державного управління рекреаційним туризмом в Україні», у книзі *Особливості державного управління рекреаційним туризмом України*: монографія (Харків, НУЦЗУ, 2017), 18.

інфраструктури (відновлення Бювету); розбудова інженерної інфраструктури (дороги, вулична мережа, електроосвітлення, водопостачання, каналізація, тепломережі) тощо.

Святослав Шеломенцев-Терський

д-р. іст. наук, професор

Національного університету «Львівська політехніка»,

Львівський історичний музей

МУЗЕЄЗНАВСТВО У ЛЬВІВСЬКІЙ ПОЛІТЕХНІЦІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Львівська політехніка, як освітня установа, формувалась одночасно із першими львівськими музеями, які в свою чергу також виконували культурно-освітні функції. Не випадково, що саме перший ректор Львівської політехніки Юліан Захарієвич був серед ініціаторів створення першого муніципального музею м. Львова – Промислового. Навчальний процес у Львівській політехніці відразу був побудований за європейськими зразками. Відтак, з перших десятиліть в закладі почали формуватися колекції предметів, які використовувались для викладання. Вже в перші десятиліття діяльності у навчальному процесі брали участь дев'ятнадцяти музеїв та кабінетів¹⁹⁶. Чимало зібраних тоді предметів було втрачено під час бунтівних подій 1848 р.¹⁹⁷

Для відновлення втрачених кабінетів та музеїв вже з 50-х рр. XIX ст. почали виділятися одноразові дотації, за які купувалося відповідне наукове обладнання. В такий спосіб формувалися навчальні колекції для викладання товарознавства, збиралася апаратура та інструменти для викладання фізики, набували моделі машин для кафедри механіки та багаті мінералогічні колекції для геологів. Як результат, на початку 60-х рр. функціонували такі музеї і кабінети, як механічної технології, будівництва машин, механіки, товарознавства, геодезії й астрономії, архітектури та ін.¹⁹⁸ Реорганізація навчального закладу у Технічну академію поставила додаткові вимоги стосовно відновлення і доповнення колекцій і наукових зібрань, які залишилися з попередніх часів, а також створення нових музеїв при кафедрах, які щойно утворилися. Одна із найсуттєвіших дотацій у 1872 р. припала музею кафедри мінералогії і геології¹⁹⁹, а також кафедрі машинобудування. Закупівля навчального обладнання відбувалася щороку. Серед найбільш вартісних була закупівля у 1880-і рр. за заниженими цінами обладнання для астрономічної обсерваторії у міжнародній комісії з геодезії, яка закінчила свою роботу у Львові²⁰⁰.

Для досконалішого викладання предметів та належного використання згаданої дотації на геолого-мінералогічну колекцію 1873-го на посаду професора кафедри мінералогії і геології запросили досвідченого та талановитого геолога Юліана Медвецького (18.10.1845, Перемишль – 7.01.1918, Львів), який до того, у 1870–1873 роках працював співробітником Австрійського державного геологічного управління у Відні та мав значний досвід роботи у багатьох геологічних експедиціях. Викладання мінералогії, як основного предмету на хіміко-технічному факультеті, формування збірок геолого-мінералогічного музею та створення кафедри мінералогії та геології були чи не

¹⁹⁶ І. Белоус, О. Шишка, Д. Тарасов, *Науково-технічна бібліотека Національного університету «Львівська Політехніка»*. (Львів, 2009), 13.

¹⁹⁷ Z. Popławski, *Dzieje politechniki Lwowskiej 1844–1945*. (Wrocław, 1992), 295.

¹⁹⁸ Ibid, 38–39, 63–64.

¹⁹⁹ Ibid, 79–80.

²⁰⁰ Ibid, 103.

головними справами вченого у Політехніці. Основою музейної колекції стали особисто зібрані в експедиціях гірські породи та мінерали. Створений ним мінералогічний музей за кількістю зразків (понад 10 тис.) і рівнем систематизації вважався одним із найкращих у Європі і був потужною навчально-науковою базою. Його поповненню сприяли регулярні геологічні експедиції з участю студентів на околиці Львова і по всій Галичині. Також колекції музею поповнювались завдяки придбанню експонатів на виставках, у розпродажах приватних колекцій в Боні, Парижі, Празі, Відні, Нью-Йорку, Фрайберзі, Дрездені, Страсбурзі, Філадельфії тощо.

Одним із наступників Юліана Медвецького в опіці над колекцією та завідувачем Музею мінералогії і геології Політехнічної Школи у Львові став професор Тадеуш Вісьньовський (1865–1933), відомий своїми широкими науковими інтересами. Зокрема, наприкінці 1913 р. він пропонував відомому археологу, професору археології з Ягелонського університету в Кракові Володимиру Деметрикевичу спільні дослідження виявленої ним стоянки доби палеоліту в Глинянах Перемишлянського повіту²⁰¹. А у 1913 та 1918 рр. Тадеуш Вісьньовський разом з асистентом Д. Ридзевським провів там розкопки. Вчені натрапили на рештки мамонтів і чисельні крем'яні знаряддя. Хоча з причини початку Першої світової війни спільні з В. Деметрикевичем розкопки так і не вдалося провести, зібрані Т. Вісьньовським матеріали були належно публіковані у наукових виданнях²⁰².

Разом з тим, збережені світлини експозицій свідчать, що офіційно відкритий у 1893–1894 навчальному році Музей будівельних машин внаслідок щорічного поповнення своїх колекцій був найбільш ілюстративним музеєм університету.

На жаль всі ці, без перебільшення, унікальні музейні збірки до нашого часу практично не збереглися, за винятком більшої частини колекції геолого-мінералогічного музею, який залишався структурним підрозділом реорганізованого у 1939 р. Львівського політехнічного інституту до 1963 р., коли до Станіслава (нині Івано-Франківськ) було перенесено нафтовий факультет Львівського політехнічного інституту, разом з цим музеєм. Щоправда, при перевезенні музейних колекцій вони зазнали на значних втрат, що не завадило цьому музею у 2007 р. потрапити до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання²⁰³. В країні розпочинався т. зв «застійний період», під час якого до свідчень здобутків дорадянського періоду було відверто упереджене ставлення.

Повернення до музейної справи у Львівській політехніці відбулося лише в процесі перетворення даного закладу вищої освіти на класичний університет. При цьому помітно розширювалася його гуманітарна складова. Спершу у 1993 р. зусиллями професора Леонтія Дещинського (29.10.1928, Княгинін, Рівненська область – 08.08.2014, Львів) у структурі Львівської політехніки було створено Інститут гуманітарної освіти, а

²⁰¹ Восьні Мажена. «Археологічні дослідження Володимира Деметрикевича (1856–1937) на території Східної Галичини», *Наукові студії: Збірник наукових праць, Історико-краєзнавчий музей м. Винники*. Вип.6, 2013: 29–30.

²⁰²Т. Wiśniowski, «O odkryciu w Glinianach stacyi paleolitycznej łowców mamutów z fauną ssawców dyluwialnych», *Über die in Gliniany gemachte Entdeckung einer palaolitischen Station der Mammutjager mit der Fauna dihmaler Säugetiere. Note de M. Thadee Wiśniowski, presentee, dans la seance du 27 Avril 1914, par M. L. Szajnocha m.c. Bulletin International de l'Academie des Sciences de Cracovie. Classes des Sciences Mathematiques et Naturelles, Serie B: Sciences Naturelles. Cracovie, 1914, c. 451–454; Wiśniowski T. O odkryciu paleolitu z fauną ssawców dyluwialnych pod Glinianami. Materiały Antropologiczno–Archeologiczne i Etnograficzne, 1919, 14, 3–10.*

²⁰³ *Путівник по геологічному музею Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу*. Укл. І. Іванчук. (Івано-Франківськ, 2011), 12.

2000 р. при кафедрі історії України, науки і техніки започатковано підготовку спеціалістів із документознавства та інформаційної діяльності. В навчальний план цієї спеціальності було вперше в історії Політехніки включено предмет «Музєєзнавство» (36 лекційних годин). Одночасно, у 2002 р. на основі кабінету історії цього закладу вищої освіти з ініціативи ректора Юрія Кириловича Рудавського (1947–2007) засновано Музей історії Львівської політехніки. Автором його першої експозиції і першим завідувачем протягом 2002–2016 рр. стала Ганна Іванівна Кос (7.12.1940–20.11.2018) – кандидат історичних наук, історик культури зі стажем роботи в музейних установах понад 27 років.

Приміщення музею зайняло зали на третьому поверсі головного навчального корпусу, побудованого за проєктом Юліана Захарієвича у 1873–1877 рр. Вони оздоблені багатим архітектурним декором, що включає пілястри, ліпнину, світлові ліхтарі у стелі, розписи стін і стелі, виконані у 1980-х рр. Василем Кузьмичем Іллічем. Вікно, що виходить на центральну сходову клітку, відкриває вид на багато декорований простір сходів та оригінальні розписи 1890-х рр., виконані за ескізами Юліана Захарієвича.

Експозиція, що інформує про знаних педагогів та випускників закладу, його зв'язок з іншими технічними закладами світу, про досягнення політехніків у різні епохи поділена на вісім тем та проілюстрована копіями та оригінальними документами, отриманими, переважно, з Державного архіву Львівської області, Центрального державного історичного архіву України у Львові та архівом Львівської політехніки: Реальна школа (1816–1844), Технічна академія (1844–1877, проілюстрована оригінальним Свідоцтвом 1858 р. про складений іспит з англійської мови), Вища політехнічна школа (1877–1921, з оригінальними Навчальними програмами (1877, 1878, 1908/9 рр.), заліковими книжками студентів, абсолюториумом, конспектом лекцій Габрієля Сокольницького (1894) – реалізатора проєктів електрифікації міст і промислових підприємств у повоєнній Польщі, публікаціями Казимира Бартеля тощо), Українська політехнічна (таємна) школа (1922–1925), Львівська політехніка (1921–1939, ілюстрована прототипом калькулятора, який зробив із паперу та запатентував у Варшаві наш випускник Роман Кордуба, морський хронометр відомої швейцарської фірми Ulysse Nardin, призначений для визначення точного часу за координатами корабля), Репресована наука (1939–1945, з портретами жертв окупаційних режимів, Львівський політехнічний інститут (1939–1993, перший персональний комп'ютер ПК-1 «Львів», сконструйований на кафедрі електронних обчислювальних машин (1988 р.); макет навчальних корпусів та території Політехніки), Державний університет «Львівська політехніка» – Національний університет «Львівська політехніка» (1993–до нині)²⁰⁴. Музей історії Львівської політехніки співпрацює з Асоціацією музеїв технічного профілю та Музейним інтернет-порталом.

Святкування 200-річчя Політехніки у 2016 р. підштовхнуло колектив до модернізації музею. У цей період до його реформування підключається переформатована кафедра історії, музєєзнавства і культурної спадщини. На цій, тепер, колишній кафедрі історії України, науки і техніки з 2013–2014 навчального року розпочалась підготовка спеціалістів із нової для Політехніки спеціальності – 032 «Музєєзнавство. Пам'яткознавство». З 2013 р. кафедра регулярно проводить різноманітні спеціалізовані наукові конференції з питань музейної справи²⁰⁵.

²⁰⁴ А. Кос, *Музей історії Львівської політехніки. Нарис-путівник*. (Львів, 2009).

²⁰⁵ С. Терський, «До 25-річчя кафедри історії України», *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. № 809: Держава та армія. 2014. С. 6.

За два десятиліття викладання спершу предмету «Музеєзнавство» для документознавців, а потім «Основи музеєзнавства» для студентів спеціальності «Туризм» було напрацьовано низку навчальних та навчально-методичних видань²⁰⁶. Частина виданих підручників є на сьогодні унікальними в Україні²⁰⁷.

Після відходу Ганни Кос музеєм протягом 2016–2022 рр. завідувала Соломія Харамбура. Одним із найважливіших кроків цього періоду бачилось оцифрування експонатів та створення Віртуального музею історії Львівської політехніки, який мав подолати дистанцію між музеєм та його потенційними відвідувачами. Особливо нагальним це стало з причини складної пандемічної ситуації в Україні та світі. Планувалось також провадження віртуальних виставок та виставок під відкритим небом творчих робіт студентів, випускників та працівників Львівської політехніки. Оновлення дизайну експозиції вимагало спеціальних знань. Виникла ідея розширити експозицію за рахунок залучення нових приміщень з оригінальними раритетним обладнання. Для цього у 2020 р. було сформовано проектні пропозиції стосовно пристосування під нові приміщення музею окремих залів у корпусі № 10 (вул. Устияновича, 5).

Від серпня 2022 р. музей історії Політехніки очолив професійний архітектор Володимир Бевз. У зв'язку з цим пожвавилась екскурсійна діяльність музею. З 23 лютого 2023 р. до 130-річчя патентування дизельного двигуна, що його винайшов німецький інженер Рудольф Дізель, у Машинній залі Львівської політехніки по вул. Устияновича, 5, де можна побачити можна побачити один із найстаріших дизельних двигунів якому понад сто років, розпочалися тематичні дійства для школярів «День дизельного двигуна», в рамках якої популяризувалась освітня програма «Автомобільний транспорт» Львівської політехніки. У цьому ж залі можна побачити справжній реактивний двигун від літака МіГ-15, паливний стержень атомної електростанції, турбіну на 1500 кВт та ще безліч інших експонатів.

Ще один музейний осередок Політехніки в останні роки активно формується на базі реставраційної лабораторії кафедри архітектури та реставрації. Тут за участю студентів вже відреставровано декілька десятків давніх виробів з каменю та кераміки. Більшість з них походить із археологічних досліджень останніх років у Львові та околицях. Серед унікальних пам'яток – роботи скульпторів XVII – XIX століття Павла Ойтельє, Віктора Дзаккі, Матвія Полейовського, Андреаса Беера, фрагменти готичних нервюр та різьблених порталів XV–XVII століття, кахлі XVII – XIX століття тощо.

За задумом творців нових музеїв Політехніки тісна співпраця із студентською молоддю у творенні сучасних експозицій має надихнути останніх на нові відкриття та продуктивніше навчання.

²⁰⁶ *Музеєзнавство. Методичні вказівки до лекційного курсу з дисципліни «Музеєзнавство» для студентів базового напрямку «Культура» спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність»*. Укл.: С.В. Терський, І.М. Стасюк. (Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2004), 24.

Історія музейної справи та охорони культурної спадщини України. Плани семінарських занять та методичні вказівки до самостійної роботи для студентів базового напрямку «Культура» спеціальності «Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури». Укл.: С.В. Терський, Б. А. Омельчук, В. М. Гнатюк. (Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2015), 24.; *Музеї України: історія та сучасність. Конспект лекцій з дисципліни «Музеєзнавство» для студентів інженерно-технічних спеціальностей*. Укл.: С. В. Терський. (Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2011), 54.

²⁰⁷ С. Терський, О. Савченко, *Історія музейної справи та охорони культурної спадщини в Україні. Навчальний посібник*. (Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2020), 256.

Андрій Левик

науковий співробітник

Інституту української археографії

та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ТЕМАТИКА В ЖУРНАЛІ «НАША СПАДЩИНА»

Питання і проблеми вивчення, охорони, збереження та використання пам'яток культурної спадщини були, є і залишаються актуальними. Для поступового їх вирішення необхідно постійно працювати у різних напрямках, залучаючи до цього науковців, краєзнавців, фахівців з розвитку туризму, ЗМІ, громадські організації та небайдужих громадян і, очевидно, органи місцевого самоврядування та державні органи влади. На органах державної влади та місцевого самоврядування лежить відповідальність за розроблення програм та заходів для забезпечення вивчення, охорони, збереження та використання пам'яток культурної спадщини. Ще одну функцію, а саме - популяризація об'єктів культурної спадщини, подання результатів наукових досліджень, а також про виконання реставраційних, археологічних робіт, діяльність музеїв та ін. розповідає на своїх сторінках журнал «Наша спадщина».

Журнал «Наша спадщина» був заснований у 2014 році.

Що ж спонукало до заснування такого видання? Відповідь немов би проста – дуже невелика кількість видань, які розповідають не тільки про наявність об'єктів культурної спадщини, а й про їх вивчення, дослідження, збереження, охорону, реставрацію та пристосування. Україна дуже багата на пам'ятки культурної спадщини, багато їх в Галичині і, очевидно у Львівській області.

«Культурна спадщина Львівщини є різноманітною і багатю. На Львівщині представлені всі види пам'яток, які існують в Україні. Всі ці пам'ятки є невід'ємною частиною культурного надбання України і становлять вагомий його відсоток.

Говорити про культурну спадщину Львівщини можна багато. Але краще я наведу кілька цифр, які говорять самі за себе.

На території Львівщини на державному обліку перебуває 8490 пам'яток культурної спадщини (з них 817 пам'яток національного значення): 3467 пам'ятки архітектури (з них 795 – національного значення), 3831 пам'ятки історії (з них 7 - національного значення), 305 пам'ятки монументального мистецтва (з них 1 - національного значення), 887 пам'яток археології (з них 14 – національного значення)». ²⁰⁸ Це дані, які наведені у першому числі журналу. На сьогодні ці цифри змінилися, але не на стільки, щоби змінилася загальна картина.

На території області знаходиться понад 20 відсотків пам'яток архітектури та містобудування України, з них – більше 22-х відсотків пам'ятки національного значення і бл. 20-и відсотків – пам'ятки місцевого значення.

²⁰⁸ А. Левик, *Культурна спадщина Львівщини. Наша спадщина*. №1. 2014, 3–14.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 878 від 26 липня 2001 року, 55 населених пунктів Львівської області внесені до Списку історичних населених місць України. Згідно ЗУ «Про охорону культурної спадщини» (ст. 1) «історичне населене місце – населене місце, яке зберегло повністю або частково історичний ареал і занесене до Списку історичних населених місць України»²⁰⁹.

Це населенні пункти, у яких визначаються межі історичного ареалу. Згідно п.6 Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 318 «історичний ареал – це найбільш освоєна в минулому і добре збережена частина території населеного місця, що відрізняється традиційним характером середовища і значною кількістю об'єктів культурної спадщини від інших, менш освоєних або погано збережених частин населеного місця»²¹⁰. Це визначення трохи різниться від визначення даного у ЗУ «Про охорону культурної спадщини» (ст. 1), а саме – «історичний ареал населеного місця – частина населеного місця, що зберегла об'єкти культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, які походять з попередніх періодів розвитку, типові для певних культур або періодів розвитку»²¹¹. Але незалежно від цього вони мають особливу історичну, культурну, архітектурну, містобудівну і ландшафтну цінність. Нижче подаю список зведений до таблиці.

Список історичних міст України у Львівській області

№ п/п	Назва історичного населеного місця	Дата заснування або першої писемної згадки
Львівська область		
1	м.Львів	1256 р.
2	м.Белз	1031 р.
3	м.Борислав	XIV ст.
4	м.Бібрка	1211 р.
5	м.Броди	XII ст.
6	смт Брюховичі	XV ст.
7	м.Буськ	1097 р.
8	смт Великий Любінь	XIII ст.
9	м.Великі Мости	кін. XV ст.
10	м.Винники	XIII ст.
11	смт Глиняни	1379 р.
12	смт Гніздичів	1491 р.
13	м.Городок	1213 р.
14	м.Доброміль	1374 р.
15	м.Дрогобич	1233 р.
16	м.Дубляни	1440 р.
17	м.Жидачів	1164 р.
18	м.Жовква	1368 р.

²⁰⁹ Верховна рада України, доступ отримано: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>

²¹⁰ Верховна рада України, доступ отримано <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/318-2002-%D0%BF#Text>

²¹¹ Верховна рада України, доступ отримано <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>

19	м.Золочів	1442 р.
20	сmt Івано-Франкове	1611 р.
21	м.Кам'янка-Бузька	1464 р.
22	м.Комарне	XII-XIII ст.
23	сmt Краковець	1425 р.
24	сmt Куликів	XIV ст.
25	сmt Магерів	XIV ст.
26	сmt Меденичі	1395 р.
27	м.Миколаїв	1570 р.
28	сmt Моршин	1482 р.
29	м.Мостиська	1392 р.
30	сmt Немирів	1580 р.
31	сmt Нижанковичі	1408 р.
32	сmt Новий Яричів	1370 р.
33	сmt Олесько	1366 р.
34	м.Перемишляни	1437 р.
35	сmt Підкамінь	1441 р.
36	сmt Поморяни	1437 р.
37	сmt Пустомити	1441 р.
38	м.Рава-Руська	1455 р.
39	сmt Роздол	1569 р.
40	м.Рудки	1462 р.
41	м.Самбір	1238 р.
42	м.Сколе	1397 р.
43	м.Сокаль	1441 р.
44	м.Старий Самбір	XI ст., 1553 р.
45	сmt Стара Сіль	1255 р., 1421 р.
46	м.Стрий	1396 р.
47	м.Судова Вишня	1230 р.
48	м.Турка	1431 р.
49	м.Угнів	1360 р.
50	м.Хирів	1374 р.
51	м.Ходорів	1394 р.
52	м.Червоноград	1692 р.
53	сmt Шкло	XV ст.
54	сmt Щирець	XII ст.
55	м.Яворів	1376 р.

Однією з проблем історичних населених місць є відсутність визначених науково-проектною документацією історичних ареалів, які є складовими генеральних планів міст. Потреба у історичних ареалах полягає у тому, що вони є стримуючим і регулюючим елементом розвитку історичних міст у сучасних умовах. Обмеження, які встановлюються щодо забудови історичних центрів дають можливість зберегти давнє розпланування міста і його пам'ятки, зробивши їх таким чином привабливими для туристичного відвідуваннями. Треба, нарешті, зрозуміти, що сфера охорони культурної спадщини стає бюджетотворюючою.

На території Львівщини створені і діють 11 заповідників. Це – Державний історико-архітектурний заповідник у Львові, Державний історико-архітектурний заповідник у Жовкві, Державний історико-культурний заповідник «Тустань» в Уричі Стрийського району, Державний історико-культурний заповідник в Белзі Сокальського району, Державний історико-культурний заповідник «Личаківський цвинтар» у Львові, Державний історико-культурний заповідник «Нагуєвичі» в с.Нагуєвичі Дрогобицького району, Державний музей-заповідник «Олеський замок» в Олеську Золочівського району, Музей-заповідник «Золочівський замок» в Золочеві, Історико-культурний заповідник «Давній Пліснеськ», Історико-культурний заповідник «Стільське городище», Історико-культурний заповідник «Древній Звенигород». З трьох останніх, два – Історико-культурний заповідник «Давній Пліснеськ» та Історико-культурний заповідник «Стільське городище» були створені у 2015 р., а Історико-культурний заповідник «Древній Звенигород» у 2020 р. Новостворені заповідники, як і теперішні музеї це комунальні заклади (КЗ) Львівської обласної ради (ЛОР), скорочено КЗ ЛОР. Як на мене, приналежність чи то музеїв, чи то заповідників до комунальних закладів є некоректною. Відповідно до ЗУ «Про охорону культурної спадщини», «стаття 33-2. Особливості управління та функціонування історико-культурних заповідників:

1. З метою забезпечення дотримання режиму історико-культурного заповідника, визначеного положенням про нього, орган, до сфери управління якого належить заповідник, утворює адміністрацію історико-культурного заповідника.

Адміністрація історико-культурного заповідника здійснює культурно-освітню, науково-дослідну діяльність у сфері охорони культурної спадщини та музейній справі, а також туристичну діяльність.

3. Адміністрація історико-культурного заповідника відповідно до закону:

1) проводить роботу з виявлення, фіксації, класифікації, складення облікової документації на об'єкти культурної спадщини, готує документацію для їх державної реєстрації;

2) інформує відповідний орган охорони культурної спадщини про пошкодження, руйнування, загрозу або можливу загрозу пошкодження, руйнування об'єктів історико-культурного заповідника;

3) здійснює науково-методичне керівництво проведенням робіт з дослідження, консервації, реабілітації, реставрації, ремонту, пристосування і музеєфікації пам'яток та інших робіт на території історико-культурного заповідника та в зонах його охорони;».²¹² Тому, як бачимо, заповідник культурно-освітня, наукова установа. І у вище зазначеному законі нема вказівки, що заповідник утворюється, як комунальний заклад.

Кілька слів все ж необхідно сказати про знакові пам'ятки області.

Почну з замків. Їх **десять**: Бродівський, Добромільський (руїни законсервовані у серед. ХІХ ст.), Жовківський, Золочівський, Львівський (руїни – фрагмент муру), Олеський, Свірзький, Старосільський, Підгорецький та Поморянський. Із восьми замків (не рахуючи двох, що перебувають у руїнах), шість мають користувачів, один (Бродівський) використовується частково, а Поморянський зовсім не використовується (зараз в аварійному стані) – попередні протиаварійні роботи не дали бажаного результату.

²¹² Верховна рада України, доступ отримано: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.

Реставрація **Олеського замку (XIV – XVIIст.)**, проведена ще у далеких 60-х рр., а у 1975 р. тут відкрилася філія Львівської галереї мистецтв.

Сьогодні Олеський замок є чи не найпопулярнішим туристичним об'єктом за межами Львова. За останні роки вдалося провести ремонт даху і реставрацію тільки сусіднього з замком монастиря, де знаходяться фонди.

У 1986 році **Золочівський замок (XVII ст.)** переданий у користування Львівській галереї мистецтв. З цього часу на замковому комплексі ведуться роботи з реставрації та пристосування під адміністративні та виставкові приміщення.

У попередні роки відтворено замковий рavelін і пристосовано його під харчовий заклад. Також було проведено роботи у головному палацовому корпусі, відновлено Китайський палац. За останні роки ліквідовано аварійний стан даху та й самого надбрамного корпусу.

Реставрація **Свірзького замку (1484 р.)** почалася ще у 50-х роках ХХст. В кінці 1970-х рр. було прийнято рішення щодо пристосування замку під Будинок відпочинку та творчості Спілки архітекторів СРСР. Однак в середині 80-х рр., коли готовність об'єкту була 80% і навіть була закуплена частина меблів, – фінансування припинилося.

На даний час підтриманням замку займається Спілка архітекторів України, залучаючи різні громадські організації та фонди. Але ремонтно-реставраційні роботи не ведуться.

Ще однією філією Львівської галереї мистецтв є **замок у Підгірцях (XVII ст.)**. Роботи тут проводилися з 2000 року переважно за кошти державного бюджету, і почалися вони з проведення першочергових протиаварійних робіт – ремонту дахових конструкцій та заміни покрівлі. Завершено роботи з реставрації приміщень вхідної оборонної частини замку і пристосовані вони під виставкові зали. На сьогодні – ліквідовано аварійний стан дворових сходів та терас і реставровано замкову каплицю.

Жовківський замок (1594–1606 рр.). У 2002 р. почалися роботи і на замку – проведено роботи на в'їзному корпусі (дахові конструкції, покрівля та зовнішній фасад) та почалися роботи на головному палаці замку. Розроблено концепцію реставрації та пристосування замку, що передбачає багатофункційність використання приміщень (музей, готель, виставкові приміщення, харчовий заклад, адміністративні приміщення).

У 2013 р. завдяки зусиллям працівників Держаного історико-архітектурного заповідника в м. Жовкві (на той час - директор Володимир Герич) отримано європейський грант у сумі 1, 6 млн. євро на реставрацію замку. З них 1,1 млн. було використано на стабілізацію замку та відбудову західної вежі.

У 2021 відремонтовано дах харчового корпусу, частково проведені роботи на північній вежі.

Ансамбль замку в Бродах (1630–1635 рр.) складається із двох об'єктів: палацу, у якому розташувалися класи середньої школи, та казематів, які не мають користувача. У 2006 р. за кошти обласного бюджету було виготовлено проектно-кошторисну документацію на реставрацію одного прясла казематів, а у 2007 р. з державного бюджету з необхідних 750.0 тис грн. було виділено 250 тис грн. на проведення протиаварійних робіт.

Замок XVI–XVII ст. у Старому Селі – один з найбільших замків на Україні. Збереглися унікальні оборонні мури та вежі епохи Відродження. Замковий палац перебуває у важкому фізичному стані. У 2010 році замок передано у концесію. На сьогодні концесіонер спромігся тільки розробити концептуальний проект. Брак коштів, а також

відсутність співпраці концесіонера і концесієдавця не дали позитивних результатів, хоча цей вид договору є перспективним.

Замок-палац XV–XVII ст. у Поморянах зберігся частково – із прямокутної в плані споруди з кутовими вежами та внутрішнім двором залишилися два двоповерхові корпуси з круглою кутовою вежею. Після відселення напочатку 90-х років ПТУ, – комплекс, не маючи користувача, поступово руйнується і зараз перебуває у гостроаварійному стані. На жаль, роботи проведені у попередні роки не дали позитивного результату. Рішення про його подальшу долю органами охорони культурної спадщини не прийняті.

Замок 1566 р. у Добромилі (або замок Гербуртів у Тарнавці) був закинтий ще у XVIII ст. До нашого часу збереглася лише частина масивної багатогранної двохярусної вежі та фрагменти стін. Об'єкт законсервовано на поч. XX ст. На жаль, активно не використовується у туристичному обігу.

Окремо треба сказати про ще один замок на теренах області – це **замок-фортеця «Густань» (X–XII ст.) в Уричі** Сколівського району. Замку, як такого не існує, але цей об'єкт включено у Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України. Є і проєкт відтворення, виконаний науковою групою під керівництвом археолога Михайла Рожка. Створено Державний історико-культурний заповідник «Густань». Залучення інвестицій дало б можливість повністю або частково відтворити унікальний споруду – наскельну фортецю в Українських Карпатах.

Львівський замок знаходиться у руїнах. У попередні роки проведено укріплення та реставрацію збереженої частини стіни замку. Як бачимо роботи мляво, але проводяться.

Окрім збережених замків палаців, пам'яток археології, об'єктів монументального та садово-паркового мистецтва Галичина може похвалитися великою кількістю збережених об'єктів сакральної архітектури, особливо пам'ятками дерев'яної сакральної архітектури.

Не даремно найкращі з них, разом з дерев'яними храмами Закарпаття, внесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.²¹³

На сьогодні, на території області розташовано понад 1235 культових споруд, серед них – 999 споруд (церкви та дзвіниці) – пам'ятки архітектури, з них 398 – національного значення, 601 – місцевого значення. Особливе місце в історико-культурній спадщині області займають пам'ятки дерев'яної сакральної архітектури, їх на території області налічується 702 об'єкти.

В листопаді 2009 року на засіданні Науково-методичної ради Міністерства культури і туризму України були затверджені заходи та склад робочої групи з питань номінування пам'яток культурної спадщини XVI–XIX ст. – дерев'яних храмів Карпатського регіону України та Республіки Польща до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Обласною державною адміністрацією впродовж чотирьох років забезпечувалося проведення заходів з підготовки транскордонної українсько-польської номінації «Дерев'яні церкви українських та польських Карпат» до списку Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

²¹³ *Дерев'яні церкви Карпатського регіону України та Польщі.* (Львів, 2011).

У результаті розгляду на засіданні комітету Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у Пном-Пені (Камбоджа) у червні 2013 року всі 16 номінованих храмів визнано Об'єктами Світової спадщини ЮНЕСКО, з них 8 – від української та 8 – від польської сторони.

Чотири пам'ятки сакральної архітектури, які розташовані на території Львівської області, увійшли до всесвітньої спадщини ЮНЕСКО:

- церква Святого Юра у м. Дрогобичі;
- церква Святого Духа в с. Потелич Жовківського району;
- церква Собору Пресвятої Богородиці в с. Матків Турківського району;
- церква Святої Трійці у м. Жовкві.

Уся організаційна та координаційна робота здійснювалась при фінансовій підтримці обласного бюджету Львівської області.

Дня 13 грудня 2013 року у Палаці Потоцьких (Львівська Національна галерея мистецтв) відбулося урочисте вручення представникам церков сертифікатів ЮНЕСКО за участі заступника Міністра культури України, голови обласної державної адміністрації, представників Республіки Польща, Закарпатської та Івано-Франківської обласних державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування та науковців. І тому перший номер журналу «Наша спадщина» був присвячений цим храмам.

Велика кількість пам'яток мають статус щойно виявлених. І завдання полягає в тому, щоби якнайскоріше ці об'єкти набули статусу пам'ятки. Це і є основним завданням для місцевих органів влади і центрального – Міністерства культури та інформаційної політики.

У Львівській області, також, напрацьовано перелік сіл, які могли би бути занесені до списку історичних населених місць, але це не викликало інтересу до сих пір у відповідних інституціях. Таких сіл назбиралося більше 600. Про статус історичного населеного місця було сказано вище. І, хотілось би, щоби було збережено у цих населених пунктах попередні історичні нашарування, збережені містобудівні і планувальні структури, а також значну кількість пам'яток.

Проблеми вивчення, збереження та використання пам'яток були і будуть, але їх потрібно постійно вирішувати. Для цього мають бути складені відповідні програми з відповідним фінансуванням, кадрами, засобами.

Програми мають бути, як державними, так і місцевими. Без таких документів отримати позитивний результат майже неможливо.

Журнал, з самого початку, визначив себе, як науково-популярне видання регіонального масштабу, хоча були думки, щоби реєструвати часопис, як загальноукраїнський. Так думалося, бо відомий журнал «Пам'ятки України», на той час, зовсім загубився у публічному просторі.

У новому виданні хотілося відобразити успіхи і невдачі у збереженні та реставрації об'єктів культурної спадщини, подавати поради фахівців щодо збереження пам'яток, розповіді про історію тих чи інших об'єктів та багато чого щоби було корисним для поширення в середовищах пам'яткоохоронців, краєзнавців, дослідників. Тому відразу стало зрозумілим, що рубрики у журналі не будуть постійними. Так і сталося. Зараз журнал має 12 різних рубрик, з яких використовуються найчастіше такі: історична

урбаністика, археологія, історія, краєзнавство, рецензії, постаті, музейництво, реставрація.

Журнал зареєстрували як регіональне видання з місцем розповсюдження – Львівська область. Зараз відчувається, що це обов'язково необхідно змінювати. Тим більше, що засновником і видавцем є ГС «Західноукраїнська спілка музеїв». Це сталося тому, що при черговій зміні керівництва в Львівській обласній державній адміністрації був ліквідований відділ охорони культурної спадщини та культурних цінностей, який разом ГО «Жовква» був первинним засновником.

Журнал, спочатку маючи повне фінансування з обласного бюджету, мав наклад до 500 примірників щоквартально. Тут треба зазначити, що часопис відразу планувався, як квартальне видання. Відзначу, що журнал має і міжнародну реєстрацію – ISSN 5656. Також, з 2016 року він є передплатним виданням, але з розповсюдженням у межах Львівської області, відповідно до реєстрації.

Ще однією особливістю журналу до недавнього часу було те, що кожен номер мав певний «акцент на район» області. Це було пов'язано з тим, що до проведення адміністративно-територіальної реформи у Львівській області було двадцять районів. Якраз до кінця 2020-го року нам вдалося видати двадцять номерів, з яких кожен мав якусь більшу частку матеріалів пов'язаних саме з конкретним районом.

Сама структура журналу передбачала, що 50-60 відсотків статей відносяться до певного району, а решту матеріалів мають більш загальний характер. Тобто, основний матеріал розповідає про пам'ятки якогось району, їх вивчення, реставрацію, а решту присвячений пам'яткам інших районів чи місць, наприклад, про ринкові площі історичних міст, чи про історичну постать, подію.

«Часопис «Наша спадщина» є унікальним в Україні локальним пам'яткоохоронним виданням, отож нам, львів'янам і галичанам, є чим пишатися».²¹⁴

²¹⁴ *Наша спадщина*, (Львів: «РАСТР-7», 2021), 6.

Іван Федик

доцент

Кафедри історичного краєзнавства

Львівського національного університету імені Івана Франка

THE FOREIGN OFFICE AND THE FAMINE: BRITISH DOCUMENTS ON UKRAINE AND THE GREAT FAMINE OF 1932-1933 (НЬЮ-ЙОРК: LIMESTONE PRESS, 1988), 493. ISBN 0-919642-31-4: ОГЛЯД ВИДАННЯ

Назва видання: «Міністерство закордонних справ і Голодомор: британські документи про Україну та Великий голод 1932-1933 років»

Редактори: Марко Каринник, Любомир Луцюк та Богдан Кордан

«Міністерство закордонних справ і Голодомор» є основоположною працею, яка з'явилася в результаті спільних зусиль М. Каринника, Л. Луцюка та Б.Кордана. Опублікована в 1988 році, ця книга представляє ретельно підібрану збірку документів британського уряду, пов'язаних із Голодомором, руйнівним геноцидом, який був організований радянською владою в Україні в 1932-1933 роках.

Міжнародна реакція на Голодомор була ускладнена політичними міркуваннями, оскільки багато західних країн, у тому числі Великобританія, не бажали відкрито засуджувати Радянський Союз через дипломатичні інтереси та ширший геополітичний клімат того часу, який включав піднесення нацистської Німеччини.

«Міністерство закордонних справ і Голодомор» є вагомим внеском у дослідження Голодомору з кількох причин:

1) Доступ до первинних документів: однією з головних сильних сторін книги є представлення раніше секретних документів британського уряду. Ці документи включають дипломатичні телеграми, звіти, меморандуми та листування, які пропонують цінну інформацію про знання британського уряду про голод, його оцінку ситуації та його реакцію.

Ці фрагменти листування є безцінним історичним документом. Вони пропонують прямий і невідфільтрований погляд на сприйняття, спостереження та ставлення британських чиновників у часи Голодомору. Публікація цих документів підвищує прозорість і сприяє усебі. Роблячи ці записи доступними для науковців, дослідників і широкого загалу, автори гарантують, що історична правда та дії уряду підлягають ретельному розгляду. Така прозорість сприяє більш глибокому розумінню подій і рішень, прийнятих британськими офіційними особами.

Опубліковане листування допомагає встановити історичний контекст, у якому відбувався Голодомор. Це висвітлює те, як британські чиновники сприйняли та інтерпретували дії Радянського Союзу. Таке розуміння контексту має вирішальне значення для оцінки міжнародної реакції та процесів прийняття рішень у той період.

Листування з радянськими політиками проливає світло на тонкощі міжнародної дипломатії того часу. Він підкреслює дипломатичні виклики, з якими зіткнулася Британія у своїх відносинах з Радянським Союзом, значною світовою державою на той час. Розуміння цієї дипломатичної динаміки має важливе значення для розуміння обмежень, які заважають західним урядам реагувати на голод.

2) Історіографічне значення: книга значно покращує наше розуміння Голодомору, проливаючи світло на перспективу великої західної держави в цей період. Історики та вчені використовували ці документи, щоб оцінити міжнародну реакцію на голод і моральні та політичні дилеми, з якими зіткнулися західні уряди у своїх відносинах з Радянським Союзом.

3) Методологічна точність: автори провели суворий процес відбору та анотації документів, гарантуючи, що читачі можуть орієнтуватися та ефективно інтерпретувати ці історичні записи. Їхня ретельна робота додає збірці наукової цінності.

Включення документів також надає книжці джерелознавчого значення, що збагачує науковий дискурс про Голодомор, надаючи конкретні докази знань і відповідей британського уряду. Це, у свою чергу, впливає на те, як історики та дослідники формують свої дискусії та аналізи Голодомору.

4) Вплив на українознавство: «Міністерство закордонних справ і Голодомор» є основоположним текстом для українознавства, зокрема в галузі української історії. Книга спонукає до подальших наукових досліджень Голодомору, а також ширшої історії злочинів радянської влади.

5) Історична документація: окрім значення для істориків та науковців, книга відіграла вирішальну роль у документуванні страждань українців під час Голодомору та визнанні відповіді міжнародної спільноти або її відсутності на цю гуманітарну кризу.

Більше того, листування може сприяти визнанню Голодомору геноцидом на глобальному рівні. Розкриваючи ступінь обізнаності британських чиновників, документи можуть підкріпити аргументи про те, що голод був навмисним актом масового вбивства за підтримки держави, що узгоджується з юридичним визначенням геноциду.

Хоча «Міністерство закордонних справ і Голодомор», безсумнівно, є життєво важливим ресурсом, він не позбавлений обмежень. Книга зосереджена насамперед на листуванні британського уряду, яке може не давати повної картини міжнародної реакції на Голодомор. Для всебічного вивчення міжнародної реакції потрібно було б включити документи інших великих держав і міжнародних організацій.

У той час як книга заглиблюється в британську офіційну відповідь на Голодомор, дуже важливо розмістити цю відповідь у ширшому контексті міжнародної політики та дипломатії на початку 1930-х років. Цей контекст допомагає пояснити нерішучість західних урядів щодо дій проти Радянського Союзу.

«Міністерство закордонних справ і Голодомор» залишила важливий слід у дослідженні Голодомору та його місця у світовій історії. Книга може стати каталізатором для подальших досліджень і вивчення геноциду, заохочуючи істориків обирати пов'язані теми та брати участь у більш комплексному аналізі міжнародної реакції на радянські звірства.

Крім академічного середовища, книга може відіграти важливу роль у підвищенні обізнаності про Голодомор як проблему прав людини, сприяючи постійним зусиллям щодо визнання його геноцидом. Його можна використовувати як освітній ресурс в університетах і школах світу, допомагаючи учням та студентам дізнатися про цей темний розділ історії та його наслідки для міжнародних відносин.

Включення 85 одиниць кореспонденції між британськими офіційними особами та деяких листувань між радянськими та британськими політиками в «Міністерство закордонних справ і Голодомор» має ключове значення для історичної науки, прозорості та підзвітності. Воно збагачує наше розуміння Голодомору, його історичного контексту та міжнародної реакції, проливаючи світло на етичні та дипломатичні складності того часу. Ці документи продовжують відігравати важливу роль у сприйнятті цієї трагічної глави історії та її наслідків для міжнародних відносин і захисту прав людини.

Надаючи доступ до важливих первинних документів і пропонуючи цінний історичний контекст, книга значно покращує дослідження цієї трагічної події та її місця в міжнародній історії. Її вплив виходить за межі академічних кіл, впливаючи на дискусії про права людини та міжнародну дипломатію. Хоча не без обмежень, довговічна спадщина видання продовжує впливати на дослідження, освіту та адвокацію, пов'язану з Голодомором.

Зоя Баран

доцент

кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн

Львівського національного університету імені Івана Франка

ПРОГРАМИ УРЯДУ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ З НАДАННЯ ДОПОМОГИ УКРАЇНСЬКИМ БІЖЕНЦЯМ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Правовий статус біженців визначається насамперед Конвенцією ООН 1951 р.²¹⁵ У перші п'ять тижнів після початку повномасштабної війни понад чотири мільйони українців були змушені покинути свої домівки та виїхати за кордон²¹⁶. За даними ООН станом на 16 травня 2023 р. їхня кількість сягнула 8 240 289 осіб, з яких 5 млн 124 тис. 575 осіб були зареєстровані для тимчасового захисту в Європі²¹⁷.

Високопосадовці, політики та населення Великої Британії загалом висловили безпрецедентну підтримку народу України в умовах повномасштабної війни. Вже 24 лютого із заявою, в якій засуджена російська агресія, виступив прем'єр-міністр Великої Британії Борис Джонсон²¹⁸. Парламентарі обох палат парламенту під час дебатів, присвячених ситуації в Україні 25 та 28 лютого, 1, 2, 14 та 15 березня, 6 квітня, серед іншого, обговорювали проблему біженців з України²¹⁹. Історик за фахом, депутат Палати лордів Біку Парек наголосив, що з часів Другої світової війни це найбільша криза з біженцями, позаяк з 44 млн населення України, з країни виїхали близько 4 млн осіб, а 6,5 млн стали переміщеними особами всередині України; тобто чверть населення фактично перетворилися на біженців²²⁰.

Вже 28 лютого державний секретар Міністерства закордонних справ і Управління у справах Співдружності та розвитку Елізабет Трасс повідомила про розроблення українського гуманітарного маршруту²²¹.

Позаяк у суспільстві звучали заклики до скасування віз для українців (навіть була запущена процедура збору підписів під двома електронними петиціями про 1) надання українцям спрощеної можливості в'їзду до Великої Британії та 2) скасування візового

²¹⁵ Конвенція про статус біженців, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text, доступ отримано 28.04.2023.

²¹⁶ Управління верховного комісара ООН у справах біженців, https://www.unhcr.org/ua/refugees-asylum-seekers_ua, доступ отримано 28.04.2023.

²¹⁷ UKRAINE SITUATION FLASH UPDATE #47 19 May 2023. United Nations High Commissioner for Refugees, file:///C:/Users/Asus/Downloads/2023%2005%2019%20Ukraine%20situation%20flash%20update%20No%2047.pdf, доступ отримано 25.05.2023.

²¹⁸ Hansard. House of Commons. Ukraine: Vol. 709: debated on Thursday 24 February 2022, <https://hansard.parliament.uk/commons/2022-02-24/debates/A76282B2-C1F4-4D00-B5E8-A8A0F2476FBB/Ukraine>, доступ отримано 17.01.2023.

²¹⁹ Ibid, col. 572.

²²⁰ Hansard. House of Lords. Ukraine: refugees. Vol. 820: debated on Wednesday 6 April 2022, col. 301 GC, <https://hansard.parliament.uk/lords/2022-04-06/debates/8D81AC06-3AA2-47E2-B145-98F1B87CA4D7/UkraineRefugees>, доступ отримано 20.04.2023.

²²¹ Hansard. House of Commons. Sanctions. Vol. 709: debated on Monday 28 February 2022, col. 715, 718, <https://hansard.parliament.uk/commons/2022-02-28/debates/3D28CB2C-B2E4-40B4-B40A-6D0D1147B6C9/Sanctions>, доступ отримано 17.01.2023.

режиму для українських біженців²²²), міністерка внутрішніх справ Пріті Патель висловила сподівання на збільшення пропускнуої системи видачі віз, але водночас наголосила, що з питань безпеки уряд їх не скасовуватиме²²³. П. Патель підкреслила, що допомога українцям скерована у двох напрямках: 1) створення *української сімейної схеми* (“*Возз’єднання з родиною*”), щоб громадяни Великої Британії, які мали родину в Україні, могли запросити до країни ширшу групу членів сім’ї; 2) гуманітарне спонсорство, щоб відкрити шлях українцям, котрі не мають сімейних зв’язків з Великою Британією, але можуть знайти підтримку в окремих осіб, благодійних організацій (*програма “Оселі для українців”, Homes for Ukraine*).

Депутати Палати лордів закликали уряд зняти всі візові обмеження для біженців з України, наводячи при цьому приклад країн ЄС, які надали українцям прихисток на три роки без необхідності подачі заяви на отримання візи²²⁴. Проте, представники уряду підкреслювали їхню важливість як інструмента безпеки²²⁵. Міністр збройних сил Джеймс Хіппі, перебуваючи 2 березня у Палаті громад, також заявив про неможливість скасування віз для українців з огляду на важливість безпеки безпосередньо британців²²⁶. Парламентарі висловлювали сподівання, що уряд, принаймні, не обмежуватиме кількість бажаючих знайти прихисток на території Великої Британії²²⁷.

Питання українських біженців водночас актуалізувало та загострило обговорення в суспільстві законопроект “Про громадянство та кордони”, зокрема його 11 пункту. За цим документом передбачалося виокремлення двох категорій іммігрантів, залежно від того, яким чином вони прибули на острів. До “Групи 1” потрапляли всі, хто виконав законодавчі вимоги уряду, а в “Групу 2” зараховували тих, які в силу обставин не подали документи та не змогли отримати візу. Отже, за законопроектом, якщо особи прибудуть до Великої Британії без дійсного дозволу на в’їзд, вони таким чином здійнять правопорушення і підлягають судовому переслідуванню. Уряд пояснював нововведення боротьбою з торгівлею людьми та створенням безпечних маршрутів для біженців. Попри протести низки депутатів (вимагали внести зміни до закону, щоб ті українці, які

²²² Offer fast track asylum to any Ukrainians displaced due to the invasion, <https://petition.parliament.uk/petitions/609382>, <https://petition.parliament.uk/petitions/609382.json> (Last accessed: 19.05.2023); Waive visa requirement for Ukrainian refugees, <https://petition.parliament.uk/petitions/609530>, доступ отримано 19.05.2023.

²²³ Hansard. House of Commons. Ukraine. Vol. 709: debated on Tuesday 1 March 2022, col. 916, <https://hansard.parliament.uk/commons/2022-03-01/debates/2BD3EE0E-5EF0-42E0-B9BE-3AA0D03BEF86/Ukraine>, доступ отримано 17.01.2023.

²²⁴ Hansard. House of Lords. Ukraine: Visa Restrictions for Refugees. Vol. 819: debated on Monday 28 February 2022, <https://hansard.parliament.uk/lords/2022-02-28/debates/DA94BD01-8346-42A4-9605-3ED33760E48D/UkraineVisaRestrictionsForRefugees>, доступ отримано 18.01.2023.

²²⁵ Ibid, col. 545, 546; Hansard. House of Lords. Ukraine. Vol. 819: debated on Wednesday 2 March 2022, col. 898, 899, <https://hansard.parliament.uk/lords/2022-03-02/debates/8C84A8B1-EFBF-4783-892F-2FF1FD217B3F/Ukraine>, доступ отримано 20.01.2023.

²²⁶ Hansard. House of Commons. Support for Ukraine and Countering Threats from Russia. Vol. 709: debated on Wednesday 2 March 2022, col. 1111, <https://hansard.parliament.uk/commons/2022-03-02/debates/534F1DF9-9D78-46AE-840E-6DABEF47238E/SupportForUkraineAndCounteringThreatsFromRussia>, доступ отримано 18.01.2023.

²²⁷ Hansard. House of Lords. Ukraine. Vol. 819: debated on Wednesday 2 March 2022, col. 896, <https://hansard.parliament.uk/lords/2022-03-02/debates/8C84A8B1-EFBF-4783-892F-2FF1FD217B3F/Ukraine>, доступ отримано 20.01.2023.

реально шукали притулку, могли його отримати²²⁸), ця норма була законодавчо закріплена. Остаточо закон ухвалено 28 квітня 2022 р.²²⁹.

Після того, як одна з електронних петицій про скасування візових вимог для власників українських паспортів набрала необхідну для розгляду в парламенті кількість голосів (100 000), розпочалися нові дебати в Палаті громад 14 березня та Палаті лордів 15 березня. Депутати в Палаті громад озвучували статистичні дані про кількість українських біженців у європейських країнах: 1,2 млн осіб прийняла Польща, 30 000 – Італія; понад 120 000 – Німеччина, Молдова з населенням 2,6 млн осіб – понад 400 000 біженців. Висловлювали занепокоєння тим, що Велика Британія з населенням 66 млн видала візи всього лишень чотирьом тисячам українцям, хоча було подано 17 100 заяв²³⁰. Виступаючи вкотре наголошували на необхідності спрощення процедури заповнення документів та отримання дозволів на в'їзд до країни. Урядові представники, вкотре підкреслювали, що біометричні перевірки є фундаментальною частиною візового процесу задля безпеки британського населення²³¹.

Можемо констатувати, що уряд та населення Великої Британії висловили свою непохитну підтримку України в найгарячіший період – перші тижні повномасштабної російсько-української війни. Вже 1 березня 2022 р. стартувала *українська сімейна програма* (“*Возз’єднання з родиною*”). Вона була відкрита для громадян України серед членів сім’ї яких були громадяни Великої Британії або там проживали на законних підставах. Сюди входили найближчі родичі (партнери, батьки та діти) та розширені родичі (бабусі, дідусі, брати і сестри, дядьки, тітки, двоюрідні брати і сестри, племінники та племінниці). Члени сімей громадян Великої Британії могли подати заяву на отримання сімейної міграційної візи для в’їзду до Великої Британії. Також Міністерство внутрішніх справ оголосило, що для членів сім’ї було скасовано деякі з звичайних критеріїв, зокрема, вимоги до рівня володіння мовою та пороговий рівень заробітної плати.

14 березня 2022 р. уряд Великої Британії запустив програму “*Оселі для українців*” (заявки почали приймати з 18 березня). Програма гуманітарного спонсорства дозволила громадянам України проживати зі спонсором (приватні особи, благодійні організації, підприємства та громадські групи) у Великій Британії. Право на участь у програмі отримали громадяни України або найближчі члени сім’ї громадянина України (можуть бути інших національностей), які проживали в Україні до 1 січня 2022 р. За програмою спонсорства українські біженці зможуть залишатися у Великій Британії протягом трьох років, працювати і мати доступ до пільг та державних послуг, включаючи охорону здоров’я, навчання (в тому числі в державних школах).

²²⁸ Hansard. House of Lords. Ukraine. Vol. 819: debated on Wednesday 2 March 2022, col. 896, <https://hansard.parliament.uk/lords/2022-03-02/debates/8C84A8B1-EFBB-4783-892F-2FF1FD217B3F/Ukraine>, доступ отримано 20.01.2023.

²²⁹ Nationality and Borders Act 2022, <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2022/36/contents/enacted>), доступ отримано 23.04.2023.

²³⁰ Hansard. House of Commons. Ukrainian refugees. Volume 710: debated on Monday 14 March 2022, col. 192-193, 220 WH, <https://hansard.parliament.uk/Commons/2022-03-14/debates/7F61EFBF-4EDF-43C3-A739-AA1FFA3F63CE/UkrainianRefugees>, доступ отримано 20.04.2023; Hansard. House of Lords. Ukraine: refugees. Vol. 820: debated on Wednesday 6 April 2022, col. 312 GC, <https://hansard.parliament.uk/lords/2022-04-06/debates/8D81AC06-3AA2-47E2-B145-98F1B87CA4D7/UkraineRefugees>, доступ отримано 20.04.2023.

²³¹ Hansard. House of Lords. Ukrainian refugees. Volume 820: debated on Tuesday 15 March 2022, col. 169, <https://hansard.parliament.uk/Lords/2022-03-15/debates/EE98943E-97A0-4828-BD61-B4B894B3EB1C/UkrainianRefugees>, доступ отримано 20.04.2023.

Уряди Шотландії та Велсу самі виступали в якості спонсора. Так, Шотландія видала українцям 20% віз з усіх, що були оформлені у Сполученому Королівстві²³².

За статистичними даними уряду Великої Британії станом на 24.03.2022 р. до країни прибуло 82 100 біженців²³³. Кількість прибулих за програмою “Возз’єднання з родиною” почала стрімко зростати після запуску програми, досягнувши максимуму в майже 4 000 осіб в останній тиждень березня 2022 р. Кількість осіб, які прибули за програмою «Оселі для українців» після її запровадження швидко перевищила кількість прибулих за першою сімейною схемою, склавши в квітні-травні 74%. Станом на 9 травня 2023 р. за даними ООН у Великій Британії перебувало 204 700 біженців з України²³⁴. Пік приїзду за спонсорською програмою припав на перший тиждень травня 2022 р., коли кількість прибулих перевищила 8 000 осіб²³⁵. Загальна кількість отриманих візових заявок станом на 16 травня 2023 р. – 291,400 (сімейна програма – 96 200, спонсорська – 195 200)²³⁶.

²³² Help Ukraine Scotland, <https://helpukrainescotland.com/visas-and-immigration>, доступ отримано 29.04.2023.

²³³ Institute for government. Ukraine crisis: UK support for refugees from Ukraine, <https://www.instituteforgovernment.org.uk/article/explainer/ukraine-crisis-uk-support-refugees-ukraine>, доступ отримано 29.04.2023.

²³⁴ Ukraine refugee situation, <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>, доступ отримано 26.05.2023.

²³⁵ National statistics. Statistics on Ukrainians in UK, <https://www.gov.uk/government/statistics/immigration-statistics-year-ending-june-2022/statistics-on-ukrainians-in-the-uk>, доступ отримано 26.05.2023.

²³⁶ Gov.UK, <https://www.gov.uk/government/publications/ukraine-family-scheme-application-data/ukraine-family-scheme-and-ukraine-sponsorship-scheme-homes-for-ukraine-visa-data--2>, доступ отримано 26.05.2023.

РОЗДІЛ II
СУСПІЛЬСТВО, ПОЛІТИКА, ЕКОНОМІКА ГАЛИЧИНИ

Микола Литвин

д-р іст. наук, професор,

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,

Національна спілка краєзнавців України

УКРАЇНСЬКЕ ЖИТТЯ У ВАРШАВІ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ ХХ СТОЛІТТЯ

Українську трудову та військово-політичну еміграцію до країн Європи і Америки, тривалий час досліджував Степан Качараба, в пам'ять про якого присвячується вказана конференція. У зв'язку з тим вважаємо за доцільне активізувати українську присутність у центральній Польщі, зокрема у підросійській Варшаві, де наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. проживало чимало наддніпрянців, які працювали у різних сферах господарства та культури. Особливо зросла українська еміграція до польської столиці після Першої світової війни, наприкінці Української національної демократичної революції, коли територію Наддніпрянщини окупували більшовицькі війська Росії. Вказану проблему безпосередньо досліджували Олег Павлишин, Микола Литвин (Львів), Олександр Колянчук (Перемишль), Роман Шагала (Варшава), Омелян Вішка (Торунь). У міжвоєнній Варшаві проживало десь 2–3 тис. українців, більшість з яких репрезентували українсько-військову політичну еміграцію початку 1920-х рр. Розглянемо сфери, в яких працювали новітні українські скитальці з Наддніпрянщини та представники зі Східної Галичини і Західної Волині.

Державно-політичні структури: *Українська дипломатична місія УНР* (1920–1921, керівник – Андрій Лукасевич); *Українська військова місія* (голова – Віктор Зелінський); *Українська парламентська репрезентація* (входили сенатори і послы польського парламенту: Микола Черкавський, Дем'ян Герштанський, Олександр Карпінський, Іван Макух, Лев Маркович, Микола Маслов, Василь Мудрий, Сергій Тимошенко, Євген Богуславський, Василь Чучмай, Василь Дмитріюк, Семен Любарський, Іларіон Павлюк, Степан Скрипник, Павло Васинчук, Іван Власовський, Петро Певний та ін.);

Суспільно-політичні структури: *Український центральний комітет* (був представницьким органом української еміграції у Польщі, організував з'їзди української політичної еміграції, голова – Микола Ковальський); *Український клуб* (понад 150 членів); *Братство Української Державності* (гуртувало прихильників С. Петлюри); *Товариство прихильників Ліги нації*.

Фахові товариства: *Українське економічне бюро*; *Українське правниче товариство*; *Українське воєнно-історичне товариство* (Андрій Вовк, Всеволод Змієнко, Михайло Садовський, Варфоломій Євтимович, Микола Юнаків, видавало річник «За державність» та історико-меморіальні праці, зокрема Павла Шандрука); *Спілка українських інженерів і техніків*.

Культурно-освітні структури: *Школа ім. Лесі Українки* (педагоги – Олена Теліга, Михайло Теліга та ін.); *Український національний хор ім. М. Лисенка*; *Вищі українські курси Східного інституту* (читалися лекції з історії, етнографії, політики, української мови, військової справи); *Українське товариство допомоги студентам-українцям* (*Українська студентська громада у Варшаві*, ств. 1928 р. за сприяння Марка Безручка, Володимира Сальського, Лева Чикаленка; опікувалося інтернатом для незаможних

студентів, оплачувало їхнє навчання, надавало допомогу хворим; його жертводавці – Андрей Шептицький, Євген Чикаленко, Павло Шандрук, Володимир Сальський та ін.; доповідачі – Іван Огієнко, Дмитро Донцов, Юрій Липа); *Союз українок-емігранток; Українська секція слов'янського товариства культури і мистецтва.*

Мистецькі структури: *Об'єднання художників «Спокій»* (гуртувало графіків, живописців, скульпторів і музикантів, любителів мистецтва; лідер Петро Мегик, члени – Петро Андрусів, Борис Борковський, Ніл Хасевич – Дмитро Дунаєвський, Якуб Федосюк, Галина Кабайда, Ольга Мариняк, Теофіл Кузьмович, Артемій Курелюк, В'ячеслав Васьківський, Леонід Маслов, Ярослав Кириленко, Наталія Тищенко, Олекса Шатківський та ін.; організували виставки, дискусії); Група українських літераторів «Танк» (Юрій Липа та ін.)

Пресові органи: часописи «Син України», «Українська трибуна», «Трибуна України», «Українська нива», «За незалежність», «За державність», «Наша культура», «Рідна мова», літературно-мистецький двомісячник «МИ» та ін.

Наукові установи: *Український науковий інститут* (ств. 1930 р.; Керівник Олександр Лотоцький, секретар – Роман Смаль-Стоцький, керівники кафедри: історії та права – О. Лотоцький, літератури – Богдан Лепкий, економічних наук – Валентин Садовський: підготував понад 50 наукових томів, видавав багатотомник творів Тараса Шевченка); *Студіум православної теології при Варшавському університеті* (ств. 1925 р., викладачі Роман Смаль-Стоцький, Мирон Кордуба, Іван Коровицький та ін., співпрацював з Дмитром Дорошенком, Іваном Огієнком, В'ячеславом Заїкіним).

Українські некрополі: *Православний цвинтар на Волі:* на двох окремих ділянках та в інших місцях цвинтаря спочиває понад 100 учасників української національної боротьби 1917–1921 рр.: генерали Віктор Абаза (1864–1931); Марко Безручко (1883–1944); Олександр Бурківський (1876–1921); Михайло Бондарівський (1872–1939); Євген Федосіїв (1889–1943); Іван Копистинський (1869–1934); Антін Масляний (1865–1934); Олександр Пороховщиків (1871–1945); Іван Новицький (1860–1934); Микола Коваль-Медзвєцький (1868–1933); Віктор Куш (1878–1942); Мусій Пономаренко (1886–1941); Володимир Сальський (1885–1940); Всеволод Змієнко (1886–1938); міністри УНР: проф. Петро Холодний (1876–1930), проф. Олександр Лотоцький (1870–1939), Андрій Лукашевич (1883–1944), Олександр Саліковський (1866–1925), міністр Кубанської Народної Республіки Павло Сулятицький (1884–1932), посол УНР у Швейцарії д-р Євмен Лукашевич (1871–1929) та ін.

Українці також працювали у Вищій військовій школі (Євген Маланюк та ін.), яку закінчило декілька офіцерів Армії УНР (Петро Дяченко, Петро Шандрук, Микола Палієнко, Олекса Алмазов, Петро Самутін, Василь Татарський та ін.

Ігор Мрака

доцент

кафедри історичного краєзнавства

Львівського національного університету імені Івана Франка

НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЖИДАЧІВСЬКОГО ПОВІТУ (1921–1939)

Національна і релігійна структура населення міжвоєнної Польщі, її динаміка впродовж міжвоєнного періоду здавна привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних, здебільшого польських, дослідників. Перші переписи населення Східної Галичини були проведені австро-угорськими властями ще у XIX столітті і презентують перші статистичні дані про національний та релігійний склад населення краю, втім і Жидачівського повіту. Так, згідно з переписом 1880 р., у Жидачівському повіті проживало 61 829 осіб, з яких 8 893 належали до римо-католицького віровизнання, 41 163 – греко-католицького, 295 – євангелістського, 7 477 – юдейського²³⁷. При цьому мовна статистика, хоча й не суттєво, але різнилася від релігійної – 6 882 особи задекларували рідною польську мову, 47 675 – руську, 7 086 – німецьку, 34 – інша²³⁸. Напередодні Першої світової війни відбувся черговий перепис населення (1910 р.), який засвідчив суттєве зростання чисельності усіх спільнот. Згідно з результатами перепису у Жидачівському повіті проживало 83 339 осіб (збільшилось на 34,7% порівняно з 1880 р.), з яких 18 850 поляки, 65 238 русини, 2 433 німці. Однак, якщо брати до уваги конфесійну приналежність, то була відчутна різниця: 13 242 становили римо-католики, 63 052 – греко-католики, 6 871 – юдеї, 160 – євангелісти²³⁹. Аналізуючи дані перепису, можна ствердити, що юдеї були записані поляками або ж німцями, аналогічно частина греко-католиків віднесені до поляків. На думку відомого українського дослідника Володимира Кубійовича, «конфесійна статистика населення за австрійськими переписами майже цілком вірна, але цього не можна сказати про мовну статистику, по-перше, тому, що вона не брала до уваги жидівської мовної групи і залічувала їх, як знаємо до поляків (бл. 600 000), по-друге, тому, що тоді, вже в добу гострої національної боротьби, польські чиновники, в руках яких була адміністрація краю, не провадили перепису об'єктивно, зменшуючи число українців і збільшуючи їх коштом (і коштом жидів) число поляків»²⁴⁰.

Зміни чисельності населення, його національної і релігійної структури, які сталися в результаті війни демонстрував перепис населення, який був проведений урядом Речі Посполитої у 1921 р. Його підготовка та проведення відбувалися в надзвичайно складних політичних обставинах. Представники українського політикуму як у Східній Галичині, так і в еміграції негативно ставилися до перепису, розгорнули проти нього активну політичну кампанію. Уряд ЗУНР дотримувався однозначної позиції: Польща не

²³⁷ *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, R. 6, Z. 1. (Lwów: z I. związkowej drukarni, 1880), 169.

²³⁸ *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, R. 6, Z. 1. (Lwów: z I. związkowej drukarni, 1880), 175. Цікаво, що при проведенні перепису комісари фіксували рівень освіти респондентів, який в населення Жидачівського повіту був доволі низьким. Так, 7 531 (12,18%) особа задекларувала вміння читати і писати, 1 483 (2,39%) особи вміли тільки читати, а 52 815 (85,42%) – були абсолютно безграмотними.

²³⁹ *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, T. XXIV, Z. 1, (Lwów: z I. związkowej drukarni, 1911), 12, 22.

²⁴⁰ В. Кубійович, *Західні українські землі в межах Польщі 1920–1939 (етнографічні відношення)*, (Чикаго–Нью Йорк, 1963), 14.

має жодного права проводити на українських землях перепис, про що було заявлено в одній з публікацій на сторінках «Українського Прапора»:

«Таким чином Польща як Тимчасовий військовий окупант галицької території не має найменшого права і не сміє переводити у нас ніяких організаційно-державних уладжень, отже тим менше адміністративної статистики і спису населення. Нема ніякого акту, з якого можна би заключати про приналежність Східної Галичини до Польщі. Зате цілий ряд документів і актів найвищого Ареопагу Антанти доказує, що Східна Галичина це для Польщі чужа територія»²⁴¹.

Намагаючись не допустити участі українців у переписі, у селах Східної Галичини поширювались різні листівки із закликом бойкотувати його²⁴². Однак, незважаючи на всі зусилля українських діячів, перепис відбувся. В окремих випадках він проходив з численними порушеннями, позаяк переписні комісари самі заповнювали формуляри, погрожуючи селянам, які відмовлялися їх підписувати через цілком або частково внесені неправдиві відомості. Інколи доходило до відкритих погроз²⁴³. Також траплялися випадки, коли переписні комісари записували українців поляками, а поліція насильно змушувала людей до перепису, чинила тиск на осіб, які опиралися його проведенню²⁴⁴.

Результати перепису були опубліковані у 1927 р. Однак перші офіційні відомості про національний склад населення Станіславівського воєводства з'явилися у 1923 р. в «*Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*»²⁴⁵ У Жидачівському повіті станом на 1921 р. проживало 77 024 особи (14 799 в містах, 62 913 в селах, 1 404 в поміщицьких фільварках), з яких 20 405 ідентифікували себе як поляки, 52 096 – русини, 1 791 – німці, 2 720 – євреї. У порівнянні з переписом 1910 р. чисельність населення повіту зменшилась, що стало наслідком Першої світової, польсько-української і польсько-більшовицької війни, міграції населення, частково епідемій. Але при тому спостерігається зростання осіб польської національності, що було пов'язане зі збільшенням кількості держслужбовців, політикою осадництва, зрештою маніпуляціями, здійсненими при проведенні перепису і підрахунку його результатів. Особливо маніпуляції помітні, якщо дані про національність порівняти з даними про віровизнання. Так, перепис зафіксував у повіті 14 799 римо-католиків (на 5 606 осіб менше ніж поляків), 56 724 греко-католиків (на 4 628 більше ніж русинів), 5 352 юдеїв (на 2632 менше ніж євреїв), 122 євангелісти. Тому, з огляду на суттєву відмінність між показниками про національність і віровизнання, напевно треба погодитися з думкою, що дані перепису 1921 р. лише наближено відтворюють національні й релігійні відносини південно-східних воєводств, втім і Жидачівського повіту²⁴⁶. Сумніви в достовірності даних перепису висловлювали деякі дослідники ще у міжвоєнний період²⁴⁷.

²⁴¹ Конскрипція у Східній Галичині, *Український Прапор*, 6 серпня 1921.

²⁴² З рук до рук! З хати до хати!, Державний архів Львівської області, ф.1 (Львівське воєводське управління, 1918–1939), оп. 11, спр. 122, арк. 14, 18.

²⁴³ Польська конскрипція, *Український Прапор*, 22 жовтня 1921; Польська конскрипція, *Український прапор*, 5 листопада 1921; Польська конскрипція, *Український Прапор*, 26 листопада 1921.

²⁴⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 462 (Український горожанський комітет, м. Львів), оп.1, спр. 95, арк. 74 а, 92–93.

²⁴⁵ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski*, Т: XIV: Województwo Stanisławowskie, (Warszawa, 1923).

²⁴⁶ В. Кубійович, *Західні українські землі в межах Польщі 1920–1939 (етнографічні відношення)*, (Чикаго–Нью Йорк, 1963), 15.

²⁴⁷ S. Szulc, O przyroście ludności w Polsce w okresie od r. 1921 do 1931, *Kwartalnik Statystyczny*, Т. IX (1932), 32; A. Krysiński Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na Kresach Wschodnich, *Sprawy Narodowościowe*, R. III. № 3–4 (1929), 426.

Демографічні зміни, що відбулися впродовж десятиліття, мав показати другий перепис, призначений урядом Речі Посполитої на 9 грудня 1931 р. Цього разу, на відміну від перепису 1921 р., брано до уваги рідну мову та релігію. Це створювало поле для маніпуляцій, особливо в рубриці про мову. Як наслідок, у формулярах для східних воєводств з'явилися рубрики «українська» і «руська» мови, що вплинуло на результати перепису²⁴⁸.

Напередодні українські політики й громадські діячі розгорнули активну агітаційну та просвітницьку роботу серед людності, закликаючи до найактивнішої участі в переписі. До цього й долучилося греко-католицьке духовенство, яке роз'яснювало зміст основних запитань у формулярах, повчало як відповідати на питання переписних комісарів. Велику роботу також проводили провідні галицькі часописи, зокрема «Діло». Так, у номері за 29 листопада 1931 р. було проаналізовано питання формуляра і роз'яснено як на них відповідати. Автор наголошував, що влада запропонувала на вибір дві мови – «українська» і «руська». Тому аби уникнути маніпуляцій при фінальному підрахунку, «українці повинні вписувати лише українську мову як свою рідну»²⁴⁹. Аби мінімізувати фальсифікації, українська сторона делегувала в комісії своїх представників, які брали участь у підготовці й проведенні перепису. Так, серед 365 переписних комісарів, задіяних на теренах Жидачівського повіту, 231 було поляками, 124 українцями, 5 євреями, 4 німцями²⁵⁰.

Другий перепис населення в Речі Посполитій відбувся 9 грудня 1931 р., подекуди в доволі напруженій атмосфері. Особливі суперечки викликала рубрика мови, оскільки переписні комісари часто відмовлялися фіксувати рідною українську, а вписували «руська»²⁵¹. Одразу ж після перепису українські громадсько-політичні діячі вказували на численні порушення, що, на їх думку, спричинило спотворення правдивих результатів.

Попри обіцянки офіційних властей оприлюднити дані перепису якнайшвидше, вони через брак коштів були опубліковані аж в 1938 р.²⁵². Згідно з офіційними результатами, в Станіславівському воєводстві проживало 1 480 285 осіб, з яких 83 817 у Жидачівському повіті. За мовною ознакою структура населення повіту виглядала наступним чином: 46 292 задекларували рідною українську, 14 806 – руську, 16 464 – польську, 4 349 – їдиш, 17 – гебрайську, 1 438 – німецьку, 7 – російську, 3 – чеську, 2 – білоруську, 3 – іншу, 61 – не подали²⁵³. Однак якщо порівняти ці дані з даними про віровизнання, то побачимо суттєву різницю. У повіті проживало 15 094 римо-католики, 63 118 греко-католиків, 5 289 юдеїв, 89 євангелістів²⁵⁴. Таким чином, число осіб з рідною польською мовою перевищувало римо-католиків на 1 370 осіб. Натомість кількість греко-католиків була більшою від осіб, що задекларували рідною «українську»/«руську» на 2 020 осіб. Поза сумнівом, що переписні комісари частині греко-католиків вписали

²⁴⁸ С. Макарчук, Населення Західної України за переписом 1931 року, *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 32 (1997), 55.

²⁴⁹ Перепис населення дня 9-го грудня ц.р. Як треба записуватись при переписі? (Про переписні аркуші і спосіб їх виповнювання), *Діло*, 29 листопада 1931.

²⁵⁰ Zestawienie liczbowe komisarzy spisowych wg narodowości, Żydaczów, dnia 31 grudnia 1931, Nr. IV. 18/23/31, Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2, оп. 6, спр. 467, арк. 324 зв.

²⁵¹ С. Баран, Конскрипція і конскрипції ні засоби, *Діло*, 18 грудня 1931.

²⁵² Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego (Далі – САВ), zesp. I.303.3, sygn. 441, k. 110.

²⁵³ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Stanisławowskie*. (Warszawa, 1938), 29.

²⁵⁴ Ibid. S. 27.

рідною польську мову. Подібна ситуація була і з євреями, оскільки різниця між тими, що задекларували юдаїзм (5 289) і тими, які вважали рідною ідиш чи гебрайську мови (4 366) становила 923 особи.

Дискусії в сеймі й пресі щодо правдивості результатів перепису привернули увагу військових, яких також цікавило питання національно-релігійної структури населення східних воєводств, особливо в контексті призову новобранців чи на випадок мобілізації. Через це Командування округу «Львів», відповідно до наказу Міністерства військових справ, у жовтні 1932 р. зобов'язало повітові команди поповнення підготувати своєрідну інформаційну довідку, один з розділів якої мав висвітлити національну й релігійну структуру населення підпорядкованих їм повітів²⁵⁵. Згідно з документом, представленим повітовою командою поповнення в Стрию 5 листопада 1932 р. Командуванню округу корпусу № VI у Львові, у Жидачівському повіті проживало 87 014 осіб, з яких 16 723 становили поляки, 64 669 – русини, 3 725 – євреї, 1 897 – німці. При цьому, у документі автор наголосив, що староста повіту стверджував, що згідно з попередньо підрахованими результатами перепису у повіті проживало 87 451 особа (17 298 поляків, 64 351 русинів, 3 725 євреїв, 1 897 німців). Проте Головне статистичне управління у Варшаві, звіривши підсумкові протоколи, констатувало, що реальна кількість мешканців Жидачівського повіту становить 87 014 осіб, з яких 16 530 мешканці міст²⁵⁶. В результаті перерахунку кількість поляків зменшилася на 575 осіб, а русинів зросла на 318. Водночас представлений повітовою командою поповнення документ містить інформацію про кількість мешканців кожного населеного пункту (гміни), його національну структуру. На території повіту було чотири міста: Жидачів, Розділ, Журавне, Миколаїв, в жодному з яких ані одна національна спільнота не становила абсолютної більшості. Українців найбільше проживало в Жидачеві, поляків – у Журавно, а євреїв – у Роздолі (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Національна і релігійна структура населення міст Жидачівського повіту
(станом на 9 грудня 1931 р.)**

Гміна	Разом	Поляки	%	Русини	%	Євреї	%	Німці	%
Жидачів	4 577	1 825	39,87	2 227	48,66	525	11,47	-	-
Розділ	4 318	1 725	39,95	971	22,49	1 622	37,56	-	-
Журавно	3 968	1 661	41,86	1 547	38,99	760	19,15	-	-
Миколаїв	3 667	942	25,69	2 258	61,58	467	12,74	-	-

Джерело: Alfabetyczny spis gmin powiatu żydaczowskiego z uwzględnieniem ilości i procentu narodowości, CAW, zesp. I.300.37, sygn. 7, k. 13–14.

Якщо аналізувати співвідношення населення по гмінах, то впадає у вічі, що з сімдесяти чотирьох гмін поляки становили більше ніж половину населення лише в семи: Антонівка (89,17%), Цуцилівці (59,19%), Сидорівка (50,11%), Млиниська (81,46%), Протеси

²⁵⁵ Opis powiatu żydaczowskiego pod względem narodowościowym, Stryj, dnia 5 listopada 1932, L.: 474/Tajne/32, CAW, zesp. I.300.37, sygn. 7, k. 2

²⁵⁶ Opisy powiatów, wchodzących w skład P.K.U. Stryj pod względem narodowościowym, Stryj, dnia 5 listopada 1932, L.: 474/Tajne/32., CAW, zesp. I.300.37, sygn. 7, k. 11–11 verte.

(51,3%), Розвадів (86,11%), Воля Любомирська* (96,83%). Русини переважали в шістдесят одній гміні. Німецьке населення проживало лише в п'яти – Сидорівка – 434 (49,89%), Махлинець – 403 (79,33%), Любша – 130 (11,13%), Носе село – 420 (38,15%), Облажниця – 510 (49,04%). Цікавою є ситуація з євреями. У поданому повітовим комісаром звіті стверджується, що на території Жидачівського повіту євреї проживали лише в п'яти населених пунктах – Миколаїв, Розділ, Жидачів, Журавно, Розвадів, що викликає певні сумніви, особливо, якщо ці дані порівняти з іншими документами²⁵⁷. До кінця 30-х років динаміка населення в повіті була позитивною. Якщо судити з даних, зібраних В.Кубійовичем, то на 1 вересня 1939 р. в Жидачівському повіті проживало 90 330 осіб, серед яких 69 030 українців, 7 030 поляків (включно з колоністами), 6 595 «латинників», 5 635 євреїв, 2 040 німців і інших²⁵⁸.

Підсумовуючи, зазначимо, що перший перепис населення зафіксував зменшення загальної кількості населення повіту, порівняно з 1910 р., що стало наслідком війн, міграції, епідемій. У той же час зросла чисельність польського населення, спричинена збільшенням польських чиновників в повіті, політикою осадництва, врешті-решт фальсифікаціями під час перепису. Другий перепис населення відбувся на тлі напружених польсько-українських відносин, спричинених пацифікацією, діяльністю політичних партій і підпільних організацій. Достовірність його результатів теж викликала сумніви. Відсутність в офіційно публікованих результатах перепису даних про національно-релігійний склад населення по гмінах свідчить про намагання влади приховати суттєву перевагу українців в південно-східних воєводствах країни. Це підтверджують архівні документи. Так, на підставі аналізу звіту повітової команди поповнення можна ствердити, що з сімдесяти чотирьох повітів, українці переважали в шістдесят одному, поляки в семи. Натомість в містах жодна спільнота не мала абсолютної більшості. Спотворення ж результатів переписів мало продемонструвати «польськість» так званих «східних кресів».

*Воля Любомирська (Wola Lubomirska) – село, яке в 1927–1934 рр. існувало як окрема адміністративна одиниця в межах Жидачівського повіту (Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 15 listopada 1926 r. O utworzeniu gminy wiejskiej Wola Lubomirska w powiecie żydaczowskim województwie stanisławowskim, Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Nr 4(1927), poz. 23).

²⁵⁷ Alfabetyczny spis gmin powiatu żydaczowskiego z uwzględnieniem ilości i procentu narodowości, CAW, zesp. I.300.37, sygn. 7, k. 13–14.

²⁵⁸ В. Кубійович, *Етнічні групи південнозахідньої України (Галичини) на 1.1.1939*, (Wiesbaden, 1983), 108.

Лев Калиняк
канд. іст. наук, доцент кафедри історичного краєзнавства
Діана Іванків
Методист I категорії історичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

КОМУНІСТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ПОВІТУ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ

Прихильники комуністичної течії, які перебували на нелегальних засадах у міжвоєнній Польщі, організаційно оформилися у 1919 р. зі створенням Комуністичної партії Східної Галичини (далі – КПСГ). У 1923 р. КПСГ реорганізовано в Комуністичну партію Західної України (далі – КПЗУ). Діяльність комуністів протягом усього міжвоєнного періоду була заборонена у Польщі. Тому члени цієї партії перебували на нелегальному становищі. КПЗУ була автономною організацією Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП), перейменованої у 1925 р. у Комуністичну партію Польщі (КПП). Організація західноукраїнських комуністів входила до Комуністичного Інтернаціоналу (далі – Комінтерн). Її лідерами були такі діячі комуністичного руху як – Карл Саврич (Максимович), Мирон Заячківський (Косар), Григорій Іваненко (Бараба).

Ідеологічно партія стояла на засадах українського націонал-комунізму виступаючи за приєднання Західної України до УРСР. На перших порах, у період проведення у Радянській Україні політики «українізації» партія користувалася певним авторитетом серед люмпенізованого українського населення краю. Однак, після переслідування Олександра Шумського (його звинуваченні у національному ухилі – «шумськізмі»), колективізації, та Голодоморі – КПЗУ значно втратила свої позиції. Крім того, партію було виключено з Комінтерну, а її лідерів, що опинилися у Радянському Союзі здебільшого ліквідовано²⁵⁹.

У зв'язку з конспіративним становищем КПЗУ, неможливо чітко простежити її організаційну структуру у Львівському повіті. Джерела дають нам епізодичні моменти діяльності комуністів. Вона проявлялася здебільшого шляхом проведення підпільної агітації, через розповсюдження комуністичної літератури, преси. Часто члени КПЗУ розповсюджували різноманітні тематичні листівки. Наприклад, проти святкування роковин польської Конституції 3 травня. З різноманітними гаслами на кшталт: «Хай живе КПЗУ. Геть з фашизмом. Хай живе СРСР», так було у селі Дмитровичі²⁶⁰.

Представники КПЗУ брали участь у вічевих зборах селянства скликаних легальними українськими партіями, на яких провокували їх на конфлікт. Так, на одному із передвиборчих зборів Українського національно-демократичного об'єднання (далі – УНДО) 1928 р у Винниках, член КПЗУ Олекса Корчовський вдався до комуністичної агітації звинувачуючи організаторів зборів у їх приналежності до «буржуазної партії капіталістів»²⁶¹.

²⁵⁹ Іван Васюта, *Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939)*, (Львів, 1978), 105.

²⁶⁰ Прокурор апеляційного суду м. Львів, Центральний державний історичний архів України м. Львів (далі – ЦДАУЛ), ф. 205, оп. 1, спр. 476, арк. 14.

²⁶¹ Прокурор апеляційного суду м. Львів, ЦДАУЛ, ф. 205, оп. 1, спр. 455, арк. 42.

Активністю підпільна діяльність КПЗУ проявляла себе також у зв'язку з різними комуністичними святами. Зокрема, відзначеннях річниці більшовицького перевороту у Радянському Союзі, міжнародного дня солідарності трудящих. Звіти повітової поліції особливо приділяли увагу діяльності комуністів саме у ці дні²⁶². Характерною поведінкою у цей час для них було розповсюдження листівок. Особливій критиці комуністи піддавали особу лідера польської санації Юзефа Пілсудського. Так, у листівках розповсюджених у селі Грибовичі, його безпосередньо звинувачували у запровадженні «фашистського режиму». Проте, головною у політичній пропаганді КПЗУ залишалася ідея необхідності об'єднання «прогноблених трудящих мас Західної України зі своїми єдинокровними братами з Радянської України»²⁶³. У 1937 р. у членів КПЗУ з'явився новий напрямок пропаганди пов'язаний з підтримкою воюючої у громадянській війні республіканської Іспанії²⁶⁴.

Перебування у підпіллі спонукало комуністів вдаватися до різного роду маніпуляцій. Ними робилися спроби легалізувати, якщо не саму організацію, то принаймні своїх членів. Для цього у жовтні 1926 р., напередодні виборів до громадських рад 1927 р., у Львові було засновано легальну прибудову КПЗУ – Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання – більш відоме як партія Сель-Роб. Одразу після свого створення Сель-Роб розвинув активну агітацію у Львівському повіті. У 1927 р., напередодні парламентських виборів 1928 р., організація розкололася на Сіль-Роб «Лівицю» – лідери Кирило Вальницький та М. Заяць та Сель-Роб «Правицю». Окремими списками партії пішли на березневі вибори 1928 р. «Правиця» під № 8, «Лівиця» № 19²⁶⁵.

На виборах 1928 р. вперше брали участь представники усіх провідних українських політичних партій. У Львівському повіті точилася жорстка передвиборча боротьба, у якій була гостра напруга як між українськими та польськими політичними організаціями, так і у середині українського національного табору.

У Львівському повіті, серед прихильників комуністичної течії, більшою популярністю користувався Сель-Роб «Лівиця». Пік активності партії припав на 1928 р. Напередодні виборів партія проводила активну організаційну роботу проводячи передвиборчі віча селян на яких робилися спроби закладати первинні партійні органи так звані сільські сель-роби. На зазначених зборах населення повіту розповсюджувалися агітаційні матеріали – и головними з яких була газета «Сель-Роб» – партійний друкований орган.

З публікацій «Сель-Робу» можемо ознайомитися з географією поширення впливів партії у Львівському повіті. Так, у січні 1928 р. партійні збори Сель-Роб «Лівиці» відбулися у селах Поляна, Пикуловичі, Грибовичі, Підберізці. Дня 4 січня 1928 р. відбулася передвиборча нарада створеного повітового сель-робу на чолі з К. Вальницьким, О. Мицькою, Іваном Парубчаком, І. Козаком, Т. Муравським, О. Василенком. Збори пройшли під гаслом «за єдність селянсько-робітничого клясу проти ундо-фашизму та радикальної соціалістичної угоди»²⁶⁶. Протягом січня 1928 р. місцеві комітети Сель-Робу були створені у Новому та Старому Яричеві де головами організації обрано

²⁶² Там само.

²⁶³ Там само, арк. 78.

²⁶⁴ Там само, спр. 480, арк. 74.

²⁶⁵ Statystyka Polski. Statystyka wyborow do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 4 i 11 marca 1928 roku, (Warszawa, 1930, T. 10), 82.

²⁶⁶ «На виборчому фронті», *Сель-Роб*, 22 січня 1928.

відповідно В. Крупника та Л. Ковалю²⁶⁷. Зі списку № 19 кандидатом на посла до парламенту висунуто І. Парубчака²⁶⁸.

Виходячи з риторики комуністів з Сель-Робу зрозуміло, хто був їх основним конкурентом на селі. Під час зборів у повіті часто доходило до прямих зіткнень між прихильниками українських національних партій та сельробівцями-комуністами. Перевага у таких сутичках, зазвичай, була на стороні перших. Це визнавали і самі представники Сель-Робу. Так, у звіті про передвиборчі збори у селі Підберізці 15 січня 1928 р., газета «Сель-Роб» зазначала розгром віча сельробівців «попівськими фашистами» – місцевим греко-католицьким священником та головою читальні «Просвіти» Дмитром Хом'яком – прихильниками УНДО²⁶⁹.

На березневих парламентських виборах 1928 р. представники Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання Сельроб № 8 набрали 451 голос виборців. Представники Сел-Роб «Лівиці» – 2604 голоса, у порівнянні з 16.824 голосів поданих за УНДО²⁷⁰.

Подальша діяльність комуністів свідчила про падіння їхніх впливів у Львівському повіті. Так, уже на осінніх парламентських виборах 1930 р. об'єднаний Сель-Роб «Єдність» спромігся набрати у повіті 697 голосів проти 18.433 голосі того ж таки УНДО²⁷¹.

Діяльність представників Сель-Роб «Єдність» була позначена активною боротьбою за поширення своїх впливів на українські організації «органічного сектору», зокрема на теренах «Просвіти», «Рідної Школи», «Сільського Господаря», тощо. У наслідок цього зазначені товариства ставали ареною боротьби українських політичних партій, що мало негативні наслідки для українського національного руху загалом²⁷². Однак спроби партії утвердитися у цих установах не мали жодних успіхів. В цих організаціях також безапеляційно домінували ундовці.

Політична платформа Сель-Роб «Єдність» повністю стояла на засадах реорганізованої на той час КПЗУ і КП(б)У. Подальший розвиток ситуації в Радянській Україні, пов'язаний з колективізацією, гучними політичними процесами проти діячів «українізації» спричинив різке падіння впливів комуністів, а їхня радикальна постава щодо польської влади спричинилася і до заборони у вересні 1932 р. Сель-Робу та його однойменного друкованого органу.

²⁶⁷ «На виборчому фронті», *Сель-Роб*, 5 лютого 1928.

²⁶⁸ Там само.

²⁶⁹ «На виборчому фронті», *Сель-Роб*, 22 січня 1928.

²⁷⁰ Statystyka Polski. Statystyka wyborow do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 4 i 11 marca 1928 roku, (Warszawa, 1930, T. 10), 82.

²⁷¹ Statystyka Polski. Statystyka wyborow do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 16 i 23 marca 1930 roku, (Warszawa, 1935), 78.

²⁷² Лев Калиняк, «УНДО і ОУН – боротьба за політичні впливи у “Просвіті”», *Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Вип. 19: «Просвіта» – оберіг незалежності і соборності України, (Львів, 2010), 86.

**ВІДЗНАЧЕННЯ 150-ЛІТТЯ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ США В
ГАЛИЧИНІ: ЛИСТ ПЕДАГОГІВ І УЧНІВ НЕМИРІВСЬКОЇ НАРОДНОЇ
ШКОЛИ 1926 р.**

Тринадцять штатів східного узбережжя Америки проголосили незалежність від Британської імперії й перестали бути її колоніями 4 липня 1776 р. Відтоді річницю проголошення Декларації незалежності США відзначають не лише у вказаній державі, але й в інших країнах. Через відзначення 150-ліття вказаної події у Східній Галичині та, загалом у Польщі, започатковано підписання святкових вітань керівництву та народу Сполучених Штатів Америки. Збереглося святочне вітання від педагогів та учнів Немирівської народної школи на Львівщині (повіт Рава-Руська), яке підписане 1926 р. на великому кольоровому бланку представниками різних національностей – поляками, українцями, євреями.

Серед підписантів вітання був директор школи Антоній Пудер, німець із Судетів, вчитель німецької мови, якого з пошаною згадують випускники школи. На документі стоїть підпис опікуна школи священника Римо-Католицької Церкви Адама Петиняка, який намагався згладжувати міжетнічні негаразди й виступи проти «пацифікації» в Немирові та околицях. За його заступництва в період польсько-української війни 1918–1919 рр. звільнено з полону окремих стрільців Галицької армії. Серед підписантів зазначено й пароха Греко-Католицької Церкви отця Михайла, якого із дружиною в радянський час було репресовано. Після сибірського заслання з надірваним здоров'ям він повернувся до с. Шкло, де й помер (чин похорону провадив о. Роман Трешневський, парох Немирова).

Під документом стоять також підписи вчителів: Марії Трешневської, дружини місцевого пароха, педагога початкових класів, співів, німецької мови; пані Павлікової, дружини лікаря Немирівського санаторію Василя Павлюка, яка в 1944 р. виїхала до Польщі; пані Лозинської, вчительки географії, громадської активістки та ін. Після них підписували учні: першого класу – 19 дітей; третього класу – 43 дітей; четвертого класу – 53 дітей; п'ятого класу – 46 дітей; шостого класу – 13 дітей; сьомого класу – 21 дитина. За демографічною ознакою підписи поставили: 58 українських дітей (із родин Галіян, Смокорівських, Писарівських, Осмаків, Харкевичів, Доскачів, Бродяків та ін.), 35 польських дітей (з родин Скальських, Добровольських, Лівандовських, Солінських, Вільчинських та ін.); 94 єврейських дітей (у той час їх називали гебреями, родини Анкерів, Фарберів, Флігерів, Маєрів, Шалі, Баумалів та ін.). До подібних листів могли спонукати не лише урядовці Польщі, але й представники родин, які після заробітків поверталися із США до рідних теренів, вкладаючи зароблені кошти в побудову будинків та купівлю землі.

Сподіваємося, що напередодні відзначення 250-х роковин проголошення незалежності США педагоги та учні Немирівської середньої школи знову надішлють подячного листа керівництву і народу цієї країни, на цей раз за активну підтримку незалежної України в боротьбі проти сучасної збройної агресії Росії.

Ірина Омелюх

аспірантка

кафедри історії Центральної та Східної Європи

Львівського національного університету імені Івана Франка

ЖІНОЧА МОДА ЛЬВОВА 1950–1960-Х РОКІВ

Мода як явище завжди віддзеркалює дух часу, спосіб мислення людей певної культури, відображає політичний, економічний та соціокультурний контекст епохи. Специфіка радянської моди зумовлювалася характером державної ідеології та значною мірою залежала від можливостей економіки. Не заперечуючи в цілому моду як феномен, офіційна пропаганда тривалий час критикувала окремі її елементи за «буржуазність», «примхливість», «мінливість»²⁷³, а слідування ним в уявленнях радянських ідеологів вказувало на несерйозність, вузькість поглядів, свідчило про міщанський світогляд, вульгарність та поганий смак²⁷⁴. Ідеал жіночої краси в радянському культурному дискурсі диктувався таким собі гігієнічним підходом, що передбачав закріплення «природної краси», позбавленої будь-яких «пережитків» – вважалося, що здорове тіло не потребує спеціальних доповнень чи прикрас²⁷⁵.

У другій половині ХХ століття тема моди в СРСР актуалізувалася. Певне зростання доходів і потреб людей, їхнього культурно-освітнього рівня сприяли зацікавленості зарубіжною культурою, якісним і модним одягом²⁷⁶. Однак все ж для переважної більшості радянських громадян мода обумовлювалася способом їхнього життя, тож одяг мав бути скромним, простим і доцільним. Через недостатнє фінансування текстильної та швейної промисловості, централізоване управління нею, продукція, що випускалася, здебільшого була досить одноманітною, пошитою переважно з дешевих та неякісних тканин, невиразної колористики²⁷⁷.

Простота, зручність, практичність та функціональність стали головними характеристиками радянської моди, офіційна концепція якої оформилася у 1950–1960-х роках – на противагу західній, буржуазній. Мода в СРСР мала демонструвати переваги соціалізму й радянського способу життя²⁷⁸. Одночасно в публічному дискурсі конструювалася концепція «гарного смаку», який мали виховувати в собі жінки та чоловіки²⁷⁹. Поняття доброго смаку та культури одягу виховувалося на вмінні доцільно одягнутися та правильно поєднати компоненти костюма²⁸⁰. Для популяризації таких

²⁷³ Т. Костыгова, «Прогнозы моды», *Работница* 1 (1979): 30.

²⁷⁴ Лев Кассиль, «Девушка со вкусом», *Работница* 4 (1958): 27.

²⁷⁵ Gradska, *Soviet People with Female Bodies: Performing Beauty and Maternity in Soviet Russia in the mid 1930–1960s*, 115–116.

²⁷⁶ Ольга Корнієнко, «Феномен моди: державна політика та повсякденне життя в Українській РСР (1956–1985 рр.)», Канд. дис., (Інститут історії України НАН України, 2020), 129–130; Зеновія Тканко, «Мінімалізм і геометрія форм одягу в моді України 1960-х років», *Вісник Львівської національної академії мистецтв* 22 (2011): 285.

²⁷⁷ Зеновія Тканко, «Мінімалізм і геометрія форм одягу в моді України 1960-х років», *ВІСНИК Львівської національної академії мистецтв* 22 (2011): 285.

²⁷⁸ Ольга Корнієнко, «Феномен моди: державна політика та повсякденне життя в Українській РСР (1956–1985 рр.)», 129–130.

²⁷⁹ Там само, 79–80.

²⁸⁰ Зеновія Тканко, «Мінімалізм і геометрія форм одягу в моді України 1960-х років», *ВІСНИК Львівської національної академії мистецтв* 22 (2011): 285.

ідей при будинках моделей одягу існували спеціальні відділи пропаганди моди і культури одягу²⁸¹, а у Львові на початку 1960-х років навіть існувала спеціальна організація – Інститут хорошого смаку²⁸².

Головним транслятором радянської моди стали будинки моделей одягу – державні інституції, що займалися проектуванням і розробкою одягу. Ці інституції ділилися на швацькі (будинки моделей одягу) та профільні (будинки моделей взуття, трикотажних, шкіргалантерейних виробів, спецодягу). Будинки моделей поступово виникали у столицях і великих містах СРСР. У 1950–1960-х роках в СРСР функціонувало 16 республіканських і обласних будинків моделей одягу, більшість з яких було сконцентровано в РРФСР та УРСР. Їхнім методичним центром був Загальносоюзний будинок моделей одягу у Москві²⁸³.

Як в одному з найбільших в СРСР центрів розвитку та пропагування моди, в УРСР існувало шість великих будинків моделей одягу (швацьких), що виникли в найбільших містах. Першим будинком моделей одягу став Київський (КБМО), що відкрився в листопаді 1944 р. У травні 1954 р. відкрився Львівський (ЛБМО), а в 1958–1960 роках виникли Харківський, Одеський, Донецький та Дніпропетровський будинки моделей одягу²⁸⁴. Будинки моделей одягу мали свою спеціалізацію за асортиментом продукції: наприклад, легка жіноча сукня (Харківський), одяг для відпочинку (Одеський), діловий одяг (Донецький), дитячий та підлітковий одяг (Дніпропетровський). Лише Київський та Львівський будинки моделей одягу розробляли весь асортимент та були провідними моделювальними центрами в радянській Україні²⁸⁵.

Упродовж усього радянського періоду Львів залишався потужним осередком моделювання. Традиції народної культури, високий рівень професійного кравецького, шевського, ювелірного ремесел, художньо-промислові школи, культурний обмін з країнами Заходу завдяки вигідному географічному розташуванню, дозволили місту претендувати на власну школу моди²⁸⁶. У 1959 році у Львівському інституті прикладного та декоративного мистецтва, створеного на базі заснованої у 1876 році художньо-промислової школи, була відкрита окрема кафедра моделювання костюма. Львівська кафедра моделювання костюма була єдиною в Україні вищою школою, що готувала художників-модельєрів аж до 1987 року, коли спеціальність моделювання з'явилася у Київській академії легкої промисловості²⁸⁷.

У 1950–1960-х роках художники-модельєри Львівського будинку моделей одягу пропонували жінкам моделі суконь різноманітних силуетів: приталені, з широкою спідницею, рівного крою, відрізані і невідрізані по талії²⁸⁸. Створювали також моделі

²⁸¹ Корнієнко, «Феномен моди: державна політика та повсякденне життя в Українській РСР (1956–1985 рр.)», 136.

²⁸² Там само, 85.

²⁸³ Там само, 91–92.

²⁸⁴ Там само, 95.

²⁸⁵ Корнієнко, «Феномен моди: державна політика та повсякденне життя в Українській РСР (1956–1985 рр.)», 95.

²⁸⁶ Ольга Тканко, «Львівська школа моделювання костюма: традиції, здобутки, проблеми», *Вісник ХДАДМ* 8 (2007): 129.

²⁸⁷ Там само.

²⁸⁸ Моделі №2014, 1987, 1408, рис. 1, 2, 5, автор Т. Дероган, *Моди Осінь-зима 1958–59 рр. 1* (1958): 6–7; Моделі №1130, рис. 3, автор Т. Лаврова, *Моди Осінь-зима 1958–59 рр. 1* (1958): 6; Модель №1846, рис. 4, автор Л. Казімірська, *Моди Осінь-зима 1958–59 рр. 1* (1958): 7; Модель №1860, рис. 6, автор Н. Станецька, *Моди Осінь-зима 1958–59 рр. 1* (1958): 7; Модель №2450, рис. 1, автор М. Панова *Моди 1959 р. Сезон*

ділових суконь, костюмів, сарафанів та комбінезонів для роботи²⁸⁹, зимових, осінніх, демісезонних пальт – прямої форми, приталених, звужених до низу, з великими комірами²⁹⁰, домашнього одягу – суконь, суконь-халатів тощо²⁹¹. Моделі одягу, представлені художниками ЛБМО, відрізнялися модними, але м'якими лініями, лаконічністю та практичністю, з врахуванням цільового призначення кожної речі²⁹² – тобто відповідністю концепції радянської моди. На сторінках журналів мод ЛБМО були представлені й різноманітні доповнення жіночих костюмів – капелюшки, сумки, рукавички, туфлі²⁹³, і водночас завжди наголошувалося на потребі враховувати доцільність будь-яких аксесуарів, щоб не перевантажувати одяг зайвими деталями, які за своїми лініями та формою мали відповідати загальному силуету ансамблю²⁹⁴.

Моделювання одягу відповідно до концепції радянської моди передбачало створення зразків одягу без «сліпого» копіювання західних. Художники ЛБМО у 1950–1960-х роках активно розробляли фольклорну тему – їздили в експедиції у карпатські села, збирали матеріал, вивчаючи вишивку, тканини, прикраси, співпрацювали з працівниками Львівського музею українського мистецтва, Музею етнографії та художніх промислів, мистецтвознавцями Будинку народної творчості, народними майстрами Косова²⁹⁵. Зразки жіночого одягу з елементами народного костюма яскраво простежуються в журналі «Моди» Львівського будинку моделей одягу. Це моделі авторства М. Балли, Т. Дероган, Л. Казімірської: сукні з бавовняної, лляної чи іншої тканини з поясами й гудзиками, оздобленими гуцульською крайкою чи вишивкою за народними мотивами²⁹⁶; ансамблі зі спідницями з шерстяного чи іншого матеріалу, тканого за мотивами гуцульських запасок²⁹⁷.

Експлуатуючи українську тему в одязі, художники ЛБМО водночас не відходили від актуальних модних трендів. 1950-ті роки у світовій моді позначилися превалюванням силуетів, форм та кроїв у стилі класичного жіночого образу – «н'ю лук». Створюючи

1959–60 pp. 2 (1959): 4; Моделі №1685, 1864, 1596, 1676, рис. 2, 4, 5, 6, автор Л. Казімірська *Моди 1959 р.* Сезон 1959–60 pp. 2 (1959): 4–5;

²⁸⁹ Моделі №1641, 1985, 1713–1713а, рис. 1, 2, 4, автор Т. Дероган, *Моди Осінь-зима 1958–59 pp.* 1 (1958): 10–11; Моделі №1463, 1884, 1503–1503а, рис. 3, 5, 6, автор Л. Казімірська, *Моди Осінь-зима 1958–59 pp.* 1 (1958): 10–11; Моделі №2469, 2449, рис. 1, 5, автор М. Панова *Моди 1959 р.* (сезон 1959–60 pp.) 2 (1959): 6–7; Моделі 2308, 2354, рис. 7, 8, автор Т. Дероган *Моди 1959 р.* (сезон 1959–60 pp.) 2 (1959): 7; Модель 2396, рис. 6, автор А. Пиріжок, *Моди 1959 р.* (сезон 1959–60 pp.) 2 (1959): 7.

²⁹⁰ Моделі № 1692, 1876, 1789, 1925, рис. 1–4, автор М. Вайсберг *Моди Осінь-зима 1958–59 pp.* 1 (1958): 18–19; Моделі №1771, 1040, 959, рис. 5–7, автор Н. Лешкова *Моди Осінь-зима 1958–59 pp.* 1 (1958): 18–19; Моделі №1820, 1691, 2008, 1767, рис. 1, 4–6, автор М. Вайсберг *Моди Осінь-зима 1958–59 pp.* 1 (1958): 20–21; Модель №1733, рис. 2, автор Л. Казімірська *Моди Осінь-зима 1958–59 pp.* 1 (1958): 20; Модель №1668, рис. 3, автор Н. Лешкова *Моди Осінь-зима 1958–59 pp.* 1 (1958): 20.

²⁹¹ Моделі №1114, 1526 рис. 1, 5, автор Л. Казімірська *Моди Осінь-зима 1958–59 pp.* 1 (1958): 15–16; Моделі №1273, 1127, рис. 2, 4, автор Т. Лаврова *Моди Осінь-зима 1958–59 pp.* 1 (1958): 15–16; Модель №1915, рис. 3, автор Т. Дероган *Моди Осінь-зима 1958–59 pp.* 1 (1958): 16.

²⁹² Н. Патюліна, [Без назви], *Моди 1959 р.* Сезон 1959–60 pp. 2 (1959): 1.

²⁹³ Моделі №III-7, III-8, рис. 5, 6, автор М. Ляпис *Моди Осінь-зима 1958–59 pp.* 1 (1958): 26; [Номер моделі не вказаний], рис. 7, [автор моделі не вказаний], *Моди 1959 р.* Сезон 1959–60 pp. 2 (1959): 26; [Номер моделі не вказаний], рис. 8, автор Ю. Марценков, *Моди 1959 р.* Сезон 1959–60 pp. 2 (1959): 26; [Номер моделі не вказаний], рис. 9, автор Ю. Марценков, *Моди 1959 р.* Сезон 1959–60 pp. 2 (1959): 26; [Номер моделі не вказаний], рис. 10, автор Я. Тижай, *Моди 1959 р.* Сезон 1959–60 pp. 2 (1959): 26;

²⁹⁴ В. Шелест, [Без назви], *Моди Осінь-зима 1958–59 pp.* 1 (1958): 1.

²⁹⁵ Корнієнко, «Феномен моди: державна політика та повсякденне життя в Українській РСР (1956–1985 pp.)», 100.

²⁹⁶ Модель № 2114, автор Л. Казімірська, *Моди 1959 р.* Сезон 1959–60 pp. 2 (1959): 18; Модель №2353, автор Л. Казімірська, *Моди 1959 р.* (сезон 1959–60 pp.) 2 (1959): 2.

²⁹⁷ Модель №1783, рис. 4, автор Т. Дероган, *Моди Осінь-зима 1958–59 pp.* 1 (1958): 28–29; [Номер моделі не вказаний], рис. 5, автор М. Бала, *Моди (Осінь-зима 1958–59 pp.)* 1 (1958): 28–29.

зразки костюмів, львівські художники першими почали експериментувати зі синтезом елементів традиційного українського крою з модним образом²⁹⁸. Одним з найбільш популярних тоді силуетів був так званий «віночок квітки» з тонкою талією і пишною спідницею – так виникли елегантні орнаментальні спідниці, схожі на українські літники та андараки²⁹⁹. На сторінках журналів бачимо такі моделі суконь за ескізами М. Балли й Л. Скремети – з бавовняної та лляної тканини, оздоблені вишивкою та гуцульською крайкою на пишних спідницях³⁰⁰.

Художники ЛБМО пропонували також моделі спортивних та пляжних ансамблів з фольклорними мотивами. Наприклад, моделі за ескізами Т. Дероган, М. Бали, Л. Скремети, А. Цапко: ансамбль для гри в теніс з тканим жакетом, зимові спортивні й лижні ансамблі з шерстяною курткою з капюшоном і рукавичками, прикрашеними вишивкою й китицями³⁰¹; купальники з лляної або легкої шерстяної тканини, оздоблені народною вишивкою або гуцульською крайкою. В ансамблі могли входити аксесуари, наприклад, сумки, оздоблені гуцульською крайкою³⁰². На обкладинці першого номеру журналу мод ЛБМО також бачимо модель жіночого шерстяного ансамблю «для позаміських прогулянок» за ескізом Л. Скремети: светр, штани, жилет і сумка, виконаний за мотивами гуцульського народного одягу³⁰³.

Отже, львівська жіноча мода 1950–1960-х років, розвиваючись цілком в дусі радянського розуміння стилю і краси, орієнтованого на лаконічність, доцільність й функціональність, не відмежовувалися водночас від світових модних тенденцій. Львів був одним з двох в радянській Україні центрів високопрофесійного виготовлення моделей одягу, а пропоновані його художниками-модельєрами зразки поєднували в собі актуальні модні тренди, елементи національного костюма, але при цьому не виходили за межі сформованої у ті роки концепції радянської моди.

²⁹⁸ Галина Кокоріна, «Мода 1940–1990: український літопис», *Вісник ХДАДМ* 5 (2017): 77-78; Галина Кокоріна, «Актуальна мода 1950-х: український нью-лук», *Ukrainian Institute of Fashion History*, <https://medium.com/@UIFH.official/актуальна-мода-1950-х-український-нью-лук-f2e5689d5e7d/>.

²⁹⁹ Там само.

³⁰⁰ [Номер моделі не вказаний], рис. 2, автор М. Балла, *Моди 1959 р.* Сезон 1959–60 рр. 2 (1959): 18; Модель №1743, рис. 4, автор Л. Скремета *Моди 1959 р.* Сезон 1959–60 рр. 2 (1959): 19.

³⁰¹ Модель №1712, рис. 6, автор Т. Дероган *Моди 1959 р.* Сезон 1959–60 рр. 2 (1959): 19; [Номер моделі не вказаний], рис. 4, автор Л. Скремета, *Моди Осінь-зима 1958–59 рр.* 1 (1958): 24–25; Модель № 1974, рис. 5, автор А. Цапко, *Моди Осінь-зима 1958–59 рр.* 1 (1958): 24–25.

³⁰² Модель №1743, рис. 4, автор Л. Скремета *Моди 1959 р.* Сезон 1959–60 рр. 2 (1959): 19; Модель №2517, рис. 5, автор М. Балла *Моди 1959 р.* Сезон 1959–60 рр. 2 (1959): 19.

³⁰³ Модель №1741, автор Л. Скремета, *Моди Осінь-зима 1958–59 рр.* 1 (1958): 1.

Василь Чура

д-р іст. наук, професор

кафедри історичного краєзнавства

Львівського національного університету імені Івана Франка

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ НА ПОЧАТКУ 90-Х РР. ХХ СТ. У ВІДОБРАЖЕННІ РАЙОННОЇ, ВИРОБНИЧОЇ І НАЦІОНАЛЬНОЇ ПЕРІОДИКИ

На тлі союзних, республіканських та обласних періодичних видань районна преса семи західних областей УРСР зразка 1990–1991 рр. виокремлювалася правдивістю і детальністю висвітлювання локальних соціально-економічних процесів, що розгоралися в регіонах. Зокрема у Волинській області, яка посідала друге місце після Львівщини за обсягами виробничого потенціалу.

Місцеву періодику наповнювали колишні партійні «районки», які у цей час активно переходили у руки рад народних депутатів. До них додавалися газети чисельних виробничих об'єднань, що також стрімко демократизувалися. Закривали коло локальних періодичних видань газети новопосталих антикомуністичних організацій, які перестали бути нелегальними.

У першій половині 1990 р., коли російська комуністична влада зазнала краху на західноукраїнських землях, компартійна преса ще продовжувала інерційно висвітлювати соціально-економічні «успіхи» перебудови. Проте, швидкі декомунізаційні процеси й стрімке падіння добробуту жителів краю перенаправили її у бік реального висвітлення подій. Напочатку року газета «Ленінським шляхом» – представник комуністів Ківерцівського району, запропонувала читачам статтю «Працювати стало важче». Це інтерв'ю із секретарем парторганізації механічного заводу В. Слабовичем. Він відверто говорив про те, що багато у чому економічні негаразди залежали від втручання некомпетентних партійних керівників у виробничий процес³⁰⁴.

«Слово правди» – районна газета Володимир-Волинського міського партійного комітету у публікації «Торгівля і дефіцит» наводила приклади хронічної нестачі усіх продуктів харчування: м'яса, масла, сиру, молока, риби, ковбаси, консервів, кондитерських виробів, круп, олії та багатьох інших, яка приводила до спекуляцій і живила тіньову економіку³⁰⁵. «Як вийти з застою?» – запитували робітники на шпальтах загаданого видання у голови колгоспу «Зоря» В. Обари. Адже господарство не продало державі 40,2 т. молока, а виробництво м'яса сильно залишало бажати кращого³⁰⁶.

Стіннівка Луцького шовкового об'єднання «За комуністичну працю», згодом перейменована у «Наше слово», здійснила аналіз річної діяльності підприємства в умовах госпрозрахунку. Інтерв'ю із генеральним директором М. Землянником виявило, що контрольовані КППС нові форми господарювання гальмували ринкові відносини та

³⁰⁴ Н. Юшковець, «Працювати стало важче». *Ленінським шляхом*. 1990, грудня 12.

³⁰⁵ Л. Федюк, 1990. «Торгівля і дефіцит». *Слово правди*. 1990, січня 27.

³⁰⁶ А. Солодуха, «Як вийти з застою». *Слово правди*. 1990, січня 30.

спиняли впровадження науково-технічного прогресу у виробничий процес³⁰⁷. Схожий лейтмотив ілюстрували публікації газети «Машинобудівник» – багатотиражки Нововолинського виробничого об'єднання «Оснастка». Заступник директора з економічних питань Г. Тивонюк бачила вихід із скрутного матеріального становища у розширенні оренди, тобто застосуванні елементів приватної власності без втручання громіздкої компартійної системи. Показовим було те, що у трудовому колективі цікавилися можливістю участі у господарській діяльності підприємства на приватних засадах³⁰⁸.

Безкомпромисність щодо компартійних економічних новацій демонстрували періодичні видання національних спілок. Чільною серед них була газета «Криця» – орган Ковельської організації Української республіканської партії. Її статті вирізнялися гострокритичним ставленням до комуністичної влади, а відтак до результатів її господарювання. У схваленій на мітингу 7 листопада 1990 р. резолюції мешканців Ковеля йшлося про те, що сімдесятирічне панування КППС довело до руїни народне господарство України³⁰⁹. Характеризуючи наслідки компартійної монополії очільник УРП С. Хмара на сторінках зазначеного видання характеризував соціально-економічну ситуацію в УРСР як глибоку кризу³¹⁰.

Її розгортання у 1991 р. добре ілюструвала газета Ковельського райкому «Прапор Леніна». Вона помістила добірку інтерв'ю господарських керівників району. Директор деревообробного комбінату В. Трач, головний зоотехнік колгоспу «Волинь» В. Дерев'янчук, голова правління Дубнівського споживчого товариства Г. Цибуковська в один голос заявляли про тотальність економічної стагнації. За їх словами третина працівників не мала роботи через відсутність сировини і техніки й вимушено перебувала у неоплачуваних відпустках³¹¹. Головного винуватця кризи виокремлювала партторг Голобського консервного заводу О. Метілка. З її слів трудовий колектив підприємства не вірив щедрим обіцянкам партійних керівників як було раніше³¹².

Результати такої зневіри ілюстрували чисельні подальші публікації ковельської газети «Прапор Леніна», що стала громадсько-політичним виданням «Вісті Ковельщини». Назви статей говорили самі за себе: «Чому виселили партком?», «За межі підприємства», «Страйком вирішив», «Чи виганяли з депо комуністів?». Остання публікація оприлюднила результати конференції трудового колективу Ковельського локомотивного депо. Члени КППС голова профкому М. Дубнік та майстер Ф. Глушинець погоджувалися з тим, що комуністи опинилися в програті тому, що виявили виробничу безгосподарність і спричинили економічний хаос. Резолюцію конференції оголосив голова ради трудового колективу Б. Бачук. Він зазначав, що наслідками недолугої економічної політики КППС стала цілковита втрата підтримки тих, хто вважався політичним осердям партії³¹³.

«Тепер вашу газету не купуватимемо» – так оприлюднила думку читачів газета «Радянське Полісся» – представник комуністів Камінь-Каширського району. Вказану мотивацію уможлилювали чисельні звинувачення рядових партійців у бік районної

³⁰⁷ Я. Кузів, «На господарському розрахунку». *За комуністичну працю*. 1990, січня 24.

³⁰⁸ В. Чайковський, «Переваги оренди очевидні». *Машинобудівник*. 1990, січня 26.

³⁰⁹ *Криця*. 1990, грудень.

³¹⁰ С. Хмара, «Про політичну ситуацію в Україні». *Криця*. 1990, грудень.

³¹¹ Т. Сачук, В. Ковальчук, «Як почали рік?». *Прапор Леніна*. 1991, січня 8.

³¹² С. Скоклюк, «Повірили б люди...». *Прапор Леніна*. 1991, січня 10.

³¹³ С. Малянчук, 1991. «Чи виганяли з депо комуністів?». *Прапор Леніна*. Травня 30.

партноменклатури щодо швидкого зниження виробничого потенціалу регіону³¹⁴. Його падіння ілюстрували цифри подані у статті «Стабілізації не передбачається». За матеріалами відділу статистики видатки району у першому півріччі 1991 р. домінували над прибутками на 200 тис. крб. Обсяг промислового виробництва скоротився на 8,7%. Ключові районні підприємства – Хлібозавод, Маслозавод, Льонозавод та М'ясокомбінат виробили продукції на суму лише 4,5 млн. крб. Як результат, покупці не отримали 31 т. масла, 21 т. ковбаси, 27 т. сиру, а 50 % росту товарообігу було досягнуто за рахунок збільшення роздрібних цін³¹⁵.

На шпальтах газети Луцької міської ради «Народна трибуна» жителька села Фаринки Камінь-Каширського району Н. Лесик вимагала від комуністів повернути реквізоване у 1945 р. майно і виплатити компенсацію за п'ять років заслання до Сибіру³¹⁶. У тому ж виданні директор АТП № 0261 Я. Мураль радив читачам не вірити компартійним обіцянкам про світле майбутнє та у силовий спосіб відібрати у комуністів владу, так само як вони відібрали землю у його батьків у 1944 р.³¹⁷.

Мертвонародженою дитиною КПРС та безплідним совком називала комуністичний господарський лад газета УРП «Народна справа». Вона закликала кандидата на посаду Президента України В. Чорновола у першу чергу закласти фундамент суверенної економіки, департизувати підприємства, роздержавити фабрики та заводи, ввести національну грошову одиницю, відкрити можливості для максимальної реалізації творчого потенціалу людини³¹⁸. Видання ковельської філії УРП газета «Криця» закликала відмовитися від марксистсько-ленінських стандартів у побудові української економіки. Вона повідомляла, що 5 червня 1991 р. на заводі «Ковельсьільмаш» відбулося опитування щодо доцільності перебування на підприємстві партійного комітету. «Переважною більшістю голосів КПРС і ВЛКСМ – за ворота!», – резюмувало зазначене видання результати опитування³¹⁹.

Доведеним до зубожіння мешканцям Волинської області низку статей присвятила газета «Спільна справа» – видання Луцького науково-виробничого об'єднання «Електротермометрія». За підрахунками її кореспондента В. Бесараба у 1991 р. на 281 крб. заробітної плати можна було лише прохарчуватися, а про оплату комунальних послуг, придбання одягу і взуття та заощадження – забути³²⁰. За таких обставин періодичне видання найбільшого волинського підприємства – Луцького автомобільного заводу газета «Вісті автозаводу» опублікувала передовицю із показовою назвою «Спочатку – суверенність. А далі буде видно...». У ній йшлося про те, що економічна самостійність неможлива без політичної незалежності, а відтак – ключовим пріоритетом національно-демократичного руху є боротьба за проголошення державності України³²¹.

Отже, показовими ілюстраторами локальних соціально-економічних процесів, що розгорталися у західноукраїнському соціумі у період згорання «перебудови» були районні періодичні видання. У 1990–1991 рр. локальна періодика Волинської області проходила стадію декомунізації редакційних колективів, а відтак розпочинала правдиве відображення історичних реалій. Як наслідок, вона доводила, що громадськість виразно

³¹⁴ Радянське Полісся. 1991. Лютого 21.

³¹⁵ Радянське Полісся. 1991. Серпня 28.

³¹⁶ Н. Лесик, 1991. «Віддайте пограбоване». *Народна трибуна*. Лютого 9.

³¹⁷ М. Світликівський, Я. Мураль, 1991. «Демократія врятує діло». Лютого 9.

³¹⁸ *Народна справа*. 1991. Жовтня 22.

³¹⁹ *Криця*. 1991. Червень.

³²⁰ В. Бесараб, 1991. «Ринок». *Спільна справа*. квітня 12.

³²¹ *Вісті автозаводу*. 1991. Липня 4.

усвідомлювала у який спосіб комуністична безгосподарність заподіяла скрутне матеріальне становище жителів краю, що було надійним підґрунтям краху проросійської компартійної влади в регіоні.

Олександра Несп'як

Канд.іст. наук, наукова співробітниця

Національного музею меморіалу жертв окупаційних режимів

«Тюрма на Лонцького»

СИЛОВІ СТРУКТУРИ ЛЬВОВА У ВИБОРАХ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР 1989 Р.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. особно правляча проросійська КППС ще зберігала значний вплив у політичному житті Львова. Не в останню чергу за підтримки підпорядкованих їй на партійному рівні силових структур. Проте, навіть фрагментарна реалізація демократичних нововведень «перебудови» стрімко активізувала діяльність українських патріотичних спілок міста, які спочатку стали центрами альтернативних політичних дискусій, а згодом швидко переросли у національні політичні партії. Вони могли скласти альтернативу КППС у виборах до Верховної ради СРСР 1989 р., що за вказівкою обкому викликало посилену протидію міських силових структур.

На це вказував таємний документ інформаційно-аналітичного відділу УКДБ у Львівській області «Пропозиції напрацьовані під час аналізу оперативної інформації» датований 1988 р. Він свідчив, що відділ пропонував запросити відомих юристів, істориків та економістів для аналізу статутних документів УГС, НРУ, ТУМ й Товариства Лева. Результатом роботи відділу стало напрацювання комплексу зразків дискредитації лідерів національних спілок та програмних документів товариств із акцентуванням на їх паразитуванні на тлі демократичних ініціатив «перебудови»³²².

Було наголошено на важливості посилення роботи п'ятого відділу КДБ, що курував ідеологічні питання. Зазначалось, що боротьба із ідеологічними диверсіями розгорталась повільно, а відтак – незадовільно³²³. Інформаційно-аналітичний відділ УКДБ попереджав про зростання кількості екстремістських дій з боку антирадянських націоналістичних елементів. Працівники відділу рекомендували переглянути картотеки персональних справ і створити окремий список недавно звільнених із місць позбавлень волі найбільш активних осіб. А також тих, які в минулому значилися у слідчих справах й мали антикомуністичну позицію, але уникнули покарання.

Визнавалась доцільність встановлення оперативного стеження за місцям роботи чи проживання осіб які потрапили до вказаного переліку на предмет виявлення самвидаву, антирадянських листівок, національних прапорів й атрибутики та інших протиправних дій³²⁴. Особливо зауважувалось на потребі активізації роботи нештатної агентури. До цього процесу планувалось залучення довірених осіб, або таємних співробітників (сексотів) з числа партійних працівників та формування з них пропагандистських груп. З цією метою слід було виявляти та залучати політично нейтральних але авторитетних осіб, які мали необхідні навички та суспільний вплив³²⁵.

³²² Документ інформаційно-аналітичного відділення УКДБ по Львівській області (від 1988 р. без дати), ГДА СБУ, ф. 71, спр. 816, арк. 1.

³²³ Там само.

³²⁴ Там само.

³²⁵ Документ інформаційно-аналітичного відділення УКДБ по Львівській області (від 1988 р. без дати), ГДА СБУ, ф. 71, спр. 816, арк. 1.

КДБ зауважував що у зв'язку закриттям площі біля Львівського університету на ремонт, наступним місцем зібрань може стати площа перед музеєм релігії та атеїзму. Тому слід було провести роботу щодо виявлення серед мешканців навколишніх будинків, особливо серед агентури, осіб які могли б стати авторами скарг на дискомфорт, що спричиняли несанкціоновані зібрання³²⁶. Окрім того КДБ рекомендував широко практикувати судові позовні заяви комуністів на адресу керівників націоналістичних угруповань³²⁷.

Під час зібрань ради трудових колективів ВО «Сільмаш», де відбувалось голосування за Ростислава Братуня, секретар місцевого партійного комітету зачитував підготовані КДБ матеріали про його участь у віці 14 років у молодіжних підрозділах УПА і неіснуючу службу у нацистських органах влади. Цікаво, що після судового позову Братуня цей компромат таємниче зник³²⁸.

Коли організаційний комітет проведення виборів що складався із представників УГС, ТУМ і НРУ намагався узгодити проведення мітингу 12 березня 1989 р. біля Успенської церкви у Львові, радянські адміністративні структури відповіли відмовою. Не дивлячись на заборону о 12 годині на площу біля пам'ятника Івана Федорова почали сходитись учасники мітингу. Від львівської влади тут були присутні заступник голови міськвиконкому Іван Панцюк, заступник голови Ленінського райвиконкому Ігор Мазяр, секретар міськкому Адам Мартинюк, які закликали учасників розійтись. О 13 годині 30 хвилин міліцейські загони оточили демонстрантів й почали виштовхувати їх в напрямку порохової вежі й міського арсеналу.

Але мітинг усе ж відбувся. У ньому взяло участь 5 тисяч осіб, а міліція застосувала 1 830 службовців³²⁹. До адміністративної відповідальності було притягнуто 118 учасників. Народний суд Ленінського району засудив Богдана Гориня за статтею 185-1 КК УРСР на 15 днів арешту, які він провів у Пустомитівському районному відділі міліції. Коли учасник зібрання член УГС Іван Жулинчук оскаржив дії міліції, начальник УВС Львова відповів у листі від 20 березня квітня 1989 р., що заходи реалізовувались відповідно до затвердженого плану, який був погоджений із обкомом партії, виконкомом та прокурором Львова³³⁰.

Маючи на меті дослідження реакції львів'ян на події 12 березня 1989 р. КДБ ініціював роботу соціологічної служби, про яку згадував у мемуарах Богдан Горинь. Він говорив, що різними способами – підслуховуванням телефонних розмов, під виглядом невимушеної бесіди та внаслідок опитувань вона збирала відгуки львів'ян про мітинг 12 березня³³¹. Результатом цієї роботи стала довідка від 20 березня 1989 р «Про реакцію на несанкціонований мітинг 12 березня 1989 р.». У ній акцентувалось на тому, що більшість осіб російської національності, що були родом із східних областей України, засуджували учасників мітингу. Водночас значна кількість українців місцевого походження критикувала дії правоохоронних органів³³².

³²⁶ Там само, 2.

³²⁷ Там само, 2.

³²⁸ «І знову вибори» *Поступ*, Квітень №1, 1989.

³²⁹ Інформації, довідки, відомості міськкому та райкомів партії, ідеологічного відділу про мітинги і стан ідеології та політичної ситуації в м. Львові, *Державний архів Львівської області* (далі – ДАЛО), ф. 4, оп. 49, спр. 99, арк. 124.

³³⁰ Богдан Горинь, *Не тільки про себе*. (Київ: Пульсари, 2010), 335.

³³¹ Там само.

³³² Там само.

Завідувач державно-правовим відділом ЦК Компартії України Аркадій Чумак 31 квітня 1989 р. у секретній інформації про обстановку у Львові станом на 31 оправдовував силову реакцію міліції агресивною поведінкою учасників мітингу. Він констатував, що протестуючі закликали до насилля і погромів. У працівників міліції летіло каміння, пісок та металічні кульки. Тому згідно із рішеннями групи керівників міськвиконкому о 14 годині було прийнято рішення діяти силами органів внутрішніх справ³³³.

Як відомо, вибори відбувались у два етапи – 26 березня та 14 квітня 1989 р. Кандидатури першого секретаря обкому Якова Погребняка, ректора Львівського державного медичного інституту Михайла Павловського, директора Львівського автобусного заводу Олександр Маслака, генерального директора ВО «Кінескоп» Миколи Ващенко були забалотовані. Депутатами Верховної ради СРСР стали національні висуванці Ростислав Братунь, Іван Вакарчук, Юрій Сорочик та Роман Федорів³³⁴.

Силові структури швидко зрозуміли поразку й намагалися визначити її причини. 30 березня 1989 р. в інформаційному повідомленні УКДБ у Львівській області адресованому обкому КПУ зазначалося що лідери та прихильники Української гельсінської спілки та члени Товариства української мови і Товариства Лева й інших неформальних угруповань після проведення виборів опублікували бюлетень Львівської філії УГС з результатами виборів та інформацією щодо необрання кандидатів від радянсько-партійних органів. На думку КДБ однією із причин поразки було те, що прихильникам УГС вдалося отримати таємні документи обкому партії, що пояснювали партійним органам, як слід правильно організувати хід виборів.

За таких обставин КДБ рекомендував ретельніше підготуватися до наступних місцевих виборів, які були заплановані на 1990 р. У зв'язку з цим пропонувалося проведення комплексу заходів щодо поглиблення компрометації УГС, НРУ, ТУМ, Товариства Лева їх цілей та програм. До реалізаційного інструментарію належали оприлюднення карних статей, за якими національні лідери відбували покарання, тиск на них, їх рідних і близьких за місцем роботи і проживання, проникнення інформаторів у середовища керівних органів та створення там конфліктної атмосфери. Партійним агітаторами пропонувалось активізувати прорадянське населення Львова, започаткувати власний «мітинговий марафон», де системно виступати із критикою УГС, НРУ й ТУМ³³⁵.

Перший секретар обкому Яків Погребняк 10 квітня 1989 р. попереджував що наступні вибори будуть ще складнішими, позаяк не було жодного району у Львові, який би не зачепила хвиля екстремістських виступів. Значно активізувалась діяльність неформальних організацій. У цей процес втягувались робітництво, інтелігенція, студентська молодь та учні. Ускладнювалась релігійна обстановка³³⁶.

Тому 5 травня 1989 р. преса ознайомила громадян з указом президії Верховної ради СРСР «Про карну відповідальність за державні злочини». Він дозволяв позбавляти волі учасників антикомуністичного руху на термін від 3 до 7 років³³⁷. Генеральний прокурор УРСР П. Осипенко 24 липня звернувся до президії Верховної ради із проханням

³³³ Там само, 337.

³³⁴ Там само.

³³⁵ *ГДА СБУ*, ф. 71, оп. 16, спр. 833, арк. 326–328.

³³⁶ Стенограма наради з питань перебудови партійної роботи, *ДАЛО*, ф. 3, оп. 62, спр. 480, арк. 6.

³³⁷ Плани, заходи партійно-політичної роботи з питань впливу на обстановку в трудових і навчальних закладах, підготовки до Всесоюзного студентського форуму, інтернаціонального, військово-патріотичного виховання, обороно-масової роботи, підготовки виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад, здійснення програми дій по підсумках квітневого 1989 р. пленуму та ін., *ДАЛО*, ф. 3, оп. 62, спр. 524, арк. 9.

встановити відповідальність за використання незареєстрованої символіки³³⁸. Керуючись дозволом органи МВС та КДБ Львова у 1989 р. схопили 141 демонстранта та порушили 11 кримінальних справ, притягнули до відповідальності 12 осіб, оштрафували 38 осіб на суму 4 270 крб., піддали адміністративній відповідальності 21 особу, профілакували 70 осіб. Для знешкодження національних потягів львів'ян силові структури задіяли 37 857 працівників правоохоронних органів міста³³⁹.

Отже, представлена обкомом проросійська комуністична влада Львова виразно розуміла небезпеку, яку творили українські національні організації міста напередодні виборів до Верховної ради СРСР 1989 р. Тому у протидії визвольному руху вона широко використовувала силові структури – КДБ, міліцію, прокуратуру та суд. Серед інструментарію їх дії було фабрикування й розповсюдження компрометуючих матеріалів на лідерів національних спілок, вкорінення сексотів у керівні органи патріотичних товариств, заходи силової дії під час проведення протестних акцій, грошові штрафи, притягнення до адміністративної і карної відповідальності.

³³⁸ Листування з ЦК КПРС і ЦК КПУ з питань виборів народних депутатів СРСР, УРСР та місцевих Рад народних депутатів, оновлення діяльності піонерської організації, підготовки вчителів російської мови для Казахстану, політичної освіти населення, проведення масових заходів на території області, *ДАЛО*, ф. 3, оп. 62, спр. 521, арк. 54.

³³⁹ Листи, заяви і скарги членів КПРС, громадян у ЦК КПРС, ЦК Компартії України, обком партії про суспільно-політичну обстановку, проведення мітингів, прийняття статусу української мови, національної символіки, відгуки на доповіді партійних керівників та ін. і документи про їх розгляд. *ДАЛО*. ф. 3, оп. 62, спр. 558, арк. 37–39.

Ігор Підкова

доцент

кафедри новітньої історії України

імені Михайла Грушевського

Львівський національний університет імені Івана Франка

КАНДИДАТИ ВІД ГАЛИЧИНИ У ПРЕЗИДЕНТСЬКІЙ КАМПАНІЇ 1991 р.: ВІЗІЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Президентська кампанія 1991 р. в Україні стартувала 1 вересня 1991 р. Правом висунення претендентів у кандидати в президенти скористалися 12 політичних партій, громадських об'єднань і рухів, 97 трудових колективів. Водночас близько 100 громадян України подали заяви до Центрвиборчкому як самовисуванці³⁴⁰. Претендентами у кандидати у Президенти стали 16 народних депутатів України, 5 народних депутатів СРСР, 2 керівники Верховної Ради (Л. Кравчук і В. Гриньов). Серед усіх претендентів була тільки одна жінка³⁴¹. Всього було висунено 109 кандидатів на пост президента України³⁴².

Драматично відбувалося висунення кандидатів від демократичного табору. Із початком президентської кампанії троє претендентів на президентську посаду представляли області України, які історично входили до Галичини. До закінчення реєстрації Центрвиборчком вручив посвідчення кандидатів у Президенти, зокрема, В'ячеславу Чорноволу, Левку Лук'яненку та Ігореві Юхновському³⁴³.

Загалом, на старті президентської кампанії опинилася п'ятірка політичних союзників, що гостро постало питання тактики демократичних сил у боротьбі за президентський пост. Для всіх учасників перегонів було зрозумілим, що реально протистояти провладному висунанцю зможе лише узгоджений кандидат від опозиції. Однак, всупереч логіці передвиборчої боротьби, незважаючи на прогнози соціологів, які вказували на перевагу Л. Кравчука³⁴⁴, демократи не створили ні єдиного передвиборчого блоку, ні навіть консультативного центру для оцінки поточної ситуації чи врегулювання можливих виборчих колізій.

Свої погляди на майбутнє України як суверенної держави, шляхи подолання економічної кризи, реформування державного механізму і розбудову демократичного суспільства вони презентували і в офіційних виборчих програмах, і у ході передвиборчих зустрічей, прес-конференцій та інтерв'ю у ЗМІ тощо³⁴⁵.

³⁴⁰ Про деякі питання організації і проведення виборів Президента, 1991, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1 (1-Р): Верховна Рада України, оп. 22, спр. 121, арк. 98.

³⁴¹ Там само, арк. 99.

³⁴² Там само, арк. 98.

³⁴³ Володимир Литвин, *Політична арена України, Дійові особи та виконавці* (Київ, Абрис, 1994), 287.

³⁴⁴ А обирати доведеться, *Вечірній Київ*, 26 червня 1991.

³⁴⁵ Україна. Шлях до свободи. Основні принципи програми кандидата на пост Президента України В. Чорновола, 1991, Архів Львівської обласної організації УРП «Собор», ф. 1. Львівська обласна організація УРП «Собор», оп. 1 «Загальний відділ», спр. 39, арк. 56–57; «5 років достатньо, щоб Україна стала розвиненою європейською державою. Я знаю як цього досягти. Основні положення програми в Президенти України Л. Лук'яненка. Архів УРП «Собор», ф. 1, оп. 1 «Загальний відділ», спр. 39, арк. 64, 15; «Народ і Президент повинні розуміти один одного...». Тези програми кандидата у Президенти України

Аналіз програмних викладок кандидатів у Галичині щодо розв'язання суспільних проблем (у галузі економіки, державного будівництва, соціально-культурної проблематики тощо) свідчить, що вони не містили принципових протиріч³⁴⁶. Більше того, не існувало антагоністичних розбіжностей між основними положеннями програм народорадівців та їхнього головного суперника – Л. Кравчука. Інколи навіть складалося враження, що програми кандидатів були написані під своєрідну «політичну копірку», оскільки містили приблизно однотипний набір політичних кліше у сфері суспільних трансформацій (зокрема, «соціально орієнтована ринкова економіка», «відродження села», «становлення багатопартійності») і оперували практично ідентичним економіко-політичним інструментарієм їхньої реалізації (демонополізація, приватизація, лібералізація, демократизація). Зокрема, В. Чорновіл єдину відмінність своєї програми від програмних викладок Л. Кравчука вбачав у тому, що «моїй програмі років тридцять, а його – три дні. Або три неділі»³⁴⁷. Отже, можна констатувати, що абсолютна більшість програмних викладок цих чотирьох кандидатів ґрунтувалися на близьких ідейно-політичних принципах, а підходи до вирішення суспільних проблем різнилися тільки механізмами та інструментарієм їхньої реалізації. Зокрема, такі тези передвиборчої програми Л. Кравчука як державна незалежність і цілісність України, самоврядність територій при визначальності ідеї соборності України, професійний двопалатний парламент і сильна президентська влада, соціально орієнтована економіка на ринкових засадах, повністю, або в значній мірі, співпадали із програмними вимогами В. Чорновола та І. Юхновського; роздержавлення і приватизація власності, рівноправність всіх її форм, принципи проведення аграрної реформи (безоплатна передача селянам землі у власність, підтримка виробника), захист іноземних інвестицій та ін. – ці завдання майбутнього президента відображені у програмах всіх кандидатів; намагання поєднати президентську форму правління і Ради як органи народовладдя відстежується в програмах і Л. Лук'яненка, і І. Юхновського.

Певні розбіжності демонстрували кандидати у підходах до розв'язання питань державного устрою і національно-культурної політики, відношення до ядерної зброї та характеру майбутніх відносин із колишніми союзними республіками. Так, В. Чорновіл у сфері національно-культурної політики і державного устрою допускав запровадження статусу національно-культурних автономій для національних меншин, однак, при цьому підкреслював, що «моя ідея федеративного устрою полягає лише в ширшому місцевому самоврядуванні»³⁴⁸. Що ж до федералізації України, кандидат був категоричним: «Я відкидаю ті ідеї федерального устрою, що передбачають поділ України на окремі автономні республіки. Наша держава має бути єдиною, неподільною...»³⁴⁹, хоча і допускав можливість відтворення національної кримсько-татарської автономії³⁵⁰.

Незважаючи на заперечення В. Чорноволом ідеї федералізації України, його опонент із демтабору Л. Лук'яненко піддав різкій критиці погляди рухівського кандидата. Голова УРП відзначав, що він чи не єдиний з кандидатів виступає проти федеративного устрою

І. Юхновського, 1991, Архів УРП «Собор», ф. 1. Львівська обласна організація УРП «Собор», оп. 1 «Загальний відділ», спр. 39, арк. 53.

³⁴⁶ Ігор Підкова, «Замах на президентство»: участь кандидатів – народорадівців у президентській кампанії 1991 р., *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 2011 46 (2011): 198–231.

³⁴⁷ Н. Дробот, «В'ячеслав Чорновіл на тлі доби українського відродження», в *Українська історична наука на шляху творчого поступу* (Луцьк: 2007), 320.

³⁴⁸ В'ячеслав Чорновіл, «Компартія фактично існує», *Літературна Україна*, 19 вересня 1991.

³⁴⁹ В. Воротнюк, «Я не програю ці вию лот...», *Голос України*, 22 жовтня 1991.

³⁵⁰ В'ячеслав Чорновіл, «Не хочу бути пророком...», *Народна газета*, вересень 1991.

України – за неподільну соборну державу.

У сфері зовнішньої політики кандидати висловлювали прихильність до збереження дружніх взаємовигідних відносин зі всіма державами на терені колишнього СРСР, активну участь України у загальноєвропейській політиці співробітництва, приєднання України до міжнародних договорів тощо.

Невиразною залишалась позиція кандидатів-опозиціонерів щодо ядерної зброї на території України, і це у той час, коли уряди західних держав передумовою майбутньої співпраці з незалежною Україною ставили питання нерозповсюдження ядерних арсеналів³⁵¹. В. Чорновіл розглядав ядерний потенціал як своєрідний стимул того, щоб Україну «скоріше визнавали як державу»³⁵². Співзвучну позицію займав і Л. Лук'яненко, який пропагував ідею т. зв. поетапного перетворення України на без'ядерну зону.

Протягом всієї виборчої кампанії однією з головних «больових точок» залишалася проблема мовної політики у державі, яку в офіційних програмах не підіймав жоден із кандидатів. Ця непроста для українського суспільства тема постійно дискутувалася на зустрічах із виборцями (особливо на сході і півдні республіки), котрих цікавили питання статусу російської мови і мовного режиму в державних і освітніх установах. Кандидати у публічних виступах намагалися виходити з реалій мовної ситуації у республіці. Якщо Л. Лук'яненко у цьому питанні керувався програмою УРП, яка вимагала дотримання виконання Закону про мови, то, на думку В. Чорновола, майбутній земельний устрій України передбачав, що «землі можуть самі визначати принципи свого внутрішнього життя, мову тощо»³⁵³. І. Юхновський допускав використання у деяких регіонах російської мови поряд із державною. Назагал, як і весь український політикун, претенденти на президентську посаду максимально виважено ставилися до національних проблем, особливо напередодні референдуму 1 грудня.

У своїх виступах на питанні майбутнього КПУ та її членів акцентували Л. Лук'яненко і В. Чорновіл. Лідер республіканців заявляв, що у випадку перемоги на виборах «проведе останній наступ на партію – вбачаю в цьому головне завдання майбутнього Президента»³⁵⁴. Рухівський кандидат зазначав, що тотальна декомунізація всіх владних і господарських структур є першочерговим завданням. «Рядових комуністів переслідувати не будемо, а злочинців садовитимемо на лаву підсудних», – твердив В. Чорновіл³⁵⁵.

Позиція Л. Лук'яненка і В. Чорновола щодо перспектив укладення Союзного договору і створення Співдружності колишніх республік була безкомпромісною – жодних політичних чи економічних стосунків на багатосторонній основі за участю московського Центру. Зокрема, В. Чорновіл категорично висловлювався проти т. зв. єдиного економічного простору у межах колишнього СРСР³⁵⁶.

Поміркованішу позицію займав І. Юхновський, оскільки в його команді були директори великих заводів, для яких економічна співпраця з підприємствами-партнерами з інших

³⁵¹ Ганс-Дітріх Геншер, «Я радий візитові в Україну», *Голос України*, 19 жовтня 1991.

³⁵² Юрій Луканов, Президентські вибори у дзеркалі преси, *Народна газета*, жовтень 1991.

³⁵³ «Не обдурити б народ». Нотатки з проес-конференції В. Чорновола., 21 листопада, *Голос України*, 23 листопада. 1991.

³⁵⁴ Левко Лук'яненко, «Я проведу останній, і сподіваюсь, успішний наступ», *Голос України*, 28 листопада 1991.

³⁵⁵ Прапор волі – у парламенті, *Літературна Україна*, 29 серпня 1991.

³⁵⁶ Ф. Монченко, Незалежній Україні – гідного лідера, *Народна газета*, жовтень 1991.

республік мала важливе значення. Голова Народної Ради висловлювався за збереження єдиного економічного простору з колишніми республіками, принаймні на перехідний період, і формування Міждержавного координаційного економічного комітету.

Визначаючи стратегічні пріоритети своєї кампанії, претенденти постійно підкреслювали, що ні на хвилину не можна упустити найважливішу мету – домогтися схвалення на референдумі 1 грудня Акта незалежності. Схильність до такого трактування поточного моменту найперше виказували кандидати від демократичних сил. Так, І. Юхновський підкреслював: «Референдум і його результати важливіші, ніж вибори президента»³⁵⁷. Така налаштованість чільних претендентів на президентський пост, з одного боку, відображала переважаючі настрої в українському суспільстві, в якому ідея здобуття державної незалежності домінувала над політичними пріоритетами окремих політичних гравців, з іншого, – програмувала громадян на вторинність суспільної значимості результатів президентських виборів, очевидно, з відповідними наслідками для демократичних кандидатів.

Вибори Президента України відбулися 1 грудня 1991 р. До виборчого бюлетеня було включено прізвища шести претендентів на президентську владу. Офіційні результати голосування на виборах Президента були наступними: за Л. Кравчука віддали свій голос 61,59% виборців, В. Чорновола підтримали 23,27%, Л. Лук'яненка – 4,49%, В. Гриньова – 4,17%, Л. Табурянського – 0,57%. Єдиним кандидатом, результат якого не збігся з прогнозами соціологів виявився голова Народної Ради І. Юхновський, за якого проголосувало лише 1,74% громадян³⁵⁸. Низький результат І. Юхновського був пов'язаний, як зазначалося, і з відсутністю ефективної організаційної підтримки кандидата, так, ймовірно, і з індивідуальними особливостями його характеру. «Якщо чесно», – зізнався І. Юхновський через багато років, – «я не був готовий стати лідером держави. Мене вела команда і я слухняно виконував їх побажання»³⁵⁹

Підсумовуючи результати президентської кампанії для кандидатів від демократичних сил, зокрема Галичини, слід зазначити, що однією з головних причин невдачі кандидатів стала нездатність ідеологічно споріднених претендентів подолати політичні розходження, протиріччя особистісного характеру і прийняти рішення про спільну виборчу стратегію з виходом на єдиного кандидата. Відсутність єдності серед лідерів опозиції, випадки взаємних звинувачень і нападок, викликали розгубленість і хитання частини громадян, що сприяло залученню на бік провладного висуванця розчарованих у політиці виборців. Проте, чи не найдраматичнішим результатом програної президентської кампанії стало остаточне оформлення розколу демократичного руху на кілька ідеологічно близьких, але часто політично непримиренних течій. Головні фігуранти президентської кампанії, прагнучи зміцнити свій політичний авторитет, спричинили подальше ідейне та інституційне розмежування у демократичному таборі, активізували процеси дроблення і періодичного перегрупування його політичних сегментів, чим зменшували вплив демократичних сил на політичній арені й відсували на дальшу перспективу масштабне реформування життя суспільства, становлення України як демократичної держави.

³⁵⁷ Ігор Юхновський, «Леонід Кучма був мирним і гостинним чоловіком», отримано доступ 10.05.2023, www.gpu-ua.info/index.php?

³⁵⁸ Виступ народного депутата УРСР В'ячеслава Чорновола. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Бюлетень Верховної Ради Української РСР*, № 58, 1990, 40.

³⁵⁹ Ігор Юхновський, «Леонід Кучма був мирним і гостинним чоловіком», отримано доступ 10.05.2023, www.gpu-ua.info/index.php?

Поліна Костюк

аспірантка

відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ ПРИВАТНОЇ ОСВІТИ ПІСЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВОВА)

З відновленням своєї незалежності у 1991 р. Україна успадкувала радянську освітню систему, а разом із нею усі її невирішені проблеми. Державотворчі процеси визначили нові пріоритети розбудови освітньої галузі, зокрема загальноосвітніх шкіл різних типів і форм власності, спонукали владу сприяти розвитку законодавчої та нормативної бази, яка була визначальною щодо поступу подібних навчальних закладів. Початково це були вальдорфські школи, школи Монтесорі, школи, які відповідали особистим запитам батьків, зокрема культурологічні, економічні, навчальні заклади з духовною складовою. Загалом, з того часу кількість шкіл недержавної форми власності значно збільшилася і вже на 2022/23 навчальний рік в державі їх налічувалося 406 закладів у яких навчалися 70900 учнів³⁶⁰.

До п'ятірки міст, в яких з року в рік відбувається приріст кількості недержавних навчальних закладів та їх частка є найвищою в Україні поруч з Києвом, Одесою, Харковом, Донецьком незмінно входить Львів. Статистичні дані показують наступну динаміку: з 1991 до 2021 р. кількість приватних шкіл в місті та області загалом зростала. Якщо у вимірі країни приватні шкільні заклади складають 2,9% від загальної кількості, то в Львові та області співвідношення наступне: 2,2%. Вони так само підпорядковані міській владі й виконують програму, затверджену Міністерством освіти і науки України. Проте вчиться в цих школах лише 1,3% школярів (1,56% – таким є співвідношення у всеукраїнському вимірі). Тож можемо вважати, що, окрім деяких регіональних особливостей, приклад Львова є показовим для аналізу проблем і перспектив, що поставали перед недержавною середньою освітою України в 1991–2023 рр.

Розвиток приватної освіти України відбувався на тлі зрушень у політичній та соціально-економічній системі, впровадження ринкових механізмів становлення приватної власності разом з перманентними змінами бюджетно-податкового законодавства, запровадження програмно-цільового методу фінансування, застосуванням формульного підходу до розподілу бюджетних асигнувань, тощо. В першій половині 90-х рр. ХХ ст. освітня галузь не була серед пріоритетних напрямів державного фінансування. Відтак, поява приватного сектору стала закономірною реакцією на виклики ринкових відносин у суспільстві, а самі приватні школи демонстрували позитивну динаміку розвитку.

Залишаючись у руслі розвитку загальної середньої освіти в Україні освітні процеси на Львівщині мали певну специфіку, яка носила чітко виражений культурно-просвітницький аспект. Перші приватні школи у Львові з'явилися у розрізі відродження національної школи³⁶¹, ще до остаточного розпаду СРСР, зокрема у березні 1991 р. була створена Львівська українська приватна гімназія. У цьому ж році свою діяльність

³⁶⁰ «Загальна середня освіта України в 2022 році. Статистична інформація», *Держстат України*, доступ отримано квітень 15, 2023, https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2023/osv/osv_rik/zso22_ue.xlsx.

³⁶¹ Лариса Березівська, *Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті* (Київ: Богданова А. М., 2008), 331–332.

розпочала авторська загальноосвітня школа «Тривіта». Всього ж по Україні у 1991–1992 н. р. налічувалось 21900 шкіл у яких навчалися 7102000 учнів. Зміни до законодавства (Закон України «Про освіту»), мали забезпечити розвиток мережі загальноосвітніх навчальних закладів різних типів і форм власності³⁶². Держава декларувала намір сприяти створенню продуктивного освітнього простору для задоволення освітніх потреб кожної людини та суспільства. З огляду на новий досвід реалізації недержавної освіти, кількість приватних шкіл у Львові та області була невеликою.

Як і по всій країні львівські школи зіткнулися з такими характерними для загальної середньої освіти 1990-х рр. проблемами, як недофінансування, відтік педагогічних працівників, необхідність оновлення матеріально-технічної бази й навчально-методичних засобів, потребою у зміні змісту навчання для зміни усталеного у радянський час. Водночас недостатнє бюджетне фінансування стало причиною відтоку значної кількості талановитих педагогів різних рівнів. Кризу в системі освіти частково вдалося врегулювати після грошової реформи 1995 р., що супроводжувалась зниженням темпів інфляції та задовільним фінансуванням сфери освіти. Станом на 1995–1996 н. р. по Україні всього було 22255 шкіл де навчалось 7142591 учнів. Натомість закладів приватної форми власності по Україні налічувалося 74. У них навчалися 7507 учнів. Зміни у соціально-економічній ситуації зумовили становлення загальноосвітніх шкіл приватної форми власності в структурі національної системи освіти на засадах особистісно орієнтованої парадигми.

До 1997 р. (а в Києві до 2000 р.) викладання предметів державного стандарту освіти для учнів приватних шкіл здійснювалося з місцевого бюджету. Завдяки такій підтримці з боку держави мережа приватних шкіл постійно розширювалася³⁶³. Кількість приватних шкіл у Львові почала зростати, як і загалом по Україні. Вони стали популярною альтернативою державним школам завдяки своєму унікальному підходу до викладання та навчання, та відносній доступності, а також, не в останню чергу, через перевантаженість класів державних закладів освіти, які не могли, на думку батьків учнів, забезпечити належний рівень освіти для їхніх дітей. Станом на 2000–2001 н. р. по Україні функціонувало 22210 шкіл (6763985 учнів) та 229 закладів приватної форми власності, з яких 20 працювали у Львові (334 учнів).

Починаючи з 2000-х рр. динаміка розвитку приватних шкіл по Україні та Львівщині зокрема демонструвала спад. Давалося взнаки призупинення виділення бюджетних коштів щодо їхньої підтримки. Приватні школи нерідко не витримували податкового тягаря та відсутності пільг³⁶⁴. Їх прирівняли до бізнес-структур, відтак школи мали найвищі ціни за комунальні послуги, не отримували державних підручників для ведення освітньої діяльності. Відсутність фінансово-господарських механізмів регулювання державою їх діяльності створила патову ситуацію, де з одного боку приватна школа мала забезпечувати своє функціонування власними ресурсами, а з іншого – її освітня діяльність була строго регламентована законодавством.

Поряд з відсутністю державної підтримки приватна школа у Львові зіткнулася з наслідками загальнодержавної тенденції зменшення кількості населення, які, щоправда,

³⁶² «Закон України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. в редакції від 23 березня 1996 р.», *Голос України*, Квітень 25, 1996.

³⁶³ Віктор Громовий, Людмила Парашенко, «Приватні школи в Україні: уверх сходами, які ведуть донизу», *Освітня політика*, Листопад 29, 2013, <http://education-ua.org/ua/articles/143-privatni-shkoli-v-ukrajini-uverkh-skhodami-yaki-vedut-donizu>.

³⁶⁴ «Монополія на освіту – приватні школи через підвищення комунальних тарифів під загрозою банкрутства», *Радіо Свобода*, Серпень 30, 2007, <https://www.radiosvoboda.org/a/968849.html>.

були нижчими в порівнянні з загальнонаціональним показником. Зокрема, за період 2002–2019 рр. від часу перепису темпи скорочення населення у Львівській області є значно меншими (-3,7%), ніж в Україні загалом (-7,9%).³⁶⁵

Внаслідок демографічних змін постійно зменшувалася кількість учнів. Порівняно з 2000 р. кількість учнів загальноосвітніх навчальних закладів скоротилася на 126,2 тис. (32,4%). Вочевидь із цим був пов'язаний скепсис щодо подальшого розвитку приватного шкільництва в Україні.

Найгострішою проблемою в освітній сфері загалом став «відтік» кваліфікованих кадрів зі школи й пов'язане з цим загальне падіння професійного рівня учителів. Суттєве у порівнянні з минулими роками зниження соціального статусу вчителя супроводжували такі характерні вже для професії ознаки як низький рівень доходів, низька пенсія й професійна несвобода. Одним із шляхів це змінити була приватна школа. Про стабілізацію ситуації доводиться говорити на зламі 2010-х. рр. Упродовж 2007–2008 рр. у Львові було започатковано роботу приватних Креативної Міжнародної Дитячої Школи (КМДШ), НВК «Еколенд», «Школи вільних та небайдужих», освітнього закладу Think Global. Вони виникли на тлі державної програми з оптимізації освітнього процесу, а також через стрімке зростання кількості молодого населення в місті та області. Станом на серпень 2007 р. з 260 приватних шкіл, які мали ліцензію на ведення освітньої діяльності від Міністерства освіти України, у Львові таких закладів було 16.³⁶⁶

Усього ж у 2010/11 н. р. в 20,3 тис. українських шкіл навчались 4 млн. 299 тис. учнів³⁶⁷. Тож, приватні школи склали менше 1% від загальної кількості шкіл, а кількість їх учнів – лише 0,44 % від загального контингенту учнів країни. Що стосується Львівщини, то на початок 2010–2011 н. р. в області функціонували 1440 денних загальноосвітніх навчальних закладів, в яких навчалось 263,5 тис. учнів. Із загальної кількості закладів – 14 приватної форми власності, в яких навчалось 1,4 тис. учнів.

В умовах російської агресії у 2014 р., анексії Криму та окупації Росією окремих районів Південно-Східних областей освітня система України зіткнулася з новими викликами, що відобразилось і на функціонуванні системи приватної освіти. Що стосується Львова та області, то в умовах російсько-української війни приватна освіта тут розвивалася з огляду на загальнодержавні процеси, а також деякі демографічні особливості регіону. Залишаючись конкурентоспроможним регіоном навіть в умовах військових дій на сході Львівщина зберегла та примножила високий рівень інвестиційної та туристичної привабливості, інноваційної активності, розвитку креативних індустрій, соціальної, транспортної та інженерної інфраструктури. Демонструвала позитивну динаміку і економіка області. Натомість, як засвідчила статистика, упродовж останніх двадцяти п'яти років в регіоні спостерігалось поступове зменшення кількості осіб, що навчаються у навчальних закладах: максимальною вона була у 2001 р. – 544,8 тис. осіб, мінімальною у 2015 р. – 414,8 тис. осіб. Станом на початок 2019–2020 н. р. у Львівській області навчалось 419,3 тис. осіб. Станом на 1 січня 2020 р. у сфері освіти Львівщини працювало 98,3 тис. осіб, що складає 9,2% від загальної кількості зайнятих в області (2012 р. частка зайнятих в освіті складала 9,6%).

³⁶⁵ «Стратегія розвитку освіти Львівщини на період до 2027 року», ЛОДА, доступ отримано травень 28, 2023, https://old.loda.gov.ua/upload/users_files/11/upload/strategiya.pdf.

³⁶⁶ «Монополія на освіту – приватні школи через підвищення комунальних тарифів під загрозою банкрутства», *Радіо Свобода*, Серпень 30, 2007, <https://www.radiosvoboda.org/a/968849.html>.

³⁶⁷ «Загальна середня освіта України в 2022 році. Статистична інформація», *Держстат України*, доступ отримано квітень 15, 2023, https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2023/osv/osv_rik/zso22_ue.xlsx.

Одним із чинників розвитку приватного шкільництва в області та обласному центрі був вплив внутрішньо-переміщених осіб (ВПО). Приватні школи зуміли першими оцінити необхідність адаптації школярів до нових умов.

Ще одним поштовхом до появи нових приватних шкіл стали процеси урбанізації та збільшення кількості міського населення з відповідним поступовим збільшенням кількості учнів. Майже з потрійною перевагою над іншими містами за кількістю приватних шкіл лідирував Київ і область, в якому станом на 2018-2019 н. р. налічувалося 66 таких навчальних закладів. Другими за кількістю недержавних шкіл ішли Одеса і Харків, а Львів посідав третє місце. Поряд із зростанням кількості населення міська влада Львова відчула труднощі із потребою створення додаткових навчальних місць для дітей дошкільної та шкільної середньої освіти. Ключовим моментом тут стало зменшення сільського населення та просторовий перерозподіл дітей в межах регіону, що спричинило диспропорції у навантаженні на освітню інфраструктуру. Крім демографії та рівня доходів, впливав ряд факторів, таких як навантаженість класів, підходи до освіти, а також технічні можливості приватних шкіл. Державні заклади не завжди могли задовольнити попит на навчання, що призводить до перенавантаження шкіл. Через недосконалість законодавства міська влада була позбавлена важелів впливу на будівельні компанії задля створення освітніх закладів для новоутворених житлових масивів. Натомість, створення приватних шкіл у таких районах ставало по суті єдиним варіантом виходу із ситуації. Примітно, що це пізніше подавалося як позитивна сторона самою міською владою³⁶⁸.

Станом на 2018–2019 н. р. попит на освіту задовольняли 15,5 тис. шкіл і 14,9 тис. закладів шкільної освіти. У порівнянні з 2010–2011 н. р. їх кількість знизилася на 20,9%, що пов'язано насамперед із закриттям шкіл в сільській місцевості³⁶⁹. Натомість уже в наступному 2019–2020 н. р. з 15194 шкіл всього по Україні на Львівщину припадало 1194. Із загальної кількості 282 шкіл приватної форми власності по Україні, 21 заклад функціонував у Львівській області. У кількісному вимірі з 4138466 учнів по всій Україні 282919 школярів навчалися у Львові, а з 40 435 учнів приватних шкіл на Львівщину припадав 2591 учень. Слід зазначити, що попри загально позитивну тенденцію розвитку за період з 2012 р. чисельність зайнятих в освіті зменшилась на 6,5% при тому, що загальна кількість зайнятих в області зменшилась на 3,5%.³⁷⁰

Нові виклики і, як не дивно можливості спричинила пандемія коронавірусу COVID-19. Запит суспільства на продовження повноцінного навчання дітей, суттєво зріс, як і зростало усвідомлення того, що дистанційне та змішане навчання надовго увійшли у повсякденне життя. Державні школи не дуже добре впоралися з реалізацією дистанційного навчання, про що свідчили, зокрема, громадські опитування. Давались ознаки відсутності гаджетів та інтернету, недостатня цифрова грамотність вчителів. В умовах відсутності контролю за учнями пріоритетом який ставили перед школою батьки зі Львова була повноцінна дистанційна освіта.

Освітній процес був дещо по іншому побудований у приватних навчальних закладах. В складних умовах пандемії випускники приватних навчальних закладів демонстрували

³⁶⁸ «Це буде мікс». Мер Львова виправдовує приватну школу у Малоюлівському «гетто», *Еспресо*, Жовтень 22, 2021, <https://zahid.espreso.tv/tse-bude-miks-mer-lvova-vipravdovue-privatnu-shkolu-u-malologoskivskomu-getto>.

³⁶⁹ «Загальна середня освіта України в 2022 році. Статистична інформація», *Держстат України*, доступ отримано квітень 15, 2023, https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2023/osv/osv_rik/zso22_ue.xlsx.

³⁷⁰ «Стратегія розвитку освіти Львівщини на період до 2027 року», *ЛОДА*, доступ отримано травень 28, 2023, https://old.loda.gov.ua/upload/users_files/11/upload/strategiya.pdf.

високі результати. Так приватна середня ЗОШ-гімназія «Відродження» увійшла в десятку найкращих шкіл Львова 2021 р. виходячи з балів всеукраїнського рейтингу результатів ЗНО³⁷¹. Львівська українська приватна гімназія-Ліцей у цьому ж рейтингу була на чотирнадцятій сходинці.

Станом на 2021 р. в країні діяли 406 приватних шкіл. Склалася ситуація, де у вимірі країни приватні заклади склали 2% від загальної кількості. Водночас у Львові кожна десята школа була приватною. Проте вчилися в цих чотирнадцяти школах лише півтора відсотка від кількості львівських школярів³⁷². Попри те що Львівська область традиційно була і залишається освітнім центром Західного регіону України та одним з провідних освітньо-наукових центрів нашої країни, фахівці ще напередодні 2022 р. вказували, що демографічна ситуація в регіоні в наступному стратегічному періоді характеризуватиметься такими негативними тенденціями як зменшення дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, зростання частки осіб післяпрацевдатного віку, збільшення демографічного навантаження на працевдатне населення.

Отже, говорячи про феномен приватної школи в Львові та Львівській області можна сказати, що на тлі державних процесів в освітній галузі вони розвивалися у руслі загальноукраїнських тенденцій розвитку приватної освіти. Водночас процеси урбанізації, притоку населення з одного боку, відсутність комплексного розв'язання проблеми кількості шкіл у місті стали сприятливими чинниками для розвитку приватного шкільництва. В умовах ковіду приватні школи продемонстрували стійкість та гнучкість. З початком широкомасштабного вторгнення приватна школа в Україні та у Львові зокрема переживає не найкращі часи. Приватні школи втратили значну частину учнів, батьки яких воліли вивести їх за межі України. Теперішня ситуація несе загрозу для існування приватних шкіл передусім через те, що в умовах подорожчання енергоносіїв а також відтоку учнів з державних шкіл, чимало батьків з огляду на складну економічну ситуацію в державі волітиме віддати дітей до державних шкіл. Тому у недалекому майбутньому приватні школи потребуватимуть державної підтримки, аби не зникнути як явище.

³⁷¹ Вікторія Ейсмунт, «Найкращі і найгірші школи Львова 2021. Освіта.ua уклала новий рейтинг львівських шкіл», *Zaxid.Net*, Серпень 27, 2021, https://zaxid.net/lviv_reyting_shkil_2021_tablitsya_naykrashhi_shkoli_nagirshi_n1524977.

³⁷² «Стратегія розвитку освіти Львівщини на період до 2027 року», *ЛОДА*, доступ отримано травень 28, 2023, https://old.loda.gov.ua/upload/users_files/11/upload/strategiya.pdf.

Тамара ПОЛЕЩУК

доцент

кафедри історії Центральної та Східної Європи

Львівський національний університет імені Івана Франка

“ГАЛИЦЬКА РУСЬ” НА СТОРІНКАХ РОСІЙСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ПОЧАТКУ 1860-х РОКІВ

Упродовж XIX – початку XX ст. інтерес російської влади та освіченого суспільства до австрійських русинів-українців (за російською термінологією – “галицких русских”) був викликаний не тільки геополітичними чинниками, пов’язаними з намаганням Росії відігравати визначальну роль у європейській політиці, впливаючи на слов’янське населення Австрійської та Османської монархій. Імперський націоналізм, який на середину XIX ст. утвердився в Росії, базувався на ідеї “великої російської нації”, що складалася з великоросів, малоросів і білорусів. Тому для російської влади серйозною небезпекою було постання окремої малоруської (української) нації, яка об’єднала б українців Росії та Австрійської монархії.

Більш-менш систематичний інтерес російського освіченого суспільства до галицьких українців можна спостерігати з кінця 1850-х – початку 1860-х років. З поміж найважливіших причин цієї зацікавленості – загострення конфронтації між прихильниками латинки та кирилиці в Галичині, активізація польського національного руху в Росії, широка культурницька діяльність українофілів, центрами якої були Петербург та Київ. Виявом стурбованості й занепокоєння цими процесами можна пояснити резонанс, який викликала публікація на сторінках журналу “Современник” статті “Национальная бестактность” одного з лідерів опозиційної думки Миколи Чернишевського (статтю опублікували без підпису, а згодом стало відоме ім’я автора). Журнал діяв з лівого краю політичного спектру, закликав до проведення радикальних соціальних перетворень в інтересах мільйонів селян, до демократизації політичної системи країни. Водночас автори видання виступали на підтримку мовної й культурної окремішності українців, високо оцінювали публікації з українського фольклору, історії, творчість Тараса Шевченка, Марко Вовчок. А з нагоди виходу в Петербурзі 1861 р. першого українського культурно-громадського часопису “Основа” М. Чернишевський стверджував: “Тепер вже ніхто з нас не може говорити про малоросійську літературу без поваги і співчуття... Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоросійська література ... не потребує будь-чєї ласки...”³⁷³. Правда, це не завадило йому за деякий час умістити в тому ж “Современнике” фейлетон, зневажливі висловлювання якого щодо “Основи” змусили редакцію українського журналу протестувати проти зверхності й “журнального панства” “Современника”³⁷⁴.

У статті “Национальная бестактность”, написаній з приводу появи у Львові нового періодичного видання газети “Слово”, М. Чернишевський теж висловився на підтримку української мови як єдиної літературної для українців Росії та Австрії. Аналізуючи українсько-польські відносини у Галичині, він вбачав у них насамперед соціальний зміст, стверджуючи, що “коріння галицької суперечки знаходиться в станових, а не племінних

³⁷³ Николай Чернышевский, “Новые периодические издания (“Основа”, “Время”)”, *Современник*, No.1, (1861): 66–67.

³⁷⁴ Пантелеймон Кулиш, “Всегда ли верно свистят в «Современнике»?”, *Основа*, No.2, (1862): 101–106.

взаєминах”. На його думку, віросповідання і мова не можуть бути визначальним фактором у тому, щоб “відрізнити ворогів від друзів”. Тому ставлення “галицько-російських” політиків до поляків він назвав “національною безтактністю”, бо був переконаний у тому, що останні – природні союзники і навіть покровителі “галицьких малоросів”³⁷⁵.

На публікацію М. Чернишевського зреагували на сторінках нового слов’янофільського видання – щотижневої газети “День”. У поглядах на польсько-російські відносини слов’янофіли виходили зі своїх ідейних засад, за якими протистояння Росії й Польщі трактували як результат протилежності двох світів – російського і європейського, двох релігій – православ’я і католицизму, двох суспільних засад – демократії (“народності”) й аристократії. Українців, українську мову та літературу вони сприймали як невід’ємну частину російського світу й “общерусской” культури. Відомий російський славіст В. Ламанський опублікував розлогий розбір поглядів М. Чернишевського на ситуацію в Галичині. Редактор “Дня” І. Аксаков написав до статті Ламанського передмову, в якій стверджував, що у “галицьких русів тільки одне прагнення – примкнути до спільної російської сім’ї, злитися в одне ціле, якщо не політично, так духовно: тому вони всіляко прагнуть засвоїти нашу російську літературну мову, вважають нашу літературу своєю, вивчають її, пишуться Пушкіним, як своїм власним поетом”. На його думку, стаття Чернишевського оправдовувала національну політику австрійської влади, що прагнула протистояти ополяченню русинів в Галичині для того, щоб “у галицьких росіян збуджувати почуття племінної малоросійської окремішності й ворожості до великоросійської стихії”³⁷⁶.

Цю редакторську думку розгорнув В. Ламанський. Насамперед він розкритикував автора за незнання ситуації в Галичині, бо стаття є прикладом “поєднання слабкості мислення з надзвичайним самовдоволенням і зарозумілістю”. В історії Ламанський бачив конфлікт германської та слов’янської цивілізацій, осердям якого є суперництво мов у боротьбі за поширення і вплив у світі, тому він так гостро зреагував на заклик Чернишевського відмовитися від поширення російської літературної мови серед австрійських українців. Він писав, що “зараз, коли для Малої і Великої Русі спільними їх зусиллями вже створена одна єдина літературна мова, російська література й освіта, за всієї недостатності, все ж і багатше, і серйозніше польської”. Принциповим для Ламанського було єднання трьох гілок російського народу, а єдність народу проявляється насамперед в єдиній мові. Тому в окремішності української мови, до якої закликав Чернишевський, Ламанський бачив загрозу як політичній, так і народній єдності “руського племені”³⁷⁷. Звідси – В. Ламанський застерігав “Основу” від “помилкових” уявлень про українську мову і був переконаний, що з часом українські діячі “прийдуть до ясного усвідомлення необхідності прийняття нашої російської мови мовою школи, науки й освіти...”. Він стверджував, що “думка про можливість окремішної малоросійської літератури (а не місцевої словесності) видається нам найбільшою дурницею...”. Ламанський допускає “малоруську словесність” лише в побуті, як мову хатнього вжитку. У Галичині та Угорщині літературною мовою, мовою освіти і науки повинна теж бути російська мова, тому що в протилежному випадку

³⁷⁵ Николай Чернышевский, “Национальная бестактность (Слово, Львов)”, *Современник*, No.7, (1861): 1–18.

³⁷⁶ Владимир Ламанский, “Национальная бестактность”, *День*, No.2, (1861): 14.

³⁷⁷ Там само, 15–17.

“русскому народу” придется залишитися без освіти і науки, або прийняти німецьку, польську чи угорську мови, що в обох випадках загрожуватиме “втратою народності”³⁷⁸.

Очевидно, що Чернишевський, якого Ламанський звинувачував в поганій обізнаності в “русинському питанні”, бачив і відчував проблему глибше, ніж фаховий філолог та етнограф, який вважав галицьких русинів-українців відторгнутою частиною російського народу.

Відгуком на публікацію М. Чернишевського стала стаття ще одного славіста – професора Харківського університету Петра Лавровського “О русских в Галиции”, надрукована у кількох наступних номерах газети “День”³⁷⁹. Автор теж відзначав, що Чернишевський не володіє ні достатніми знаннями, ні розумінням питання і випадково взявся за рецензування двох перших номерів, хоча вийшло їх набагато більше. Подаючи нарис перебування галицьких русинів під владою поляків та австрійців, Лавровський наголошував на фактах покровительства австрійської влади “галицько-руській” мові та уніатській церкві; вказував на бажання мати з галицькими русинами “те єднання, родинне, братерське, до якого закликає нас спорідненість мови і походження”³⁸⁰.

М. Чернишевський відповів своїм критикам статтею в “Современнике” під назвою “Народная бестолковость”. Значна частина публікації спрямована проти панславістських ідей, які пропагувала газета “День”. Чернишевський стверджував, що слов’янофіли прагнуть переконати інші слов’янські народи в тому, що ті без підтримки і допомоги Росії не зможуть зберегти свою “народність”. Тому вони “повинні прийняти наші поняття, наші звичаї й установи, нашу віру і нашу мову”. При цьому вони мають відмовитися від своєї мови, як, наприклад, В. Ламанський, який пропонує видавати львівське “Слово” не українською (“на южнорусском языке”), а російською літературною мовою. Тобто, Чернишевський ще раз означив свою позицію, наголосивши на окремішності “малоруської народності”, до якої належали й галицькі русини³⁸¹.

Правда, оцінки й підходи М. Чернишевського до українсько-польських стосунків у Галичині дали підстави М. Драгоманову висловити припущення, що він написав статтю на замовлення польських революціонерів³⁸². Очевидно, що погляди одного з лідерів радикального крила російського суспільства на українське питання варто розглядати як складову частину ідеології й практичної діяльності російських революціонерів початку 60-х років XIX ст., які підпорядковували національний рух вирішенню соціальних завдань і вбачали в російсько-польському революційному союзі одну з найважливіших тактичних установок. Статті ж В. Ламанського, П. Лавровського, інших впливових слов’янофілів покликані були показати історичну спорідненість галицьких русинів-українців з російським народом, обґрунтувати культурно-історичні підстави їхньої орієнтації на російську мову та культуру. Адже російська влада й наближені до неї кола освіченого суспільства остерігалися як залучення галицьких українців до будівництва

³⁷⁸ Владимир Ламанский, “Национальная бестактность”, *День*, No.2, (1861): 17–19.

³⁷⁹ Петр Лавровский, “О русских в Галиции (по поводу статьи «Национальная бестактность» в июльской книге «Современника» за 1861 г. Отд. «Русская литература». С. 1–18”, *День*, No.3, (1861): 11–13; No.4, (1861): 17–20; No.5, (1861): 12–15; No.6, (1861): 12–13.

³⁸⁰ Петр Лавровский, “О русских в Галиции (по поводу статьи «Национальная бестактность» в июльской книге «Современника» за 1861 г. Отд. «Русская литература». С. 1–18”, *День*, No.6, (1861): 13.

³⁸¹ Николай Чернышевский, “Народная бестолковость”, *Современник*, No.10, (1861): 285–310.

³⁸² Михаил Драгоманов, Историческая Польша и великорусская демократия. *Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова. Т.1: Историческая Польша и великорусская демократия (1881-1882); Опыт украинской политико-социальной программы (1884)*. (Paris: Societe nouvelle de librairie et e’dition, 1905): 96.

польської нації, так і відчували загрозу формування соборної української нації для “єдиного російського народу”.

Олег Павлишин,

доцент

кафедри новітньої історії України

імені Михайла Грушевського Львівського

національного університету Імені Івана Франка

ЗАБАВКАРСЬКА ШКОЛА У ЯВОРОВІ («КРАЙОВИЙ НАУКОВИЙ ВЕРСТАТ ДЛЯ ВИРОБІВ ЗАБАВОК») НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У ХІХ ст. малоземельність й брак родючих ґрунтів Яворівщини, натомість значна залісненість повіту, спонукала місцевих мешканців до пошуку різних видів ремесел, пов'язаних з доступною сировиною. У Яворові та околицях традиційно розвивалося гарбарство, кушнірство, боднарство а також плетення хідників з роґожі.

Майже всі міщани Яворова і більшість передміщан були ремісниками. Місто мало столярів, ковалів, скринярів, гончарів, мосяжників, кушнірів, шевців та ін. Й усі ці ремісники провадили торгівлю власними виробами. Такі їх вироби, як кожухи, чоботи, скрині та загалом усі потрібні селянам вироби продавалися на торгах та ярмарках по всіх околицях на 8 миль. На передмісті «Гребля» мешкали здебільшого ткачі, на «Великому» передмісті – «олійники», а в куті того передмістя виготовляли решета, опалки тощо. На «Малому» передмісті мешкали і працювали чимало токарів.

Володимир Барагура пізніше згадував: *«Хоч яворівська земля вбога, в більшості піскова, то міщани розвели сади й городи. Містечко оточене зеленими, квітистими левадами і ланами хвилястого, золотистого збіжжя. Але головним джерелом прожитку мешканців був домашній кустарний промисл – дерев'яні вироби предметів широкого вжитку, зокрема для потреб домашнього господарства – ложки, варехи-ополоники, копистки, качалки, колотівки, ночви («нецки»), веретена, плетені з сітнику, соломи, шувару, очерету, лика, опалки, кобелі, кошики, сита, решета, «претаки», рогіжки, підстілки, солом'янки. Розвинутий був виріб дерев'яних, розмальованих водними фарбами дитячих іграшок– возиків, коників, метеликів, тачок, торохтійок, «деркачів», калатал-«бузьків», сопілок, топірців. Ті іграшки мали збут не тільки в усіх частинах ь. Польщі, але здобули світовий ринок. Відомі яворівські різьбярі в дереві, що помистецьки вирізували подоби святих, людські статуетки, коней, слоників, осликів. Сильно розвинувся гончарський промисл, виріб дерев'яних меблів, розмальованих зеленими, жовто-гарячими й червоними візерунками квітів і геометричних узорів. Зокрема славилися скрині на одежу, «бамбетлі» – комбінація скрині, ліжка й канати, крісла, столи, мисники. Відомі були яворівські ярмарки»³⁸³.*

Чи не найбільше Яворівщина була знаною в краю з майстерно вироблених дерев'яних та розмальованих іграшок. Їх виготовлення та продаж давало кошти на прожиття сотням місцевих родин. Яворівські майстри віддавна прикрашали дерев'яні іграшки оригінальної конструкції самобутнім орнаментом та колористикою, що є особливим і неповторним у інших регіонах України, ані не є запозиченням з будь якої території іншого народу. Яворівщина мала свою оригінальну в плані орнаментів та колористичної

³⁸³ Володимир Барагура, *Калиновий міст. Збірка споми́нів-розповідок з дитячих років у Немирові і з життя учнів Яворівської гімназії в 1914–1928 рр.* (Нью Йорк – Джерзі Сіті, 1982), 69-70.

гами вишивку на полотні, на дереві їх відповідником є гаряча гама жовтих, зелених і червоних кольорів³⁸⁴.

Втім, без належної освітньої бази, їх якість була різною – від наслідування взірців відомих майстрів мистецької вартості – до відвертого дилетантства. Бракувало науково-освітньої бази, яка б нагромаджувала знання та вміння для розвитку цієї народно-мистецької традиції й водночас сприяла заробіткам місцевого населення.

Питанням відкриття різного роду ремісничих шкіл, відповідно до місцевих традицій, послідовно займався крайовий сойм. В результаті, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у східній частині Галичини засновано такі крайові промислові школи:

Крайова школа столярства, сницерства* і токарства в Станиславові (тепер – м. Івано-Франківськ);

Крайовий науковий ткацький верстат в Глинянах;

Крайовий науковий ткацький верстат в Косові;

Науковий ткацький верстат в Чернелиці (тепер – містечко в Городенківському районі Івано-Франківської обл.);

Науковий ткацький верстат в Корчині (тепер – Підкарпатське воєводство Республіки Польща);

Науковий ткацький верстат в Звинячі (тепер – село в Чортківському р-ні Тернопільської обл.);

Крайова школа колодзейства* і цесельства* в Камянці Струмиловій (тепер – м. Камянка Бузька Львівської обл.);

Крайова школа колодзейства і ковальства в Тлумачі (тепер – м/ Івано-Франківської обл.);

Крайова центральна кошикарська* школа у Львові;

Крайова кошикарська школа в Хишевичах (тепер – село в Городоцькому районі Львівської області);

Субвенціонована* кошикарська школа в Рудках;

Субвенціонована школа кошикарська в Сокирчицях (тепер – село в Самбірському р-ні Львівської обл.);

Субвенціонована кошикарська школа в Журавно;

Крайова гончарська школа в Коломійі;

³⁸⁴ Богдан Стебельський, “Школа деревного промислу в Яворові і дещо з історії деревних промислів Яворівщини”, *Яворівщина і Краковеччина. Регіональний історично-мемуарний збірник* (Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1984), 470.

* Сницер, сницар – майстер з художнього різьблення по дереву та карбування по металу.

* Колодзейство – ремесло виготовлення дерев’яних возів і кіл.

* Цесельство – теслярство.

* Кошикарство – плетіння кошиків з лози і рослинних волокон.

* Субвенціонована (*лат.*) – фінансова допомога.

Субвенціонована коронкарська* школа в Рудках;

Крайова школа гафтярства в Маковій (тепер – село у гміні Фредрополь Перемишльського повіту Підкарпатського воєводства, Республіка Польща);

Крайова шевська школа в Коломиї;

Крайовий науковий верстат шевський у Виткові Новому (тепер – село Новий Витків Радехівського р-ну Львівської обл.);

Субвенціонована робітня і школа поврозництва* в Стрию;

Крайова школа ремесл в закладі сиріт графа Станіслава Скарбка в Дроговижу (тепер – село у Стрийському р-ні Львівської обл.)

Столярська школа у Тернополі³⁸⁵.

Справу заснування фахової школи у Яворові взявся вирішувати тодішній повітовий маршалок Ян Шептицький, батько майбутнього митрополита Андрея. Він взяв до уваги місцеві традиції деревообробного промислу, зокрема виробництво іграшок (забавок) і виявив ініціативу створення у місті т. зв. Забавкарської школи. Завдяки наполегливості графа Шептицького та урядової фінансової підтримки оформлено відповідні дозволи від влади, визначено бюджет школи й джерела його наповнення³⁸⁶.

Школа заснована на підставі розпорядження намісництва 4 серпня 1897 р. отримала офіційну назву: «Крайовий науковий верстат для виробу забавок у Яворові»³⁸⁷. Шептицький домігся розпорядження краєвої влади про направлення до Яворова Павла Придаткевича, який раніше був інструктором «Промислової школи» в Живці (Західна Галичина)³⁸⁸.

П. Придаткевич був родом зі Старого Збаража, походив зі сім'ї місцевого дяка і водночас вчителя, і був внуком тамошнього бургомістра Партики. Змалку виявив неабиякі художні здібності. Відтак українські родини Барвінських, Вахнянинів і Шухевичів допомогли юнакові поступити до державної школи прикладного мистецтва при Технологічному музеї у Львові. Талант юнака розвинувся і Крайовий Виділ призначив йому стипендію для навчання на два роки студій дерев'яної скульптури у вищій мистецькій школі Долішньо-австрійського Технологічного музею. Після закінчення школи з відзнакою за скеруванням Крайового відділу він отримав працю інструктора школи в Живці. Під час виставки у Львові 1894 р. його твори нагородженні бронзовою медаллю. Відтак Придаткевичу запропонували посаду інструктора промислової школи у Яворові. Як педагог Придаткевич допомагав учням і ремісникам своїми порадами з різьби по дереву. Популярними виробами були, зокрема, різьблені коники різних позах³⁸⁹.

* Коронкарство – виготовлення мережив та в'язаних виробів.

* Поврозництво – виготовлення шнурів та канатів.

³⁸⁵ *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1907* (Lwów, 1907), 724–726.

³⁸⁶ Іван Матковський, *Д-р Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869–1951. Біографія* (Львів, 2019), 167.

³⁸⁷ *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1904* (Lwów, 1904), 681.

³⁸⁸ Богдан Стебельський, “Школа деревного промислу в Яворові...”, 470–484.

³⁸⁹ Роман Придаткевич, “Павло Придаткевич”, *Яворівщина і Краковеччина...*, 658.

На адміністратора школи запросили вчителя-українця Андрія Мареніна, який працював вчителем школи у Яворові і, водночас, вчив малюнку учнів Забавкарської школи³⁹⁰.

Крайовий виділ розробив статут школи («регулямін») та план навчання. Заняття розпочато 1 вересня 1897 р. 14 жовня того ж року. Перемишльський греко-католицький єпископ Костянтин Чехович за участі священників обох обрядів освятив цю школу.

Зусилля й здобутки Шептицького в організації школи гідно оцінила австрійська влада. 1897 р. граф отримав статус куратора «Крайового наукового верстату для виробу забавок»³⁹¹.

У рік заснування школи, підставою для вступу до неї була посвідка про звільнення від навчання в народній школі, або інше рівнозначне свідоцтво. Навчання в т. зв. Забавкарській школі тривало один рік. Учні, які в одному з виробів продемонстрували якість, у кондиціях для продажу, отримували щотижневу винагороду. Поряд з вступниками на навчання першого вересня, приймали також юнаки, котрі зголосилися пізніше, протягом року.

На початку ХХ ст. умови вступу і навчання уточненою: закінчена народна школа і досягнення 12-річного віку. Приймали також юнаків і старших за віком. Навчання тривало два роки і включало практичні заняття, з виготовлення забавок; вивчення ремесла столяра та токаря. При школі засновано інтернат для учнів.

Спочатку навчальні класи школи примістили у приватних помешканнях міста, а в 1905 р. побудовано нові будинки й тартак при дорозі. Мурований будинок школи спорудили в самому місті, навпроти школи ім. Т. Шевченка у т. зв. закопанському стилі, й він став окрасою Яворова. Відомо, що при Забавкарській школі організували оркестр під керівництвом капельмейстера Кіплера³⁹².

Видатки на Забавкарську школу були порівняно невеликі. У 1900 р. Галицький сойм на утримання цієї школи виділив квоту в сумі 1 960 корон³⁹³, в 1901 р. затвердив субвенцію на школу в сумі 2 590 корон. На утримання будинку – 600 корон (сума амортизаційного внеску від квоти 100 000 на 33 роки)³⁹⁴. Для порівняння: Крайова столярська школа в Станиславові тоді ж отримала 8 192 корони, така ж школа в Тернополі – 6 760 корон³⁹⁵.

Яворівське «забавкарство» не використало свого потенціалу. Брак дешевого матеріалу, відсутність регулювання вигідного збуту й експорту не давало забавкарству й іншим деревообробним галузям в Яворові гідно розвиватися. Постало питання створення торгівельно-промислового товариства з обмеженою відповідальністю. Таке товариство заснували у с. Наконечному, але через відсутність підтримки воно занепало. Нового товариства такого роду в Яворові тоді не утворили³⁹⁶.

Єдиним випускником Забавкарської школи, який перед Першою світовою війною зумів заснувати власну майстерню, був яворівський містянин Іван Прийма. Свої виробы

³⁹⁰ Мирон Маренін, «Андрій Маренін», *Яворівщина і Краковеччина...*, 727.

³⁹¹ *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1904*, (Lwów, 1904), 681.

³⁹² «В Яворові», *Діло*, 29 червня 1907.

³⁹³ *Protokół 18. posiedzenia, 5. sesyi, VII. peryodu Sejmu galicyjskiego z dnia 4. maja 1900 r.* (Lwów, 1900), 63.

³⁹⁴ *Protokół 16. posiedzenia, 6. sesyi, VII. peryodu Sejmu galicyjskiego z dnia 9. lipca 1901 roku*, (Lwów, 1901), 100.

³⁹⁵ *Ibid.*

³⁹⁶ О. В. В., «Кілька заміток про виставу в Яворові», *Діло*, 17 вересня 1907.

(іграшки та кухонне дерев'яне начиння) він поставляв на продаж в крамниці та на ринок Львова й удосконалював свою продукцію новими модифікаціями.

Я. Шептицький залишався куратором Забавкарської школи до останніх днів свого життя (1912); П. Придаткевич – був фаховим наставником до свого виходу на пенсію; вчителем рисунку після А. Мареніна був поляк Влодзімеж Чапек. Адміністратором – Юзеф Слоньчевський, пізніше – Ян Хелмінський.

Школа продовжила свою діяльність і під пануванням Другої Речі Посполитої. Тоді заклад розширив свою спеціалізацію і мав офіційну назву: «Державна Школа Деревного Промислу у Яворові» («Panstwowa Szkoła Przemysłu Drzewnego w Jaworowie»).

П. Придаткевич на пенсії працював над різними мистецькими проектами. Серед його відомих творів: «Пастуша ідилія»; портрет Івана Левинського; постать Спасителя на хресті; різьблена плакетка з зображення оперного співака Олександра Мишуги. Герб Галицької України його роботи, розташований на вежі Народного Дому в Яворові, знищений в 1939 р. пострілами советського вояка³⁹⁷.

Традиції забавкарства, закладені у Яворові наприкінці ХІХ ст., продовжуються дотепер³⁹⁸.

³⁹⁷ Придаткевич Роман, “Павло Придаткевич”, 658–659.

³⁹⁸ Див.: Андрій Дещук, “Яворівська деревяна іграшка кін. ХІХ –ХХ ст.: конструктивні особливості та орнаментальні мотиви”, *Вісник Львівської національної академії мистецтв*, Вип. 23 (Львів, 2013), 140–143.

Наталія Турмис

доцент

кафедри світової історії модерного часу

Львівського національного університету імені Івана Франка

НУМІЗМАТИЧНА КОЛЕКЦІЯ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ: ІСТОРІЯ, ФОНДИ, РАРИТЕТИ

Нумізматична колекція Львівського історичного музею, яка на сьогодні налічує понад 75 тис. екземплярів є однією з найчисленніших монетних зібрань України. Початок колекції було покладено нумізматичними збірками Музею історії міста Львова (1893 р.) та Національного музею ім. короля Яна III (1908 р.). Поява в львівських музеях нумізматичних зібрань відповідала викликам та потребам часу, оскільки наприкінці XIX – на початку XX ст. громадські музеї виступили місцем збору монет та скарбів як історичного джерела. Музейні нумізматичні колекції поступово збільшувалися та з часом ставали насправду унікальними зібраннями. Ініціаторами творення публічних музеїв виступали наукові, культурно-освітні товариства та громадські діячі. Власне з ініціативи такого дієвого науковця та активного члена львівської громади Александра Чоловського і постали згадані музеї.

За тридцять років нумізматичні колекції Музею історії міста Львова та Національного музею ім. короля Яна III стали найчисельнішими публічними колекціями міста. Знаний львівський нумізмат, редактор квартальника “*Zapiski Numizmatyczne*” та хранитель музейних фондів Національного музею Рудольф Менкіцький в 1939 р. завершив роботу над інвентарним каталогом предметів нумізматики та зафіксував у ньому понад 15 тис. монет³⁹⁹. Найповніше в музейних фондах були представлені півгроші, гроші, трояки Сигізмунда I й Сигізмунда III, шеляги Стефана Баторія, шостаки Яна III Собеського. У нумізматичній колекції музею м. Львова переважали монети карбовані у Львові в XIVXV ст. та середині XVII ст.⁴⁰⁰.

Прихід більшовиків у вересні 1939 р. спричинив зміни в культурно-освітньому житті Львова. За радянським зразком реорганізовували музеї міста. 8 травня 1940 р. постановою РНК УРСР № 183 було створено Львівський державний республіканський історичний музей шляхом об’єднання фондів Музею історії Львова та Музею ім. короля Яна III⁴⁰¹. До новоствореного музею у 1940-1941 рр. були передані колекції Музеїв Наукового товариства ім. Шевченка та Ставропігійського інституту⁴⁰², частину нумізматичної колекції Музею Любомирських⁴⁰³ та близько 3,5 тис. монет депонованої у ньому збірки Людвіга Сьвєжавського, збірки Болеслава Ожеховича, Фердинанда

³⁹⁹ Львівський історичний музей, *Inwentarz Działu Numizmatycznego Muzeum Narodowego im.kr.Jana III we Lwowie*.

⁴⁰⁰ Wiktor Chomiński, “Lwowskie zbiory numizmatyczne w XIX wieku” *Zapiski Numizmatyczne* nr. 1, (1925): 9.

⁴⁰¹ Святослав Терський, “Реформування музеїв Галичини на початку Другої світової війни”, *Військово-науковий вісник* 19 (2013): 150.

⁴⁰² Оксана Мандзій, “Музейна колекція нумізматики. Ми з Львівського історичного...1893–2004” *До 110-річчя становлення ЛІМ. Спецвипуск* (2004): 25.

⁴⁰³ Примітка: на 1921 р. колекція налічувала 20 тис. екземплярів. Див: *Przewodnik tymczasowy Muzeum im. Lubomirskich*. Lwów: Nakładem Zakładu Narod. im. Ossolińskich, 1921, 13.

Висоцького⁴⁰⁴ та Максиміліана Гольдштейна⁴⁰⁵. Позаяк фонди передавались поспіхом частина їх та інвентарна документація були втрачені, що завдало великої шкоди як самим зібранням, так і нумізматичним студіям. Як зазначає Олександр Целуйко: “Наслідком цього було фактичне нищення праці декількох поколінь львівських музейників, завдання непоправної шкоди фондовим надбанням і втрата пам’яток”⁴⁰⁶. Тодішній заступник директора з наукової частини та водночас хранитель нумізматичних фондів ЛДРІМ Р. Менкіцький жодним чином не міг цьому зарадити.

За час нацистської окупації (1941–1944 рр.) музей було поділено на дві установи – Історичний музей (власне тут знаходилась нумізматична колекція) та Музей прадавньої історії / Археологічний музей, і для відвідувачів вони були закриті⁴⁰⁷.

Від 26 липня 1944 р. ЛДРІМ відновив роботу та перебував у підпорядкуванні Комітету культосвітніх установ УРСР. У липні 1944 – червні 1946 рр. підвідділ “Нумізматика”, що входив до Відділу докласового суспільства, очолював Мар’ян Гайсіг. Він відразу ж взявся облікувати експонати і як зазначено у “Звіті про роботу Музею” від 15 серпня 1945 р. нарахував у фондах 43361 одиницю зберігання⁴⁰⁸. До липня 1945 р. М Гайсігу вдалося підготувати та відкрити експозицію, у якій відвідувачам музею були представлені античні, візантійські, східні й російські монети, а також монети львівських емісій XIV–XV ст. У зв’язку з переїздом до Польщі М. Гайсіга на вакантну посаду охоронця фондів “Нумізматики” в 1946 р. було зараховано Івана Зайця, за якого колекція монет на 1961 р. суттєво зросла до 66 тис. одиниць зберігання⁴⁰⁹. Євгенія Козловська, що перейняла від Івана Михайловича посаду хранителя, у публікації 1965 р. “Нумізматична колекція Львівського історичного музею” зафіксувала чисельність колекції вже в межах 70 тис. одиниць⁴¹⁰. У цьому ж році, 27 жовтня наказом Міністерства культури УРСР Львівський державний республіканський історичний музей перейменували в Львівський історичний музей. У 1979–1996 рр. хранителька фондової групи “Нумізматика” Оксана Мандзій провела переінвентаризацію одиниць зберігання та внесла уточнення в атрибуцію низки монет. Від 2006 р. нумізматичною колекцією музею, що на сьогодні охоплює 75227 монет опікується Тетяна Демків.

Має нумізматична колекція Львівського історичного музею у своїх фондах і цінні раритети. Передусім це унікальне зібрання монет львівської емісії середини XIV – початку XV ст. (519 монет), лідійську монету VII ст. до н. е. з електру, срібну драхму А. Македонського, денарій Ю. Цезаря, тощо⁴¹¹. Важливими з історичної перспективи є

⁴⁰⁴ Олександр Целуйко, “До історії львівської нумізматики середини ХХ ст.: замітки на маргінесах листа академіка Івана Крип’якевича до Івана Спаського” *Україна: культурна спадщина, національна ідентичність, державність* 36 (2022): 191.

⁴⁰⁵ Фаина Петрякова, *Максимиллиан Гольдштейн – известный деятель культуры Галиции первой половины ХХ ст.: страницы биографии*. Львов, 1995, 5–7.

⁴⁰⁶ Целуйко, “До історії львівської нумізматики середини ХХ ст....”: 190.

⁴⁰⁷ Світлана Хавалко, “Стан фондової колекції Львівського історичного музею в 1944–1949 рр.: проблеми обліку та інвентаризації, нові надходження та втрати” *Львівський історичний музей Наукові записки* XIX, (2021): 295.

⁴⁰⁸ ДАЛО, ф. Р-2591, оп. 1, спр. 13, (Звіт-інформація за роботу в Львівському історичному музеї від 15 серпня 1945 р.) арк. 4.

⁴⁰⁹ ДАЛО, ф. Р-2591, оп. 1, спр. 286 (Звіт про роботу музею за 1960 р., б. д.), арк. 6.; Олександр Целуйко, “Нумізматичні дослідження Івана Зайця (замітки на маргінесі української нумізматики)” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 54 (2022): 297–329.

⁴¹⁰ Евгения Козловская, “Нумизматическая коллекция Львовского исторического музея” *Нумизматика и сфрагистика* 2 (1965): 152.

⁴¹¹ *110 раритетів Львівського історичного музею* авт. текст Б. М. Чайковський. Львів: Афіша, 2003, 12–18.

скарби римських монет I–II ст., що знаходяться у фордах музею. Це зокрема, скарб з понад 500 римських денаріїв, знайдений у 1959 р. у с. Лучиці Сокальського р-ну Львівської обл. та скарб римських денаріїв (70 екз.), знайдений у 1978 р. неподалік с. Ольвія Зборівського р-ну Тернопільської області⁴¹².

Нумізматична колекція музею неодноразово прислужилася й науці. Так, Рудольф Менкіцький, аналізуючи монети Національного музею ім. короля Яна III у 1932 р. опублікував працю “Львівський монетний двір у 1656–1657 рр.”⁴¹³, у 1934 р., – “Польські гроші в давнину й сьогодні”⁴¹⁴; Микола Котляр у 1968 р. – “Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст.: Історико-нумізматичне дослідження”⁴¹⁵; Роман Шуст та Володимир Шлапінський у 1998 р. “Львівський монетний двір у середині XVII ст.: функціонування та типологізація продукції”⁴¹⁶ та в 2000 р. – “Італійці у Львові: керівники та персонал львівського монетного двору в 1656–1663 рр.”⁴¹⁷; Андрій Крижанівський у 2007 р. – “Львівський монетний двір у XIV–XV ст.”⁴¹⁸ та в 2019 р. – “Монети Галицької Русі XIV–XV ст.”⁴¹⁹, тощо. Попри серйозні напрацювання нумізматів впевнена, що величезні фонди нумізматичної колекції Львівського історичного музею приховують в собі ще багато таємниць та наукових відкриттів.

⁴¹² Мандзій, “Музейна колекція нумізматики. Ми з Львівського історичного...1893–2004”...: 26.

⁴¹³ Rudolf Mękicki, “Mennica lwowska w latach 1656–1657” *Studia Lwowskie* (1932): 271–289.

⁴¹⁴ Rudolf Mękicki, *Pieniądz Polski Dawniej i Dziś*, Lwów, 1934, 51 s. +4 tab

⁴¹⁵ Микола Котляр, *Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст.: Історико-нумізматичне дослідження*, Київ: Наукова думка, 1968, 141.

⁴¹⁶ Роман Шуст, Володимир Шлапінський, “Львівський монетний двір у середині XVII ст.: функціонування та типологізація продукції” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 33 (1998): 66–79.

⁴¹⁷ Володимир Шлапінський, Роман Шуст, “Італійці у Львові: керівники та персонал львівського монетного двору в 1656–1663 рр.” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 35–36 (2000): 521–531.

⁴¹⁸ Андрій Крижанівський, *Львівський монетний двір у XIV–XV ст.*, Львів: Галицька видавнича спілка, 2007, 222.

⁴¹⁹ Андрій Крижанівський, *Монети Галицької Русі XIV–XV ст.*, Львів: ПП Коло, 2019, 172.

Розділ III

ГАЛИЧИНА В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Андрій Гречило

д-р іст. наук, ст. н. сп.

*Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України*

ВКЛЮЧЕННЯ ГАЛИЧИНИ ДО СКЛАДУ АВСТРІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ ТА ФОРМУВАННЯ КРАЄВОГО ГЕРБА

Актуальність теми пов'язана з кількома аспектами. По-перше, минулого 2022 р. виповнилося 250 літ від появи Галичини у складі імперії Габсбургів. По-друге, останнім часом активно пропагуються тези, які намагаються трактувати Королівство Галичини і Лодомерії як правонаступника Руського королівства часів Данила Романовича. По-третє, створення нового коронного краю було класичним прикладом приєднання нових територій не лише на підставі сили, а й із обґрунтуванням такого кроку з точки зору права.

Внаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 р. відбулося приєднання частини західноукраїнських земель до Австрійської монархії. Формально цей акт проголошено універсалом імператриці Марії-Терезії (яка тоді була також королевою Чехії й Угорщини) від 11 вересня 1772 р., за яким визначали й межі «здавна належних провінцій». Підставою слугували давні претензії угорських королів на Галицьку Русь. Обґрунтування причин захоплення цих територій австрійська дипломатія виклала у брошурі-маніфесті, виданій у Відні латинською, німецькою, французькою та польською мовами. Цю анексію подано як ревіндикацію. Тобто, таким чином Габсбурги повертали собі території, які належали їм за титулатурою угорських королів. Окрім спекулювання фактами, вибраними з різних хронік та архівних документів, котрі мали б підтверджувати приналежність Галицької Русі, Волині та Поділля від XIII ст. до Угорської корони, як важливий аргумент також вказувалося, що угорські монархи постійно використовували титул «короля Галіції і Лодомерії», від якого ніколи не відмовлялися, а на своїх печатках поміщали герби цих земель.

У відповідь на цей маніфест 1773 р. вийшла друком інша брошура (без вказаного місця видання, у варіантах польською та французькою мовами), яка спростовувала австрійські твердження й «засвідчувала» польські права на українські території. У ній, зокрема, вказано, що жоден угорський король не використовував претензійної титулатури під час дипломатичних контактів з Польською короною. Але на той час ця дискусія вже не мала більшого значення, оскільки на території новоприєднаної провінції почали діяти австрійські закони.

Угорські претензії на Галицьку землю намагалися виводити з кінця XII ст., коли Бела III, посадив у Галичі свого сина Андрія й, за угорськими джерелами, близько 1190 р. присвоїв собі титул короля «Galliciae». Згодом угорський король Андрій II у документах починає вживати титул «Halliciae Lodomegiaeque rex». 1214 р. він садить у Галичі свого малолітнього сина Коломана й коронує його на короля Галичини. У легенді маєстатових печаток Андрія II спершу, окрім титулів короля Угорщини, Далмації, Хорватії, Рами та Сербії, з'являється «Galicie rex», а на золотій печатці з грамоти 1221 р. – ще й «Lodomegie» (тобто – латинізована форма назви «Володимирія» від міста Володимира

на Волині. – А. Г.). Хоча після розгрому угорців під Галичем 1221 р. Коломан потрапив у полон і втратив реальну владу в цьому місті, але угорські королі й надалі вживали претензійні титули, які фіксували і на печатках, і в документах.

На початок XIV ст. остаточно утверджується територіальний герб Галицько-Волинської держави зі зображенням «руського» лева. Після розпаду Руського королівства цей символ використовувався, зокрема, на грошиках, карбованих угорсько-польським королем Людовиком у Львові в 1379–1382 рр.

Від кінця XIV – початку XV ст. у Східній Європі поширюється практика застосування королівських маєстатових і менших печаток із зображенням територіальних гербів земель, які входили до складу державних утворень, або на які поширювалися претензії монархів. «Руський» лев фігурував на печатці польського короля Владислава Ягайла, відомій з документа за 1388 р., та його наступників аж до розпаду Речі Посполитої в другій половині XVIII ст. В Угорщині маєстатові печатки такого типу трапляються на документах короля Сигізмунда за 1406 і 1432 рр., однак ні «руського» лева, ні якогось іншого символу для означення Галичини чи «Лодомерії» на цих печатках не було. На меншій печатці короля Матяша Гуньяді, прикладеній до документа за 1470 р., а також на маєстатовій та таємній печатках цього ж короля за 1475–1477 рр., уперше з'являється новий герб, якого пізніші дослідники з XVIII–XIX ст. трактують як герб Галичини: у щиті зображена одна корона. На підставі дослідження тинктури на печатці робилися намагання реконструювати колористику цього герба, а саме: у синьому полі золота корона. Аналогічний символ фігурує й на меншій печатці Владислава II за 1491 р. Однак на маєстатовій печатці цього ж короля (з датою в легенді – «1490») подано щит вже з двома коронами, одна над іншою, а штрихування поля мало би вказувати на червоний колір.

Ще одним важливим джерелом є хроніка Яноша Туроці. У виданні 1490 р. двічі подані кольоровані малюнки територіальних гербів, що означали володіння угорських королів: на першій сторінці ці символи розміщені навколо двох династичних гербів, а далі – оточують зображення короля Матяша Корвіна на троні. В обох випадках маємо герб, що, очевидно, мав представляти Галичину: у синьому щиті дві золоті корони, одна над іншою.

На реверсі великої печатки Фердинанда I Габсбурга, який мав титули угорського короля 1526–1564 рр., короля Римського від 1531 р., імператора Священної Римської імперії з 1556 р., серед розташованих по колу дванадцяти земельних гербів містяться вже знайомі дві корони (Галичина) та щит із двома шахованими геральдичними балками («Лодомерія»). Герби цих же земель були викарбовані на пам'ятному дукаті 1608 р. з нагоди коронації Матіаса Габсбурга як угорського короля Матяша II. У такому вигляді ці символи використовували й інші імператори Священної Римської імперії, котрі були також угорськими королями, майже до середини XVIII ст. Хоча вже на цей час з'являються публікації, в яких герб Галичини описано як зображення коронованої галки над трьома коронами (поле щита вважалось червоним), а герб «Лодомерії» – у синьому полі дві геральдичні балки в два ряди срібно-червоної шахівниці. Зрештою, варіант з трьома коронами відомий ще в XVII ст. Зокрема, він фігурує на гравюрі фламандського гравера й архітектора Якоба Франкварта, що представляє поховальну процесію Альбрехта Габсбурга 1621 р. На мідьориті подано герби та прапори Галичини (Halitia) та Володимирії (Lodomeria). Особливо важливим є те, що тут же вказано систему геральдичних тинктур, з чого випливає, що претензійним символом Галичини на той час вже були три золоті корони (дві над одною) в синьому полі. Мабуть під цим впливом на

угорських та інших печатках імператриці Марії Терезії (1740–1780) ще до 1772 р. як претензійний герб Галичини фігурувало вже три корони.

Більша частина приєднаних 1772 р. до Австрійської монархії західноукраїнських земель до того часу впродовж понад трьох століть входила до складу Руського воєводства, гербом якого залишався давній символ Галицько-Волинської держави – золотий «руський» лев у синьому полі (з короною або без неї на голові, спинаючись на скелю, або без неї). Проте цей герб не відповідав австрійській політичній декларації про «повернення давніх угорських провінцій», тому не дивно, що його скасовано, а натомість для «Королівства Галичини і Лодомерії», як було названо нову провінцію, канцлер князь Кауниц рапортом від 6 жовтня 1772 р. рекомендував «зберегти» відповідні претензійні символи. На цій підставі угорська королівська надвірна канцелярія 16 листопада того ж року визначила гербом Галичини – у синьому полі три золоті корони, 2 над 1, а «Лодомерії» – у синьому полі дві балки, тричі шаховані червоним і сріблом. У деяких пізніших угорських публікаціях порядок корон у гербі Галичини подавали зворотній – 1 над 2. Оскільки до складу нової провінції також приєднали колишні претензійні території Чеської корони – Освенцимського й Заторського князівств, – то загальний герб складався з трьох полів (у 1-у – три корони, 2 над 1 (Галичина), у 2-у – дві шаховані балки («Лодомерія»), у 3-у – у срібному полі синій орел (Освенцимське князівство)), з накладеним коронованим щитком з австрійським гербом (у червоному полі срібна балка), щит увінчувався королівською короною й іноді поміщався на грудях чорного австрійського імперського двоголового орла. Такий герб, зокрема, карбовано спеціально для Галичини на мідних шилінгах (1774 р.) та срібних 15-и й 30-и крейцарових монетах (1775–1777 рр.).

Цікаво, що в виданій у Відні 1774 р. брошурі про титул і герб Марії Терезії герб Галичини було вказано як: «дві золоті корони у червоному полі», а Лодомерії: «синій щит з двома біло-червоними смугами». Очевидно, що інтерпретація герба Галичини була зроблена на підставі вже згаданої печатки Владислава II.

Однак 27 січня 1782 р. цісар Йосиф II своїм дипломом запровадив новий герб для провінції: овальний щит у золотому декоративному картуші, увінчаний короною й обрамований пальмовою та лавровою гілками, розділений на 4 поля, де крім символів Галичини та «Лодомерії» подано окремо знаки Освенцимського (у синьому полі срібний орел зі золотою літерою «O» на грудях) і Заторського (у срібному полі пурпуровий орел зі золотою літерою «Z» на грудях) князівств. Треба зазначити, що колористику двох останніх символів подано в різних публікаціях і матеріалах не завжди вірно, а при подальших модифікаціях краєвого герба також змінювалася. Герб 1782 р., хоч і в інших формах щита та без картуша й гілок, широко використовувався на печатках багатьох громад, повітових органів і різних установ аж до 1918 р., а в деяких випадках – і в 1920–1930-х рр.

За декретом цісаря Леопольда II від 27 жовтня 1790 р. визначено новий повний імператорський титул і великий герб, у якому на грудях орла поміщався щит і серед верхніх полів два середні займали знаки Галичини і «Лодомерії». Так само ці символи розміщено й на середньому гербі 1792 р. за панування Франца II. Але вже згідно з наказом цього ж цісаря від 5 листопада 1804 р. у середньому гербі імперії краєвий знак надалі складався з двох частин, але містився на окремому щиті на крилах орла, а у великому гербі його подавали так: відведена частина щита перетята і напіврозтята, у верхньому полі знак «Лодомерії», у нижньому правому – Освенцимського князівства, в нижньому лівому – Заторського, у серцевому щитку – новий символ Галичини: в синьому полі червона балка, над якою чорна галка (eine schwarze Dohle), а внизу – три

золоті корони, 2 над 1. Подальші зміни імперських гербів уведено наказом від 6 серпня 1806 р.: у середньому з'являється тільки герб Галичини (з галкою і коронами); а на великому – у правому нижньому полі кількість територіальних знаків від провінції збільшується з чотирьох до десяти: у три ряди, в першому – «Лодомерія», Краків, Мазовія, в 2-у – Сандомир, Галичина і Волинь, у 3-у – Освенцим, Люблін, Затор і Підляшшя. Хоча вже 1809 р. Австрія втратила частину земель на північ від Вісли, але 1815 р. повернула так званий “Тернопільський край”, який намагалися пов'язати з гербом Волині.

Нові зміни до гербів Австрійської імперії запровадив 13 травня 1836 р. цісар Фердинанд I. На великому гербі краєві символи подавали в лівому нижньому полі так само, як 1804 р. Однак найчастіше як узагальнений знак «Королівства Галичини і Лодомерії» використовувався герб із чорною галкою та трьома коронами. Цей символ також потрапив на печатки багатьох місцевих громад, різних установ та урядів і застосовувався аж до розпаду Австро-Угорщини. Разом з володимирськими «шахівницями» галицький знак входив до герба австрійського ерцгерцога, затвердженого 1816 р., зміненого 1896 р.

Політико-правовою підставою для включення Галичини як нової провінції до складу Австрійської монархії 1772 р. вважалося спадкове право Габсбургів на цю територію, належне їм за титулатурою угорських королів. Тому вони не могли включити в свою титулатуру визначення «королів Русі» та апелювати до правонаступництва по Руському королівству. Ці ж причини спонукали відмовитися від використання для нового коронного краю усталеного територіального герба колишнього Руського воєводства, а натомість запровадити нові символи, оперті на претензійних гербах, що були витворені ще в XV ст. при угорській королівській канцелярії.

Руслан Сіромський

д-р іст. наук, професор

кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн

Львівського національного університету імені Івана Франка

ПОВСТАНСЬКА ОДІССЕЯ МИХАЙЛА ОЛІЯРНИКА-«БОГДАНА» (1950–1952)

У переносному значенні слова «одіссея» – це довго мандрівка, блукання з найрізноманітнішими пригодами, часто із безпосередньою загрозою життю. Таким було коротке життя українського повстанця Михайла Оліярника – «Богдана» (1933–1952), уродженця с. Мшана на Городоччині. За його плечами підпільницька антирадянська діяльність на Львівщині, Тернопільщині, Кам'янець-Подільщині, Вінниччині й Київщині⁴²⁰.

Вісімнадцятирічний Михайло Оліярник – «Богдан» діяв у складі повстанської боївки районного провідника ОУН Городоччини Михайла Шевчука – «Юрка». Батьківський будинок періодично виступав місцем дислокації або перепочинку підпільників. 11 серпня 1950 р. співробітники МГБ заарештували сестру Михайла – Анну Оліярник 1926 р.н., котру звинувачували у співпраці з антирадянським рухом опору. Попри відсутність речових доказів у справі, 6 вересня 1950 р. Військовий трибунал військ МВС Львівської області на закритому судовому засіданні засудив А. Оліярник до 25-ти років виправно-трудових таборів (ВТТ) з позбавленням прав на п'ять років, без конфіскації майна⁴²¹ (пізніше ув'язнили й матір «Богдана» – Єву Оліярник, з роду Цап).

Увечері 21 вересня 1950 р. М. Оліярник – «Богдан» разом із своїм безпосереднім командиром – М. Шевчуком – «Юрком» прибули на головний залізничний вокзал Львова. Там на них звернув увагу переодягнений у цивільний одяг старший сержант МГБ, котрий порадив черговому на вокзалі перевірити документи підозрілих осіб. Повстанці показали заздалегідь набуті фіктивні документи і на прохання пройти в оперативний пункт охорони МГБ станції, пішли з ним. Покинувши приміщення вокзалу, «Юрко» вихопив пістолет і почергово вистрелив у конвоїра і молодшого сержанта, котрий чергував на Привокзальній площі й спробував затримати повстанців. Після цього підпільник розділилися: «Юрко» подався у бік товарного парку, а «Богдан» попрямував у напрямку вул. Городоцької⁴²². Зі Львова їм вдалося вибратися без серйозних проблем.

З другої спроби, ймовірно на початку листопада 1950 р., «Юрко» з «Богданом» таки виїхали зі Львова із завданням розбудовувати мережу ОУН на Вінниччині. Документи для поїздки підготував Михайло Заяць – «Зенко», котрий вважався неперевершеним спеціалістом з підробки різного роду посвідчень. Прибувши на Вінниччину, М. Шевчук очолив боївку із чотирьох осіб: Михайла Ганзюка – «Терентія», М. Оліярника –

⁴²⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ, ф. 5 (Кримінальні справи на не реабілітованих осіб), спр. 44374, т. 2, арк. 165–166; 172–173.

⁴²¹ Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО), спр. П-24630, арк. 111.

⁴²² *Літопис УПА. Нова серія*. Т. 17. Осип Дяків-«Горновий». Документи і матеріали. Упорядник Володимир Мороз. (Київ; Торонто: Літопис УПА, 2011), 720.

«Богдана», Петра Приймака – «Ярка», «Володимира» (особа не встановлена)⁴²³. Вони налагодили контакти з оунівським підпіллям Вінницької та Кам'янець-Подільської областей, займаючись в основному пропагандистською роботою серед населення⁴²⁴.

У листопаді 1950 р. «Ярко» і «Герентій» обладнали в стайні мешканця с. Перекорінці Муровано-Куриловського району Вінницької області Данила Швидкого криївку (попередньо це була яма для зберігання буряків). П. Приймак – «Ярко» так описував місце укриття: *«Криївка була висотою понад 2 м, довжина і ширина по півтори метра, зробили двоярусні нари, стіни обшили соломною, вхід обладнали з горища стайні»*⁴²⁵.

Уночі 4 березня 1951 р. (за свідченнями «Богдана» – 20 лютого, а за показами Д. Швидко – узагалі в березні), коли «Ярко» і «Юрко» спали, «Герентій» надумав долити гас у лампу. Під час заправки гас спалахнув і з трилітрової пляшки розлився криївкою. Солом'яні стіни бункеру миттю загорілися. «Герентій» з «Богданом» отримали опіки, але зуміли вибратися з укриття і витягти «Ярка». А от «Юрко» вибратися не зумів⁴²⁶. Згідно з пізнішими свідченнями, Данило Швидкий разом з дружиною Марією та її сестрою Ганною витягли обгоріле тіло «Юрка» і поховали у себе на городі. Подружжя Швидких 26 березня 1952 р. заарештували. Через три дні співробітники МДБ розкопали захоронення і справді виявили труп чоловічої статі⁴²⁷. Про подальше місце захоронення «Юрка», на жаль, нічого невідомо.

До червня 1951 р. «Богдан», «Герентій» і «Ярко» переховувались у криївці, обладнаній на подвір'ї Антоніни Ганзюк (з прізвища виглядає, що це родичка «Герентія»). Антоніна разом з дочкою Ніною купляли в м. Муровані Курилівці медикаменти і лікували їх від отриманих опіків⁴²⁸. У серпні 1951 р. М. Оліярник – «Богдан» разом із уродженцем с. Велика Березовиця Микулинецького р-ну Тернопільської області Михайлом Крисою – «Кобзарем» 1922 р.н. вирушили на Київщину, де займались підготовкою конспіративних квартир для підпілля. Пізніше у вироку також вказувалося, що М. Оліярник брав участь у нападах на колгоспи та був причетний до ліквідації радянських активістів⁴²⁹. Так, у квітні 1952 р. М. Криса і М. Оліярник неподалік залізничної станції Тетіїв здійснили замах на радянського активіста Саву Гулого. Восени 1951 р. біля сіл Медвін Богуславського р-ну й Іванівка Ставищанського р-ну Київської області підпільники обладнали дві криївки. Тоді ж біля с. Гостра Могила Ставищанського району вони закопали бідон, в якому зберігалася антирадянська література і листівки.

21 квітня 1952 р. М. Оліярника затримали на Київщині зі зброєю та повстанською літературою⁴³⁰. Обоє підсудних звинувачували у злочинах, вчинених за ст.ст. 54-1, 54-8 і 54-11, оскільки вони «вели активну збройну боротьбу проти радянської влади – здійснювали терористичні акти щодо «представників радянської влади і радянськими активістами». Воєнний трибунал Прикарпатського військового округу на закритому

⁴²³ Архів УСБУ ЛО, спр. П-27601, т. 2, арк. 128.

⁴²⁴ *Нескорені: національно-визвольний рух на Вінниччині 40–50-х років ХХ ст. мовою документів та досліджень*. Упорядники Василь Гурин, Костянтин Завальнюк, Олександр Петренко, Тетяна Стецюк. (Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2009), 264.

⁴²⁵ *Нескорені: національно-визвольний рух на Вінниччині*, 268.

⁴²⁶ Архів УСБУ ЛО, спр. П-29522, арк. 243.

⁴²⁷ Архів УСБУ ЛО, спр. П-27601, Т. 2, арк. 131.

⁴²⁸ Архів УСБУ ЛО, спр. П-27601, Т. 2, арк. 121.

⁴²⁹ Руслан Сіромський, *«Розсекречено»: нариси національно-визвольного руху на Городоччині*. За редакцією Романа Смілки. (Львів: «Тріада Плюс», 2022), 82.

⁴³⁰ Архів УСБУ ЛО, спр. П-27601, Т. 2, арк. 121.

судовому засіданні 8 жовтня 1952 р. у м. Проскурів (нині Хмельницький) виніс смертні вироки М. Крисі та М. Оліярнику. Вирок був реалізований 16 листопада 1952 р.⁴³¹.

Приклад одиссеї Михайла Оліярника – «Богдана» показовий у декількох аспектах. По-перше, попри всю складність ситуації для українського повстанського руху у 1950–1952 рр. юнак свідомо взяв у руки зброю проти московитського комуністичного режиму. По-друге, очевидно, що повстанський рух мав дієву підтримку не тільки в Галичині, а як показує конкретний приклад, і на інших українських територіях; без цієї підтримки (співчуття і допомоги) доля підпільників була б вирішена у лічені дні. По-третє, завдяки повстанській діяльності сформувався героїчний образ людей, готових віддати власне життя за свободу свого народу.

⁴³¹ Архів УСБУ ЛО, спр. П-27601, т. 2, арк. 125.

Ганна-Мелаія Тичка,

канд. іст. наук, асистент

кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн

Львівського національного університету імені Івана Франка

ЄВРЕЙСЬКІ СХОВАНКИ ЧАСІВ ГОЛОКОСТУ У ПІДЗЕМНИХ МЕРЕЖАХ ЛЬВОВА

Під час німецької окупації Львова у 1941–1944 рр. нацисти знищили майже все єврейське населення міста. Із більш, ніж 100 тис. львівських євреїв Голокост пережило лише декілька сотень, тобто менше, ніж 1%. Відтак, кожна історія такого порятунку є унікальним прикладом мужності, героїства та винахідливості самих євреїв, а також українців чи поляків які допомагали їм переховуватися.

Одна із таких історій – це порятунок групи з десяти львівських євреїв, які впродовж 14-и місяців переховувалися у львівській каналізації, користуючись допомогою трьох працівників міської каналізаційної служби.

Не зважаючи на всю свою унікальність та сенсаційність, цей сюжет так і не став елементом міської історичної пам'яті про Другу світову війну. До прикладу, влітку 2019 р. представники інтернет-форуму explorer.lviv.ua брали інтерв'ю у Марка Мойсейовича Мінкова, багатолітнього працівника державного інституту «Містопроект», автора генерального плану Львова в частині водопостачання. Попри єврейське походження, тривалу співпрацю з «Львівводоканалом» і, безумовно, велику ерудицію, пан Мінков, як виявилось, ніколи не чув про історію порятунку львівських євреїв у каналізації в часи Голокосту⁴³².

Серед причин такого забуття, безумовно, є недостатня вивченість цієї теми. Досі немає ґрунтовної монографії, присвяченої порятунку євреїв у львівській каналізації і до останнього часу навіть не було відомо, де саме знаходилися ці схованки та як вони виглядали.

Чи не першим, хто представив широкій громадськості історію євреїв, що переховувалися у львівській каналізації, був радянський письменник-пропагандист Володимир Беляєв, більше відомий як автор роману «Стара фортеця» та численних пасквілів на українську політичну еміграцію. Весною 1945 р. він опублікував у журналі «Огонёк» повість під назвою «Світло у темряві» (російською мовою), де описав історію порятунку євреїв у підземних комунікаціях Львова⁴³³. Роком пізніше цю повість було перевидано в українському перекладі як окрему книгу⁴³⁴. Однак, основною метою В. Беляєва було не достовірне висвітлення фактів, а створення пропагандистського продукту. Тому у його повісті євреї у каналізаційному колекторі «співають любиму «Катюшу»⁴³⁵ і сприймають обстріл Львова радянськими військами як свято⁴³⁶. У 1960 р.

⁴³² Розшифровка інтерв'ю з Марком Мойсейовичем Мінковим, доступ отримано 29.09.2023, <https://explorer.lviv.ua/forum/index.php?topic=48.msg55358#msg55358>

⁴³³ Володимир Беляєв, «Свет во мраке», *Огонёк* 14 (10.04.1945) 8–10; 15–16 (20.04.1945) 9–10; 17 (04.1945) 14–16.

⁴³⁴ Володимир Біляєв, *Світло в темряві (львівська хроніка)*, пер. Іван Федоренко. (Львів: Вільна Україна, 1946), 52.

⁴³⁵ Там само, 24.

⁴³⁶ Там само, 36–37.

повість була перевидана із численними доповненнями, більшість із яких носила пропагандистський характер⁴³⁷. Відтак, текст перетворився на агресивну агітку, майже непридатну для читання.

В подальшому у зв'язку з антисемітською політикою радянської влади вивчення єврейської історії в СРСР стає небажаним. Крім того, до кінця 1940-х рр. майже всі учасники описуваних подій емігрували з СРСР. Як наслідок, в подальшому на території СРСР не було опубліковано жодної знакової праці на цю тему. Дослідження відновилися уже в незалежній Україні, зокрема, стараннями дослідниці Олі Гнатюк⁴³⁸.

Водночас, у Західному світі історія порятунку львівських євреїв у каналізації також майже не досліджувалася, головню через брак джерельної бази. Ясна річ, що ключовими джерелами мали б служити спогади учасників тих подій. Однак, далеко не всі з десяти врятованих євреїв написали мемуари. Частково причиною цього могли бути моральні травми. До прикладу, Роберт Маршалл писав, що євреї, з якими він спілкувався, не любили згадувати про життя у львівській каналізації⁴³⁹. Крім того, у перші роки після звільнення їх явно обтяжував складний емігрантський побут. Відтак, чи не єдиним хто залишив ґрунтовні і цілісні спогади, був Ігнаці Хігер, який вважався неформальним лідером групи євреїв, яка переховувалася у каналізації. Перші нотатки він почав робити майже одразу після виходу з підземелля, однак під час еміграції сімейства Хігерів з Польщі до Ізраїлю зошити з цими спогадами були втрачені за нез'ясованих обставин. Згодом він відтворив їх по пам'яті і незадовго до смерті у 1975 р.⁴⁴⁰ набрав на друкарській машині мемуари по пам'яті. Спогади І. Хігера мають надзвичайно велику цінність, оскільки до найдрібніших деталей описують подробиці перебування євреїв у каналізації. Вражає, що навіть багато років опісля І. Хігер достеменно пам'ятав розміри колекторів, їхню висоту над рівнем бортика головного тунелю Полтви, усі повороти і розгалуження підземних комунікацій. Однак, до 2011 р. ці спогади не були опубліковані та зберігалися у сім'ї Хігерів у вигляді рукопису. Отже, для того, щоб ознайомитися із ними, потрібно було нав'язувати особисті контакти з дочкою чи дружиною автора⁴⁴¹.

Інша учасниця тих подій, єврейка із Турки Галіна Вінд, після еміграції до США зайнялася активною громадсько-просвітницькою діяльністю. З 1949 р. вона провела десятки публічних виступів, в рамках яких розповідала історію свого порятунку⁴⁴². На жаль, жоден із її виступів не був записаний, а письмових спогадів вона не залишила. Її син, журналіст Девід Лі Престон заявляв про намір написати книгу про свою матір, однак, вона досі не опублікована.

У 1980-х рр. історією порятунку євреїв у львівській каналізації зацікавився режисер і журналіст Роберт Маршалл. На той час з групи євреїв, що переховувалася в каналізації, в живих залишалось п'ятеро осіб: Кристина і Пауліна Хігери, Клара і Едмунд Маргуліси та Геня Вайнберг, яка вже була «надто хвора, щоби щось собі пригадати»⁴⁴³. Відтак, Р.Маршалл поспілкувався з Хігерами і Маргулісами, а також із нащадками покійних уже учасників тих подій. На основі зібраних матеріалів він зняв кінострічку та написав книгу

⁴³⁷ Владимир Беляев, «Свет во мраке» Разоблочение (Львов: книжно-журнальное издательство, 1960), 72–76.

⁴³⁸ Оля Гнатюк, «Світ(ло) в темряві» *Егунець* 28(2019):126–183.

⁴³⁹ Robert Marshall, *W kanałach Lwowa* (Warszawa: Świat Książki 2011), 9.

⁴⁴⁰ Ibidem, 8.

⁴⁴¹ Ignacy Chiger *Świat w mroku. Pamiętnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku* (Warszawa: PWN, 2011), 317.

⁴⁴² David Lee Preston, «A Holocaust saga: From the sewers to a garden», *CNN* <https://edition.cnn.com/2012/04/19/opinion/preston-holocaust-legacy/index.html>

⁴⁴³ Robert Marshall, *W kanałach Lwowa* (Warszawa: Świat Książki 2011), 8

«У каналах Львова»⁴⁴⁴. Ця публікація унікальна тим, що містить свідчення людей, які не залишили мемуарів. Однак, книга майже позбавлена наукового апарату. Автор посилався лише на опубліковані загальні праці з історії Голокосту, Натомість, переказуючи спогади своїх респондентів, він, здебільшого, не зазначає, хто саме розповів йому ту чи іншу інформацію.

Знаковою подією у висвітленні історії порятунку львівських євреїв у міській каналізації стала публікація у 2008 р. книги «Дівчинка у зеленому светрі» авторства Кристини Хігер та Денніля Пейснера⁴⁴⁵. Цей твір здобув значну популярність у США та багатьох інших країнах і спровокував хвилю зацікавлення подіями, описаними в книжці. Однак, суто з наукової точки зору «Дівчинка у зеленому светрі» навряд чи може розцінюватися як достовірне джерело, адже достеменно невідомо, яким був вплив співавтора, Д. Пейснера на первинний текст Кристини Хігер. Значно більшу вагу мають спогади Кристини, записані від неї у 1947 р. Марією Холендер (Maria Holender), співробітницею Воєводської єврейської історичної комісії⁴⁴⁶.

У 2011 р. на екрани вийшла кінострічка польської режисерки Агнешки Голланд «У темряві» («W ciemności»), знята на основі книги Р. Маршалла. Як зізналася К. Хігер, сама вона довідалася про фільм уже після завершення зйомок, оскільки режисерка, нібито, була певна, що всі свідки тих подій давно померли⁴⁴⁷.

Попри те, що дія фільму відбувається у Львові, зйомки проходили на території Польщі. Роль Львівської каналізації «зіграли» комунікації м. Лодзі. Як наслідок, для людини, знайомої зі Львовом, цей фільм виглядає доволі нереалістично. Однак, попри всі недоліки, кінострічка «У темряві» мала значний популяризаційний ефект. Зокрема, було нарешті опубліковано спогади І. Хігера, перекладено польською мовою книгу Р. Маршалла, а українською – «Дівчинку у зеленому светрі». Врешті, саме завдяки цьому фільму у мене з'явилося бажання перевірити достовірність подій, які в ньому описані.

Відтак, після ознайомлення із наявними джерелами, було здійснено спробу ідентифікувати описані в них локації. Разом із львівським дигером Олександром Івановим ми 1 вересня 2018 р. відшукали замуrowаний отвір підземного ходу, викопаного групою євреїв у травні 1943 р, через який вони із території гетто потрапили у головний колектор Полтви⁴⁴⁸.

У лютому 2019 р. ми розвідали, а у липні цього ж року дослідили єврейську криївку під пл. Соборною, де група із десяти-одинадцяти осіб переховувалася понад рік. Ця криївка містилася у старому кам'яному колекторі, який не використовувався з кінця XIX ст., однак, залишався приєднаним до міської каналізаційної мережі. Ця локація цілком відповідає описам, наведеним у спогадах І. Хігера та у книзі Р.Маршалла⁴⁴⁹. Ба більше, під час обстеження підлоги колектора було знайдено ряд предметів, які однозначно

⁴⁴⁴ Оля Гнатюк, Світ(ло) в темряві. Загадки рукописів *Наукові записки УКУ* XIII. Серія: «Історія», Вип. 3 (Львів, 2019), 99.

⁴⁴⁵ Дівчина у светрі.

⁴⁴⁶ Protokół NR 1155 z archiwum WŻKH w Krakowie Ignacy Chiger *Świat w mroku. Pamiętnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku* (Warszawa: PWN, 2011), 12–16.

⁴⁴⁷ «These were terrible times»: the true story behind *In Darkness* accessed 26.09.2023, <https://www.theguardian.com/film/filmblog/2012/mar/23/terrible-times-agnieszka-holland-in-darkness>

⁴⁴⁸ *Експедиція із пошуку проритого євреями тасмного ходу до Полтви*, доступ отримано 29.09.2023, <https://explorer.lviv.ua/forum/index.php?topic=7827.msg51926#msg51926>

⁴⁴⁹ Палац. План приміщення, доступ отримано 29.09.2023, <https://explorer.lviv.ua/forum/index.php?topic=7827.msg58422#msg58422>

свідчили про те, що у цьому підземному просторі мешкали люди. Зокрема, вдалося відшукати пляшку львівської броварні часів нацистської окупації⁴⁵⁰, польський ліхтарик міжвоєнного виробництва (фірма «Elektrodyn»)⁴⁵¹ та керамічну фігурку пасхального баранчика⁴⁵². Остання знахідка також не випадкова, адже К. Хігер згадувала, що працівники каналізаційних мереж намагалися підняти настрій євреям, святкуючи з ними і єврейські, і християнські свята та приносячи для цього відповідний реквізит.

Можна констатувати, що джерельна база та історіографія порятунку євреїв у львівській каналізаційній мережі є доволі обмежена. Тож завдяки дослідженню криївки під площею Соборною вдалося перевірити правдивість і точність джерельних свідчень про порятунок євреїв у львівській каналізації. Крім того, це відкриття збагачує джерельну базу цієї проблеми та відкриває нові перспективи історичних студій. Зрештою, ця криївка – одне із нечисленних місць у Львові, що збереглося недоторканим від часів Голокосту, своєрідна «капсула часу» і безпосередній свідок тих подій. Такі місця є надзвичайно важливими і в подальшому, однозначно, заслуговують меморіалізації та музеєфікації.

⁴⁵⁰ Віднайдені артефакти, доступ отримано 29.09.2023,

<https://explorer.lviv.ua/forum/index.php?topic=7827.msg58423#msg58423>

⁴⁵¹ Ліхтарик, доступ отримано 29.09.2023,
<https://explorer.lviv.ua/forum/index.php?topic=7827.msg58424#msg58424>

⁴⁵² Баранчик, доступ отримано 29.09.2023,
<https://explorer.lviv.ua/forum/index.php?topic=7827.msg58425#msg58425>

МОГИЛА М. КУЗНЕЦОВА У ЛЬВОВІ: РАДЯНСЬКИЙ МІФ І ДІЙСНІСТЬ

В урочищі Кутики Рябого на околиці села Боратин Бродівського району Львівської області 17 вересня 1959 р. відбулися розкопки могили, з якої ексгумували кістяк невідомої людини. Ексгумацію проводили старший слідчий слідчого відділу Управління КГБ по Львівській області капітан Рубцов, помічник прокурора Львівської області молодший радник юстиції Колясников та судмедексперт Львівського обласного бюро судової медицини Зеленгуров. Ексгумовані рештки були поховані на глибині 70 сантиметрів лицем униз. Знайдена на околиці Боратина людина була вбрана у німецький солдатський або унтер-офіцерський мундир: «В області лівої лопатки і правого плеча у верхній половині знайдено два погони із чорної вовняної тканини, на яких розташовувалися по одному металевому гудзику круглої форми діаметром 26 мм. Тканина погонів зітліла»⁴⁵³. У ексгумованого тіла бракувало кисті правої руки. Череп покійного мав сильні пошкодження у лицьовій частині, яка була повністю подрібнена на невеликі уламки. Пролом у черепі мав прямокутну форму. Характер пошкоджень черепа міг вказувати на те, що покійного добили ударами приклада в обличчя. Проведене у Львові 29 вересня 1959 р. судово-медичне дослідження засвідчило, що віднайдені сто три фрагменти кістяка належать чоловікові 33–35 років, зростом 175,4 см, смерть якого настала приблизно п'ятнадцять років тому⁴⁵⁴.

Невдовзі радянська пропаганда заявила, що у Боратині було знайдено рештки радянського диверсанта-ліквідатора із загону НКВД «Переможці» Миколи Кузнецова (1911–1944), який буцімто загинув проти ночі 9 березня 1944 р., коли його спробували захопити у полон бійці УПА. Пропагандисти твердили, що М. Кузнецов підірвав себе гранатою разом із групою українських партизан у хаті мешканця Боратина Степана Голубовича. Щоб отримати докази своєї версії про те, що похована у с. Боратин людина у німецькій формі є М. Кузнецовим, Управління КГБ по Львівській області звернулося до відомого російського вченого Михайла Герасимова (1907–1970), який займався пластичною реконструкцією вигляду людини за кістками черепа. Викопаний у Боратині череп та 18 прижиттєвих фотографій М. Кузнецова за розпорядженням КГБ, асистент Львівського медичного інституту Володимир Зеленгуров, який працював водночас у Львові судмедекспертом, наприкінці жовтня 1959 р. відвіз у Москву, де передав відомому вченому. Череп, за яким М. Герасимову довелося реконструювати зовнішність убитого в Боратині чоловіка, був дуже сильно пошкоджений, а крім того, в ньому бракувало багато фрагментів: «Уся лицьова частина і склепіння черепа роздроблені на 15 шматків. Окремі ділянки кісток відсутні. Немає двох шматків лобної кістки, частини носолобного відростка, зруйновані кістки верхньої щелепи у ділянці іклових ямок; немає

⁴⁵³ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 71, оп. 11, спр. 055, арк. 156. Офіцерські погони Вермахту виготовляли із плетених шнурів, у які додавали алюмінієві нитки, завдяки чому вони дуже добре зберігаються в землі. Солдатські та унтер-офіцерські погони німецьких військових були із вовняної тканини.

⁴⁵⁴ Борис Возницький, «Таємничі сюжети Другої світової війни: Микола Кузнецов – правда і неправда про нього, вигадки і свідомі перекручення» *Дзвін* 7 (2009): 103.

верхньої частини луски скроневої кістки. Цілковито знищені і втрачені кістки, що творять внутрішню стінку орбіт. Пошкоджені носові кістки. Нижня щелепа роздроблена на три частини. Присутні дрібні випадіння по швах розриву кісток»⁴⁵⁵.

Академік М. Герасимов уже 24 грудня 1959 р. підписав офіційний висновок про те, що череп та одне із представлених фото належать тій самій людині. Але запропонована ним же візуальна ілюстрація експертизи свідчила, що череп та фото М. Кузнецова не співпадають. Причин цього могло бути дві: неправильне відтворення форми черепа, який був розколотий на кільканадцять шматків, або ж зумисне підтасовування результату. На рішення академіка підписати сумнівний висновок могла вплинути публікація у московській газеті «Труд» (офіційному органі профспілок СРСР), яка з'явилася попереднього дня. За день до того, як М. Герасимов підписав свій висновок, 23 грудня 1959 р. газета опублікувала повідомлення про те, що у Боратині віднайдено могилу М. Кузнецова. Публікація також містила згадки про діяльність радянського диверсанта у німецькому тилу, а також опис обставин його загибелі. Наступного дня, 24 грудня – статтю про віднайдення місця загибелі М. Кузнецова опублікувала київська «Робітнича газета»⁴⁵⁶. За свідченням українського журналіста Кіма Закалюка, вище партійне керівництво дало зрозуміти академікові М. Герасимову, якого саме висновку очікують від його експертизи: «Мені відомо, що в одній приватній розмові Зеленгуров, розповідаючи про цей “експеримент”, розповідав, що Герасимов довгий час вагався з відповіддю на поставлене йому запитання: “Чи належить цей череп людині, яка зображена на фотознімку?” та прискоренню “висновків” академіка посприяв дзвінок із Старої площі (саме там знаходиться ЦК КПРС): “Товаришу Герасимов, щось ви зволікаєте з висновками, а у Львові вже готові до захоронення останків Кузнецова!” “Якщо вже приготувалися до захоронення, то мої висновки, виходить, формальна справа”, – мабуть, подумав академік М. М. Герасимов і підписав 24 грудня 1959 року свій висновок»⁴⁵⁷.

Ексгумовані в Боратині останки урочисто перепоховали у Львові на «Пагорбі Слави» 27 липня 1960 р., у день народження М. Кузнецова. Цей день проголошено й «днем звільнення Львова від німецько-фашистських загарбників», хоча насправді, останні німецькі підрозділи залишили свої позиції у місті в районі Кортумової гори лише 28 липня 1944 р.⁴⁵⁸ Організоване радянською владою дійство було дуже пишним, на нього прибули сестри М. Кузнецова Лідія та Агафія, його брат Віктор та близько 120 колишніх партизан загону «Переможці»⁴⁵⁹. У супроводі великої кількості примусово-добровільно залучених до церемонії людей, труну із ексгумованими у Боратині людськими рештками відвезли на «Пагорб Слави», де й поховали. На могилі встановили спочатку бетонний, а згодом гранітний пам'ятник.

Перепоховання у Львові останків людини, яку комуністична влада оголосила радянським розвідником М. Кузнецовим, запустило процес формування міфу про суперекстремного радянського диверсанта і розвідника. Згадка про перебування у Львові під час Другої світової війни М. Кузнецова у 1962 р. з'явилася у путівнику

⁴⁵⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 71, оп. 11, спр. 055, арк. 292.

⁴⁵⁶ Анатолій Стась, «Це було під Бродами. Нове про партизана-розвідника Миколу Кузнецова», *Робітнича газета* (24 грудня 1959): 4.

⁴⁵⁷ Кім Закалюк, «Хто вбив Кузнецова?», *Сільські вісті* 249 (28 жовтня 1990): 4.

⁴⁵⁸ Насправді під час боїв за Львів останні німецькі підрозділи залишили свої позиції в районі Кортумової гори лише 28 липня 1944 р. Див.: *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa. 1.IX.1939–5.II.1946*, zebrał Grzegorz Mazur, Jerzy Skwara, Jerzy Węgierski. (Katowice: Wydawnictwo Unia, 2007), 507.

⁴⁵⁹ Николай Струтинский, *Во имя родины. Документальные повести*. (Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2011), 122.

містом⁴⁶⁰. Через три роки, у 1965 р. вийшов друком спеціальний путівник «Пагорб слави», в якому про М. Кузнецова вміщено окремий нарис⁴⁶¹. 23 вересня 1962 р. у Львові відкрили пам'ятник М. Кузнецову (автори проект – скульптори Василь Власов, Євген Рукавішніков, Валентин Подольський, архітектори – Михайло Каневський і Володимир Дорошенко)⁴⁶². Пам'ятник диверсантові-ліквідатору, який став третім радянським монументом, що був встановлений у Львові після повернення до міста улітку 1944 р. комуністичної влади, у наступні роки став одним із традиційних місць проведення мітингів, присвячених «визволенню» Львова від німецьких військ. Упродовж 1970-х – початку 1980-х рр., щорічно 9 травня у місті відбувався легкоатлетичний крос, під час якого учасники бігли від Монумента слава Радянської армії на вулиці Стрийській до пам'ятника М. Кузнецову, й далі – на «Пагорб Слави» на Личакові. В усіх трьох точках маршруту покладалися квіти⁴⁶³.

Крім пам'ятника, М. Кузнецов був вшанований у Львові меморіальною таблицею, яку вмурували на стіні будинку на вул. Клепарівській, 2 (вулиця не мала жодного стосунку до перебування у Львові радянського ліквідатора). Про М. Кузнецова згадали у експозиції Львівського історичного музею (зал 28), щоправда крім фотографій ліквідатора жодних інших автентичних пам'яток пов'язаних із ним, заклад виставити не зміг⁴⁶⁴.

Для того аби довести, що урочисто перепохована на «Пагорбі Слави» у Львові людина є М. Кузнецовим, судовим медичним експертам та працівникам КГБ довелося проігнорувати кілька вагомих фактів. По-перше, знайдений у Боратині чоловік був одягнений у солдатський або унтер-офіцерський мундир Вермахту, між тим як М. Кузнецов носив однострій офіцера (гауптмана). По-друге, у Боратині, не було знайдено тіл радянських партизанів Івана Белова та Яна Камінського, які, згідно із прийнятою пропагандою версією, загинули одночасно й в тому самому місці, що й М. Кузнецов. По-третє, людина, що загинула у Боратині, будучи важко пораненою говорила перед смертю німецькою мовою⁴⁶⁵.

Головним доказом того, що ексгумована у Боратині людина не могла бути М. Кузнецовим, є свідчення про особливості прикусу покійного диверсанта, які надали його брат та сестра. Зокрема, описуючи характерні особливості зовнішності М. Кузнецова, його сестра Лідія Брюханова відзначала, що в нього у верхній щелепі бракувало двох зубів-ікол, які «були видалені у 1926–1927 роках через те, що вони виступали вперед, так начебто були витіснені іншими зубами. Після видалення ікол зовсім не було помітно, що у верхній щелепі бракує двох зубів»⁴⁶⁶. Таку особливість зовнішності М. Кузнецова підтверджував й брат Віктор Кузнецов: «одна, можливо важлива деталь, яка стосується форми зубів брата. Його верхні ікла дещо виступали

⁴⁶⁰ Андрій Пашук, Іван Деркач, *Львів. Короткий ілюстрований путівник*. (Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1962), 99. У попередніх путівниках, що виходили у 1945–1960 рр., таких згадок не було.

⁴⁶¹ Глеб Рокотов, *Холм слави*. (Львов: Каменяр, 1965). 67 с. Путівник був перевиданий у 1970, 1974 1984 рр.

⁴⁶² Ігор Мельник, Роман Масик, *Пам'ятники та меморіальні таблиці міста Львова*. (Львів: Априорі, 2012), 181

⁴⁶³ *Історія Львова. У трьох томах*, редколегія Ярослав Ісаєвич, Микола Литвин, Феодосій Стеблій. (Львів: Центр Європи, 2007), 319.

⁴⁶⁴ Роман Багрій, Борис Мельник, Ірина Свєшнікова, *Львівський історичний музей. Путівник*. (Львів: «Каменяр», 1976), 187–188.

⁴⁶⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 71, оп. 11, спр. 053, арк. 13. Цей факт незалежно від слідчих КГБ зафіксував Борис Возницький, який у повоєнний період спілкувався із С. Голубовичем.

⁴⁶⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 71, оп. 11, спр. 055, арк. 240.

уперед відносно загальної лінії розташування зубів»⁴⁶⁷. Між тим, у верхній щелепі ексгумованого у вересні 1959 р. у Боратині чоловіка було 15 зубів і бракувало лише першого малого корінного зуба з правого боку⁴⁶⁸. Якщо Л. Брюханова мала рацію, й М. Кузнєцов видалив верхні ікла в другій половині 1920-х рр., у його верхній щелепі мало б залишитися 14 зубів. Якщо ж вона помилилася, й ікла залишилися на місці, судовий медичний експерт мав би згадати про їх виступання вперед, а він цього не зробив. Не підтверджують аномальності прикусу знайденого у Боратині покійника й фотографії його реконструйованого академіком М. Герасимовим черепа, ікла якого зовсім не виступають уперед.

Висновок з усіх цих фактів є очевидним: на початку 1944 р. у Боратині в сутичці з українськими повстанцями загинув німецький військовик, і саме його влітку 1960 р. урочисто перепоховали у Львові на «Пагорбі Слави», де він лежить і тепер.

⁴⁶⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 71, оп. 11, спр. 055, арк. 233–234.

⁴⁶⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 71, оп. 11, спр. 055, арк. 169.

Ганна Сіромська

доцент

кафедри соціально-поведінкових,

гуманітарних наук та економічної безпеки

Львівського державного університету внутрішніх справ

ТУРИСТИЧНІ ОБ'ЄКТИ ЛЬВОВА В ЕКСКУРСІЙНИХ МАРШРУТАХ

ВАТ «ІНТУРИСТ» (1960–1970-ті роки)

Повернення до принципу «мирного співіснування двох систем» на початках «хрущовської відлиги» призвело до перегляду завдань іноземного туризму у Радянському Союзі. Комуністичний режим прагнув поліпшити реноме держави на міжнародній арені й сформувати в іноземних туристів, які вирішили зблизька подивитися на «радянську екзотику», позитивний образ соціалістичної системи⁴⁶⁹. На перший план вийшло завдання, як ефективно вибудувати пропагандистську роботу й якомога привабливіше представити «успіхи соціалізму» й життя радянського обивателя⁴⁷⁰.

Обслуговуванням іноземних туристів у Радянському Союзі займалося Всесоюзне Акціонерне Товариство (ВАТ) «Інтурист», відділення якого функціонувало й у Львові. Місто у 1960-х не вважалося лідером у розвитку туристичної сфери тодішньої УРСР, навіть попри його багату культурну спадщину⁴⁷¹. Наприклад, у 1964 р. львівське відділення «Інтурист» прийняло менше десяти тисяч іноземних туристів, дві третини з яких були громадянами соціалістичних країн (Польща, Чехословаччина, Болгарія)⁴⁷².

Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР значну увагу звертало на «ідеологічне виховання» працівників системи «Інтуристу», оскільки завдання екскурсоводів полягало у формуванні «правильного образу соціалістичної системи»⁴⁷³.

Що ж планували показувати іноземцям у Львові? Відповідь на це питання знаходимо у тогочасних туристичних путівниках. Наприклад, виданий для туристів путівник 1961 р., авторства А. Пашука й І. Деркача, містив 46 об'єктів для показу, починався з передмови (автор Михайло Рудницький) й світлини пам'ятника Владіміру Леніну. Після цього було вміщено коротку інформацію про летовище та головний залізничний вокзал – «один з

⁴⁶⁹ Руслан Сіромський, «Без права на свободу переміщення»: образ Української РСР у візіях канадських туристів (кінець 1950-х – 1960-ті роки)», *Наукові зошити історичного факультету* 19–20 (2018–2019): 243.

⁴⁷⁰ Zhanna Assipova & Lynn Minnaert. «Tourists of the world, unite! The interpretation and facilitation of tourism towards the end of the Soviet Union (1962–1990)», *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events* 6:3 (2014): 218.

⁴⁷¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) ф. 4672 (Управління по іноземному туризму при Раді міністрів УРСР), оп. 1, спр. 4 (Документи (справки, переписки и др.) по вопросам проведения иностранного туризма за 1965 год), арк. 23.

⁴⁷² ЦДАВО України, ф. 4672, оп. 1, спр. 7 (Документи (программа, доклад и др.) республиканского совещания руководителей отделений и заведующих агентств Всесоюзного акционерного общества «Интурист» в г. Киеве, от 20–22 апреля 1965 г.), арк. 35.

⁴⁷³ Ольга Радченко, *«Интурист» в Украине 1960–1980 годов: между красной пропагандой и твердой валютой: монография*. (Черкассы: Издательство Чабаненко Ю. А., 2013), 36.

кращих в республіці»⁴⁷⁴. Окремої уваги укладачів заслужив готель «Інтурист» на пл. Міцкевича, і та його історія (зокрема, згадувалося, що тут зупинявся французький романіст Оноре де Бальзак). Із пам'яток архітектури у путівнику значилися будівля міської ради (Ратуша), палац піонерів, пам'ятники Адаму Міцкевичу, Івану Франку, танкістам і т.п. Автори, звісно, наголошували більше на знакових епізодах радянського періоду історії, як скажімо, встановлення 27 липня 1944 р. танкістом Олександром Марченком червоного прапора на міській раді Львова (згідно із свідченням очевидців, прапор вивісили з вікна другого поверху)⁴⁷⁵. Екскурсоводам рекомендували обов'язково розповідати про високі темпи житлового будівництва, «озброюючи» їх різними цифрами, які пересічний турист навряд чи був готовий запам'ятати. Так, у вже згаданому путівнику значиться, що у 1957 р. у Львові збудовано житла загальною площею 120 тис. кв.м., а в 1960 р. – 135 тис. кв. м.⁴⁷⁶ (очевидно, мова про т.зв. «хрущовки»). Саме видання було проілюстроване світлинами чотирьохповерхових будинків на тодішній вул. Лінійній.

Традиційно, до переліку туристичних об'єктів належали *музеї* Львова – історичний, українського мистецтва, природничий, етнографії і художнього промислу, літературно-меморіальні музеї І. Франка та Я. Галана, філія Центрального музею В. І. Леніна, картинна галерея; *вищі навчальні заклади* – Львівський університет, Політехнічний, Медичний, Зооветеринарний, Сільськогосподарський інституту; *театри* – опери та балету, драмтеатр, російський драматичний, юного глядача, ляльковий, кінотеатр ім. Я. Галана; *парки* – Стрийський, Культури і відпочинку ім. Б. Хмельницького; *палаци культури* – залізничників, учбових закладів міжобласного управління профтехосвіти; *пам'ятники* на могилах видатних діячів культури – Івану Франку, Маркіяну Шашкевичу⁴⁷⁷.

Що цікаво, у переліку об'єктів для показу зазначено й *окремі храми*, на зразок Собору Святого Юра. Проте, наголос зроблено не на цінності барокової архітектури й скульптурних композицій храму, а на маргінальних подіях в стилі комуністичної пропаганди: «У 1921 р. в підвалі одного з корпусів собору, без відома його господарів відбувався нелегальний з'їзд (дуже сміливе твердження – Г. С.) Комуністичної Партії Західної України»⁴⁷⁸. Основне завдання екскурсійних програм для іноземців полягало у знайомстві з «соціалістичними досягненнями». Кожну свою екскурсію гід починав з даних про країну, її устрій, роль компартії, нерозривний зв'язок української та російської історії, планах чергової п'ятирічки⁴⁷⁹. Наявність у путівнику 1961 р. П'ятницької та Успенської церков, Латинського та Вірменського соборів, Домініканського та Бернардинського костьолів (так у тексті) аж ніяк не свідчить, що до них в обов'язковому порядку водили туристів.

У 1965 р. «для повнішого відображення в екскурсійній роботі паростків нового комуністичного життя радянських людей, а також соціалістичних перетворень» було додано нові туристичні об'єкти⁴⁸⁰. Тоді затверджено 85 об'єктів у Львові для показу іноземним туристам. З них: 21 промислове підприємство, 9 вищих навчальних закладів і бібліотек, 9 музеїв, 21 школа; 7 садочків та ясел, 5 медичних закладів, 5 спортивних

⁴⁷⁴ Андрій Пашук й Іван Деркач, *Львів. Короткий ілюстрований путівник*. (Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1961), 16.

⁴⁷⁵ Володимир Михалик й Ілько Лемко, *Львів повсякденний*. (Львів: Априорі, 2009), 51.

⁴⁷⁶ Пашук й Деркач, *Львів. Короткий ілюстрований путівник*, 29.

⁴⁷⁷ Пашук й Деркач, *Львів. Короткий ілюстрований путівник*, 40–82.

⁴⁷⁸ Пашук й Деркач, *Львів. Короткий ілюстрований путівник*, 129.

⁴⁷⁹ Радченко, «Інтурист» в Україні 1960–1980 годов, 109.

⁴⁸⁰ ЦДАВО України ф. 4672, оп. 1, спр. 7, арк. 36.

арен, 5 будинків культури, 5 інших об'єктів. Маршрути укладалися заздалегідь і будь-яка «творчість» не віталася. У 1966 р. основний екскурсійний маршрут переглянули, до нього включили новобудови міста та «місця революційної слави»⁴⁸¹. Наприклад, у путівнику 1971 р. особливий наголос робили на «незабутній осені 1939 р.», «нагородженню міста орденом Леніна» і т.п.⁴⁸². Загалом, у 1970-х роках ідеологізація екскурсійної діяльності посилилась.

Отже, туристичні об'єкти в екскурсійних маршрутах Львова у досліджуваний період визначалися ідеологічною доцільністю й прагненням радянської влади сформувати позитивне враження на іноземного туриста. Очевидно, пропагуючи «досягнення соціалізму» (нові житлові квартали, заводи тощо), львівське відділення ВАТ «Інтурист» не могло проігнорувати деякі архітектурні пам'ятки давнини, які не завжди відповідали міркам соціалістичного реалізму. У таких випадках екскурсоводам пропонували розповідати про різноманітні історії (часто прикрашені вигадками) про зв'язок певної споруди із підпільним комуністичним рухом.

⁴⁸¹ ЦДАВО, ф. 4672, оп. 1, спр. 23, арк. 52.

⁴⁸² Мар'ян Швед, *Львів. Короткий путівник-довідник*. (Львів: «Каменярь», 1971), 124.

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ДО НІМЕЧЧИНИ У 1990-Х РОКАХ

Німецьке суспільство і політичні еліти прихильно поставились до демократичних процесів та створення нових незалежних держав на території колишнього СРСР. Федеративна республіка Німеччина (далі – ФРН) ще 26 грудня 1991 р. визнала незалежну Україну, а 17 січня 1992 р. між державами встановлено дипломатичні відносини⁴⁸³. У червні 1993 р. відбувся візит канцлера ФРН Гельмута Коля до України під час якого були підписані важливі угоди про основи відносин між державами⁴⁸⁴. На початку 1990-х рр. вже функціонували українські посольства і консульства у Бонні, Берліні та Мюнхені.⁴⁸⁵

Однією із ключових проблем, з якими зіткнулась незалежна Україна, стало питання еміграції населення з її території, адже з початку 1990-х рр. почалася нова – четверта хвиля української еміграції. Одним із важливих напрямків еміграції українців стала ФРН – країна з однією з найрозвиненіших економік, а отже та, де можна якнайкраще реалізувати свій потенціал. Важливим фактором було і близьке географічне розташування ФРН, що давало змогу регулярно відвідувати Україну. Водночас, німецька влада намагалась у 1990-х рр. обмежити масовий притік іммігрантів з країн Центрально-Східної Європи, розраховуючи, насамперед, на залучення висококваліфікованих фахівців. У Німеччину прибуло й чимало етнічних німців з України та осіб єврейського походження, яким федеральний уряд надавав пільгові умови для переселення до країни. Відзначимо також, що більшість емігрантів з України на недостатньому рівні володіли німецькою мовою, що негативно впливало на процес їхньої інтеграції у німецьке суспільство та можливість пошуку кваліфікованої роботи.

До початку четвертої хвилі еміграції в Німеччині проживало понад 20 тис. осіб українського походження. Новоприбулі початку 1990-х рр. були переважно людьми молодого і середнього віку. Чимало з них мали проблеми з документами, або ж взагалі перебували на території Німеччини нелегально. Виразно економічний характер міграції призводив до певного нерозуміння із попереднім поколінням мігрантів серед яких було чимало людей, що покинули Україну через загрозу переслідування радянською владою і вирізнялись високим рівнем національної самосвідомості. Старше покоління українців часто дорікало новітнім емігрантам через нібито неактивну участь в громадському житті діаспори і загалом низький рівень національної самосвідомості. Свідомі українці в Німеччині здебільшого гуртувались навколо Центрального товариства українців у

⁴⁸³ Ганна Харлан, «Політика Федеративної Республіки Німеччина щодо нових незалежних держав Центрально-Східної Європи в 1990-х роках.» у *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр.* Вип. 22. (2013): 137.

⁴⁸⁴ Оксана Валіон. «Динаміка українсько-німецьких політичних відносин упродовж 1991–2001 рр.» у *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* Вип. 2. (2009): 142.

⁴⁸⁵ Людмила Чекаленко. *Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів).* Київ: Либідь, 2006. 276.

Німеччині (ЦТУН), яке у середині 1990-х рр. налічувало близько 4,6 тис. зареєстрованих осіб.⁴⁸⁶

За даними німецької статистики протягом 1992–1999 рр. до ФРН з різною метою і з різним терміном перебування прибуло 230 486 громадян України: найбільше у 1995 р. – 33 913 осіб, найменше у 1992 р. – 15 573.⁴⁸⁷

Підсумками міграційних процесів до Німеччини у 1990-их рр. стали звіти федеральних статистичних відомств у 2000 році. Станом на 2000 рік згідно з даними німецьких міграційних органів, на території ФРН проживало 89 282 громадян України. Абсолютна більшість з них прибула саме протягом минулого десятиліття. З загальної кількості українців, абсолютна більшість – 72 977 особи – мали офіційний дозвіл на перебування на території ФРН (*Aufenthaltserlaubnis*). Цей дозвіл був найпоширенішим для усіх іноземців на території Німеччини (понад 3,7 млн іноземців користувалось ним на той час). Такі дозволи в Німеччині були двох типів: з правом отримання безстрокового перебування (*befristete*) і відповідно без нього (*unbefristete*). З загальної кількості громадян України, які мали відповідний дозвіл, 15 680 осіб мали право у майбутньому його безстрокового продовження, а 57 297 – після завершення свого терміну мали покинути Німеччину. Ще одним різновидом права на перебування в Німеччині був дозвіл на тимчасове перебування (*Aufenthaltsbewilligung*). На його основі в ФРН у 2000 році проживало 4 852 громадян України.⁴⁸⁸ Цей дозвіл був виключно тимчасовий, видавався на певний термін і під конкретну мету, і не міг стати постійним. Здебільшого його видавали для навчання іноземних студентів та наукової діяльності у ФРН.

Найбажанішим для іноземців в Німеччині було отримання права на постійне перебування в країні. Постійне право перебування надавалось особі іншої країни, якщо вона протягом 8 років до цього законно проживала в Німеччині на основі тимчасового дозволу, володіла німецькою мовою, була здатна забезпечити себе і свою родину, не порушувала законів і мала певні успіхи в інтеграції в німецьке суспільство. Фактично особа набувала тих же прав що й громадяни Німеччини, окрім права обиратись і бути обраним в органи влади. Згідно з даними статистичного відомства в 2000 році лише 88 українців мали відповідний дозвіл (*Aufenthaltsbewilligung*). Тобто з цього можна зробити висновки, що абсолютна більшість громадян України на території ФРН на той момент проживало менш як 8 років необхідних для отримання права на постійне проживання.

Німеччина надавала право на перебування на своїй території також і з гуманітарних причин. 1108 громадян України перебували у ФРН станом на 2000 рік на основі відповідно створеного дозволу (*Aufenthaltsbefugnis*). Здебільшого це були особи єврейського походження, яким Німеччина гарантувала спрощені умови для переселення. Через 8 років перебування особи з цим дозволом могли отримати право на постійне проживання в Німеччині. Крім цього 469 українців подали заяви на отримання статусу біженця та отримали згідно з цим спеціальний тимчасовий дозвіл на проживання (*Aufenthalts gestattet*). Цей дозвіл діяв лише у період розгляду справи на отримання статусу біженця. Ще 731 отримали тимчасове відтермінування від депортації (*Duldung*), згідно з яким громадяни мали б найближчим часом покинути територію ФРН. Про

⁴⁸⁶ Володимир Трощинський і Анатолій Шевченко. *Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 15.* (Київ: Альтернативи, 1999), 166.

⁴⁸⁷ Migrationsbericht der Ausländerbeauftragten im Auftrag der Bundesregierung, Berlin. 2001, 53-57. доступ отримано 29 квітня 2023, <https://dserver.bundestag.de/btd/14/077/1407720.pdf>

⁴⁸⁸ Ibid., 48.

близько 10 тис. громадян України у федерального відомства не було даних на основі яких дозволів вони перебувають на території ФРН.⁴⁸⁹

Українська громада в Німеччині намагалась розвивати своє громадсько-культурне життя та підтримувати систему української шкільної та вищої освіти. Важливу роль у процесі збереження українськими дітьми своєї мови й культури відіграло товариство «Рідна школа» засноване ще у 1966 р. у Мюнхені. Товариство мало свій дитячий садочок. У 1990-х рр. «Рідна школа» здійснювала програму на основі якої діти з України могли на рік приїхати навчатись до Німеччини у місцевих школах і одночасно з цим продовжувати вивчати українську мову.⁴⁹⁰ У більшості великих міст Німеччини існували українські недільні школи.

Важливим осередком українського життя та освіти в Німеччині у 1990-х рр. був Український Вільний Університет (далі – УВУ) у Мюнхені. Заснований ще у 1921 р. у Відні, він згодом переїхав до Праги, а після Другої світової війни врешті опинився в Німеччині. Протягом усього свого існування УВУ залишався одним із головних центрів української діаспори в Західній Європі. У 1990-х рр. університет почав активно співпрацювати з українськими закладами вищої освіти та готувати спеціалістів-україністів з багатьох країн. У 1992 р. між УВУ та українським Міністерством освіти було підписано угоду про визнання дипломів університету в Україні.⁴⁹¹

У 1990-х рр. в Німеччині продовжувала виходити й численна українська преса (періодичні видання «Мета», «Україна і світ», «Вперед» і т. д.), а в Мюнхені діяла філія об'єднання українських літераторів діаспори “Слово”, заснована ще 1954 р. у Нью-Йорку.⁴⁹²

Окремо варто розглядати процеси переселення етнічних німців з України до ФРН (пізні німецькі переселенці). Федеральний уряд ще після завершення Другої світової війни розробив законодавчу базу, що забезпечувала повернення етнічних німців та їхніх нащадків до ФРН. Після розпаду Радянського Союзу та загалом соціалістичного табору сотні тисяч осіб німецької національності виявили бажання переселитись до ФРН. Серед них виявилось і чимало жителів України. У подальші роки та десятиліття кількадесят тисяч “українських німців” та членів їхніх родин змогли переселитись до Німеччини згідно законодавства про німецьких пізніх переселенців. За даними Федерального адміністративного відомства Німеччини (BVA), яке наділене серед іншого й статистичними функціями і займається обліком даних про реєстрацію пізніх переселенців на території ФРН, під час найактивнішої фази еміграції з території України у 1992–1999 рр. до Німеччини прибуло 24558 особи репатріантів німецького походження.⁴⁹³

⁴⁸⁹ Migrationsbericht der Ausländerbeauftragten im Auftrag der Bundesregierung, 48.

⁴⁹⁰ Українське Товариство Рідна Школа. Історія. доступ отримано 29 квітня 2023. <http://www.ridnaschkola.de/uk/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F/>

⁴⁹¹ Степан Віднянський. «Український Вільний Університет (УВУ)», *Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.* (Київ: Наукова думка, 2019), доступ отримано 29 квітня 2023 http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainskyj_vilny

⁴⁹² Трощинський і Шевченко, *Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 15*, 167.

⁴⁹³ Spätaussiedler und ihre Angehörigen Zeitreihe 1950–2019, доступ отримано 30 квітня 2023, https://www.bva.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Buerger/Migration-Integration/Spaetaussiedler/Statistik/Zeitreihe_1950_2019.pdf;jsessionid=30D3F9A5B70CEDD4ABBFA0920916D58F.intranet241?__blob=publicationFile&v=6

Отже, проблематика еміграції українських громадян до ФРН у 1990-х рр. та забезпечення їхніх міграційних, соціально-культурних та економічних прав посіли одне з ключових місць в українсько-німецьких відносинах. В процесі еміграції виокремлювались іммігранти за німецькою та єврейською етнічною ознакою, яким федеральна влада надавала преференції і можливість швидкого отримання громадянства або ж дозволів на постійне проживання. Соціально-економічні причини стали головною ознакою даної хвилі еміграції. Чисельність української спільноти у ФРН постійно збільшувалася, стрімко наближаючись до 100 тис. Українці поступово інтегрувались у нове суспільство. Разом з цим зростала інституалізація української громади, діяла низка громадсько-культурних, релігійних та освітніх осередків.

Богдана Сипко

доцент

кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн

Львівського національного університету імені Івана Франка

КЛЮЧОВІ ТЕЗИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗВІТУ СЕНАТУ

«УКРАЇНА: РІК ВІЙНИ. ЯКІ УРОКИ ДЛЯ ФРАНЦІЇ?»

Сенат, згідно Конституції П'ятої республіки, є верхньою палатою французького Парламенту. У його складі діють тимчасові та постійні комісії, у тому числі й Комісія закордонних справ, оборони та збройних сил (*Commission des Affaires étrangères, de la Défense et des Forces armées*). Ця комісія була створена 19 січня 1959 р., вперше зібралася 6 травня 1959 р., і з того часу працює постійно, частково оновлюючи свій склад кожні три роки, що пов'язано з періодичністю виборів до Сенату. 23 липня 2008 р. було створено Комісію з європейських справ. Члени комісій готували інформаційні звіти, пов'язані з актуальними профільними питаннями.

Свого часу, аналізуючи місце України в офіційному дискурсі Французької республіки, ми констатували, що інтерес до України посилювався під час Революції гідності 2013–2014 рр. Зворушені волею українців до змін, а головне прагнучи зберегти стабільність, Франція та ФРН стали ініціаторами підписання 21 лютого 2014 р. угоди між владою й опозицією в Україні. В умовах російської агресії в Криму та на Донбасі, Франція залишалася прихильницею ведення діалогу з Росією, для чого й було започатковано т. зв. «Нормандський формат», у рамках якого було укладено Мінські угоди 2014–2015 рр. Реальних результатів франко-німецькі ініціативи не принесли, але щоразу на міжнародній арені підтверджувалася повага до суверенітету України у міжнародно-визнаних кордонах. Аж до широкомасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Франція вважала малоімовірною нову російську агресію щодо України та наголошувала на недовірі системи європейської безпеки без участі Росії. Але роль України після 2015 р. президенти та міністри закордонних справ Республіки все рідше подавали як буферну зону між РФ і ЄС⁴⁹⁴. Метою цієї наукової розвідки є проаналізувати, як питання, пов'язані з Україною, були представлені в інформаційних звітах Комісії закордонних справ, оборони та збройних сил і Комісії з європейських справ з 2014 р., тобто від початку російської агресії. Для цього було опрацьовано електронний архів інформаційних звітів французького Сенату.

Як показало ознайомлення з каталогом архіву, французьких сенаторів більше турбували відносини з Росією. 17 грудня 2013 р. у Президії Сенату було зареєстровано інформаційний звіт № 237 Комісії з європейських справ про взаємини між ЄС і РФ⁴⁹⁵. У вступі звіту, який підготували глава комісії та член Соціалістичної партії Франції Сімон Сютур і наблизений до Ніколя Саркозі республіканець Жан Бізе, Україну й інші країни Східного Партнерства за результатами Вільнюського саміту 2013 р. порівняли з дітьми, батьки яких (ЄС і РФ) розлучаються. Тому буцімто необхідне паралельне зближення з

⁴⁹⁴ Богдана Сипко, «Україна в офіційному дискурсі Французької республіки (2014–2022),» *Народознавчі зошити* 1 № 169 (2023): 126.

⁴⁹⁵ *Rapport d'information № 237 fait au nom de la Commission des affaires européennes sur les relations entre l'Union européenne et la Russie. Enregistré à la Présidence du Sénat le 17 décembre 2013.* (Paris: Sénat, 2013).

обома політичними організаціями⁴⁹⁶. Автори звіту наголосили на безальтернативності «конструктивного діалогу з РФ із економічних питань», оскільки Росія залежить від європейських ринків, а ЄС – від російських енергоносіїв, і якщо Європейський союз не скористається шансом зблизитися з РФ, то це зробить КНР⁴⁹⁷.

Відтак не дивно, що після введення європейських санкцій проти Росії за агресію щодо України, частина сенаторів почала їх активно критикувати, як такі, що можуть зашкодити французькій економіці. 4 червня 2015 р. у Президії Сенату зареєстрували інформаційний звіт № 486 Комісії з європейських справ про відносини Європейського союзу з Росією в умовах режиму санкцій⁴⁹⁸. Насамперед треба відзначити, що його автором окрім Сімона Сютура був Ів Поццо ді Борго, сенатор від Парижу в 2004-2017 рр., який з 2020 р. поширюватиме конспірологічні теорії походження ковіду, а з 2022 р. проводитиме дезінформаційну кампанію на підтримку РФ. З 2014 р. Поццо ді Борго був активістом асоціації Франко-російський діалог, а в липні 2015 р. разом із Тьєрі Маріані здійснив незаконну поїздку в анексований Крим. З огляду на позицію сенатора, у звіті очікувано читаємо: «Крим, російський від 1783 р., був переданий Україні 1954 р. рішенням Микити Хрущова, проголосив свою незалежність на референдумі 16 березня, але оскільки його проведення суперечило українській Конституції, то міжнародна спільнота його не визнала і потрактувала, як порушення територіальної цілісності України [...] Анексія Криму та Севастополя є звершеним фактом, звичайно засуджуваним міжнародним правом»⁴⁹⁹. Автори звіту були стурбовані російськими контрсанкціями, зокрема на європейські продовольчі товари та розглядали можливості примирення з Росією. Зокрема, п'ятий розділ звіту називається «Перспективи: як відходити від санкцій?». Щоправда, сенатори розуміли, що цей процес не буде простим, оскільки «санкції легше ввести, аніж зняти»⁵⁰⁰.

У березні 2018 р. Комісія закордонних справ, оборони та збройних сил Франції навіть підготувала спільну доповідь із Комітетом з міжнародних справ російської Ради Федерації з метою відновлення довіри між Парижем і Москвою й опублікувала її російською мовою⁵⁰¹. Першим подано французький текст із епіграфом зі словами Шарля де Голля про «прекрасний і добрий союз із Росією, яка є основним стовпом Європи»⁵⁰². Президент французької комісії Крістіан Камбон підкреслив, що непорозуміння загострилися внаслідок нещодавніх міжнародних криз, у тому числі в Сирії й Україні, а тому Сенат прагне шляхом діалогу надати Росії максимальну кількість можливостей продемонструвати конструктивну втягнутість у роботу на міжнародній арені. К. Камбон нагадав, що Франція на Бухарестському саміті 2008 р. виступила проти надання Україні та Грузії Плану досягнення членства Північноатлантичного альянсу, і загалом виступає проти розширення НАТО. Париж навіть запропонував Москві співпрацю у контексті боротьби проти тероризму і на далеку перспективу розглядав можливість спільного

⁴⁹⁶ Ibid: 5.

⁴⁹⁷ Ibid: 17.

⁴⁹⁸ *Rapport d'information № 486 fait au nom de la Commission des affaires européennes sur les relations entre l'Union européenne avec la Russie sous le régime des sanctions. Enregistré à la Présidence du Sénat le 4 juin 2015.* (Paris: Sénat, 2015).

⁴⁹⁹ Ibid: 8.

⁵⁰⁰ Ibid: 29.

⁵⁰¹ *Совместный доклад, зарегистрированный в Президиуме Сената 28 марта 2018 г., составленный от имени Комитета Совета Федерации Федерального собрания Российской Федерации по международным делам и Комиссии по иностранным делам, обороне и вооруженным силам Сената Французской республики о парламентском диалоге для восстановления доверия между Францией и Россией, г-ном К. Косачевым, К. Камбоном.* (Париж–Москва, 2018).

⁵⁰² Ibid: 5.

створення високоточної неядерної зброї, безпілотних літальних апаратів, а також взаємодію у кіберпросторі⁵⁰³. Тобто, тональність французького тексту зводилася до пошуку компромісу та відновлення повноцінного діалогу. Натомість російська частина доповіді характеризується претензіями та постійними звинуваченнями Франції. Москва вимагала вивести питання про статус Криму за рамки спільних зусиль із налагодження ситуації в Південно-Східній Україні, а також заперечувала будь-яку «агресію»⁵⁰⁴.

Лише широкомасштабна агресія РФ проти України «протверезила» французьких сенаторів. І 8 лютого 2023 р. у Президії Сенату було зареєстровано знаковий інформаційний звіт Комісії закордонних справ, оборони та збройних сил № 334 «Україна: рік війни. Які уроки для Франції?»⁵⁰⁵. Документ підготували сенатор від Бельфору Седрік Перрен, свого часу наближений до Ніколя Саркозі, та сенатор від Мозелю, соціаліст Жан-Марк Тодешіні. Перше, що впадає у вічі, сенатори відраховують початок війни в Україні від 24 лютого 2022 р., а не 2014 р. І як і в інших ситуаціях, їх турбувало не стільки становище України, як те, як ця ситуація могла вплинути на Францію, зокрема її обороноздатність. Автори відзначають, що після шоку 24 лютого численні європейські країни швидко почали посилювати свою оборону, але у Франції діяв довготривалий військовий бюджет, закладений 2018 р. Тому ключовим питанням, яке ставили сенатори було: «*Чи не заповільно ми вчимося на українській війні?*»⁵⁰⁶.

Франція була здивована як російською атакою, так і українським опором. Пост-фактум можна сказати, що ця війна не була стратегічним сюрпризом. Вся необхідна інформація була доступна, але проблема була в її інтерпретації. Як виявилось, демократії й авторитарні режими по-різному трактують ціну/переваги війни. Відповідно, підкреслюють сенатори, надалі це потрібно буде враховувати не лише у стосунках із Росією, а й Китаєм, Туреччиною й іншими державами, де порушується міжнародне право. Якщо російська агресія виявиться успішною, вона дасть «зелене світло» для нових спроб дестабілізації у різних куточках світу.

В цих умовах Сенат почав розмірковувати над тим, чи зможе Франція вистояти в умовах війни високої інтенсивності («*використовуючи термін «війна» на окреслення гібридної, економічної та навіть санітарної «війни», ми забули, що по-справжньому означає це слово*»⁵⁰⁷). У звіті висунуті три основні гіпотези можливих конфліктів:

- 1). Відкритий конфлікт між НАТО та РФ не можна виключати;
- 2). Середземноморський регіон залишається дестабілізованим, до чого активно докладається Туреччина;
- 3). Французькі заморські території можуть стати для когось ласим шматком⁵⁰⁸.

Основним аргументом на користь безпеки виявилася ядерна зброя: «*Франція – це не Україна, ні в геополітичному становищі, ні в ресурсах. Нам не загрожують наші сусіди. На відміну від України, яка після розпаду СРСР відмовилася від ядерної зброї, ми маємо цей останній засіб стримування [...] Володіння ядерною зброєю – єдина гарантія*

⁵⁰³ Ibid: 18.

⁵⁰⁴ Ibid: 22.

⁵⁰⁵ *Rapport d'information № 334 fait au nom de la Commission des affaires étrangères, de la défense et des forces armées "Ukraine: un an de guerre. Quels enseignements pour la France?". Enregistré à la Présidence du Sénat le 8 février 2023.* (Paris: Sénat, 2023).

⁵⁰⁶ Ibid: 5.

⁵⁰⁷ Ibid: 8.

⁵⁰⁸ Ibid: 19.

безпеки та незалежності нації»⁵⁰⁹. Але наявність ядерної зброї в Республіки не є виправданням для послаблення конвенційної зброї: «Франція визнана за свою компетентність, технологічну майстерність та якість спорядження, але мають бути збільшені наявні кількості»⁵¹⁰. Ця війна підкреслила необхідність надійних систем протиповітряної оборони, зокрема засобів боротьби проти дронів. І ці засоби мають бути зосереджені у сухопутних частинах, як і безпілотні літальні апарати. Приклад України продемонстрував, що 90 % дронів втрачаються, один витримує в середньому від трьох до шести вильотів, з огляду на що французькі моделі є надто дорогими.

Не кращою виявилася ситуація з танками та бойовими літаками: якщо 1991 р. у Франції було 1349 танків і 686 літаків, то в 2021 р. відповідно 222 і 254⁵¹¹. Що й не дивно, якщо врахувати, що з 2008 р. у Франції не виготовили жодного танка, і навіть не збереглися лінії для їх виробництва. Передані Україні САУ Caesar планували компенсувати до 2024 р., але ще гострішою була проблема зі снарядами. Якщо РФ вистрілювала до 20 тис. снарядів на день, Україна 5–6 тис., то за цілий 2022 р. французьке міністерство оборони замовило для себе виробництво «аж» 5 тис. артилерійських снарядів⁵¹².

Який же вихід пропонували сенатори у цій ситуації? Нарощення озброєння та збільшення чисельності кваліфікованих військовослужбовців. Для першого необхідним було збільшення фінансування військово-промислового комплексу, зменшення бюрократичних процедур, формування стратегічних замовлень промисловості та пошук і підготовка кваліфікованих працівників. Для другого – основи військової освіти для всіх і підготовка до 2030 р. у Франції 100 тис. добре споряджених і натренованих резервістів⁵¹³.

Отже, до 24 лютого 2022 р. французькі сенатори серйозно не сприймали загрози повномасштабного російського вторгнення в Україну. Натомість, виходячи, як їм здавалося, з французьких інтересів, вони докладали чимало зусиль для налагодження діалогу з Москвою та прагнули нівелювати вплив санкцій на французько-російські взаємини. Щойно широкомасштабна війна змінила сприйняття Росії з бажаного партнера й постачальника енергоресурсів на загрозу глобальній безпеці. І в цих нових умовах французькі сенатори серйозно занепокоїлися обороноздатністю Республіки та шукали шляхів посилення її слабких сторін.

⁵⁰⁹ Ibid: 18–24.

⁵¹⁰ Ibid: 7.

⁵¹¹ Ibid: 12.

⁵¹² Ibid: 53.

⁵¹³ Ibid: 11.

Тетяна Голдак-Горбачевська

канд. істор. наук, науковий співробітник

Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою

Національного університету «Львівська політехніка»

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ПЕРЕМИШЛЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Українська громада Перемишля намагалася зберегти історичну й культурну спадщину своїх предків, опікуватися місцями пам'яті українців на території Польщі – похованнями на зруйнованих цвинтарях, уцілілими церквами. Щороку, зокрема й 4 березня 2023 р., громадські активісти Перемишля та околиць організовували пам'ятні заходи, присвячені автору гімна України, композитору і священнику Михайлу Вербицькому у селах Млини та Явірнику Руському; вшановували пам'ять загиблих земляків в ході міжнаціональних протистоянь у селах Сагринь, Павлокома⁵¹⁴. Понад двохтисячна українська громада Перемишля регулярно долучалася до Зеленосвяточних походів до меморіалу УГА та Армії УНР у підміських Пікуличах, вшанування річниць депортацій українців у 1944–1951 рр., Щоправда, в окремі роки (не виключено за втручання третіх сил) українські заходи викликали незадоволення у праворадикальних польських політиків, які забували, що без взаємоповаги, знання історичних уроків життя та побуту поліетнічного міста на прикордонні важко будувати спільне європейське майбутнє⁵¹⁵.

Представники Об'єднання українців Польщі щорічно долучалися до акцій щодо вшанування пам'яті жертв насильницьких депортацій та українсько-польського військово-політичного протистояння. На пропам'ятних заходах 28 квітня – 1 травня 2017 р. з нагоди 70-тих роковин операції «Вісла» основний акцент зроблено на особистих долях українців, які пережили примусове переселення зі своїх етнічних земель на північно-західні терени Польщі, і чи наступні покоління збережуть цю пам'ять та передадуть її своїм дітям і онукам. Голова Об'єднання українців Польщі Петро Тима зауважив в інтерв'ю «Радіо Свобода», що свідомо українці локалізували всі заходи у Народному домі. Польська влада не надала українській громаді жодної грантової допомоги для організації заходів із нагоди 70-ї річниці акції «Вісла». У перший день вшанування у Народний дім завітав заступник мера Перемишля, кілька місцевих депутатів. 30 квітня у Перемишлі у Греко-католицькому соборі Святого Івана Хрестителя і Православній церкві Успіння Пресвятої Богородиці українці Польщі вшанували жертв насильницької операції «Вісла», до якої долучилися радянські та чеські уряди⁵¹⁶.

⁵¹⁴ «Позиція української громади у Польщі є одним із ключових орієнтирів для Інституту» – голова УІНП здійснив робочий візит до Перемишля. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/pozyciya-ukrayinskoyi-gromady-u-polshchi-ye-odnym-iz-klyuchovyh-oriyentyriv-dlya-institutu-golova-uinp-zdiysnyv-robochyy-vizyt-do-peremyshlya>

⁵¹⁵ Маленков, Р. Польща. Перемишль. Українська брама Польщі. <https://ukrainaincognita.com/mista/polshcha-peremyshl-przemysl-ukrainska-brama-polshchi>

⁵¹⁶ Терещук, Г. (2017). Операція «Вісла» була скерована на винищення українців Польщі – потерпіли. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28460280.html>

На відміну від 2016–2017 рр., коли на вулицях міста з'явилося чимало праворадикалів із антиукраїнськими плакатами, 2018 р. влада міста забезпечила порядок під час проведення Зеленосвятчного походу до стрілецького меморіалу в Пикуличах. Вшанування вояків армій УНР і ЗУНР, які померли у військовому таборі впродовж 1918–1921 рр., традиційно розпочались із богослужіння у греко-католицькому соборі святого Івана Хрестителя у Перемишлі, яке переросло у похід української і польської громадськості й панахиду на українському меморіалі⁵¹⁷.

У Народному домі Перемишля та Львівському університеті в 2019 р. відбулася презентація книжки професора Степана Заброварного «З хроніки Народного дому в Перемишлі (1901–1945)».

З початком повномасштабного російського вторгнення 2022 р. місцевий відділ Об'єднання українців у Польщі долучився до допомоги потребуючим українським мігрантам, багато з яких розміщено у актовій залі та інших приміщеннях Українського Народного дому. Збір гуманітарної допомоги підтримало Почесне консульство України, яке теж з березня 2022 р. розміщене у тій же будівлі. Активісти ОУП створили місця для ночівлі (50 ліжок), їдальню, волонтерську групу на вокзалі (як перекладачі надавали різноманітну інформацію) для підтримки біженців. За участю влади та громадськості організовано Громадський пункт інформації та збору допомоги Україні. Лише за перші пів року Народний дім прихистив більше 5 тисяч біженців. За сприяння ОУП відремонтовано приміщення у колишній греко-католицькій семінарії, де організовано хостел на 50 осіб для тих хто втікав від війни. Для біженців з України в Народному домі організовано мовні курси та інтеграційні заняття⁵¹⁸. Під час акції «Свята без тата» організовано збір ліхтариків та гуманітарної допомоги для дітей з України, яку вони отримали на Різдво⁵¹⁹. Загалом, місто над Сяном за перший рік війни прийняло транзитом мільйони українців, які рятувались від війни. Водночас відзначимо, що значна частина переселенців особливо з Центральної та Південної України недостатньо долучаються до місцевого суспільно-культурного життя, очевидно через брак досвіду громадського життя та травматичний стан війни.

Сучасний Перемишль є не лише важливим суспільно-культурним та освітнім центром Польщі, але й найбільшим транспортним хабом для переміщених осіб з України. У ньому працюють численні польські та міжнародні волонтерські структури, Український Народний дім, почесне консульство України, які надають допомогу представникам еміграції та біженцям. Водночас констатуємо, що втрата містом воєводського статусу послабила управлінсько-політичні позиції. Натомість посилилася суспільно-культурна та гуманітарна роль Народного дому, українського комплексу шкіл, громад УГКЦ та Православної Церков. У зв'язку з розгортанням Росією повномасштабної агресії проти України збільшилася кількість гуманітарних вантажів, які збиралися для постраждалих.

⁵¹⁷ Терещук, Г. (2018). «Тут спочивають солдати і офіцери, які боролись за українську державу»: у Польщі вшанували пам'ять вояків УНР. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29269570.html>

⁵¹⁸ Потрібні волонтери в Перемишль. *Наше слово*. 16. 03.2022.

⁵¹⁹ Продовжено збір ліхтариків для українських дітей. *Наше слово*. 9.02.2023.

РОЗДІЛ IV
ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ ГАЛИЧИНИ

Володимир Лагодич

аспірант

кафедри середніх віків та візантиністики

Львівського національного університету імені Івана Франка,

молодший науковий співробітник

КЗ ЛОР «Львівський історичний музей»

ДО ПИТАННЯ АВАРО–СЛОВ'ЯНСЬКИХ ВЗАЄМИН У 60–90-ті РОКИ VI СТ.

На завершальному етапі міграції з Центральної Азії на захід, племінний конгломерат аварів встановив дипломатичні відносини зі Східною Римською імперією близько 557 р.⁵²⁰ Досягнувши укладення федеративного договору з РOMEЮ, аварам було дозволено заселити регіон Верхнього Подунав'я, на північ від римської провінції Паннонія⁵²¹. Попри брак джерельних свідчень, що ілюструють переселення аварів до Балкан, можна припускати, що кочовики мігрували через терени Північного Причорномор'я, і частково – сучасної етнографічної Волині та Полісся⁵²². На цей же період міг припасти перший контакт номадів з представниками східних слов'ян⁵²³.

У подальші роки, заселивши терени Верхнього Подунав'я, родоплемінна знать аварів поступово віддалялась від політичного курсу Константинополя. Не вдаючись у специфіку аваро-візантійських відносин на початку 60-х років VI ст., виділимо основні причини цього кроку базилевса: 1) хронічний брак військових контингентів на Дунайсько-Мезійському лімесі, представлений насамперед гарнізонами міст – Сирмія, Сингідуна; 2) мобілізаційна та економічна кризи в Імперії, що виникли внаслідок воєн ромеїв у цей час з лангобардами, персами, вестготами та маврами; 3) *modus operandi* імперської дипломатії щодо варварів на Балканах (практика договорів-омайхмій та надання грошових субсидій з метою політичної нейтралізації потенційних супротивників⁵²⁴).

⁵²⁰*The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley (Liverpool: Francis Cairns, 1985): 48–51.

⁵²¹*Ibidem*, 52–53.

⁵²²Проблеми локалізації районів Волині та Полісся знайшли відображення у доробку М. Глушка. Див. зокрема: М. Глушко, «Середнє Полісся у системі етнографічного районування України: локалізація, межі (за матеріалами досліджень другої половини XX – початку XXI ст.)», *Вісник Львівського університету. Серія історична*, Вип. 43, (2008): 15–33; М. Глушко, «Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (за матеріалами досліджень другої половини XX – початку XXI ст.)», *Вісник Львівського університету. Серія історична*, Вип. 44, (2009): 179–214. Теми стратифікації даних регіонів у доробку авторів XVIII–XXI ст. торкався С. Макарчук. Див.: С. Макарчук, «Етнографічні регіони України: до історіографії дослідження», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Вип. 21, (2012): 525–534.

⁵²³Питання аварського панування на Волині розглядалось вітчизняними дослідниками у минулі десятиліття, про що буде сказано нижче. Див. наприклад: Л. Войтович, *Галицько-Волинські етюди*. (Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2011): 10–16; Л. Войтович, «Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н.е.: найдавніші князівства», *Вісник Львівського університету. Серія історична*, Вип. 45, (2010): 13–54.

⁵²⁴C. Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*. (Paris: Ernest Leroux, 1901): 367–415.

Водночас, загрозу для північних регіонів Імперії становили племена слов'ян. Вийшовши на рубіж Дунайського лімесу на межі V–VI ст.⁵²⁵, слов'янські племена здійснювали масові набіги на терени Фракійського діоцезу Східного Риму у першій половині VI ст. Варто підкреслити, що римські автори ілюструють мілітарні якості слов'янських воїнів двозначно, підкреслюючи як їх особисту хоробрість⁵²⁶, так і недисциплінованість у бою⁵²⁷.

Causa principalis непостійного курсу об'єднань слов'ян щодо Імперії полягала у їх політичній розрізненості та архаїчності правління, у порівнянні з іншими представниками «варварського світу», що мали відносно структуровану владну ієрархію (франки, остготи, вандали). Попри низку досліджень, які піддають цю тезу ревізійонізму, однозначними її доказами є: 1) поодинокі свідчення сучасників про слов'янських правителів у VI ст. та відсутність титулів, які б ілюстрували привілейованість цих правителів порівняно з локальними вождями; 2) відсутність постійних мирних контактів між слов'янами та Імперією, що сприяло б формації владної ієрархії у стані перших⁵²⁸.

Після смерті Юстиніана Великого, система договорів Константинополя із сусідами поступово втрачала свою політичну вагу. Свою роль у цьому зіграло складне економічне становище Імперії, на що вказував автократор Юстин II (565–578) у одному з указів від 565 р.⁵²⁹ У результаті, правитель відмовився від затвердження омайхмії з аварами того ж року. Зовнішня політика додержавного об'єднання аварів у цей час була спрямована на пошуки можливих союзників у майбутній боротьбі з Візантією та джерел прибутку.

Проблематика відносин у трикутнику «авари-слов'яни-Константинополь» знайшла відображення у низці досліджень вітчизняних⁵³⁰, європейських⁵³¹ та американських⁵³² авторів. Разом з тим, наведені дослідження носять узагальнюючий характер як щодо специфіки аваро-слов'янських зовнішньополітичних контактів та ролі Східного Риму в

⁵²⁵G. Kardaras, «Sclaveni and antes. Some notes on the peculiarities between them», *Slavia Orientalis*, T. 18, (2018): 377–393; G. Kardaras, "A re-approach of Procopius' ethnographic account on the early Slavs", *Byzantina Symmeikta*, Vol. 27, (2017): 239–257;

⁵²⁶*Procopius in seven volumes. History of the wars, books V and VI*. Translation by H. Dewing, G. Downey. (Cambridge–London: Harvard University Press, Willia, Heineman Ltd., 1914): 252–253; *Procopius in seven volumes. History of the wars, books VI (continued) and VII*. Translation by H. Dewing, G. Downey. (Cambridge–London: Harvard University Press, Willia, Heineman Ltd., 1914): 98–101; 342–345.

⁵²⁷*Procopius in seven volumes. History of the wars, books VII (continued) and VIII*. Translation by H. Dewing, G. Downey. (Cambridge–London: Harvard University Press, Willia, Heineman Ltd., 1914): 36–37.

⁵²⁸A. Wood, *Why where the Sclavenes never Roman allies? A Study of Late Antique Roman Frontier Policy and a Barbarian Society*. (Sydney: Macquarie University, 2015): 76–82.

⁵²⁹*The Novels of Justinian*. A complete annotated English translation by D. Miller, P. Sarris. (Cambridge: University Press, 2018): 957–958.

⁵³⁰О. Жданович, «Посольства аваров у Менандра Протектора (коментированный перевод источников)», *Золотоордынское обозрение*, № 4, (2016): 881–893; В. Мельник, «Социально-правовые реалии «Аварского каганата»: фактор *Yersinia pestis* и дискурс международной правосубъектности восточноевропейского кочевого сообщества», *Аннали Юридичної історії*, Т. 4/3, (2020): 30–72; О. Приходнюк, «Анти та авари», *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*. Зб. наук. ст., присвяч. 100-річчю з дня народж. Віктора Платоновича Петрова, (1997): 142–147.

⁵³¹Див зокрема: R. Main, *After Justinian: Foreign Policy in the Byzantine Empire during the Reigns of Justin II and Tiberius II Constantine (565–582)* (Trinity: Oxford, 2019): 67–76; E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II u. Tiberius Constantinus*. (Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1919): 1–25; W. Pohl, *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. (Ithaca and London: Cornell University Press, 2018): 58–197.

⁵³²F. Curta, *The Making of Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*. (Cambridge: University Press, 2009): 204–208.

їх контексті, так і щодо зрушень в структурі додержавних об'єднань кочовиків та слов'ян.

Корпус джерел, який проливає світло на специфіку аваро-слов'янських контактів, представлений низкою історичних творів VI–VII ст. З їх числа виділимо насамперед праці продовжувачів римської літературної традиції: «Історія воєн»⁵³³, «Про споруди»⁵³⁴, частково – «Таємна історія»⁵³⁵ Прокопія Кесарійського, «Історія» Менандра Протектора⁵³⁶, однойменний твір Феофілакта Сімокатти⁵³⁷, «Церковна історія» Євагрія Схоластика⁵³⁸, однойменний твір Іоана Ефеського⁵³⁹. Повідомлення римських хроністів доповнює інформація з творів західних істориків: «Хроніка» Іоана Бікларійського⁵⁴⁰, «Про походження та діяння гетів» Йордана⁵⁴¹. Окремої уваги заслуговує «етнографічний вступ» «Повісті минулих літ»⁵⁴².

Переходячи до висвітлення подій з теми, вважаємо доцільним коротко охарактеризувати специфіку відносин слов'ян та аварів щодо Римської імперії до 60-х років VI ст. Відомості про етнічну історію та ареал розселення слов'янських племен до 551 р. компілює Йордан. За ним, етнічна група під назвою «Sclaueni» локалізована на теренах «...починаючи з міста Новіетун та озера, що зветься Мурсіанським до Данастра включно»⁵⁴³. Спільноту під етніконом «Antes/Anti» Йордан локалізує «...там, де Понтійське море робить дугу, від Данастра до Данапра...»⁵⁴⁴.

Прокопій у «Історії...» неодноразово згадує як факти служби слов'ян та антів у якості федератів Імперії⁵⁴⁵, так і набіги слов'ян на терени Східного Риму⁵⁴⁶. Цю інформацію підтверджує матеріал напрацювань того ж автора – «Таємної історії»⁵⁴⁷ та «Про

⁵³³При дослідженні, ми послуговувались V–VIII книгами «Історії воєн»: *Procopius in seven volumes. History of the wars, books V and VI*. Translation by H. Dewing, G. Downey: 452; *Procopius in seven volumes. History of the wars, books VI (continued) and VII*. Translation by H. Dewing, G. Downey: 490; *Procopius in seven volumes. History of the wars, books VII (continued) and VIII*. Translation by H. Dewing, G. Downey: 441.

⁵³⁴*Procopius in seven volumes. Buildings*. Translation by H. Dewing, G. Downey. (Cambridge–London: Harvard University Press, Willia, Heineman Ltd., 1914): 542.

⁵³⁵*Procopius in seven volumes. The Anecdota or Secret History*. Translation by H. Dewing, G. Downey. (Cambridge–London: Harvard University Press, Willia, Heineman Ltd., 1914): 384.

⁵³⁶*The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley. (Liverpool: Francis Cairns, 1985): 307.

⁵³⁷*The History of Theophylact Simocatta*. Translation with Introduction and Notes M. Whitby, M. Whitby. (Oxford: University Press, 1986): 340.

⁵³⁸*The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*. Ed. with introduction, critical notes and indices by J. Bidez, L. Parmentier. (London: Meuthen and Company, 1898): 285.

⁵³⁹*The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*. Translated by R. Smith (Oxford: University Press, 1860): 463.

⁵⁴⁰*Johannis abbatis Biclarensi Chronica a. 567–590, Monumenta Germaniae Historica. Auct. ant. 11. Chronicorum minorum saec. IV, V, VI, VII. Vol. II. Ed. T. Mommsen*. (Berolini: Apud Weidmannos, 1893): 207–220.

⁵⁴¹*The Gothic History of Jordanes in English version with an introduction and a commentary by C. Mierow*. (Princeton: University Press, 1915): 188.

⁵⁴²*Літопис руський*. Пер. Л. Махновця; відп. ред. О. Мишанич. (Київ: Дніпро, 1989): 592

⁵⁴³*The Gothic History of Jordanes in English version with an introduction and a commentary by C. Mierow*, 59.

⁵⁴⁴*Ibidem*, 60.

⁵⁴⁵*Procopius in seven volumes. History of the wars, books V and VI*. Translation by H. Dewing, G. Downey. (Cambridge–London: Harvard University Press, Willia, Heineman Ltd., 1914): 252–253; *Procopius in seven volumes. History of the wars, books VI (continued) and VII*. Translation by H. Dewing, G. Downey. (Cambridge–London: Harvard University Press, Willia, Heineman Ltd., 1914): 98–101; 342–345.

⁵⁴⁶*Procopius in seven volumes. History of the wars, books VII (continued) and VIII*. Translation by H. Dewing, G. Downey, 36–41; 48–49; 316–317.

⁵⁴⁷*Procopius in seven volumes. The Anecdota or Secret History*. Translation by H. Dewing, G. Downey, 132–133; 216–217; 268–269.

будівлі»⁵⁴⁸. Загалом, перебування слов'ян у «перманентній боротьбі» із сусідами та поміж собою розвивалось в проміжку 30–50-х років VI ст.

Розлад у середовищі угруповань східних слов'ян продовжувався на час міграції аварів з Кавказу до Верхнього Подунав'я. Уклавши на межі 557/558 рр. договір-омайхмію із Юстиніаном I, аварам було дозволено заселити території вздовж р. Сава на півночі провінції Паннонія Фракійського діоцезу⁵⁴⁹. Певні відомості з подій переходу аварів до Подунав'я подає т.зв. «етногеографічний вступ» літописного зводу «Повість минулих літ»⁵⁵⁰. Серед усього, у «вступі» згадуються «примучування» представників союзу дулібів, розселених на території етнографічної Волині, аварами⁵⁵¹. Зважаючи на вторинність джерела щодо описуваних подій, не до кінця зрозумілим є датування описаних у «вступі» подій. Візії дослідників у цьому питанні представлені полярними точками зору. Серед них: 1) дуліби заселяли Волинь у VI–VII ст. та воювали з кочовиками на час правління автократорів Юстиніана I/Юстина II або ж Іраклія (610–641)⁵⁵²; 2) літописний мотив аваро-дулібської війни – «книжна легенда», запозичена з листа патріарха Миколая до болгарського царя Симеона (918–927)⁵⁵³.

У цьому питанні ми схильні вказувати на автентичність мотиву аваро-дулібської війни, незважаючи на вторинний характер «Повісті...». З огляду на знахідки наконечників стріл кочовиків на місці зруйнованих городищ Хотомель (VI ст.)⁵⁵⁴ та Зимно (початок VII ст.)⁵⁵⁵, конфлікт аварів з дулібами можна датувати кінцем 50-х років VI ст. – початком VII ст.

Переселившись до Верхнього Подунав'я, авари розгорнули експансію супроти антів упродовж 558–562 рр.⁵⁵⁶. Попри те, що до цього часу анти були федератами Імперії, фактичне порушення союзу з Константинополем не призвело до його скасування. Юстиніан розглядав кочову орду одним з головних елементів оборони Дунайського лімесу, а дипломатична криза поміж сторонами обмежилась затримкою аварських послів у Ромеї⁵⁵⁷. Складини на цей час залишались третьою стороною поміж ордою та Константинополем. На це вказує договір 570 р.⁵⁵⁸, укладений за результатами війни поміж аварами та Імперією, що почалась двома роками раніше. Серед усього,

⁵⁴⁸Procopius in seven volumes. *Buildings*. Translation by H. Dewing, G. Downey, 220–221; 280–283; 306–307.

⁵⁴⁹*The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley, 53.

⁵⁵⁰*Літопис руський*. Пер. Л. Махновця; відп. ред. О. Мишанич, 1–11.

⁵⁵¹*Ibidem*, 7.

⁵⁵²L. Niederle, *Slovanské starožitnosti. Původ a počátky národa slovanského*. Díl 1, svazek 2. (Praha: Bursík & Kohout, 1904): 225; В. Баран, «Археологічні пам'ятки VI–VII ст. на території Західної Волині – важливе джерело до вивчення літописних дулібів», *Український історичний журнал*, № 4, (1969): 65–71; Л. Войтович, «Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н.е.: найдавніші князівства», *Вісник Львівського університету. Серія історична*, Вип. 45, (2010): 13–54; Л. Войтович, *Галицько-Волинські етюди*. (Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2011): 10–16; В. Седов, *Восточные славяне в VI-XIII вв.* (Москва: Наука, 1982): 90–94.

⁵⁵³С. Гедеонов, *Варяги и Русь. Историческое изслѣдование. Часть вторая*. (Санктъ-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1876): 450–451.

⁵⁵⁴Ю. Кухаренко, «Средневековые памятники Полесья», *Археология СССР. Свод археологических источников*, Вып. Е1-57, (1961): 53.

⁵⁵⁵В. Ауліх, *Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI-VII ст. н.е. в Західній Волині*, (Київ: Наукова думка, 1972), 56–60.

⁵⁵⁶*The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley, 50–51.

⁵⁵⁷*Ibidem*, 52–53.

⁵⁵⁸*Ibidem*, 148–151.

домовленість передбачала повернення ромеїв аварам «...коней, срібла та всього обозу», втрачених завдяки нападам склавинів.

На час правління августа Тиберія II, до контексту аваро-слов'янських зв'язків додалась дипломатія. До цього часу, родоплемінна знать аварів отримала певний досвід у перемовинах, уклавши союзи із лангобардами⁵⁵⁹ та Австразією⁵⁶⁰. За повідомленням Менандра Протектора, у першій половині 578 р. до «Даврентія та найважливіших правителів народу склавинів»⁵⁶¹ були направлені аварські послы з вимогою підкоритись кочовикам. У ході перемовин, сторони дійшли до «...наглої відповіді [...] горделивого говоріння [...] та до взаємної лайки», що в підсумку завершилось вбивством склавинами аварських нобілів.

Того ж року базилевс схилив шляхом грошових субсидій «князя аварів Баяна, котрий не був до цього часу ворогом римлян, і навіть навпаки»⁵⁶² до агресії супроти склавинів. Зрештою, до кінця 578 р. відбувся спільний похід аварів та ромеїв, чільну роль у якому відіграли «близько шістдесят тисяч [аварських] вершників, покритих латами... на чолі з Баяном». Останніх було переплавлено на територію Скіфії та розорило низку поселень слов'ян без бою.

Нестабільний характер відносин аварів та склавинів продовжувався у подальші роки. Це дотично підтверджує покликання Баяна на потребу «внищити спільних, його та римських ворогів, склавинів»⁵⁶³ у 581 р., при форсуванні кочовиками Дунаю та подальшому переході аварів на терени провінції Мезія I. З огляду на відсутність презентальних армій на Балканах, Константинополь ініціював переговори з кочовиками. За їх підсумками, аварський посол, надісланий до автократора, зобов'язався утримати кагана від подальшої агресії. Однак, як повідомляє Менандр, дипломат «проїжджаючи повз землю іллрійців,...був убитий склавинами, які здійснювали набіг»⁵⁶⁴. Достовірність атаки склавинів на Іллірію підтверджується даними «Хроніки» Іоана Бікларійського за цей же рік⁵⁶⁵. Перемовини були відновлені за участі іншого представника родоплемінної знаті кочовиків, Солаха, який оголосив імператору ультиматум Баяна: передати кочовикам укріплене місто Сирмій, або готуватись до війни⁵⁶⁶.

Подальші свідчення про контакти аварів та склавинів стосуються періоду царювання Маврикія. Характерно, що станом на 582 р. політичні відносини аварів та склавинів набули характеру союзницьких відносин. На це дотично вказує Феофілакт Сімокатта у повідомленні за цей же рік: «...[номади] натравили плем'я склавинів, котре розорило

⁵⁵⁹*The History of the Langobards, by Paul the Deacon.* Translated by W. Foulke. (Philadelphia: University of Pennsylvania, 1907): 50.

⁵⁶⁰*Sancti Georgii Florentii Gregorii, episcopi Turonensis, Historiae Ecclesiasticae Francorum libri decem ex duobus codd. mss. nunc primum, cura leglay et teulet, collatis.* T. 1. (Parisiis: Jules Renouard, 1836): 224.

⁵⁶¹*The History of Menander the Guardsman.* Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley, 194–195.

⁵⁶²*The History of Menander the Guardsman.* Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley, 192–193.

⁵⁶³*The History of Theophylact Simocatta.* Translation with Introduction and Notes M. Whitby, M. Whitby, 216–219.

⁵⁶⁴*Ibidem*, 224–225.

⁵⁶⁵*Iohannis abbatis Biclarensi Chronica a. 567–590, Monumenta Germaniae Historica. Auct. ant. 11. Chronicorum minorum saec. IV, V, VI, VII. Vol. II. Ed. T. Mommsen, 216.*

⁵⁶⁶*The History of Menander the Guardsman.* Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley, 224–225.

більшу частину ромейської землі... та підійшло до Довгих стін [Константинополя]»⁵⁶⁷. Специфіка «добросусідства» кочовиків та слов'ян висвітлюється хроністом у контексті допиту ромеями бранців-склавинів близько 591 р.⁵⁶⁸ За Теофілактосом, на початку 90-х років VI ст., аварська дипломатія щодо склавинів зосереджувалась на: 1) посольських місіях, надісланих до варварів «аж до берегів Західного океану [Балтійського моря]» з метою збільшення військової потуги орди; 2) надання представникам родоплемінної знаті склавинів дарів.

Ця практика забезпечила Баяну нових союзників у боротьбі з Імперією. З початком бойових дій супроти Ромеї протягом того ж 582 р., склавини постійно виокремлюються хроністами з числа атакуючих орд аварів. При цьому, авари інкорпорує склавинів до структури кочового війська у статусі легкої піхоти та некваліфікованої робочої сили. Так, при переправі аварів через р. Сава за цей же рік, кораблі для кочовиків споруджують конкретно склавини⁵⁶⁹. У ході походу стратиґа Пріска на північний берег Дунаю, ромейські скутарії «натикаються на склавинів»⁵⁷⁰, що становили авангард варварських сил. При цьому, в жодному повідомленні «Історії», присвяченій кампаній Маврикія супроти аварів, Менандр не наводить імен ватажків склавинів, або ж їх представників загалом.

Разом з тим, союз аварів та склавинів супроти ромеїв принесе плоди у 602 р. Затяжні бойові дії, вкупі з невиплатою солдатам зарплатні та відсутністю провізії спричинили бунт серед схол та екзерцитусів, розташованих на Подунав'ї⁵⁷¹. У ході повстання ромейського війська, очоленого гекаконтархом Фокою, Маврикія було страчено разом із синами-співпарвиталями. Кризове зовнішньополітичне становище Імперії у підсумку змусило бунтівного узурпатора укласти мир з аварами близько 603 р.

Отже, зовнішньополітичні відносини аварів та політичних об'єднань слов'ян розвивались під знаменником протистояння зі Східною Римською імперією. Незважаючи на довге перебування у середовищі фронтиру Ромеї, слов'янські племена не зуміли вибудувати єдиний курс стосовно Константинополя. Винятком на фоні цього став союз антів, який припинив існування під ударами аварів у 560–562 рр. Водночас, із приходом у регіон Верхнього Подунав'я номадів, склавини втягуються в політичну орбіту аварів. Протягом 568–602 рр. дипломатія аварів та склавинів визначалась: 1) збройною боротьбою впродовж 568–581 рр., визначеній специфікою та менталітетом кочового та слов'янського поспільств; 2) спробою родоплемінної знаті аварів інкорпорувати слов'ян Північного Причорномор'я мирним шляхом у 578 р.; 3) активним залученням аварів слов'янських племен на свій бік упродовж 581–582 рр.

⁵⁶⁷*The History of Theophylact Simocatta*. Translation with Introduction and Notes M. Whitby, M. Whitby, 63–64.

⁵⁶⁸*Ibidem*, 195.

⁵⁶⁹*The History of Theophylact Simocatta*. Translation with Introduction and Notes M. Whitby, M. Whitby, 197–198.

⁵⁷⁰*Ibidem*, 203–204.

⁵⁷¹S. Konuk, «A Tyrant on the Throne: Phocas the Usurper, and the Collapse of the Eastern Frontier», *Trames*, № 24, (2020): 202–203.

Любомир Хахула

канд. істор. наук, старший дослідник

КЗ ЛОР «Львівський історичний музей»

Національний університет «Львівська політехніка»

СПАДЩИНА ЛЕГІОНУ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ У ЛЬВІВСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ МУЗЕЇ: ПРОБЛЕМА ОЦИФРУВАННЯ

У 2024 році виповниться 110 років від створення Легіону Українських січових стрільців (УСС, Легіон) – військової формації, яка залишила помітний слід в історії українського визвольного руху ХХ століття. Як відомо, Перша світова війна, окрім колосальних людських та матеріальних втрат, стала каталізатором державницьких прагнень українців. Вона увиразнила гостру потребу не лише політичної й культурної, але й військової та національної еліти. УСС, будучи першим українським бойовим підрозділом з часів Гетьманщини початку ХVІІІ століття, дали свідчення відваги, вірності християнським ідеалам, високого патріотизму та стали зародком української національної армії. Традиції добровольців-«усусів» сьогодні надихають українців на відстоювання державного суверенітету від російської агресії. Знаменно, що гімн Українських січових стрільців «Ой у лузі червона калина» став справжнім символом української боротьби, найбільш впізнаваним брендом України в світі. УСС, будучи військовою формацією із національною символікою, оригінальними одностроями та відзнаками, українською офіційною мовою та термінологією, дали поштовх розвитку новітнього українського війська – Галицької армії, Армії Української народної республіки, військових формувань визвольного руху середини ХХ століття, сучасних Збройних сил України.

У Львівському історичному музеї зберігається цінна колекція пам'яток, пов'язаних з діяльністю УСС. Музей активно провадить дослідницьку роботу із вивчення речових пам'яток з історії Легіону УСС. Окремі предмети увійшли до альбомів «Українська фалеристика із фондів Львівського історичного музею» (2011), Львівський історичний музей (2018) та довідника «Українська Галицька Армія» (2010). Збереження спадщини УСС залишається пріоритетним для українського музейництва з огляду на їх вагомість і національне значення. При цьому варто відзначити, що значну частину пам'яток визвольних змагань цілеспрямовано нищив радянський тоталітарний режим 1950-х років. Збройна агресія Росії на початку ХХІ ст. спричинила нові загрози втрат національного надбання. Тому сьогодні існує значний науковий та суспільний запит на музейний продукт – цифровий каталог пам'яток Українських січових стрільців.

Львівський історичний музей започаткував проект, метою якого є збереження та популяризація культурної спадщини України, шляхом створення цифрового каталогу писемних, зображальних, речових пам'яток, пов'язаних із звитягами та просвітницькою діяльністю новітнього українського війська – Легіону Українських січових стрільців та удоступнення спадщини для широкої аудиторії через інтерактивний виставковий проект у Львівському історичному музеї.

Проект складається з таких етапів: відбір пам'яток, їх наукова атрибуція, створення каталожних описів, внесення їх в базу даних; очищення та консервація артефактів до фотографування, сканування; підготовка наукових консультацій на тему історії Українських січових стрільців та їх місця і ролі у Музеї; цифровізація пам'яток через

фотографування та сканування музейних предметів; розробка програмного забезпечення цифрового каталогу; наповнення бази даних інформативним матеріалом; проведення інформаційної кампанії з популяризації спадщини УСС; удоступнення широким аудиторіям створеного музейного продукту на веб-ресурсі Музею, інтерактивній виставці, презентаційних заходах.

Реалізація проєкту передбачатиме здійснення наукових досліджень музейних предметів, консерваційні роботи, оцифрування артефактів – речових, зображальних, писемних (зразки зброї, відзнаки, графічні та живописні твори, філателія, архівні матеріали, світлини). Основу каталогу складуть світлини з унікального альбому січового стрільця Миколи Угриня-Безгрішного, який налічує 378 фотографій з 1914–1916 років.

Цифровий каталог складатиметься з вступної статті, каталожної частини, додаткових таблиць науково-допоміжного апарату. Каталожний опис міститиме такі рубрики: назва предмета, автор/виробник, час та місце створення, матеріал і техніка виконання, габарити, опис предмета, джерело надходження до Музею. До кожного опису подаються деталізовані всебічні скани/фото музейних предметів. Сукупність комплексу фотографій даватиме повне та чітке уявлення про пам'ятку. Таблиці науково-допоміжного апарату будуть інтегровані в основний текст каталогу, що дасть можливість фільтрування вмісту за певними критеріями чи ознаками. Кінцевий продукт буде розміщений у хмарному сховищі та доступним користувачам у вигляді веб-сайту. Багаторівневий доступ до каталогу дасть можливість у майбутньому його доповнювати та модифікувати.

Ініційований проєкт реалізує стратегічні напрямки діяльності Львівського історичного музею – збереження музейних колекцій через їх цифровізацію та дослідження української історико-культурної спадщини. Особливого національно-патріотичного значення набуває проєкт у умовах героїчної боротьби Збройних сил України проти російської агресії.

Олеся Куцька

д-р істор. наук, професор, начальник

кафедри воєнної історії

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Ірина Перемибіда

Заступник начальника

фінансово-економічної служби

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ГАЛИЦЬКА БИТВА – ОДНА З НАЙБІЛЬШИХ СТРАТЕГІЧНИХ ОПЕРАЦІЙ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

З точки зору воєнної історії, Галицька операція (18 серпня – 21 вересня 1914 р.) становить інтерес для українських військових та істориків з кількох причин:

по-перше, як театр воєнних дій, оскільки вона відбувалась на теренах сучасної України. Битва розгорнулася на складному рельєфі межиріччя Вісла-Буг, а тому воюючи на пересічній місцевості, вкритій лісами та озерами російській армії доводилось то розтягуватись на широкому фронті, то стискатись;

по-друге, це досвід досягнення російськими військами стратегічної переваги над австро-угорською армією, який не був розвинутий в глибину в силу виснаження військ російської імперії. Остання завдала Австро-Угорщині потужного військового удару, але втратила шанс вторгнення в глиб цієї країни⁵⁷². Це питання особливо актуальне з огляду на подібність поточної ситуації на фронтах сучасної російсько-української війни;

по-третє, розлад військового тилу російського південно-західного фронту. Зокрема захоплені російськими військами австрійські залізниці використовувалися обмежено, а постачання армій здійснювалося в основному кінним транспортом, який не міг своєчасно доставляти необхідні військам продовольство і боєприпаси. Війська та обози витягували на дорогах у довгі ланцюги⁵⁷³. Це черговий раз підкреслює, що російська федерація не вчиться на своїх помилках з досвіду війн ХХ ст. і наполегливо їх повторює в ході широкомасштабного наступу в Україні 2022–2023 років.

У роки Першої світової війни наша країна стала одним із основних воєнних театрів у Східній Європі. Зокрема 1 серпня 1914 р. ставкою російського командування було створено Південно-західний фронт, який проходив по рубежу: від Любліна–Холма (на півночі) до Дністра (на півдні) і мав діяти проти австро-німецьких військ на південно-західному напрямку. Мета наступу фронту ґрунтувалась на помилкових уявленнях, що австрійські війська зосереджуватимуться на схід від річки Сян у районі Львова⁵⁷⁴.

⁵⁷²В. Голубко, В. Грицюк, Л. Кривизюк, О. Лисенко та ін. *Історія війн і військового мистецтва: у 3-х т. – Т. 3. Від масових армій до відродження професійних армій (ХХ – початок ХХІ ст.)*. (Харків: Фоліо. 2019), 67.

⁵⁷³ О. Строков, «Галицька операція (битва) 18 серпня – 21 вересня 1914.», *Незалежний культурологічний часопис «І»: Перша світова 1914–2014. Що далі?* 2014. No. 75. доступ отримано 30.03.2023 р.: https://www.ji.lviv.ua/n75_texts/Halycska_operaciya_1914.htm

⁵⁷⁴ *Історія війн і військового мистецтва...*

Розмах операції: ширина фронту наступу від 250 км (на початку) до 400 км, глибина – 200 км, середній темп руху військ – до 6 км на добу, тривалість операції – 33 доби⁵⁷⁵.

Етапи операції. Галицьку битву умовно поділяють на декілька взаємозалежних етапів, які були підпорядковані єдиній меті та завданню. Першим із них є проведення Люблін-Холмської та Галич-Львівської операцій (тривали з 18 серпня до 3 вересня), в ході яких обидві протиборчі сторони вирішували поставлені командуванням завдання шляхом наступальних дій⁵⁷⁶. Коли обидві сторони рухаються з однаковою рішучою метою розгромити противника наступальними діями, створюються умови для виникнення численних зустрічних боїв⁵⁷⁷. Основними бойовими зіткненнями в ході першої із зазначених операцій були бої біля Красника та Томашова, другої – на р. Золота Липа та на гнилій Липі⁵⁷⁸.

До другого етапу відносимо Городоцьку операцію – бої в басейні річки Верещиці, які тривали за різними оцінками з 1 по 9 вересня⁵⁷⁹, або ж з 3 по 12 вересня⁵⁸⁰, або з 5 по 12 вересня⁵⁸¹. Тоді австрійська армія зробила спробу перейти в контрнаступ та вибити противника зі Львова на лінії фронту Черляни – Городок – Миколаїв – Янів – Рава-Руська – Белз⁵⁸². Варто наголосити, що збройне протистояння на цій ділянці російського Південно-західного фронту безпосередньо залежали від подій, які відбувались на його північному крилі. Підхід російських військ до Рави-Руської поставив під загрозу тил 4-ї австро-угорської армії, що призвело до її відведення на південь, а згодом – за річку Сян⁵⁸³.

⁵⁷⁵ О. Строков, «Галицька операція (битва) 18 серпня – 21 вересня 1914.», *Незалежний культурологічний часопис «І»: Перша світова 1914–2014. Що далі?* 2014. No. 75. доступ отримано 30.03.2023 р. https://www.ji.lviv.ua/n75_texts/Halycka_operaciya_1914.htm

⁵⁷⁶ П. Гуцал, «Галицько-львівська операція 1914». *Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т.* (Тернопіль, 2009), 130; О. Строков, «Галицька операція (битва) 18 серпня – 21 вересня 1914.», *Незалежний культурологічний часопис «І»: Перша світова 1914–2014. Що далі?* 2014. No. 75. доступ отримано 30.03.2023 р. https://www.ji.lviv.ua/n75_texts/Halycka_operaciya_1914.htm

⁵⁷⁷ *Бойовий статут механізованих і танкових військ Сухопутних військ Збройних Сил України. Частина II. Батальйон, рота.* (Київ: Командування Сухопутних військ Збройних Сил України. 2016), 109–110. Доступ отримано 01.04.2023 р.: https://www.ifnmu.edu.ua/images/studentam/pidgotovka_oficeriv_zapasu/literatura/bsmt.pdf

⁵⁷⁸ В. Голубко, В. Грицюк, Л. Кривизюк, О. Лисенко та ін. *Історія війн і військового мистецтва: у 3-х т. – Т. 3. Від масових армій до відродження професійних армій (XX – початок XXI ст.).* (Харків: Фоліо. 2019).; О. Куцька, «Галич-Львівська наступальна операція (серпень 1914 року)», *Науковий збірник матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції «Воєнна історія Галичини та Закарпаття».* (Львів. 15 квітня 2010), 121–124; О. Строков, «Галицька операція (битва) 18 серпня – 21 вересня 1914.», *Незалежний культурологічний часопис «І»: Перша світова 1914–2014. Що далі?* 2014. No. 75. доступ отримано 30.03.2023 р. https://www.ji.lviv.ua/n75_texts/Halycka_operaciya_1914.htm

⁵⁷⁹ О. Івахів, А. Щеглов, «Городоцька битва: дії воюючих сторін в період з 1-го по 9-те вересня». *Науковий збірник матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції «Воєнна історія Галичини та Закарпаття».* (Львів. 15 квітня 2010), 113–120; О. Строков, «Галицька операція (битва) 18 серпня – 21 вересня 1914.», *Незалежний культурологічний часопис «І»: Перша світова 1914–2014. Що далі?* 2014. No. 75. доступ отримано 30.03.2023 р. https://www.ji.lviv.ua/n75_texts/Halycka_operaciya_1914.htm;

⁵⁸⁰ О. Строков, «Галицька операція (битва) 18 серпня – 21 вересня 1914.», *Незалежний культурологічний часопис «І»: Перша світова 1914–2014. Що далі?* 2014. No. 75. доступ отримано 30.03.2023 р. https://www.ji.lviv.ua/n75_texts/Halycka_operaciya_1914.htm

⁵⁸¹ В. Голубко, В. Грицюк, Л. Кривизюк, О. Лисенко та ін. *Історія війн і військового мистецтва: у 3-х т. – Т. 3. Від масових армій до відродження професійних армій (XX – початок XXI ст.).* (Харків: Фоліо. 2019)..

⁵⁸² «Городоцька битва. До 100-річчя Першої світової війни», 2014, доступ отримано 01.04.2023 р.: <https://web.archive.org/web/20140527124626/http://gazeta.lviv.ua/article/27034>

⁵⁸³ В. Голубко, В. Грицюк, Л. Кривизюк, О. Лисенко та ін. *Історія війн і військового мистецтва: у 3-х т. – Т. 3. Від масових армій до відродження професійних армій (XX – початок XXI ст.).* (Харків: Фоліо. 2019).

Третій етап окреслюється переслідуванням російськими військами австрійських військ. Такий вид дій застосовується в результаті успішного ведення наступального бою, а також у разі навмисного відходу противника. Переслідування має на меті завершити розгром противника, який відходить, і не допустити організованого переходу його до оборони на вигідних рубежах у глибині⁵⁸⁴. Переслідування, яке розпочали російські армії мало фронтальний і обмежений характер (по-перше, у зв'язку з поганими погодними умовами, розлиттям річки Сян; по-друге, через занепад морально-психологічного стану військ, спричиненим катастрофою армії генерала О. Самсонова у Східній Пруссії). Російське переслідування було неуспішним, адже австро-угорська армія unikнула розгрому, хоча й була суттєво знесилена. В подальшому її завданням визначалась оборона сандомирського плацдарму, без якого була б неможлива оборона річки Сян у Галичині.

Отже, по завершенню Галицької битви австрійський генштаб вирішив не ризикувати і наказав своїм військам відступати. З цього часу ключовим пунктом стратегії австрійської оборони стає не Львів, а Перемишль (сьогодні місто у Польщі, у Підкарпатському воєводстві). Саме там, у потужному комплексі оборонних споруд довкола цього населеного пункту, на підступах до стародавньої князівської столиці над Сяном, відбулося наступне зіткнення армій країн-учасниць Першої світової війни.

⁵⁸⁴ *Бойовий статут механізованих і танкових військ Сухопутних військ Збройних Сил України...*

Володимир Голубець

аспірант

кафедри історичного краєзнавства

Львівського національного університету імені Івана Франка

КРИМІНОГЕННА СИТУАЦІЯ В ОКУПОВАНОМУ РОСІЯНАМИ ЛЬВОВА (ВЕРЕСЕНЬ 1914 – ЧЕРВЕНЬ 1915 рр.)

З початком Першої світової війни західноукраїнські землі стали ареною жорсткого протистояння російської та австро-угорської армій. Наслідком переможної для росіян Галицької битви (18 серпня – 21 вересня 1914 р.) стало захоплення Львова 3 вересня 1914 р. В результаті відступу австрійських військ та поліції з міста виникла паніка, котрою скористалися злочинці Львова. Об'єктами пограбувань стали залізничні та військові склади, казарми, військові та адміністративні будівлі, а також розміщені далі від середмістя будинки та приватні помешкання утікачів.

Тема криміногенної ситуації у Львові в часі російської окупації не була предметом спеціальних досліджень в українській історіографії. Окремі її аспекти розглянуто в працях як вітчизняних⁵⁸⁵ (заслугове уваги збірник документів «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Мовою документів і свідчень»⁵⁸⁶, у котрому подано «Отчет по Львовскому градоначальству (с 21 августа по день эвакуации Львова 7 июня 1915 г.» у звіті фігурують дані щодо діяльності градоначальника Львова, російської поліції в окупованому місті, кількість затриманих осіб), так і зарубіжних істориків⁵⁸⁷.

Напередодні вступу до Львова російських військ у місті з 31 серпня 1914 р. почала діяти Міська Громадянська сторожа, сформована з місцевих добровольців, для забезпечення правопорядку та запобігання пограбувань і провокацій⁵⁸⁸. Від 5 вересня почалося формування платної міської міліції чисельністю 500 чоловік. Її очільником було призначено колишнього комісара поліції Станіслава Тауера. До міліції записувалися ремісники, чиновники, були навіть артисти театру і опери. Їм платили 3 крони в день. Вони були одягнуті у цивільний одяг з пов'язкою на рукаві. Для містян це було доволі незвичним, оскільки вони привикли до строгого вигляду австрійського поліцейського. Згодом до Львова були прислані поліцейські з Росії. Ці правоохоронні структури проіснували до кінця лютого 1915 р. З березня у місті почала функціонувати російська поліція⁵⁸⁹.

⁵⁸⁵ Ігор Мрака, «Зустріч з росіянами: царська армія в оцінці львів'ян (1914–1915)», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, No.26, (2015): 267–280; Ігор Петрій, «Щоденник Володимира Шухевича як джерело до історії російської окупації Львова 1914–1915 років», *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск 2007*, 464–479.

⁵⁸⁶ *Велика Війна 1914–1918 рр. і Україна. Мовою документів і свідчень*, редактори: Валерій Смолій, Геннадій Боряк, Володимир Великочий, Владислав Верстюк, (Київ: КЛІО, 2015), 230–249.

⁵⁸⁷ Tomasz Kargol, *Odbudowa Galicji ze zniszczeń wojennych w latach 1914–1918*. (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze “Historia Iagellonica”, 2012), 320.

⁵⁸⁸ Józef Białynia-Chołoddecki, *Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914–22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń*. (Lwów: Wschód, 1930), 48–49.

⁵⁸⁹ Ярослав Ісаєвич, Микола Литвин, Феодосій Стеблій, *Історія Львова. У трьох томах. Том 2. 1772–1918*. (Львів: Центр Європи, 2007), 510. Józef Białynia-Chołoddecki, *Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 - 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń*. (Lwów: WSHOD, 1930), 39–40. Перелік російських поліцейських дільниць та їхня локація: 1-Краківський, вул. Казимирівка 30 (на дільниці знаходився

Перші пограбування у місті розпочалися напередодні вступу російських військ. 2 вересня 1914 р. президія Львова повідомила про відступ австрійського війська, що спричинило паніку в місті. Цим скористалися місцеві злодії. В ніч на 3 вересня у місті почалися масові грабунки. Об'єктами пограбувань стали залізничні і військові склади, казарми, військові та адміністративні будівлі, а також приватні будинки містян, що поспіхом залишили місто напередодні вступу російських військ⁵⁹⁰.

Після захоплення Львова градоначальником в місті було призначено колишнього волинського віце-губернатора полковника Сергія Шереметьєва*, який видав низку розпоряджень, покликаних забезпечити правопорядок в місті. 4 вересня оголошено наказ, яким повідомлялось, що «Усі порушники закону і злодії будуть покарані згідно з законами воєнного часу»⁵⁹¹. 8 вересня, газета «Kurjer Lwowski» опублікувала черговий наказ («Наказ № 2») за підписом С. Шереметьєва, датований 5 вересня, який гласив: «Ніхто не має права брати в магазинах, на складах чи від приватних осіб у місті Львові майна, речей, коней, худобу чи будь-чого, не інакше як за гроші»⁵⁹². Львів'яни з задоволенням прийняли ці накази, сподіваючись на порядок і спокій в місті⁵⁹³.

Попри усі спроби навести порядок, у перші дні окупації грабунки і мародерства не вщухали. Греко-католицький священник Я. Левицький одразу ж після відступу російських військ зі Львова: «Панованє москалів у Львові почалось справді по російськи. Порозбивано державні магазини і дозволено убогим брати з них, що хто схоче. Бідакам не треба було сего два рази говорити»⁵⁹⁴. До грабунків вдавалися також рядові солдати російської армії, які інколи були навіть зачинщиками⁵⁹⁵. Більше того у перші дні з'ясувалося, що львівські злодії в окремих випадках навіть вступали у злочинну змову з російськими військовими і спільно грабували приватні помешкання. Так, наприклад, очевидець тих подій Юзеф Бялиня-Холодецький вже після російської окупації описав, як у вересні 1914 р. львівське шумовиння в спілці з російськими вояками пробували пограбувати помешкання однієї єврейської родини, що мешкала за адресою вул. Концік, 18 (*ul. Kącik* – сучасна Костомарова). Оскільки вхідні двері виявилися міцними, нападники попросили у охоронця будинку сокиру, який у свою чергу показав їм бокові двері, через які вони намагалися вдертися до квартири. Але, як з'ясувалося, вони ламали двері бідного гравера. На щастя власників, на порятунк прийшли російські офіцери, які передали грабіжників патрулеві⁵⁹⁶. Однак бували і випадки, коли офіцери, прибувши на місце злочину, одразу ж розстрілювали

Львівський «арештний дім»); 2-Львівський, вул. Валова 31; 3-Георгіївський, вул. Сапіги 51; 4-Янівський, вул. Янівська 26; 5-Жолкевський, вул. Жолкевська 106; 6-Приміський, вул. Театинська 37; 7-Личаківський, вул. Пекарська 46; 8-Галицький, вул. Яблоновських 8; 9 Стрийський, вул. Зиблицевича 5; 10-Замарстинівський, вул. Львівська («Охрана безопасности въ городѣ», *Львовскій вѣстникъ*, 8 марта, (1915), 3.)

⁵⁹⁰ Ігор Мрака, «Зустріч з росіянами: царська армія в оцінці львів'ян (1914–1915)», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 26 (2015):270.

* С. Шереметьєв пробув на посаді градоначальника Львова до 18 вересня 1914 р. Його змінив генерал Ейхе.

⁵⁹¹ *Odezwy i rozporządzenia z czasów okupacji rosyjskiej Lwowa 1914–1915*. (Lwów: H. Altenberg, G. Seyfarch, E. Wende i Spółka, 1916), 17.

⁵⁹² «Zarządzenia władz.», *Kurjer Lwowski*, 8 września, (1914), 2.

⁵⁹³ Bohdan Janusz, *293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3.IX.1914–22.VI.1915)*, (Lwów: Gebethner i Wolff, 1915),49–50.

⁵⁹⁴ Левицький Я. «3 днів російської інвазії», *Діло*, 3 грудня, (1915), 1.

⁵⁹⁵ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів. ф. 9 (Окремі надходження), спр. 38 (Pjotrowski (імє ?) Wpływ wojny na moralność ludności. Wspomnienia z wojny 1914 r.), арк. 2–3.

⁵⁹⁶ Ibid. s. 49

грабіжників. Відомий український громадський діяч, етнограф, очевидець тих подій Володимир Шухевич 9 вересня 1914 р. занотував у своєму щоденнику: «Солдати напали на військовий магазин, рабують, а сторожа мійська дала знати до коменди, приїхали автомобілем два старших офіцери і на місци чину застрілили 2, а може і більше солдатів, бо стрілів було 4»⁵⁹⁷.

Також російські солдати були зачинателями єврейського погрому, котрий відбувся у Львові 27 вересня 1914 р. Нібито якийсь єврей вистрілив з горища однієї кам'яниці у російського солдата. Через це, козаки почали вести залпову стрільбу з гвинтівок по горищам львівських будинків. Погром відбувся по вулицях Галицькій, Сербській, Краківській, Сикстутській, Казимирівській, Городоцькій та Жовківській. Жертвами насильства російських солдатів стали 47 євреїв⁵⁹⁸. Вже наступного дня (28 вересня 1914 р.) у пресі було опубліковано розпорядження генерал-губернатора графа Бобринського. У ньому заборонялось перебувати на вулиці від 21:00 ночі і до 09:00 ранку, а за порушення цього припису передбачався штраф у розмірі 3000 рублів або арешт на три місяці⁵⁹⁹.

Крім приватних помешкань об'єктом пограбування часто були приватні магазини, власники яких мали коштовний крам, що користувався попитом. До прикладу, вранці 9 березня 1915 р. власник магазину на вулиці Скарбовій Адольф Люфт виявив зламанним замок в магазині. Як пізніше з'ясувалося зловмисники викрали виробів з хутра на суму 5 557 російських карбованців⁶⁰⁰. Часто поліції вдавалося по гарячих слідах схопити не лише грабіжників, але й скупників краденого, посередників, як це було у випадку пограбування магазину жіночого одягу Меєра Блюма, який обрахував збитки у розмірі 10 000 австрійських крон⁶⁰¹.

Великою проблемою для російської окупаційної влади була боротьба з нелегальним оборотом алкогольних напоїв серед населення. Віддавна у Галичині, зокрема у Львові, виробництво алкоголю мало чималі масштаби і приносило непоганий зиск як виробникам, так і продавцям. З початком війни, російська влада заборонила продаж алкогольних напоїв на невизначений термін в часі війни, відповідно до Указу імператора від 22 серпня 1914 р. «Про продовження заборони продажу спирту, вина і алкогольних виробів місцевого споживання в імперії до закінчення війни»⁶⁰². Російська окупаційна влада з перших же днів поширила дію цього указу і в Галичині. Однак, як свідчать численні факти, як пересічні львів'яни, так і спритні підприємці з початком окупації приторговували алкогольними напоями. Так, 6 вересня 1914 р. «на Пасіках» було виявлено величезний склад вин і коньяків. 15 осіб, причетних до «наповнення даного складу» заарештовано і доставлено до суду⁶⁰³. Таких випадків було чимало.

Для наведення порядку і посилення відповідальності з обігом алкоголю в місті, 14 вересня начальник міської міліції С. Тауер за наказом воєнного губернатора С.

⁵⁹⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА України), ф. 735, оп. 1, спр. 2, арк. 5.

⁵⁹⁸ Детальніше про Львівський погром 1914 р. дивись у: *Lwów po inwazyi rosyjskiej, wrzesień-grudzień 1914. Opowiadanie naoczego świadka*. (Wien: nakładem Z. Machnowskiego, 1915), 12–13

⁵⁹⁹ «Z powodu wynikłej strzelaniny z okien...», *Kurjer Lwowski. Poranny*, 15 (28) Września (1914), 1.

⁶⁰⁰ «Разгромъ магазина», *Львовській вѣстникъ*, 10 марта, (1915), 3.

⁶⁰¹ «Разгромъ магазина», *Львовській вѣстникъ*, 6 марта, (1915), 4.; «Разгромъ магазина», *Львовській вѣстникъ*, 13 марта, (1915), 3.; «Разгромъ магазина», *Львовській вѣстникъ*, 15 марта (1915), 4.

⁶⁰² Світлана Орлик, «“Сухий закон” у системі фінансової політики російської окупаційної влади на теренах Галичини і Буковини в період Першої світової війни», *Проблеми історії України XIX–початку XX ст.*, No. 26 (2017): 71–72.

⁶⁰³ Józef Białyńia-Chołodecki, *Lwów w czasie okupacji rosyjskiej...* 48.

Шереметьєва видав розпорядження, адресоване власникам ресторанів. Воно забороняло продаж усіх без винятку алкогольних напоїв, включно з пивом. За порушення передбачався штраф в розмірі від 100 до 2000 крон або ж арешт на 3 місяці. У випадку повторного порушення винуватцеві загрожував виключно арешт⁶⁰⁴. Однак, побороти нелегальне виробництво і розповсюдження алкоголю у Львові російська окупаційна влада так і не змогла. Підтвердженням цьому є численні повідомлення в тогочасній пресі про викриття і арешти як виробників, так продавців алкоголю.

Місцями найбільшої реалізації алкоголю слугували львівські готелі. Так, у квітні 1915 р. було виявлено таємний склад алкогольних напоїв, котрий належав власнику «Гранд-готелю» пану Шлейферу. Склад був виявлений по вулиці Кароля Людовіга (сучасний проспект Свободи). В результаті обшуків у Шлейфера поліція виявила біля 50 пляшок різних алкогольних напоїв⁶⁰⁵. 15 травня 1915 р. при вулиці Карла Лещинського, 36 (сучасна Братів Міхновських) поліціянти виявили цілий склад спиртних напоїв. Під час обшуку складу поліція виявила: 15 бочок горілки, 3 пляшки горілки, 17 пляшок вина⁶⁰⁶.

Варто відзначити, що місцеве населення займалось виготовленням сурогату алкоголю. 22 квітня 1915 р. поліцією було виявлено місце, у котрому денатурований спирт переганяли у «ханжу» (сурогатний алкогольний напій). Поліціянти виявили те, що за адресом Богданівська, 83 Вікторія Домарецька, Марія Полянська, Станіслав Домарецький та Віктор Підгальний організували невелику фабрику по виробництву алкоголю. При обшуці виявлено і вилучено 11 пляшок готового продукту, а організаторів заарештовано і взято під варту⁶⁰⁷.

Алкогольні напої неодноразово ставали причиною бійок у місті. Так, в ніч на 15 квітня 1915 р. за адресою вул. Ткацька, 1 зібралась компанія: Марія Гімбашевська (охоронець будинку) та її знайомі Генріх Маєвській, Андрій Онишкевич. Після випивки між Маєвським та Онишкевичем почалась суперечка, яка переросла в бійку під час якої Онишкевич витягнув з кишені ножа, яким наніс удар Маєвському. Гімбашевська викликала медиків та поліцію. Оскільки лікарі не приїхали вчасно на виклик, пораненого доручили візнику аби той доправив його у госпіталь. Онишкевич же втік ще до прибуття поліцейських⁶⁰⁸.

Впродовж усього періоду окупації, російська адміністрація докладала чималих зусиль для приборкання злочинності, її зменшення. Протягом 1 (13) жовтня 1914 р. і по 7 (20) червня 1915 у «арештному домі» Краківського поліцейського відділку побували 7672 особи – «ті, що відбували покарання за вироком суду або ж в адміністративному порядку, ті, що перебували під слідством або ж пересильні»⁶⁰⁹. Встановити точної кількості заарештованих, засуджених через брак архівних джерел досить важко. Та чи й взагалі можливо.

Отже, відступ зі Львова австрійців і вступ росіян спричинили сплеск грабежів і мародерства, учасниками яких були як львів'яни, так і солдати царської армії. Попри численні заборони і обмеження, погрози властей карати злочинців за законами воєнного часу, впродовж усього періоду російської окупації міста львів'яни потерпали від грабунків, вуличних бійок. Бажання ж наживи штовхало багатьох львівських

⁶⁰⁴ «Zakaz sprzedawania alkoholów», *Kurjer Lwowski. Poranny*, 15 września (1914), 2.

⁶⁰⁵ «Тайный складъ крѣпкихъ напитоковъ», *Львовскій вѣстникъ*, 26 апрѣля, (1915), 3.

⁶⁰⁶ «Тайный складъ крѣпкихъ напитоковъ», *Львовскій вѣстникъ*, 17 мая, (1915), 2.

⁶⁰⁷ «Спаиватели», *Львовскій вѣстникъ*, 24 апрѣля, (1915), 2.

⁶⁰⁸ «Кровавая расправа», *Львовскій вѣстникъ*, 16 апрѣля, (1915), 1.

⁶⁰⁹ *Велика Війна 1914–1918 рр. і Україна. Мовою документів і свідчень...* 242.

підприємців порушувати заборону продажу алкоголю, чим відтак сприяли зростанню злочинності в місті.

Тетяна Плазова

доцент

кафедри воєнної історії

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Інна Паламарчук

курсантка

факультету бойового застосування військ

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ФОРМУВАННЯ МЕДИКО-САНІТАРНОЇ СЛУЖБИ В ЧАСИ ЗУНР

Організація медичної служби в збройних силах ЗУНР розпочалося у важкий 1918 рік. Після того, як уряд ЗУНР встановив на Східній Галичині українську владу, виникла проблема й медичного забезпечення.

На той час у Раді Державних Секретарів посаду секретаря «забезпечення здоров'я» займав Іван Куровець. На меті його діяльності було, найперше, відновити медичне забезпечення. Для уряду ЗУНР питання медичного забезпечення гостро постало у Львові під час Листопадового чину.

Відповідно до досліджень Миколи Литвина, на початку створення медичної служби у 1919 році в підпорядкуванні в неї були: у фронтових частинах знаходилося 24 лікарі та 38 медичних сестри, діяло 5 шпиталів, 3 санітарних поїзди. У тил нараховувалося 97 лікарів та 38 медсестер, 18 аптек продавало ліки і працювало 28 військових шпиталів⁶¹⁰.

Організація медичної служби відбувалася в складних умовах війни. Керівництво медичної служби створило мережу закладів швидкої медичної допомоги. Після, чого поранені відправлялися до військових шпиталів або в тил. У зв'язку з нестачею кваліфікованих медичних фахівців, медична допомога надавалась мінімальною кількістю персоналу. Але це не завадило організувати якісну та швидку медичну допомогу пораненим та хворим.

Нестачу військових лікарів, заміняли цивільними, але з ними була аналогічна ситуація, тому на допомогу виступали так звані «медики». «Медики» – студенти старших курсів медичних вузів або медичних факультетів, що були представлені до звання старшин. Військові лікарі переважно проходили військову службу в військових госпіталях, у зв'язку з тим, що там проводились складні операції. У пунктах швидкої медичної допомоги та фронтових регіонах першу медичну допомогу надавали «медики».

Кадрові питання уряду ЗУНР були обтяжені тим, що переважна більшість медичних працівників на теренах заходу України становили етнічні поляки, які відмовлялися працювати на український уряд. Урядове розпорядження щодо лікарських кадрів наприкінці листопада 1918 р. мало такий вигляд: “До служби лікарської в першій мірі

⁶¹⁰ Микола Литвин, *Українсько-польська війна 1918–1919 рр.* (Львів, 1998), 129.

належить покликати лікарів Українців; в разі браку таких, належить брати до служби довірочних лікарів Жидів за їх згодою і умовним винагородженням”⁶¹¹.

Більшість посад в госпіталях займали етнічні євреї. Серед лікарів зустрічалися наступні прізвища: доктор Уріх – єврей, доктор Мацейович – поляк, лікар Франц – німець, який не встиг виїхати під час евакуації австрійської влади. У реєстрі старшинських призначень на санітарні посади зустрічаються наступні прізвища: Пінкас Дінтенфасс, Мойсей Зіберман, Хаїм Самет; санітарні четарі – Маєр Бромберг, Метель Екштайн та Самуїл Кац⁶¹². Жінки України служили в армії ЗУНР, а саме в службах тилу з перших днів українсько-польського протистояння. Одна з відомих українок – Марія Гіжовська була командиром медичної частини у Львові, Зіновія Копертинська також керували медичною частиною, Харитина Пекарчук очолювала санітарно-медичний поїздУ організації медичної та санітарної служби велику роль відіграло українське жіноцтво⁶¹³.

Відповідно до даних історика Щуровського українське жіноцтво станом на 1919 рік служило в медичних службах в наступних містах: Дрогобич, Красне, Ожидів, Ходорів, Чортків, Станіславів, Бережани⁶¹⁴. Про умови служби в санітарно-медичних установах Мілена Рудницька розповідає наступне: В момент, коли Батьківщина була в небезпеці, коли йшов бій на смерть і життя з загарбницьким ворогом, тоді як чоловіки бралися за зброю і приносили жертву крові й життя на полі бою, – жінки бачили своє завдання в тому, щоб лікувати рани, зменшувати біль і приносити потіху. Вони вибрали найпочеснішу службу: служіння страждаючим братам. Виконували її в найтяжчих умовах: без ліків, без перев’язочного матеріалу, без відповідно влаштованих лікарень. Працювали в запіллі в корпусних і бригадних шпиталях, працювали у фронтових лазаретах і пересувних потягах, в перев’язочних пунктах при фронтових частинах і в епідемічних лічницях. Виконували службу медичних сестер, помічниць лікарів, а то й самих лікарів, дарма що не завжди мали до цього теоретичне знання і підготовку. Їх військові ранги і їхні могили на військових цвинтарях кажуть нам, як вони виконували свої обов’язки. Справжні героїні, гідні своїх товаришів, що вмирили на полі бою».

Масовою була участь українок була в Українському Горожанському Комітеті та Українському Червоному Хресті. Також великий внесок зробили жінки-монархині у гуманітарних акціях. Сестри – служебниці доглядали за хворими у госпіталі.

У медичних службах ЗУНР служили не лише українки а й жінки інших національностей. У лікарні місії Червоного Хреста працювало 10 медичних сестер – німкеней, також відзначали, що поряд з німкенями працювали полячки.

Про навчання медичного персоналу ЗУНР відомо мало. В Тернополі були організовані курси медичних сестер, за курс навчали 42 учениці. Організовані вони були Марією Скубів та Антоніною Конрад. Саморитянські курси діяли у місті Золочев у гарнізонному госпіталі. Іван Боберський та Андрій Бурачинський переклали з німецької мови брошуру про боротьбу з вошами та розповсюдили серед медичних працівників та вояків.

⁶¹¹ О. Сапіга, «Кадрове забезпечення медичної та санітарної служби УГА в 1918–1920 рр.», *Історичні пам’ятки Галичини: мат. Четвертої наук. краєзнавчої конф. (Львів, 12 листопада 2010 р.)*, (Львів, 2010), 95–106.

⁶¹² Дмитро Микитюк, «Реєстр Старшин УГА, піднесених о один ступінь вище», *Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у Визвольних Змаганнях в 1918–1920 рр. (Матеріали до історії), Т. II*, (Вінніпег, 1960.), 301–342.

⁶¹³ О. Федак-Шепарович, «Листопадіві спогади», *Жінка*. 1936. Чис. 21–22: 2-3.

⁶¹⁴ В. Щуровський, «Медична і санітарна Служба», *Українська Галицька армія. У 40-річчя її участі у Визвольних Змаганнях (Матеріали до історії)*, (Вінніпег, 1958), 271–285.

Серед загальної нестачі кадрових медичних працівників відбувалося явище втрати наявних на полі бою. За часи облоги у Львові загинули близько десяти людей з медичного персоналу. Галицькі лікарі опікувалися хворими і допомагали організувати санітарну службу групі повстанців під проводом отамана Шепеля, яка діяла в околицях Хмельника. Іван Рихло, колишній лікар Легіону УСС, служив лікарем у корпусі Січових стрільців полковника Євгена Коновальця, пізніше – головним («начальним») лікарем Дієвої Армії УНР. Осип Залужний був комендантом військового госпіталя у місті Ковелі. Влітку 1920 р. Микола Терлецький та санітарний поручник-медик Мартин Ваврик служили в 5-й Херсонській дивізії під командуванням отамана Андрія Долуда, а Володимир Щуровський – у 6-й запасній бригаді під началом полковника Гната Порохівського⁶¹⁵.

Загалом, командири медичних служб вирішували поставлені проблеми в різний спосіб: кадрову проблему вирішували за допомогою залучення цивільних лікарів, призначення до служби військових медиків та збільшення медичного персоналу за допомогою лікарів інших національностей.

⁶¹⁵ О. Сапіга, «Кадрове забезпечення медичної та санітарної служби УГА в 1918–1920 рр.», *Історичні пам'ятки Галичини: мат. Четвертої наук. краєзнавчої конф. (Львів, 12 листопада 2010 р.)*, (Львів, 2010), 95–106.

Емілія Казан

доцент

кафедри воєнної історії

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Ангеліна Пирожик

курсантка

Інституту морально-психологічного забезпечення

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

РУДОЛЬФ ВАЙГЛЬ І ГЕНРИК МОСІНГ – ЛЬВІВСЬКІ ВЧЕНІ, ЯКІ ПОДОЛАЛИ ТИФ

Вчені світу довго шукали порятунку від епідемічного висипного тифу. Врешті винайти рятівну вакцину від тифу, подолати його рецидиви й ліквідувати хворобу вдалося львівським вченим Рудольфові Вайглю та Генрику Мосінгу.

Рудольф Стефан Вайгль (1883–1957) після закінчення стрийської гімназії Вайгль вступив до Львівського університету, де вивчав біологію та медицину.

А з вибухом Першої світової війни був мобілізований до австрійської армії як військовий лікар. Будучи прикомандированим до мікробіологічної військової лабораторії, медик досліджував тиф. Після демобілізації у 1918 р. Вайгль став керівником військової бактеріологічної лабораторії в Перемишлі. В цьому ж році він винайшов вакцину від висипного тифу. В 1919 р. Вайгля призначили керівником перемишльської лабораторії з вивчення висипного тифу, а в 1920 р. – завідувачем кафедри загальної біології лікарського факультету Львівського університету Яна Казимира (нині ім. Івана Франка), де він продовжив свої дослідження. На базі цієї кафедри у Львові було створено Інститут досліджень висипного тифу, відомий як інститут Вайгля, яким учений керував до 1944 р. Тут він розробив вакцину від висипного тифу та напрацював технології її промислового виготовлення. Професор винайшов методику лабораторної діагностики висипного тифу – реакцію мікроаглютинації, яку назвали реакцією Вайгля, удосконалив будову мікроскопа, розмістивши мікрогвинт під предметним столиком, яким користуються і зараз⁶¹⁶.

Вченим зі світовим ім'ям став і учень Вайгля, його помічник та послідовник, професор, священник Генрик Мосінг. Генрик Мосінг народився 27 січня 1910 р. в м. Львові в родині Станіслава Юзефа Вітольда Мосінга – військового лікаря, Батько Мосінга народився у Львові. У 1902–1914 рр. був головним лікарем в австро-угорській Імператорській і Королівській школі кадетів піхоти у Львові (зараз Національна академія сухопутних військ). Сам Генрик народився в одній з будівель школи піхоти, теперішньої Академії сухопутних військ⁶¹⁷. 3 квітня 1910 р. був охрещений священником Ришардом Жидком, тогочасним капеланом Школи кадетів піхоти⁶¹⁸.

⁶¹⁶ М. Сагайдаковський, С. Гнатуш, «Професор Рудольф Вейгль. Життя присвячене науці та людству», доступ отримано: <https://www.lwow.home.pl/weigl/Weigl-ukr.html>

⁶¹⁷ Інтерв'ю з о. Б. Барановським, 1938 р. н., записане у м. Львові 3 лютого 2020 р. *Архів автора*.

⁶¹⁸ Інтерв'ю з о. Б. Барановським, 1938 р. н., записане у м. Львові 3 лютого 2020 р. *Архів автора*.

Генрик був лікарем у четвертому поколінні. Тому по закінченні гімназії в Перемишлі, восени 1928 р. він вступив на медичний факультет університету ім. Яна Казимира (зараз Львівський національний університет імені Івана Франка), який закінчив у 1934 р. Власне там він познайомився з Вайглем і почав працювати в лабораторії висипного тифу на очолюваній вченим кафедрі загальної біології.

Фундаментальним відкриттям доктора Мосінга стало винайдення специфічного методу діагностики рецидивного тифу та виробництво антигена для її проведення – рикетсійного тесту Мосінга. Відкриття вченого було визнане як в СРСР, так і світовою медициною. Тестом Мосінга бактеріологічні лабораторії України користувались до 2006 р. до повної ліквідації тифу.

Ще одним науковим здобутком Мосінга, яким користуються дотепер, є застосування бутадіону в боротьбі з педикульозом. Це відкриття Мосінга серед іншого відобразилось в наказі МОЗ України № 38 від 28 березня 1994 р «Про організацію та проведення заходів по боротьбі з педикульозом»⁶¹⁹.

До сьогодні дійшло чимало спогадів сучасників і пацієнтів про Мосінга як про вченого, лікаря, винахідника ліків від раку та епілепсії⁶²⁰. Однак цей видатний діяч втілює ще одну важливу місію – покликання до священничого служіння. Субдияконські свячення отримав з рук свого пацієнта – греко-католицького єпископа Миколая Чарнецького, нині блаженного, а наступні свячення Мосінг отримав аж у 1961 р з рук кардинала Стефана Вишинського. З благословення Кароля Войтили він заснував у Львові Інститут помічників церкви, провадив підпільну «семінарію», що давала загальні знання з теології

Отже, тема епідемій інфекційних захворювань і роль військових конфліктів у їхньому виникненні, розвитку та розповсюдженні є особливо актуальною для Української держави сьогодні, коли пандемія коронавірусу накладається на воєнні дії на Сході нашої країни. Історія засвідчує, що болісною реальністю воєн протягом століть ставала епідемія тифу. Джерела дають змогу виокремити принаймні п'ять потужних хвиль таких епідемій в різні періоди існування людства, які щоразу поєднувались з військовими діями, шляхами пересування війська і забирали мільйони людських життів. Пальма першості у боротьбі з цією хворобою належить львівським вченим Рудольфові Вайглю та Генрикові Мосінгу. Р. Вайгль вперше винайшов вакцину від епідемічного висипного тифу, відкрив шлях її виготовлення та переведення в серійне виробництво, удосконалив будову мікроскопа, дослідив рикетсії Роша-Ліма та дав їм назву, вивчав збудників шурячого висипного тифу, яких назвав рикетсіями Моозера, вивів новий штам *Redikulus vestimentis*, найбільш відповідний для виготовлення вакцини від тифу, винайшов реакцію мікроаглютинації (реакцію Вайгля) для лабораторної діагностики тифу і став одним з основоположників рикетсіології. Г. Мосінг поборов рецидивний висипний тиф і, винайшовши спеціальний тест, спричинився до повної ліквідації хвороби. Також вчений дослідив інші рикетсіози, зокрема волинську (траншейну) лихоманку, був добре обізнаний з фармацевтикою, виготовляв ліки від онкології та епілепсії, довів ефективність застосування бутадіону в лікуванні педикульозу. Як священник Мосінг здійснював служіння в умовах підпілля, провадив місійну роботу та підпільну римо-

⁶¹⁹ Наказ МОЗ України № 38 від 28 березня 1994 р «Про організацію та проведення заходів по боротьбі з педикульозом». *Верховна Рада України. Законодавство України*, доступ отримано: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0038282-94#Text>

⁶²⁰ Л. Малій, єп.: «Світ живе у брехні, і правду не те, що не каже, а навіть не шанує... Треба просто усвідомити, що є не тільки віра. А що віра пов'язана з правдою». *Львівська Архідієцезія Римо-Католицької Церкви в Україні*. 2015. 12 березня, доступ отримано: <http://rkc.lviv.ua/index.php?lang=1>

католицьку семінарію у Львові, яка стала школою підготовки цілого покоління священників. Обидва вчених внесли неоціненний вклад у світову мікробіологічну та медичну науку і спричинились до розвитку окремої галузі – рикетсіології.

Олег Боднарчук

д-р юрид. наук, професор,

кафедри приватного права

Навчально-наукового інституту права

Державного податкового університету

ЗАХІДНА УКРАЇНА У ПЕРІОД ВЕРЕСНЯ 1939 – ЧЕРВНЯ 1941 рр.: МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАСТРІЙ НАСЕЛЕННЯ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ І ПОЛІТИКИ РАДЯНІЗАЦІЇ

Радянізація – насильницьке насадження норм економічного, суспільно-політичного та культурного життя, що було характерним для СРСР. Зокрема, у 1939–1941 роках повсякденне життя західноукраїнських земель зазнало різких змін під впливом радянізації та насадження примітивної цивілізаційної культури «визволителів».

На світанку 17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла радянсько-польський кордон і вступила на територію II Речі Посполитої. Такі дії сусідньої держави заскочили зненацька поляків, передовсім військових, на думку яких ішлося не просто про програму битву, а й про значно більше – втрату незалежності. Повідомлення про підхід «советів» та інструкції щодо подальших дій командувач дислокованого в регіоні VI корпусу генерал В. Лянґнер отримав телефонограмою з генерального штабу: «Воюємо тільки з Німеччиною. З більшовиками війни не ведемо. У них не стріляти, хіба що атакуватимуть». Львів'янам про наступ радянських військ стало відомо від місцевого радіо, а 18–19 вересня про це написали й газети⁶²¹. У радянській історіографії ці події отримали назву «золотий вересень»⁶²².

У новітній історії Західної України періоду 1939–1941 рр. належить особливе місце. За цей час західноукраїнське населення зазнало гніту трьох окупаційних режимів: польського, радянського і німецького. Упродовж цих років воєнні дії Другої світової війни на землях Західної України розпочиналися тричі: на початку вересня 1939 р. німецька авіація бомбила волинські міста; 17 вересня розпочалась так звана «визвольна місія» Червоної армії, внаслідок чого регіон приєднали до УРСР у складі СРСР; наприкінці червня – на початку липня 1941 р. розпочались масштабні бої між радянськими і гітлерівськими військами⁶²³.

Потрібно відмітити, що термін «Західна Україна» стосовно українських земель у період між Першою світовою війною та Другою світовою війною вживався щодо тих земель, які були під владою Польщі (Галичина та Західна Волинь), Румунії (Північна Буковина) та Чехословаччини (Закарпаття). Щодо теренів сучасної України, то, як зазначає Енциклопедія історії України термін «Західна Україна» вживається для означення

⁶²¹ Ігор Мрака, «Червона армія очима львів'ян восени 1939 р.», *Український історичний журнал*. № 1. (2016), 98–99.

⁶²² К. Нікітенко, «Криваве «золото» вересня 1939-го. Радянізація Західної України», *ZN,UA*. (11 вересня–18 вересня 2015), доступ отримано 23.03.2023: <https://zn.ua/ukr/HISTORY/krivave-zoloto-veresnya-1939-goradyanizaciya-zahidnoyi-ukrayini-.html>.

⁶²³ Л. Кравчук, Т. Кадобний, Л. Кравчук, «Трансформаційні процеси на Тернопільщині в 1939–1941 роках як фактор формування у студентів-медиків почуття патріотизму, компетентності під час вивчення історії краю», *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. № 3 (77) (2018): 36.

території семи областей – Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Чернівецької та Закарпатської⁶²⁴.

Радянізація як явище виникла разом із проголошенням Радянського Союзу і поширювалася на свідомість та всі сфери життєдіяльності його громадян (радянзації ідеології, ідентичності, мистецтва, побуту, управління, освіти тощо). На сьогодні під радянізацією розуміється копіювання зразків радянської влади (культ особистості вождя, колективізація, ідеологія, обов'язковість участі у пропагандистських заходах тощо).

Ідеологічний акцент радянської політики зміщувався на тезу про повну відповідність приєднання Західної України до УРСР прагненням місцевого населення, і цим самим приховувались дійсні наміри Москви у вересневій акції 1939 р. та істинні мотивації анексії західноукраїнських земель, які насправді були спрямовані не на гарантування демократичного і соціалістичного майбутнього західних українців, а на забезпечення агресивних стратегічних інтересів кремлівського керівництва радянізації⁶²⁵.

Л. Петров вважає, що Червона армія, що представляє Радянський Союз, сама є істотним фактором радянізації⁶²⁶. На думку автора, змітаючи збройною рукою експлуаторські класи та їх апарат примусу, Червона армія має відкрити широкий простір самодіяльності місцевого населення, вести курс на максимальне залучення трудящих у нове будівництво, вести рішучу лінію на безперервне зростання їхньої громадської активності⁶²⁷.

Радянські військові документи цього періоду рясніли повідомленнями про низьку ефективність ведення бойових дій, чисельні випадки паніки і дезорганізації в частинах Червоної армії, які нерідко призводили до перестрілок між своїми піхотними, кавалерійськими і навіть танковими частинами. Це пояснювалось крім вищезазначених причин ще й в цілому слабкою підготовкою особового складу частин та з'єднань Червоної армії (значну частину яких складали запасники), а також незадовільним керівництвом військами з боку командними кадрами, що було прямим наслідком «Великої чистки»⁶²⁸.

Загалом, в ході радянсько-польської війни Червона армія просунулась на захід від старих радянських кордонів на відстань від 250 до 350 кілометрів, зайнявши територію 195 тисяч квадратних кілометрів з населенням майже 13 млн. чоловік. 28 вересня 1939 р. радянсько-німецьким договором про дружбу і кордони був оформлений статус цих земель як окупованих. Відтак Польща припинила своє існування як держава, її етнічні території потрапили під німецьке правління, а українські і білоруські етнічні землі увійшли до УРСР та БРСР – складових Радянського Союзу⁶²⁹.

Радянізація не тільки призвела до утвердження планово-командної моделі економіки, ідеологізації суспільної та культурної сфер, до встановлення атмосфери страху і терору,

⁶²⁴ *Енциклопедія історії України: В 10 т., т. 3.* (Київ: Наук. думка, 2005), 291.

⁶²⁵ Л. Кравчук, Т. Кадобний, Л. Кравчук, «Трансформаційні процеси на Тернопільщині в 1939–1941 роках як фактор формування у студентів-медиків почуття патріотизму, компетентності під час вивчення історії краю». *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. № 3 (77)* (2018): 36.

⁶²⁶ Л. Петров, «До питання сутності радянізації», *Війна та революція, кн. 7* (1931): 77.

⁶²⁷ Там само, 79.

⁶²⁸ В. Гриневич, «Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти» у *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр., вип. 10.* (2003), 346.

⁶²⁹ Там само, 348.

а й стала тріумфом більшовицької варварської дикості й хамства над більш розвинутою культурою широких верств «визволеного» населення, яке в умовах буржуазного ладу мало значно вищий рівень цивілізаційного розвитку, аніж прибульці зі сходу за «всеперемагаючого соціалізму»⁶³⁰.

Напередодні вступу радянських військ мешканці Львова неоднозначно ставилися до радянської влади. Люди відразу поділилися на три категорії. До першої відносилися ті, що заявляли: «Зі своєї землі не рушу, щоб там не було». Вони стверджували, що це їхній обов'язок – залишитися з власним народом, до того ж говорили, що «більшовики» вже не ті, як були колись. Виразники другої позиції заявляли: «Тікаємо, бо під більшовиками не залишимося нізащо в світі». Зрештою, були й такі (третя категорія), хто хотів зачекати, придивитись до нової влади, нових обставин життя й тільки тоді ухвалювати остаточне рішення⁶³¹.

У новітніх працях справедливо наголошується на тому, що початкові уявлення населення Західної України про рівень життя в СРСР формувалися певною мірою за зовнішнім виглядом і діями, у першу чергу, бійців і командирів Червоної армії. Вчені відзначають, що вже з перших днів вступу на територію Галичини і Волині у армії загрозливих масштабів набуло мародерство і «барахольництво», а той факт, що червоноармійці грабували й масово скуповували будь-які промислові товари й одяг, викликав подив у жителів Західної України, які не могли повірити, що цих товарів не вистачає в Радянському Союзі. У результаті влада була змушена рішуче боротися з подібними проявами, щоб показово відновити «моральність і дисциплінованість представників передової держави світу». На підтвердження цього дослідниками оприлюднено чимало документів про судові процеси над червоноармійцями за порушення дисципліни і вчинення злочинів проти жителів західноукраїнських областей⁶³².

Захоплення радянським військом західноукраїнських земель часто супроводжувалося розстрілами, насильством та пограбуваннями, бійці та їхні командири поводитися як окупанти. Нерідко військові прокурори доносили в Москву про численні факти брутальних дій «визволителів», в них акцентували увагу на мародерство, пограбування військовополонених, місцевих жителів, самочинні розстріли, самосуди, гвалтування жінок тощо⁶³³. Крім того, наслідками слабкої дисципліни та специфічного політико-ідеологічного наповнення більшовицької пропаганди стали прояви сваволі і жорстокості стосовно уявних «класових ворогів», серед яких окрему групу становили польські солдати і офіцери, що потрапили до радянського полону. За підрахунком В. Гриневича, у числі 3,5 тис. втрат польських військовослужбовців щонайменше 15% припало на жертви незаконних розстрілів і вбивств, здійснених рядовим і командним складом Червоної армії⁶³⁴.

⁶³⁰ О. Пагіря, «Інопланетне вторгнення. Радянізація Західної України» *Український тиждень*, № 40 (257) (2012): 49, доступ отримано 23.03.2023, URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Ukrainskyi_tyzhden/2012_N40_257_Yak_lakei_znyschuiut_krainu.pdf?PHPSESSID=dlqrc7n6fttk2j8i2qclld578c5.

⁶³¹ Ігор Мрака, «Червона армія очима львів'ян восени 1939 р.», *Український історичний журнал*. № 1. (2016), 100.

⁶³² І. Мищак, «Соціально-економічні та культурні перетворення на західноукраїнських землях після включення їх до складу УРСР: новітня історіографія», *Історико-географічні дослідження в Україні*, вип. 11 (2009): 278, доступ отримано 23.03.2023: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/13209>.

⁶³³ М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко, *Західні землі України*. (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999), 82–83.

⁶³⁴ Тетяна Самсонюк, «Поляки Рівненщини в умовах становлення радянського тоталітарного режиму (1939–1941 рр.):» (Канд. дис, Нац. універ. «Острозька академія», 2015), 55.

Офіційна радянська історіографія зображала «визволителів» безкорисливими, кваліфікованими спеціалістами, які, керуючись «інтернаціональним обов'язком», їхали на західноукраїнські землі, щоб «ощасливити експлуатований капіталізмом» тутешній народ, навчити його грамоти, налагодити промисловість, «поставити на рейки» сільське господарство. Насправді все було навпаки. На Західну Україну із східних районів московсько-більшовицької імперії ринуло всяке шумовиння: випущені на волю кримінальні злочинці – гвалтівники, грабіжники, різні невдахи, нероби, п'яниці. Їх радо приймали представники нової влади. І ставали вони «своїми людьми» – керівниками культурно-освітніх закладів, шкіл, наглядачами, сексотами, обліковцями, міліціонерами, агентами соцстраху, працівниками ТСОАВІАХІМу (масова мілітаризована оборонно-патріотична громадська організація в СРСР, яка існувала з 1927 до 1948 року), розважальних закладів, організаторами розподілу «панського» майна. Вони зневажали українську мову, культуру, звичаї, у них не було сорому. Їх не мучила совість від того, що чинять зло. Заполонивши західноукраїнські землі, «старші брати» вели себе як у власному домі⁶³⁵.

Вражав зовнішній вигляд. Рядові червоноармійці були одягненими у старі «гімнастюрки» кавового кольору до колін, запнуті під шиєю та підперезані ременем, широкі галіфе, у кирзових, а не шкіряних чоботах, черевиках з обмотками. До того ж їхні шинелі були дуже брудними, потріпаними, не підшитими знизу, у багатьох бракувало гудзиків. Обмундирування командирів було дещо кращим, хоча й не витримувало порівняння з польською уніформою, не кажучи вже про німецьку. Викликали подив зачіски червоноармійців – в основному «під нульку». Зустріч із військами «визволителів» у перший же день справила на львів'ян надзвичайно гнітюче враження. Очевидці у спогадах називали їх не інакше, як «бандити», «кацапи», «калмики», «купа обірванців», «азіатська дич», «жебраки», «голота», «саранча». Мешканці міста відразу ж відзначили, що «совети» були худорлявими, із почорнілими обличчями, вони помітно відрізнялися «від добре виглядаючих, рослих солдатів бувшої царської армії». *«Якийсь солдат, що йшов скраю, побачив сухар на хіднику, схопив його і жадібно всунув в рот»*, – писав відомий львівський архітектор І. Старосольський, який спостерігав колону піхотинців на вул. Сапіги (тепер – С. Бандери)⁶³⁶.

Щоб мінімізувати негатив перших вражень від радянських військовиків, із перших же днів почала активно працювати радянська пропаганда. На вулицях міста з'явилися численні агітки та плакати, де висміювалася польська армія. Карикатури *«представляли польських офіцерів у лахмітті, з шаблями, що стоять табором десь у куцах з поламаними возами, немов цигани»*⁶³⁷.

Радянські командири, зрештою як і рядові червоноармійці, доволі швидко побачили всю брехливість комуністичної пропаганди, проте лише окремі з них наважувалися визнати це у вузькому колі. Побачивши все на власні очі, вони могли порівняти не лише рівень життя населення, а й Червону армію з військами Польщі чи Німеччини. Так, начальник обозно-речового забезпечення однієї з кавалерійських частин із соромом констатував: *«Дивлюсь на своє обмундирування і думаю, наскільки ми бідні і як нам ще далеко до Європи. Просто соромно ходити містом, населення дивиться, як на жебраків. Хіба офіцери польської армії ходили в такому лахмітті? Та й лахміття бракує. Тільки три місяці провоювали, а промисловість не дає обмундирування для армії, а що було б, якби*

⁶³⁵ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 1. (Львів: Просвіта, 1993), 13.

⁶³⁶ Ігор Мрака, «Червона армія очима львів'ян восени 1939 р.», *Український історичний журнал*. № 1. (2016), 103.

⁶³⁷ Там само, 104.

ми воювали як у Китаї 2–3 роки, тоді довелося б, як під час громадянської війни, ланті носити»⁶³⁸.

Загалом дослідники справедливо вказують на те, що значна частина населення Західної України, у тому числі інтелігенція, з надією дивилася на прихід Червоної армії і приєднання краю до Української РСР. Такі очікування базувалися, у першу чергу, на віковичному прагненні українців жити в одній державі, розвивати власну мову й культуру. Крім того, за словами І. Лучаківської, *«швидкому переходу певних кіл інтелігенції Західної України на бік радянської влади сприяло кілька причин: давні революційні й демократичні традиції в її середовищі, посилена пролетаризація умов праці та побуту наприкінці 30-х років ХХ століття, сама обстановка піднесення в краї, викликана визволенням з-під польської окупації і пов'язані з цим надії на краще майбутнє, діяльність органів нової влади, спрямована на швидке відродження і розвиток соціально-економічного й культурного життя, агітаційно-пропагандистська робота, що її проводили авторитетні діячі літератури і мистецтва Радянської України тощо»⁶³⁹.*

Українське та єврейське населення Західної України, на відміну від поляків, загалом радо вітало прихід Червоної армії. Нерідкими були напади українців на польську поліцію з метою її роззброєння, допомога радянським військам у виявленні і затриманні польських вояків тощо. Втім, ейфорія від приходу «советів» скоріше була викликана визволенням з-під влади непопулярного польського режиму, а не прорадянськими чи прокомуністичними уподобаннями і настроями. Національні меншини плекали надії на радикальні позитивні зміни свого національного і соціального статусу, покращання матеріальних умов життя⁶⁴⁰.

Зокрема, існує безліч доказів, що українське населення Західної України зустрічало своїх «визволителів» із хлібом і сіллу, під синьо-жовтими прапорами. Люди були щасливі, що прийшов кінець пануванню польської диктатури. В резолюції мітингу інтелігенції м. Львова з нагоди вступу Червоної армії у Західну Україну говорилося: *«... Понад 20 років панування польських поміщиків та капіталістів трудова інтелігенція, як і весь трудящий народ Західної України, терпіла нелюдські знущання і поневолення, була позбавлена всяких можливостей для вільного розвитку своїх творчих сил на благо трудячого люду. Але не дивлячись на всі перепони, на всі жорстокості польського уряду та його прислужників, до нас доносилось слово великої правди про чудову дійсність в Радянському Союзі, про щасливе життя всіх трудящих країни перемігшого соціалізму, і зокрема про життя наших єдинокровних братів Радянської України. Тепер і для нас настав довгожданий час повного розквіту науки, культури і мистецтва, час нового, радісного життя. Ми горді тим, що приєднуємось до великої армії радянської інтелігенції, і зобов'язуємось прикласти всі свої сили, все уміння своє та знання для широкого розвитку нашої творчої роботи на користь звільнених трудящих мас Західної України та всього великого Радянського Союзу. Хай живе братерська дружба великої*

⁶³⁸ Ігор Мрака, «Червона армія очима львів'ян восени 1939 р.», *Український історичний журнал*. № 1. (2016), 109.

⁶³⁹ І. Мишак, «Соціально-економічні та культурні перетворення на західноукраїнських землях після включення їх до складу УРСР: новітня історіографія» у. *Історико-географічні дослідження в Україні*. вип. 11 (2009) 277, доступ отримано 23.03.2023: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/13209>

⁶⁴⁰ В. Гриневич, «Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти» у *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвид. зб. наук. пр., вип. 10*. (2003), 348.

сім'ї багатонаціональних народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік! Хай живе вільна Західна Україна! Слава героїчній робітничо-селянській Червоній Армії!»⁶⁴¹.

Здебільшого привітно поставилися до червоних військ євреї: вони зустрічали їх з ентузіазмом, із квітами, прикрашали головні убори бійців червоними кокардами й зірками, що інколи викликало сміх навіть радянських командирів. Очевидець тих подій писав: *«Темпераментна єврейська молодь кидалася навіть цілувати броню радянських танків. Довкола лунали палкі вигуки: «Хай живе Сталін!», «Хай живе Радянський Союз!», «Хай живе радянська Україна!». Вперше я почув, як єврейська юрба із захопленням скандувала українською мовою»⁶⁴².*

Годі й казати, частини і з'єднання Червоної армії, які переважно складались з етнічних українців та виступали під гаслами «визволення братів з-під гніту польських панів та капіталістів», «возз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі» не могли не справляти попервах позитивне враження на західних українців. На формування та закріплення іміджу визволителів, доведення переваг радянської політичної системи була спрямована й активно розгорнута радянськими військами пропагандистська кампанія. Уже в перші дні війни політвідділи Українського фронту розповсюдили серед населення 10 млн. листівок, промовисті назви яких самі говорили за себе – «Радянська Батьківщина українського народу – квітуча Радянська Україна», «Боротьба українського народу проти польської шляхти», «Знатні люди Радянської України» та ін.⁶⁴³

Схвально сприймалося місцевим населенням поширення військами газет, літератури, плакатів, а також виступи представників української творчої інтелігенції з Великої України. Незабутнє враження справляли перегляди радянських кінофільмів, які зазвичай влаштовувались після мітингів чи зборів. Небачені раніше пересувні кіноустановки викликали подив людей, які жваво реагували на події, що їх бачили на екрані, відверто демонструючи свої почуття. Надзвичайною популярністю користувався кінофільм «Щорс», спеціально дубльований українською мовою кийвською кіностудією напередодні війни. В розпорядженні політуправління Українського фронту було 250 копій цього фільму. Загалом кінотека фронту нараховувала 80 назв популярних радянських фільмів⁶⁴⁴.

Але, як зауважує український вчений М. Попович: *«Це був ще один, найбільш макабричний приклад зазначеного Драгомановим історичного парадоксу – розв'язання імперським поневолювачем національних завдань України. Вимріяна «злука» українських земель дійсно сталася після 17 вересня 1939 р., але цей акт настільки трагічний, що урочисто відзначати його було б блюзнірством. Населення Західної України щиро вітало Червону армію і радянську владу, та невдовзі відчуло, що потрапило в умови*

⁶⁴¹ М. Вегеш, «Від «кривавого вересня» 39-го до Акту 30 червня 1941 року про відновлення української державності», *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, вип. 12, серія: *Історія*. (Ужгород, 2005), 137, доступ отримано 23.23.2023: drive.google.com/file/d/1rX9IUOgBrOCwuG5v6eanuCmTuEQksgx/view?usp=sharing

⁶⁴² Ігор Мрака, «Червона армія очима львів'ян восени 1939 р.», *Український історичний журнал*. № 1. (2016), 105.

⁶⁴³ В. Гриневич, «Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти» у *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр., вип. 10*. (2003), 348-349.

⁶⁴⁴ Там само, 349.

бідності й гніту набагато жорстокішого, ніж націоналістичний гніт небагатої авторитарної Польщі...»⁶⁴⁵.

Зокрема, усі жахи московсько-більшовицького дикунства, жорстокості та садизму західні українці відчули з початком німецько-радянської війни. Сталін був засмучений тим, як порівняно легко Гітлер окупував країни Західної Європи. Тому вже з осені 1940 р. в СРСР проходила таємна мобілізація. Весною 1941 р. стало очевидним, що невдовзі буде більшовицько-нацистський конфлікт. Усі сподівалися на поразку Радянського Союзу: «За комісарів, за колгоспи люди не підуть воювати... Вся ця партійна погань, як гнилі груші, розлетиться – і сліду не стане...». В лютому 1941 р. економіка СРСР переводиться на військовий лад. Вже на початку літа 1941 р. енкаведисти активно виселяють мешканців прикордонних районів. Лише з Волині було переселено 60 тис. осіб. Але превентивний удар німецької армії зруйнував усі плани більшовиків, які керувалися гаслом: «Вперед, на Захід!»⁶⁴⁶.

Певні ілюзії на нову владу покладав і митрополит Андрій Шептицький. У листі-посланні до духовенства у вересні-жовтні 1939 р. він писав: «*Обернулася картка історії, настала нова епоха... Будемо повинуватися владі, слухати законів, оскільки вони не противні Божому законуві*». Однак, дуже швидко митрополит переконався, що радянська конституція, яка обіцяла на словах все, що завгодно, є звичайнісінькою демагогією, а радянські війська прийшли не визволяти братів-українців, а несли з собою смерть. А. Шептицький дійшов висновку, що радянська є породженням сатани⁶⁴⁷.

Втім, навряд чи слід переоцінювати вплив Червоної армії на місцеве населення в донесенні переваг радянського способу життя, адже за лаштунками парадних мітингів і зборів залишалось «живе спілкування» з солдатами-східняками, розповіді яких про реальне буття в СРСР примушували всерйоз замислюватись над сумними перспективами приєднаних територій⁶⁴⁸.

Щодо самої Червоної армії, то для неї, вихованої на миролюбних гаслах радянської пропаганди, було попервах не вповні зрозумілим що за війну і з якою метою вона веде. Агресія проти Польщі пояснювалася військам спочатку вповні у ідеологічно-пропагандистському форматі революційної війни. Звиклим до комуністичної риторики радянським масам розтлумачували сенс вступу СРСР у війну наданням допомоги повсталим робітникам і селянам Білорусії, України і Польщі в поваленні гніту їхніх віковичних ворогів поміщиків і капіталістів та метою не припустити захоплення території Західної України і Західної Білорусії Німеччиною⁶⁴⁹.

Про несприйняття частиною українського населення радянської влади засвідчували й інші факти. У виборчих бюлетенях нерідко зустрічалися викреслення нав'язаних

⁶⁴⁵ *Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.)*, (Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008), 338.

⁶⁴⁶ Ігор Гаврилів, «Більшовицький терор на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр.», *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. № 612.* (2008), 146.

⁶⁴⁷ М. Вегеш, «Від «кривавого вересня» 39-го до Акту 30 червня 1941 року про відновлення української державності» у Науковий вісник Ужгородського національного університету, вип. 12, серія: Історія. (Ужгород, 2005) 137, доступ отримано 23.23.2023: drive.google.com/file/d/1rX9IUOgBrOCwuG5v6eanuSmTuEQkosgx/view?usp=sharing

⁶⁴⁸ В. Гриневич, «Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти» у *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр., вип. 10.* (2003), 349.

⁶⁴⁹ Там само, 349–350.

кандидатів, написи на кшталт «За самостійну Україну!», «З Богом хочу жити. Хай згине комунізм!», «Геть комунізм». Фіксувалися іноді про німецькі симпатії. У селищі Дубівці, на Тернопільщині, було вилучено 40 виборчих бюлетенів із написами «Ми за Гітлера!», «Хай живе канцлер Гітлер!»⁶⁵⁰.

Потрібно відмітити, що 1939–1941 рр. були кривавими для миролюбивого населення Західної України. За цей невеликий проміжок часу люди встигли збагнути, що таке радянська влада і «армія-визволителька», яка її захищає⁶⁵¹.

Дуже швидко мешканці регіону стали свідками зовсім інших процесів. Як зазначає О. Субтельний, перше знайомство з радянською владою виявилось для західних українців переважно негативним досвідом, у результаті якого багато з них зробили висновок, що «більшовицької влади слід уникати будь-якою ціною». Адже була й інша сторона радянзації. Як відомо, між двома світовими війнами Західна Україна залишалася прихистком вільної української думки та свідомого українства, у той час, коли на більшості східних і центральних українських земель утвердився більшовицький тоталітаризм. Тому, приєднавши після змови з Гітлером західноукраїнські землі, сталінський режим поставив головну мету – знищення цього останнього плацдарму свободи та самостійництва. Виконання цього завдання передбачало вже у своєму зародку ліквідацію сил як внутрішньої, так і міжнародної контрреволюції, під гаслами боротьби з якою розгортався сталінський терор упродовж трагічних 1930-х рр. в радянській Україні. Тому, як тільки геополітичні зміни, що впливали з пакту Молотова–Ріббентропа, стали реальністю, розпочалася системна робота радянських репресивних органів, спрямована на пошук і знищення «ворогів народу і радянської влади» на території Західної України, швидко й повну нейтралізацію всіх явних і потенційних політичних противників⁶⁵².

Загалом дворічне панування «визволителів» позначилося на добробуті чи не кожної тамтешньої родини, призвівши до різкого падіння рівня життя населення, пауперизації та соціально-культурної деградації. У цивілізаційному сенсі розвиток соціуму був відкинутий на кілька десятиліть назад. Вступ Червоної армії та подальші заходи з радянзації місцеві жителі сприймали як варварську навалу, яка змītала все на своє шляху, силоміць нав'язуючи свою модель розвитку⁶⁵³.

22 місяці «нового життя» після приєднання Західної України до УРСР сприяли тому, що у переважної більшості західних українців утвердилося негативне ставлення до радянської влади і навіть якась частина українського населення зустрічала прихід німців у 1941 році з деяким полегшенням⁶⁵⁴.

⁶⁵⁰ В. Кучер, *Політична історія України ХХ ст.* (Київ: Генеза, 2003), 92.

⁶⁵¹ М. Вегеш, «Від «кривавого вересня» 39–го до Акту 30 червня 1941 року про відновлення української державності», *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, вип. 12, серія: *Історія*. (Ужгород, 2005), 137, доступ отримано 23.23.2023: drive.google.com/file/d/1rX91UOgBrOCwuG5v6eanuCmTuEQkosgx/view?usp=sharing (дата звернення:).

⁶⁵² В. Надольська, «Процеси радянзації Західної України й примусове виселення євреїв-біженців. Волинь і волиняни у Другій світовій війні» у *І Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. подіям Другої світової війни на території Волин. обл.*, (Луцьк, 2012), 523–524, доступ отримано 23.03.2023: <https://core.ac.uk/download/pdf/153584239.pdf>

⁶⁵³ О. Пагіря, «Інопланетне вторгнення. Радянська Західної України» у *Український тиждень*. № 40 (257) (2012): 51, доступ отримано 1.04.2023: https://shron2.chtyvo.org.ua/Ukrainskyi_tyzhden/2012_N40_257_Yak_lakei_znyschuiut_krainu.pdf?PHPSESSID.

⁶⁵⁴ М. Куницький, «Національна політика СРСР на західноукраїнських землях напередодні Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)» у *Друга світова війна і доля народів України: 2-а Всеукр. наук. конф.*, (Київ: Сфера, 2006): 66.

Прихід радянських військ спричинив групування трьох позицій населення до цього: залишатись з народом – національний обов'язок; втеча через категоричне несприйняття більшовицької влади; очікування, адаптація до нових умов, що надасть підстави для остаточного визначення позиції. Науковцями визначається, що зустріч «Сходу і Заходу» нагадувала зустріч двох цивілізацій, представники яких відрізнялися, як зовнішнім виглядом, так і психологічним станом. Пригнічений стан радянської армії часто описується у різних спогадах. Також згадується і про скромний одяг українських радянських літераторів, які супроводжували армію як політичні пропагандисти і які вже через тиждень виглядали в рази краще. Представники «радянськості» відрізнялися також і ментальністю, що неабияк вражало західноукраїнців, описуючи їх як інших людей, з іншою зовнішністю, іншою поведінкою та з іншою душею, які отримують назву «совети», без огляду на національність. Душу «советства» утворювали москалі: московське доктринерство, московське деспотство, московська пасивність, що провадить до безрадности в терпінні, психопатичні месіанські нахили рятувати світ⁶⁵⁵.

Населення, виховане на правових традиціях Австро-Угорщини, Російської імперії та Польської республіки, за декілька місяців зрозуміло суть радянської влади. За облудними обіцянками «щасливого і заможного життя» стояла сталінська тоталітарна система, що знищувала за лічені дні цілі соціальні верстви. Системний терор з боку органів державної безпеки проти «ворогів народу», неблагонадійних – до котрих потрапив кожний двадцятий мешканець, сприяли тому, що частина місцевого населення сприйняла прихід німців у червні 1941 р. з деяким полегшенням. За неповних два роки жертвою державного терору стала значна частина мешканців краю, до яких прийшла з «визвольним походом» робітничо-селянська Червона армія⁶⁵⁶.

Водночас, просування РСЧА за межі радянської «залізної завіси» постійно посилювало негативні політичні настрої у військах. Продиктовані сталінською пропагандою міфи про щасливе і заможне життя робітників і селян в СРСР і, навпаки, про злиденне жевріння трудящих капіталістичних країн, тепер зазнавали краху. Розглядаючи розкішні крамниці західноукраїнських міст, спостерігаючи за приватним господарством місцевого селянства, червоноармійці не приховували подиву та розчарування власним життям. *«У Польщі все ж-таки народу живеться краще, – ділилися своїми враженнями вояки Українського фронту, – тут усе дешево: і продукти, і товари». «В капіталістичному суспільстві краще жити, ніж в соціалістичному, – сходилися на думці червоноармійці, – тут усе є, і дешево, а у нас нічого немає»*⁶⁵⁷.

Отже, процес радянзації охопив усі сфери життя населення Західної України, який по-різному сприймали мешканці краю, так з одного боку, він знаходив підтримку, з іншого – супроводжувався загостренням політичної боротьби. Зокрема радянська післявоєнна пропаганда певною мірою знаходила відгук у частини проукраїнські налаштованих жителів Західної України, у них під впливом пропаганди було відчуття, що нарешті, після століть гноблення, український народ об'єднається і стане частиною Української

⁶⁵⁵ Оксана Докаш, «Політико-культурна трансформація західних областей в контексті утвердження ідеології радянського тоталітаризму (1930–1950-ті роки)» (Дис... д-ра політ. наук, Нац. педагог. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2017), 254.

⁶⁵⁶ Ростислав Котовський, «Діяльність органів НКВС у західноукраїнських областях у 1939–1941 рр.», *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, вип. 2 (2011), 71.

⁶⁵⁷ В. Гриневич, «Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти», *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр., вип. 10 (2003)*, 352.

радянської республіки. Іншими словами, частина населення погоджувалася із приєднанням до СРСР, а інша частина – ні.

Відтак, на сьогодні в українському суспільстві продовжується боротьба між минулим – радянським і майбутнім – європейським.

Афтанас Андрій

аспірант

кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн

Львівського національного університету імені Івана Франка

ДИСТРИКТ ГАЛИЧИНА В ПЛАНАХ НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ: ПОЛІТИКА ПРАЦЕВИКОРИСТАННЯ ЄВРЕЇВ

Одним із напрямів нацистської економічної політики на окупованих землях стало примусове залучення місцевого населення до виконання різного роду повинностей. Категрією населення дистрикту Галичина, яка підлягала трудовій мобілізації, стали юдеї. Практика працевикористання євреїв була важливою складовою політики Голокосту. Вже напередодні Другої світової війни близько 20 тис. німецьких юдеїв у рамках урядової кампанії боротьби з безробіттям залучали до виконання різного роду робіт, пов'язаних із будівництвом доріг, каналів, заплав тощо. Після початку збройного конфлікту частка єврейських працівників суттєво зросла на державних підприємствах оборонно-промислового комплексу⁶⁵⁸. Згодом трудова повинність поширилася і на окупованих Вермахтом територіях. На теренах дистрикту Галичина від 7 жовтня 1941 р. вводилося в дію розпорядження про обов'язкову працю євреїв у віці від 14 до 60 років з подальшою реєстрацією у відповідних органах влади. У випадку невиконання вказаної постанови порушнику загрожувало ув'язнення терміном до десяти років з можливою конфіскацією майна⁶⁵⁹.

Наступні розпорядження окупаційної адміністрації мали на меті усунути юдеїв з економічного життя краю, про що свідчать повідомлення місцевої преси. На сторінках газети «Львівські вісті» знаходимо оголошення про заборону євреям займатися будь-якою торговельною діяльністю⁶⁶⁰. Подібні обмеження стосувались і роботи ремісничих майстерень, власниками яких були юдеї. Попри численні заборони, частина євреїв продовжувала займатись підприємницькою діяльністю. Для цього необхідно було отримати відповідний дозвіл (здебільшого він мав тимчасовий характер), який видавали органи місцевої влади. Так, 14 липня 1941 р. реєстраційне посвідчення на торговельне підприємство у Стрию отримав юдей Яків Мозес Вайденсфельд. Сума реєстраційного внеску становила 10 карбованців⁶⁶¹.

Подальші дискримінаційні заходи нацистської влади були послідовним продовженням кампанії сегрегації єврейського населення, наслідком якої стала організація гетто на окупованих теренах. У дистрикті Галичина євреїв почали переселяти в одну, наперед визначену, частину міста з кінця літа 1941 р. Перша концентрація єврейського населення відбулась у серпні 1941 р. в Рогатині. Натомість перше повноцінне гетто було створене в Тернополі наприкінці наступного місяця. Усі рішення щодо організації єврейських

⁶⁵⁸ Ulrich Herbert, «Forced Laborers in the Third Reich: An Overview», *International Labor and Working-Class History*, no. 58 (2000): 202.

⁶⁵⁹ Костянтин Курилишин, *Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси* (Львів: НАН України. ЛННБ України ім. В. Стефаника. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2010), 75.

⁶⁶⁰ Кінець жидівської торгівлі, *Львівські вісті*, № 2 (1941):4.

⁶⁶¹ Державний обласний архів Львівської області (далі – ДАЛО), Ф. Р-1957, оп. 1, спр. 12, арк. 1.

кварталів ухвалювали керівники місцевих органів влади.⁶⁶² За весь період окупації на теренах галицького дистрикту функціонувало понад 50 гетто, найбільше з яких знаходилося у Львові, де утримувалось понад 138 тис. осіб⁶⁶³.

Незначна частина юдеїв виконувала трудову повинність в межах гетто. Вказану ініціативу активно підтримував Уряд праці, який закликав керівництво юденратів відкривати підприємства на території єврейських дільниць, де могли б працювати усі без винятку. Такі ремісничі майстерні й підприємства виникали як у великих, так і малих гетто⁶⁶⁴. Яскравим свідченням цього є єврейська дільниця в Буську, на території якої діяв цех із виготовлення лимонаду та газованої води. За словами очевидців, на підприємстві працювали не лише юдеї, а й місцеві мешканці. Виготовлену продукцію заборонялося продавати на території гетто, оскільки вона підлягала передачі для міських крамниць і ресторанів⁶⁶⁵.

Переважна більшість євреїв працювала поза межами гетто. Для координації питань, пов'язаних із розподілом єврейської робочої сили, восени 1941 р. окупаційна адміністрація створила при Урядах праці в кожному окрузі окремий відділ (*Judeneinsatz*). У Львові його очолював Гайнц Вебер, відомий своїм брутальним поведінням із юдеями. Службовці цього відділу постійно патрулювали місто, забираючи на примусові роботи євреїв, які не мали документів, виданих арбайтсамтом. Крім того, подібні перевірки проводили з власної ініціативи й інші підрозділи – військові, СС і поліції⁶⁶⁶. Дуже часто затримували євреїв, які володіли усіма необхідними посвідченнями від свого роботодавця. Зважаючи на ці обставини, губернатор дистрикту Галичина Отто Густав Вехтер 13 березня 1942 р. видав розпорядження, яке передбачало, що євреї можуть бути найняті на будь-яку роботу, отримавши відповідні документи лише в арбайтсамті та на підприємстві, які потрібно пред'являти під час перевірки. У випадку їхньої відсутності на порушника чекало грошове покарання у розмірі 1000 злотих або тюремне ув'язнення терміном на три місяці⁶⁶⁷.

Складна кадрова ситуація, зумовлена дефіцитом кваліфікованих чиновників, сприяла залученню євреїв до роботи у різних органах окупаційної влади. Про це свідчать дані юденрату Борислава, за якими станом на червень 1942 р. у державних структурах було працевлаштовано 504 євреї⁶⁶⁸. Для порівняння, у січні 1942 р. в установах органів влади зафіксовано 343 євреї⁶⁶⁹. Подекуди юдеї для виконання своїх службових обов'язків мали здійснювати візити в різні міста. У зв'язку з обмеженням щодо пересування керівники установ звертались до цивільної адміністрації з проханням видати таким євреям окремі

⁶⁶² Володимир Зілінський, «Геттоізація території дистрикту «Галичина» у світлі матеріалів із українських архівосховищ», *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск*. (2017): 380–382.

⁶⁶³ Олександр Пагіря, «Єврейське гетто та нацистський концтабір у Львові (за документами ГДА СБУ)», *Українсько-єврейське співжиття під час Голокосту. За матеріалами Західної України: зб. наук. ст.* Дніпро-Львів: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019), 142.

⁶⁶⁴ Stephan Lehnstaedt, *Die deutsche Arbeitsverwaltung im Generalgouvernement und die Juden. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*.;60(3) (2012): 426.

⁶⁶⁵ о. Патрік Дебуа. *Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту* (Київ: Дух і Літера, 2011), 260–261.

⁶⁶⁶ Філіп Фрідман, «Винищення львівських євреїв», *Незалежний культурологічний часопис «І»*. Число 58 (2009), доступ отримано 20 квітня 2023 р.: <http://www.ji.lviv.ua/n58texts/friedman.htm>

⁶⁶⁷ Eliyahu Yones, *Die Juden in Lemberg während des Zweiten Weltkriegs und im Holocaust 1939-1944* (Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2018), 124.

⁶⁶⁸ ДАЛО, ф. Р-1942, оп. 1, спр. 2, арк. 3.

⁶⁶⁹ Там само, арк. 2.

посвідчення, які дозволяли б безперешкодно рухатися між населеними пунктами⁶⁷⁰. Зазвичай подібні прохання відхилялися, аргументуючи це обов'язком носити пов'язку на руці й дотримуватися усіх попередніх розпоряджень⁶⁷¹.

Нацистське керівництво було зацікавлене у використанні висококваліфікованих євреїв на підприємствах оборонної промисловості. Наявність зайнятості на зброярських фабриках відтермінувала депортацію до таборів смерті. Наприклад, восени 1942 р. Оберфельдкомендатура 365 у Львові звітувала про 10616 євреїв-робітників. Усі вони отримали спеціальні посвідчення з літерою «W» (Вермахт)⁶⁷². Подібні знаки розрізнення мали й кваліфіковані юдеї, які працювали на підприємствах нафтопереробної галузі в Бориславі. У порівнянні з іншими, вони жили у Мражницькому таборі примусової праці (*Zwangsarbeit Lager*), у бараках, які місцеві називали «касарнями» (*koszary*), а на їхніх грудях була спеціальна нашивка з літерами “R” (від *Rüstungsarbeiter*, робітник оборонної промисловості) або “A” (*Arbeiter*, робітник)⁶⁷³.

Нацистська влада зберігала життя лише тим, чия праця становила цінність для економіки Райху. Попри те, що певна кількість юдеїв скеровувалась на підприємства чи в різні державні установи, більшість відправляли на важкі роботи. Така практика широко застосовувалась з перших місяців окупації. Майже у кожному повітовому місті, на власний розсуд чи за наказом згори німецькі урядовці створювали більші і менші єврейські робочі команди, які щодня майже без їжі працювали 12–14 годин⁶⁷⁴. Їх використовували під час прибирання вулиць, на будівництві, зведенні мостів через річки⁶⁷⁵.

Згодом на теренах дистрикту Галичина виникла розгалужена мережа таборів примусової праці. На кінець літа 1941 р. їхня кількість вже сягала дев'яти. У таборах утримувались представники різних національностей, однак у перші два роки окупації переважали євреї⁶⁷⁶. Найвідоміший і найбільший з них, Янівський, діяв у Львові з листопада 1941 по липень 1944 р.⁶⁷⁷. Після початку кампанії масової екстермінації євреїв на теренах ГГ, відомої як операція «Райнгард», із березня 1942 р. він виконував функції транзитного табору, звідки тимчасово ув'язнених юдеїв відправляли в інші табори знищення⁶⁷⁸.

Реалізація воєнно-стратегічних планів нацистської Німеччини передбачала значне покращення наявних і будівництво нових доріг на окупованих територіях. З початком війни проти СРСР і стабілізацією південної ділянки фронту все гостріше поставало питання належного й швидкого забезпечення війська⁶⁷⁹. Зважаючи на вказані обставини,

⁶⁷⁰ ДАЛО, ф. Р-1933, оп. 1, спр. 10, арк. 5.

⁶⁷¹ Там само, арк. 6.

⁶⁷² Володимир Зілінський, «Голокост на території дистрикту “Галичина”: джерелознавчий аналіз проблеми», (кан. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2019), 90.

⁶⁷³ Юлія Кисла, «Вживання за екстремальних умов: Голокост у Бориславі (1941–1944)», *Голокост і сучасність* № 1 (11). (2012): 27.

⁶⁷⁴ Жанна Ковба, *Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв'язання єврейського питання*. Видання третє, виправлене і доповнене (Київ: Дух і Літера, 2009), 89.

⁶⁷⁵ ДАЛО, ф. Р-1942, оп. 1, спр. 2, арк. 3.

⁶⁷⁶ Жанна Ковба, *Людяність у безодні пекла*, 89.

⁶⁷⁷Тетяна Пастушенко і Тамара Першина, *Янівський концентраційний табір*. Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я. (Київ: В-во «Наукова думка», 2013), 688.

⁶⁷⁸ Martin Winstone, *The Dark Heart of Hitler's Europe: Nazi Rule in Poland Under the General Government* (New York, NY: I. B. Tauris, 2015), 168.

⁶⁷⁹ Ольга Радченко, «Принудительный труд евреев на строительстве дорог на участке между Уманью и Кировоградом, 1942–1943 гг.», *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі* 1(17) (2019): 51.

керівництво СС запропонувало проект зведення магістральної дороги, яка мала сполучати передові підрозділи Вермахту в районі Кавказу. Вона отримала назву Транзитний шлях IV (*Durchgangsstraße IV*) і проходила через Львів, Вінницю та Дніпропетровськ. Практична реалізація спорудження шосе покладалась на Організацію «Тодта» (далі – ОТ)⁶⁸⁰. Для виконання робіт залучали цивільне населення, радянських військовополонених і євреїв⁶⁸¹.

Будівництво ділянки, яка проходила через західноукраїнські землі, розпочалося восени 1941 р., коли керівники постачальної лінії ОТ відкрили свої представництва у Львові. Відповідальною особою за проведення усіх робіт призначили очільника СС і поліції в дистрикті Галичина Фріца Катцманна, для якого вбивство євреїв було важливішим за їхню працю. Про це свідчать низка його розпоряджень, які дозволяли розстрілювати юдеїв, непридатних до роботи, й карати смертю цілі бригади в разі втечі когось з ув'язнених. Згідно зі звітом Ф. Катцманна, через систему таборів примусової праці, які функціонували вздовж будівництва дороги, пройшло близько 20 тис. євреїв, переважна більшість з яких загинула⁶⁸².

Стрімке просування Червоної армії змусило воєнно-політичне керівництво Райху наростити виробництво на підприємствах оборонної промисловості, залучивши усі наявні людські ресурси, у тому числі юдеїв. Напочатку літа 1944 р. було запропоновано амбітний план щодо спорудження нової зброярської фабрики поблизу Стрия, однак реалізувати задумане не вдалось. Зважаючи на зміну воєнної ситуації і зменшення смертельної загрози в таборах примусової праці, частина вцілілих євреїв, яка до того переховувалась від нацистських карально-репресивних структур, шукала прихистку саме за їхніми стінами. Вони сподівалися, що їхня продуктивність врятує життя. Однак таке переконання виявилось хибним, оскільки винищення галицьких євреїв продовжувалось аж до відступу військ Вермахту із теренів дистрикту⁶⁸³.

Нацистська економічна політика на окупованих східногалицьких теренах характеризувалася активною експлуатацією місцевих трудових ресурсів. Ключову роль у цих процесах займало працевикористання єврейської громади дистрикту Галичина, яке через своє безправне становище скеровувалось на найважчі фізичні роботи. Зазначений підхід мав на меті як максимальне використання трудового потенціалу юдеїв, так і їхнє знищення шляхом примусової мобілізації й ув'язнення в таборах праці.

⁶⁸⁰ Організація «Тодт» – нацистська парамілітарна будівельна служба, заснована державним і політичним діячем, райхсміністром озброєнь і боеприпасів (1940–1942) Фріцом Тодтом. Вона займалась спорудженням військових об'єктів, шляхів сполучення в Німеччині, а з початком Другої світової війни активно залучалась для реалізації важливих інфраструктурних та комунікаційних проектів і на окупованих Вермахтом територіях. Детальніше про діяльність Організації «Тодт» див.: John Christopher, *Organisation Todt from Autobahns to Atlantic Wall: Building the Third Reich* (Stroud: Amberley Publishing, 2014), 278.

⁶⁸¹ Yitzhak Arad, *The Holocaust in the Soviet Union* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2009), 196.

⁶⁸² Андрей Ангрік, «Знищення та праця: євреї і ТРАНЗИТНИЙ ШЛЯХ IV в Центральній Україні», *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. За редакцією Рея Брандона та Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015), 271.

⁶⁸³ Diether Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (München: Oldenbourg, 1997), 361.

Алла Середяк

доцент

кафедри історичного краєзнавства

Львівського національного університету імені Івана Франка

ТРАГІЧНА СТОРІНКА ДОБРОМИЛЬСЬКОГО КРАЮ НА ЛЬВІВЩИНІ (1946–1947 рр.)

Добромільщина – один з країв західноукраїнських земель, який впродовж своєї історії займав території на пограниччі як державних формувань, так і культур, релігій. У різні історичні періоди це серйозно впливало на долю його мешканців. Напередодні Першої світової війни край населяли українці, поляки, німці та євреї. Політична влада належала Польщі, яка, звісно, хотіла максимально економічно і культурно інтегрувати землі та асимілювати населення краю. Водночас, заради справедливості відзначимо, що на Добромільщині досить активно діяли українські культурно-освітні товариства («Просвіта», «Союз українок», «Рідна школа», «Сокіл»), політичну агітацію проводили політичні партії та спілки, зокрема найбільш активними були УНДО та «Сельроб-правиця». По селах функціонували семикласні школи (чоловічі і жіночі), українські гімназійні курси, в самому містечку – гімназія з польською мовою викладання. Загалом, дослідники краю не відзначають гострих українсько-польських конфліктів у міжвоєнний час.⁶⁸⁴ Ситуація змінилася з початком радянської окупації (27 вересня 1941 року Червона армія вже була в Добромилі⁶⁸⁵). Радикальні зміни відбулися у всіх сферах життя населення: націоналізація землі, підприємств, банків, торгівлі, радянська освіта, переслідування української інтелігенції та духовенства. Добромільщина показала високий ступінь організації супротиву. Проти червоноармійців діяли окремі збройні загони, а в 1943 році саме на території краю проводилися кадрові вишколи Української Повстанської Армії (УПА-Захід), яка, як відомо, чинила опір як радянським, так і німецьким окупантам.

З повернення радянської влади влітку 1944 року Добромільщину охопила нова, ще більш жорстока хвиля репресій, яка супроводжувалася проведенням каральних операцій та індивідуальним терором. Націоналізація приватної власності спричинила вивезення до російського Сибіру колишніх господарів (нерідко їх вбивство), колективізація – зловживання партійно-керівних органів, грабівницьку урізку селянських земельних наділів. За таких умов національно-визвольний рух перейшов у підпілля, однак бойові дії повстанці старалися поєднувати з ідеологічною роботою серед населення і головно сільської молоді та школярів.

У повоєнні роки році на території Добромільщини діяв курінь ОУН-УПА М. Гуштака. В селі Княжпіль підрайоновим керівником був Степан Говранко (1924 р.н. в с. Кропивники). В ОУН хлопець вступив ще учнем 10 класу Добромільської школи (псевдо – «Соловей»)⁶⁸⁶. Степан виконував обов'язки референта по пропаганді серед молоді села Княжпіль, спілкувався зі школярами, розповсюджував літературу з історії

⁶⁸⁴ Михайло Кріль, *Доброміль у долині Вирви. Історія і культура* (Львів, 2016), 711–712.

⁶⁸⁵ Там само, 712.

⁶⁸⁶ В організації на той час вже був його старший брат Іван (в 1945 р. засуджений до 10 років ВТТ і 5 років заслання з конфіскацією майна родини) та молодший – Микола (псевдо «Кузьма», станичний ОУН, в 1949 р. застрелився, потрапивши в оточення військ МДБ).

України (а не СРСР, як того вимагала влада) та листівки Проводу ОУН. У травні 1946 року хлопця арештували (на той час він був підрайоновим провідником) і поступово слідчим вдалося розкрутити усіх причетних до підпільної діяльності. Під підозри потрапила майже вся молодь, слідчі допитували усіх старшокласників української десятирічної школи в Добромилі, відкритої у 1944 році. За короткий час слідство велося вже проти десятків школярів, а кримінальна справа була відкрита на Степана Говранка, Мар'яна Угриня (1927 р.н.), Ірину Сиву (1927 р.н.), Олександру Мельник (1928 р.н.), Марію Староселець (1926 р.н.).

Говранка Степана і учнів-старшокласників звинувачували у студіюванні та розповсюдженні знань про історію рідного краю («изучали националистическую литературу»), передачі «штафеток» (записок) та усної інформації районним провідникам, розповсюдженні бофнів («бойовий фонд» – грошові документи ОУН-УПА) з метою матеріальної підтримки бійців, що перейшли у підпілля, у наданні медичної допомоги потребуючим повстанцям, агітації проти вступу в комсомол («проводила в школе работу против вступления в комсомол»), у вербовці молоді до лав ОУН, в закликах до бойкоту виборів до Верховної Ради СРСР (1946 р.), у писанні антирадянських лозунгів та листівок, висловлюванні невдоволення радянськими викладачами («будучи националистически настроена – открыто высказывала среди учащихся недовольство советскими преподавателями»⁶⁸⁷). У жодних бойових діях молоді люди (17-20 років) участі не брали, зброї не мали і володіти нею не вміли, фізичного опору чи насильства не чинили. Однак судив школярів Військовий Трибунал і усі отримали величезні терміни ув'язнення і заслання. Зокрема 22 річний Степан Говранко згідно вироку Військового Трибуналу мав каратися 20 років (15 років каторжних робіт і 5 років заслання), Угрин Мар'ян, Сива Ірина, Мельник Олександра, Староселець Марія були засуджені до 10 років перебування у виправно-трудових таборах і 5 років заслання⁶⁸⁸. На закритому судовому засіданні 4 серпня усім засудженим інкримінувалася стаття 54-1 «а» Кримінального кодексу УРСР – «За зраду Батьківщини, тобто дії, вчинені громадянами Союзу РСР на шкоду воєнній моці Союзу РСР, його державній незалежності або недоторканності його території, як от: шпигунство, видача воєнної або державної таємниці, перехід на сторону ворога, втеча або переліт за кордон» та ст. 54 -2 – «За збройне повстання або вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію озброєних банд, захоплення влади в центрі або на місцях з тією самою метою і, зокрема, щоб силоміць відірвати від Союзу РСР і окремої союзної республіки будь-яку частину її території або розірвати укладені Союзом РСР з іноземними державами договори»⁶⁸⁹. Чи дійсно члени Військового Трибуналу думали, що учні 9-10 класів захоплять владу в СРСР та укладуть чи розірвуть міжнародні договори? Питання риторичне, однак для застосування статті достатньо було вибити зізнання від школярки Марії Староселець, що підрайоновий провідник розповідав про те, що незабаром Англія і Америка розпочнуть війну з Радянським Союзом і це сприятиме здобуттю незалежної України.⁶⁹⁰

⁶⁸⁷ Звинувачувальний висновок, 21.08.1946 р. Архів Управління Служби Безпеки України у Львівській області. (далі Архів УСБУ і Львівській обл.), спр. П-21146. Том 2, арк. 285–289.

⁶⁸⁸ Вирок, 4.09.1946, Архів УСБУ і Львівській обл., спр. П-21146, том 2, арк. 255–260.

⁶⁸⁹ Володимир Бірчак, Отар Довженко, Андрій Когут та ін. *Архіви КІБ для медіа: Посібник* (Київ: К.І.С., 2018), 95–96, доступ 1.06.2023. http://deconstruction.cdvr.org.ua/wp-content/uploads/2018/10/archive_ukr-small_page.pdf

⁶⁹⁰ Протокол допиту Староселець Марії Михайлівни, 7 квітня 1946 р. Архів УСБУ у Львівській області, спр. П-21146, том 2, арк. 162.

Відмова вступати до комсомольської організації теж розцінювалася як великий злочин. Ідеологічна робота радянської влади повинна була охопити всі верстви населення, починаючи від школярів і завершуючи партійним активом краю. В Добромилі вже наприкінці 1944 року діяла вечірня партійна школа для керівного складу радянської номенклатури, вечірня політшкола для низового партійно-комсомольського активу, 32 гуртки для вивчення книги Сталіна «Про Велику Вітчизняну Війну Радянського Союзу»⁶⁹¹. Не дивно, що критично мислячі учні висловлювали невдоволення тими вчителями, які, за вказівками керівництва, передплачували твори Леніна і Сталіна та пропагували серед учнів їхні ідеї. Однак досягти успіху було не просто. Популярність серед молоді націоналістичних поглядів засвідчує той факт, що в 1946 році з села Княжполь до комсомолу не вступив жоден старшокласник (про що Степан Говранко доповідав районовому керівництву). Недостатній авторитет серед молоді партійних діячів краю констатували також місцеві газети, вказуючи на низький рівень освіти агітаторів, відсутність літератури, часті зміни складу керівництва партійними осередками.⁶⁹² Водночас, провідники ОУН-УПА з 1945 року розробляли тактику входження підпільників до шкільних комсомольських організацій з метою збору інформації про пересування по селах загонів НКВС.

Негативно в краю сприймалася форсована русифікація: російська мова стала обов'язковою для вивчення в середніх школах, російською вівся весь документообіг району, повністю російською проводилося слідство – допити підсудних, свідків, очні ставки. Загострювали політичну ситуацію також вибори до Верховної Ради СРСР в лютому 1946 року та до Верховної Ради УРСР в лютому 1947 р. Незважаючи на молодий вік, дітей залучали до агітаційної роботи, натомість провід ОУН ставив завдання проводити антиагітацію. Підлітки часто опинялися між двох вогнів, не до кінця розуміючи кому вірити. Активніші ж школярі, раніше заангажовані до просвітницької праці, підтримували повстанців, без коливань виконували завдання провідників, нерідко приховуючи свою діяльність навіть від батьків. Серед засуджених, наприклад, Марія Староселець була головою літературного гуртка школи, яким керував учитель української мови та літератури І. Прокопів⁶⁹³.

В 1946 році батьки засуджених, зокрема і мати Староселець Марії подала прохання до прокуратури Дрогобицької області про помилування, однак отримала відмову: «Враховуючи, що злочинна діяльність засудженої Староселець достатньою мірою доведена матеріалами попереднього і судового слідства і що немає підстав виносити протест на зміну вироку вважаю: в клопотанні матері засудженої Староселець Марії Михайлівни, Староселець Я.В. відмовити»⁶⁹⁴ Такі ж відмови отримали усі інші прохачі.

Надія на зміни суспільно-політичної ситуації в краї прийшла зі смертю в 1953 році організатора терору в СРСР Йосипа Сталіна. У травні 1954 року Президія ЦК КПРС прийняла рішення про створення спеціальних комісій для перегляду справ засуджених за «контрреволюційну діяльність». В серпні 1954 року Степан Говранко написав заяву до московської комісії з проханням переглянути його справу. 8 липня кримінальна справа засуджених в 1946 році добромільських учнів була винесена на розгляд дрогобицької обласної комісії. І, нарешті, 10 листопада 1954 р. Військовий трибунал ПРИКВО остаточно потвердив рішення попередніх інстанцій про зниження терміну покарання Говранку до 10 років виправно-трудових таборів, Угрину Мар'яну, Сивій

⁶⁹¹ Михайло Кріль, *Добромилі у долині Вирви. Історія і культура* (Львів, 2016), т. 2, 515–516.

⁶⁹² *Рідне слово*, 11 жовтня, 1946.

⁶⁹³ Михайло Кріль, *Добромилі у долині Вирви. Історія і культура* (Львів, 2016), т. 2, 599.

⁶⁹⁴ Заключення. 11.03.1947. Архів УСБ У у Львівській області, т. 2, арк. 286.

Ірині, Староселець Марії і Мельник Олександрі – до відбутого восьмирічного терміну покарання⁶⁹⁵. Повернутися на Батьківщину змогли значно пізніше, реабілітації дочекалися аж в серпні 1991 року.

В 1949 р. у «Заключенні» військового трибуналу військ міністерства внутрішніх справ українського округу помічник прокурора Львівської області Лазаренко «бофони» називає «біфонами»⁶⁹⁶. Воно й не дивно, до влади прийшли люди далекі як від знань місцевої мови, історії і загалом освіти. Прикро, що в довідці про реабілітацію засуджених (1991 р.) помічник прокурора Львівської області «штафети» називає «естафетами» (до речі, довідка видана російською мовою)⁶⁹⁷. Очевидно «естафети» списані із «Заключення» Військової прокуратури ПрикВО, підписаного помічником прокурора, підполковником юстиції І. Морозовим (1954 р.).

Скільки з перелічених борців з російсько-радянськими окупантами України ХХ століття дочекалися її незалежності – невідомо. Це тема окремого дослідження, яке б заповнило не одну чисту сторінку серії книг про долі невинно покараних мешканців кожного куточка нашої Батьківщини.

⁶⁹⁵ Архів УСБУ у Львівській області, т. 2, арк. 292–304.

⁶⁹⁶ Там само, 269.

⁶⁹⁷ Постанова про реабілітацію, 16.08.1991, Архів УСБУ у Львівській області, т. 2, арк. 339–341.

Лариса Шелестак

PhD, асистент

кафедри історичного краєзнавства

Львівського національного університету імені Івана Франка

УСНА ІСТОРІЯ: СПОГАДИ ТА ОЦІНКА ВИПУСКНИКІВ УНІВЕРСИТЕТУ ПРО НАВЧАННЯ НА ВІЙСЬКОВІЙ КАФЕДРІ

Проблема дослідження системи військової підготовки студентів у вищих навчальних закладах Львова радянського періоду полягає у пошуку та обробці великої кількості опублікованих та неопублікованих матеріалів. Щоб зрозуміти специфіку досліджуваного періоду, а також нашої проблематики, авторка вдалась до суб'єктивного виду джерела, що надає інформацію, яка не відображена в писемних документах, а також показує дійсну мету та суть військового навчання студентів. Таким видом неопублікованих джерел є інтерв'ю випускників вищих навчальних закладів Львова, що проходили військове навчання.

Свідчення колишніх студентів, що навчались у 1970-х–1980-х роках становлять важливу роль у дослідженні проблематики підготовки офіцерів резерву у цивільних навчальних закладах. Для доповіді автор використовує лише інтерв'ю, взяті у випускників Львівського університету, зокрема випускників історичного факультету 1980-х рр. Оскільки питальники інтерв'ю для випускників попередніх періодів чи інших факультетів та навчальних закладів відрізняється, зокрема через причини політичної кон'юктури чи специфіки окремих вишів.

Для проведення інтерв'ю був заздалегідь розроблений питальник напівструктурованого інтерв'ю (інтерв'ю, яке складається з тематичних блоків і містить перелік обов'язкових аспектів, стосовно яких необхідно отримати інформацію⁶⁹⁸).

Для нас у студії важливо проаналізувати якість поставлених запитань та вичерпність відповіді. Важливими питаннями, на які респонденти давали розширену відповідь були насамперед блоки про навчальний процес на кафедрі та про викладацький офіцерський склад. Тут інтерв'юер отримував вичерпні відповіді про проведення теоретичного курсу навчання, матеріальну базу кафедри, про поїздки в «поле» та проведення навчальних зборів. Цей блок питань безпосередньо найкорисніший у дослідженні нашої теми.

Перш за все респондент надає нам інформацію про аудиторний фонд та матеріальну безпеку кафедри з точки зору студента, часто із емоціями, згадуючи про види військової техніки, тренажери, вказуючи на деталі, яких ми не маємо можливості почерпнути із писемних джерел. Дізнаємось також про відсутність свого полігону – «поля» та використання військових об'єктів для практичних занять зі студентами⁶⁹⁹.

⁶⁹⁸ Тетяна Пастушенко, «Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні», *Історія України*. 2010. № 17–18 (657–658): 11.

⁶⁹⁹ Віктор Голубко, «Навчання на військовій кафедрі Львівського університету». *Інтерв'ю записала Лариса Шелестак*. Львів, 16 березня 2017 р. Аудіо.; Степан Качараба, «Навчання на військовій кафедрі Львівського університету». *Інтерв'ю записала Лариса Шелестак*. Львів, 3 квітня 2017 р. Аудіо.

Респонденти дають розлогу відповідь стосовно військових спеціальностей, на яких вони навчались, пригадують також і спеціальності, за якими навчались студенти інших факультетів, активно згадують про це в часі запитань про навчальні збори⁷⁰⁰.

Щодо теоретичного навчання, варто зауважити, що респондентам було важко згадати та перелічити предмети, а також коротко охарактеризувати сам навчальний процес на занятті⁷⁰¹. Тому, зібрана інформація є лише загальною та поверхневою. Відтак, вважаємо, що цю частину запитань необхідно скорегувати, намагатись підштовхнути респондента деталізувати додатковими питаннями.

Найактивнішими відповідями респондентів є їхні спогади про навчальні збори у військах. Однак ми отримуємо інформацію, що базується на пережитому досвіді випускника, його власному сприйнятті пройдених нормативів та практичних занять⁷⁰². Тут ми не розуміємо саму схему відправлення студентів та проведення зборів, зате маємо можливість отримати оціночну характеристику практичного військового вишколу студентів⁷⁰³. Респонденти не наважуються позитивно відповісти чи дійсно вони отримали потрібні знання і навички, щоб отримати офіцерське звання⁷⁰⁴.

Зауважуємо, що респонденти часто починають свою розповідь із логічного кінця, розповідаючи про навчальні збори. В такому випадку, багато запитань стосовно іспитів, практичних занять та пам'ятних моментів просто "губляться"⁷⁰⁵. Відтак, стає очевидним розділити цей блок запитань на декілька менших.

Блок, який стосувався викладацького складу був для учасників інтерв'ю достатньо важким. Випускники університету називали лише по декілька імен своїх викладачів, часто перекручуючи їхні імена чи військові звання, що безперечно зрозуміло, зважаючи на давність подій. Крім того, для нас стало зрозумілим той момент, що окремий профіль студентів упродовж двох-трьох років навчали одні і ті ж офіцери, які пізніше і відправлялись зі студентами на табірні збори. Відтак, студенти могли не знати імен більшості викладачів не бути знайомими із начальником кафедри. Варто зазначити, що інформація про викладачів була побіжною, подавалась в контексті згадок предметів, які вони викладали, та, була більш оціночною. Респонденти ділились своїми враженнями

⁷⁰⁰ Степан Качараба, «Навчання на військовій кафедрі Львівського університету». *Інтерв'ю записала Лариса Шелестак*. Львів, 3 квітня 2017 р. Аудіо.

Роман Шуст, «Про навчання та працю у Львівському університеті». *Архів усної історії. Інтерв'ю записав Юрій Пономаренко*. Львів, 23 квітня 2015 р., доступ отримано: <https://archive.lnu.edu.ua/intervyu-pro-navchannya-ta-pratsyu-u-lvivskomu-universyteti-z-prof-romanom-shustom/>

⁷⁰¹ Віктор Голубко, «Навчання на військовій кафедрі Львівського університету». *Інтерв'ю записала Лариса Шелестак*. Львів, 16 березня 2017 р. Аудіо.; Степан Качараба, «Навчання на військовій кафедрі Львівського університету». *Інтерв'ю записала Лариса Шелестак*. Львів, 3 квітня 2017 р. Аудіо.; Богдан Гудь, «Навчання на військовій кафедрі Львівського університету». *Інтерв'ю записала Лариса Шелестак*. Львів, 20 квітня 2017 р. Аудіо.; Мар'ян Мудрий, «Навчання на військовій кафедрі Львівського університету». *Інтерв'ю записала Лариса Шелестак*. Львів, 21 квітня 2017 р. Аудіо.

⁷⁰² Там само.

⁷⁰³ Там само.

⁷⁰⁴ Богдан Гудь, «Навчання на військовій кафедрі Львівського університету». *Інтерв'ю записала Лариса Шелестак*. Львів, 20 квітня 2017 р. Аудіо.; Мар'ян Мудрий, «Навчання на військовій кафедрі Львівського університету». *Інтерв'ю записала Лариса Шелестак*. Львів, 21 квітня 2017 р. Аудіо.; Роман Шуст, «Про навчання та працю у Львівському університеті». *Архів усної історії. Інтерв'ю записав Юрій Пономаренко*. Львів, 23 квітня 2015 р., доступ отримано: <https://archive.lnu.edu.ua/intervyu-pro-navchannya-ta-pratsyu-u-lvivskomu-universyteti-z-prof-romanom-shustom/>

⁷⁰⁵ Степан Качараба, «Навчання на військовій кафедрі Львівського університету». *Інтерв'ю записала Лариса Шелестак*. Львів, 3 квітня 2017 р. Аудіо.

про офіцерів не як викладачів, а в більшості як особистостей, зауважуючи на їхніх людських якостях⁷⁰⁶.

Надзвичайно важливою характеристикою є спогади випускників кафедри про ідейно-виховну та пропагандистську роботу офіцерів зі студентами. Якщо писемні джерела, головні звіти кафедри та газетні публікації викладачів, рясніють інформацією про активну ідейно-виховну діяльність, то на практиці випускники пригадують лише заняття з політінформації, де «*приходив якийсь один з офіцерів і нам розказував, що в світі. Часом бувало таке, що ми більше знали за нього, але тим не менше, він номер мав відбутися*»⁷⁰⁷. Інша виховна робота кафедри входила в рамки загальноуніверситетських ідейно-пропагандистських заходів чи святкувань. Цей момент надзвичайно важливий для порівняння із іншими вишами Львова, де військова кафедра могла чи не єдина проводити ідейну та пропагандистську роботу.

Блоки питальника стосовно «студентського середовища» та «влада і освіта» надали нам можливість зрозуміти дійсне ставлення студентів до військового навчання. Варто зазначити, що воно різко контрастує із інформацією з офіційних джерел, насамперед газетних публікацій в університетській пресі. Зауважуємо, що ставлення змінювалось відповідно до політичної кон'юнктури. І якщо студенти, що навчались на кафедрі у першій половині чи у середині 1980-х рр. здебільшого ставились до військового навчання позитивно, із почуття обов'язку чи нейтрально⁷⁰⁸, то ставлення студентів кінця 1980-х рр. варіювало від оцінки навчання на військовій кафедрі як «зайва трата часу» до «відмови від вишколу в окупаційних військах»⁷⁰⁹. Однак, зазначимо, що активна конфронтація студентів із адміністрацією університету щодо доцільності навчання на військовій кафедрі розпочалась лише в часі українського державотворення після місцевих виборів 1990 року.

Отже, у своїй студії ми апробували метод усної історії, який найбільш успішно застосовується істориками у дослідженні таких тем, про які недостатньо відомостей або вони жодним чином не відображені у традиційних видах джерел та використовуються як додатковий вид джерел. Свідчення колишніх студентів, що навчались у 1970-х–1980-х роках становлять основну джерельну базу хронологічно завершального періоду дослідження. Однак, зауважуємо, що використання цього методу показало нам подальші перспективи проведення дослідження для окремого розділу монографії не лише для заповнення «білих плям», а стало можливістю до реконструкції минулого та

⁷⁰⁶ Віктор Голубко, «Навчання на військовій кафедрі Львівського університету». *Інтерв'ю записала Лариса Шелестак*. Львів, 16 березня 2017 р. Аудіо.; Степан Качараба, «Навчання на військовій кафедрі Львівського університету». *Інтерв'ю записала Лариса Шелестак*. Львів, 3 квітня 2017 р. Аудіо.; Богдан Гудь, «Навчання на військовій кафедрі Львівського університету». *Інтерв'ю записала Лариса Шелестак*. Львів, 20 квітня 2017 р. Аудіо.; Мар'ян Мудрий, «Навчання на військовій кафедрі Львівського університету». *Інтерв'ю записала Лариса Шелестак*. Львів, 21 квітня 2017 р. Аудіо.

⁷⁰⁷ Степан Качараба, «Навчання на військовій кафедрі Львівського університету». *Інтерв'ю записала Лариса Шелестак*. Львів, 3 квітня 2017 р. Аудіо.

⁷⁰⁸ Степан Качараба, «Навчання на військовій кафедрі Львівського університету». *Інтерв'ю записала Лариса Шелестак*. Львів, 3 квітня 2017 р. Аудіо.; Віктор Голубко, «Навчання на військовій кафедрі Львівського університету». *Інтерв'ю записала Лариса Шелестак*. Львів, 16 березня 2017 р. Аудіо.; Роман Шуст, «Про навчання та працю у Львівському університеті». *Архів усної історії. Інтерв'ю записав Юрій Пономаренко*. Львів, 23 квітня 2015 р., доступ отримано: <https://archive.lnu.edu.ua/intervyu-pro-navchannya-ta-pratsyu-u-lvivskomu-universyteti-z-prof-romanom-shustom/>

⁷⁰⁹ Степан Білостоцький, «Про навчання та працю у Львівському університеті». *Архів Усної історії. Інтерв'ю записала Юлія Бундз*. Львів, 23 квітня 2015., доступ отримано: <https://archive.lnu.edu.ua/intervyu-pronavchannya-ta-pratsyu-u-lvivskomu-universyteti-z-dots-stepanom-bilostotskym-2/>

переосмислення нашої проблематики крізь призму досвіду безпосередніх учасників подій.

Віра Дутканич

аспірантка

кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн

Львівського національного університету ім. Івана Франка

ФЕНОМЕН ВІЗУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ І ЙОГО СУЧАСНЕ ТРАКТУВАННЯ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2023)

Світ сьогодення складається з сотень тисяч візуальних образів – вони спілкуються з нами через телебачення, соціальні мережі, рекламу, тощо. Візуальна культура окреслює для нас нове значення візуального сприйняття і вивчається з різних боків як-от культурної антропології, філософії, мистецтвознавства, історії, формуючи пласт величезного міждисциплінарного дослідження. Її універсальність постає з величезного кола об'єктів, що цю культуру символізують⁷¹⁰.

Існує думка, що візуальна культура є способом творення індивідуальних ідентичностей та колективної приналежності в той самий час. Множинний вибір, який вона нам пропонує, дає можливість обрати те, що найбільше до душі посеред великої кількості варіантів⁷¹¹. Варто зазначити, що візуальна культура, зрештою, ніколи не буває нейтральною – вона завжди щось означає, а особливо тоді, коли транслює важливі світові події. Великий вплив – це завжди можливості для маніпуляцій, тому й існує теза, що візуальну культуру, у певних сенсах, можна використовувати як свого роду культурну зброю і потрібно обережно її аналізувати.

Дослідник Ніколас Мірзоєв вказує, що аби дати означення візуальній культурі, потрібно зважати не так на об'єкти, як на проблеми, які були поставлені митцем⁷¹². Це напевно дуже важлива теза, позаяк зациклюючись на якомусь мистецькому об'єкті повз увагу часто минає сенсове його наповнення. Варто наголосити, що візуальне не створює цінності, воно транслює вже ті, що були сформовані, тобто візуальне виконує роль, так би мовити, проєктора, який демонструє результат для загалу.

Найгучнішим рупором візуальної культури є мистецтво у всіх його проявах. Мені імпонує теза, що його функція – бути свідком подій. У цьому часто полягає також і його особливість, адже саме завдяки мистецтву ми можемо зрозуміти, які настрої та бачення були в людей в той чи інший період світової історії. Безперечно візуальна культура стала частиною російсько-української війни. Помилково може здаватися, що українські митці почали транслювати інформацію про військові події через власну творчість з повномасштабного вторгнення Російської федерації на територію України, проте це не так. Починаючи з 2014 р. українські митці активно відреагували на російську агресію, спробувавши передати загалу те, що з Україною трапилося. Одним з найголосніших рупорів були фільми. Ось декілька з них, які були номіновані та визнані світовою спільнотою: «Кіборги» (2017 р.), «Донбас» (2018 р.), «Іловайськ 2014. Батальйон

⁷¹⁰ Nicholas Mirzoeff, «What is Visual Culture», *web.archive.org*, доступ отримано 28 квітня 2023, https://web.archive.org/web/20131228195037/http://www9.georgetown.edu/faculty/irvinem/theory/Mirzoeff-What_is_Visual_Culture.pdf

⁷¹¹ Алексіс Болейн, *Візуальна культура*. (Київ: ArtHuss, 2021), ст. 11

⁷¹² Nicholas Mirzoeff, «What is Visual Culture», *web.archive.org*, доступ отримано 28 квітня 2023, https://web.archive.org/web/20131228195037/http://www9.georgetown.edu/faculty/irvinem/theory/Mirzoeff-What_is_Visual_Culture.pdf

Донбас» (2019 р.), «Додому» (2019 р.), «Атлантида» (2019 р.) та ін⁷¹³. Окрім цього з'явилося декілька інших проєктів, зокрема Миколи Рідного та Сергія Жадана «Сліпа пляма» (2014 р.)⁷¹⁴, серії фотографій «Захист» Олі Федорової⁷¹⁵, тощо.

Варто розуміти, що події російсько-української війни 2014 р. та 2022 р. відмінно трактувалися в мистецькому світі. Під час повномасштабного вторгнення відбулася унікальна ситуація, яка зазвичай не була притаманна жодному іншому збройному конфлікту чи війні до того – близькість авторів до публіки поєдналася зі спільною темою та розумінням контексту робіт. У 2014 р. митці вже перебували в колі проблематики, проте інші – дуже часто як і українська, так і світова громадськість – не розуміли їх до кінця. Існує думка, що медійний простір у цей час зробив війну дещо нечіткою у межах, чим ускладнив її позиціонування і розуміння⁷¹⁶. Проте з 24 лютого 2022 р. завдяки низці факторів, зокрема стрімкій діджиталізації весь світ отримав спільне поле спостережень з Україною. Можна стверджувати, що це перша війна, яка транслюється в онлайн форматі.

З початком повномасштабної фази війни значно збільшилося розуміння ваги української культури як серед українців, так і світової спільноти. В Україні ми стали свідками як люди в смертельній небезпеці рятували картини Марії Примаченко⁷¹⁷ та як глибоко українців шокувала атака на музей Григорія Сковородита й десятки інших культурних об'єктів України⁷¹⁸. Водночас закордоном було започатковано процес перегляду внеску українських митців у світову культуру. Гарним прикладом може слугувати музей мистецтва Метрополітен, який перейменував картину французького митця Едгара Дега «Російські танцівниці» на «Танцівниці в українському вбранні». Наприкінці XIX ст. художник створив серію, присвячену танцівницям в українському народному вбранні, проте аж до 2022 р. їх називали «російськими танцівницями», незважаючи на об'єктивні докази причетності танцівниць до української культури. Поміж тим у зміні назв Метрополітен не був першим – Національна галерея у Лондоні ще в березні 2022 р. перейменувала картину Дега «Російські танцівниці» на «Українські танцівниці». Тоді й з'явився заклик переосмислити «ліниве», неправильне маркування українського мистецтва та спадщини⁷¹⁹.

Візуальна культура допомагає залучати громадськість до діалогу про історію, пам'ять, культурну спадщину, тощо. Слід розуміти, що об'єкти, представлені в ній, змінюються,

⁷¹³ Євгенія Смерека, «9 знакових фільмів про російсько-українську війну», *mind*, 31 жовтня 2022, доступ отримано 8 квітня 2023, <https://mind.ua/publications/20248901-9-znakovih-filmiv-pro-rosijsko-ukrayinsku-vijnu>

⁷¹⁴ «Сліпа пляма», *Google Arts & Culture*, 28.04.2023, <https://artsandculture.google.com/asset/blind-spot-mykola-ridnyi/MgG0AGw6dPInYg?hl=uk>

⁷¹⁵ «Засніжені Скіфські вали слугували художникам чистим листом для експериментів в рамках “Міфогенезу”», *LiveJournal*, 23 лютого 2017, доступ отримано 28 квітня 2023, <https://lorna-l.livejournal.com/1198506.html>

⁷¹⁶ Галина Глеба, «Українське мистецтво у 2022 році», *YouTube*, доступ отримано 27 квітня 2023, <http://surl.li/gskrb>

⁷¹⁷ «Мистецтво та війна: порятунок картин Марії Примаченко з охопленого вогнем музею», *Elle*, 12 січня 2023, доступ отримано 27 квітня 2023, <https://elle.ua/ludi/novosty/mistectvo-ta-viyna-poryatunok-kartin-marii-primachenko-z-palayuchoho-muzeju/>

⁷¹⁸ «Розстріляний музей: російська ракета проти філософії Сковороди», *Українформ*, 11 травня 2022, доступ отримано 27 квітня 2023, <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3480681-rozstrilanj-muzej-rosijska-raketa-proti-filosofii-skovorodi.html>

⁷¹⁹ Поліна Горlach, «“Танцівниці” Дега, національність Куїнджі, Айвазовського та Рєпіна: музей Метрополітен вніс зміни у підписи до картини», *Суспільне культура*, 13 лютого 2023, доступ отримано 27 квітня 2023, <https://suspilne.media/379301-tancivnici-v-ukrainskih-kostumah-se-odnu-kartinu-dega-perejmenuvali/>

коли вони опиняються у нових середовищах. Себто кожна країна, мимоволі, пропускає будь-який образ через свій досвід та власні психологічні (не)пропрацьовані травми. На прикладі російсько-української війни ми бачимо, як сприймають творчість митців у країнах, які успішно проаналізували події Другої світової війни та у тих, де відсутня робота з будь-якою історичною пам'яттю. Це знання важливе у пошуку ключів до розуміння інших та транслювання власної позиції.

Отже, феномен візуальної культури полягає у тому, що її формування та трансформації дають можливість суспільствам вільно висловлюватися та взаємодіяти між собою, транслюючи свій досвід, ідеї та переконання. З пришвидшенням обміну інформацією ми можемо спостерігати, який вплив візуальне має на наше життя та як поступово воно стає все більш невід'ємною його частиною. Російсько-українська війна вносить окрему лепту в розуміння ролі візуальної культури, адже по-новому відкриває для світу можливості взаємодії через творчість як українських, так і закордонних митців.

РОЗДІЛ V. СТУДЕНТСЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

Іванна Проскурник

студентка

ВСП «Львівський поліграфічний фаховий коледж УАД»

(Науковий керівник: Олексій Миrowsький)

СТАРОСІЛЬСЬКА ФОРТЕЦЯ – НАЙБІЛЬША АРХІТЕКТУРНА ПАМ'ЯТКА ГАЛИЧИНИ

Російсько-українська війна стала для нашого народу не лише випробовуванням, а й поштовхом до розуміння важливості захисту та укріплення фронтів всередині держави, а не тільки на її кордонах. Війна привела до усвідомлення, наскільки важливо берегти наші історичні пам'ятки, адже саме вони підтверджують самобутність українського народу. За цей складний рік українці зрозуміли, що культурний фронт – невід'ємна складова боротьби з окупантом. Ворог уже зруйнував чимало архітектурної спадщини України, яку ми маємо відновити насамперед у нашій свідомості.

Архітектурні споруди були свідками могутності та незламності українського народу, учасниками важливих історичних подій, тому їхнє вивчення може стати додатковим та важливим джерелом фактів в українській історії. Деколи кам'яна споруда може розповісти набагато більше, ніж архівний документ.

З кінця XIV ст. українські землі увійшли до складу Литовської держави, яка потерпала від набігів татар, тому було важливо зводити оборонні споруди у всіх стратегічно-важливих місцях. Звісно, що Галичина не була винятком і стала місцем будівництва замків та фортець. Зараз територія Галичини – важливий об'єкт сучасних досліджень в Україні, адже саме тут активно проявлявся воєнничий запал нашого народу. Однією із найбільших фортифікаційних споруд не лише Галичини, а й України є Старосільська фортеця (Старосільський замок).

Метою цієї статті є упорядкування невеликої кількості вже відомої інформації про Старосільську фортецю. Вважаю за потрібне висвітлити інформацію про споруду, оскільки живу у сусідньому селі, а місцева влада та мешканці не надто турбуються про історичну пам'ятку.

Старосільський замок розташований у селі Старе Село Львівського району Львівської області. Фортеця має площу 2 гектари та вважається найбільшою на Львівщині. Відомості про Старосільський замок залишаються суперечливими й до нині. Найбільш ґрунтовну працю про споруду та загалом про Старе Село написав історик, археолог та краєзнавець Антоній Шнайдер. 1872 р. у місячному додатку до «Газети Львівської» вийшов його історичний нарис «Старе Село під Львовом», який того ж року був опублікований як окрема брошура. Але є деякі суперечності, що ставлять під сумнів правдивість фактів, які навів історик.

По-перше, Шнайдер був родом з полонізованої німецької родини, відтак деякі його міркування розходяться з концепцією української історії. По-друге, у своїй роботі історик не подавав джерел, які використовував, тому зараз їх неможливо перевірити. Незважаючи на ці недоліки, брошура А. Шнайдера стала документом епохи, який склав загальну картину життя Старого Села другої половини XIX ст.

2022 року львівський історик і краєзнавець Василь Лаба опублікував власне дослідження про Старе Село «Історія села Старе Село від давніх часів до 1939 року»⁷²⁰. На жаль, місцева влада та більшість населення не підтримали дослідника, тому наклад був мінімальним, адже виданий за власні кошти автора. Декілька десятків примірників швидко розлетілися між читачами.

Щоб зрозуміти значення та важливість Старосільського замку для українського суспільства варто ознайомитися з короткою історією села, описаною В. Лабою. У XII ст. місцевістю Черепницько (зараз села Будьків, Старе Село, Черепин, Звенигород, Товщів, Вовків та смт Давидів) володів князь Давид Ігорович, внук Ярослава Мудрого. Після його смерті 1112 р. землі передали родичам, а 1120 р. ними заволодів Володимирко Володарович. 1206 р. новим власником став Роман Ігорович, але вже 1208 р. князі Ігоровичі та Романовичі зазнали поразки в битві та втратили галицький уділ. Упродовж майже двох століть будь-які відомості про Черепницько зникають, натомість у 1396 році з'являється перша писемна згадка про Старе Село. У XIV ст. польська влада заселила місцевість, віддавши частину маєтків руських князів приватним особам. Тому 1401 р. південно-східну частину давнього Черепова (Старе Село, Звенигород, Шоломия, Будьків) отримав від короля Владислава Ягайла у володіння Завіша Чорний з Гарбова, але подарував ці землі синові Янові з Гарбова, який дбав про розширення поселення.

Через Старе Село проходив татарський або волоський шлях до Львова, а відсутність у цій околиці оборонних споруд змушувала мешканців покидати села. 1498 р, під час нападу турки багатьох людей убили, забрали в полон та спалили всі сільські будинки.

Новим власником маєтків став Ян Тарновський, великий гетьман коронний, каштелян краківський. Він бував у Старому Селі лише кілька разів, планував його відбудувати, але військові походи не дозволили йому втілити в життя задумане. Згодом графство Тарновське отримала його донька Софія Тарановська, що вийшла заміж за князя Василя-Костянтина Острозького. Острозький бував у Старому Селі лише 2 рази, але започаткував будівництво церкви Усічення голови св. Івана, що функціонує й досі.

1575 р. татари спустошили Русь і доценту знищили Старе Село та сусідні місцевості. Після смерті князя Василя-Костянтина Острозького старосільськими маєтками опікувалися його нащадки, а внук Владислав Домінік князь Острозький і Заславський запланував збудувати оборонний замок у Старому Селі для надання сховку мешканцям цього та навколишніх сіл⁷²¹.

Сьогодні існує декілька версій, коли все ж таки почалось будівництво замку. За даними А. Шнайдера будівництво розпочав 1642 р. уже згаданий Владислав Домінік, князь Острозький і Заславський, однак 1648 р. під час Національно-визвольної війни українського народу військо під проводом Богдана Хмельницького захопило цю фортецю і знищило її доценту. Популяризатор історії Східної Галичини В. Лозинський вважає, що замок побудовано 1654 р., а вже 30 років потому він був у руїнах.

Жодну з версій неможливо ані підтвердити, ані спростувати через брак достовірних відомостей і архівних документів. Можна лише стверджувати, що Заславський вирішив відбудувати зруйновану фортецю, оскільки за її мурами було безпечно ховатися. Фортеця була настільки сильною, що вже під час другого походу Богдана

⁷²⁰ Василь Лаба *Історія села Старе Село від давніх часів до 1939 року*, (Львів, 2022).

⁷²¹ Антоній Шнайдер А. *Старе Село під Львовом* (Львів, 1996) 22.

Хмельницького на Львів витримала облогу козаків, а 1672 р. цей замок не здобули і турки.

Старосільський замок – мурована кам'яна оборонна споруда. 1642 р. проект для будівництва розробив український архітектор, італієць за походженням, Амброзій Прихильний. Після нападу військ Богдана Хмельницького, Заславський вирішив збудувати ще міцнішу споруду. Фортецю оточили ровом і валами, ворота обладнали підйомним ланцюговим мостом. А дорога до замку вела через болото та греблю. Реконструкцію завершили 1654 р., а сама будівля стала яскравим прикладом європейської низинної оборонної архітектури епохи Відродження⁷²².

Фортеця займає значну площу та побудована у формі неправильного п'ятикутника близького до трикутної форми. Стіни Старосільського замку збереглися непогано. З шести башт до сьогодні вціліло три. Висота стін сягає 8-10 метрів. Усі мури оздоблені аркатурою, а шість башт та фронтони прикрашені аттиками. Башти спроектовані у вигляді корон з бароковою різьбою на камені, збереженою на східній вежі. Башти тут вищі від стін, саме цим досягається особлива монолітність усієї споруди. На одній із веж замку вирізьблено герб з буквами WDXOYZWSLS (Wladyslav Dominik Xiaze Ostrogskiy Zaslavski Woievoda Sandomerski Lucki Starosta), що в перекладі - Владислав Домінік Острозький Заславський Воєвода Сандомерський Луцький Староста⁷²³.

На башті перед в'їздом у замок вирізьблений чорний орел, герб Радзівілів і пам'ятка панування князя Михайла Радзівіла, за якого цю башту було збудовано. Із західної сторони ще дотепер існує другий в'їзд, над яким вирізьблено Леліву – герб Сенявських, найімовірніше виконаний в першій половині ХХ ст.

Ззовні навколо мурів колись існувала вузька галерея, або хідник, на якій можна було розмістити дві хоругви для оборони мурів. Навіть сьогодні побачимо в стінах замку розміщені через кожних 6 метрів бійниці: вгорі для ручної зброї, а нижче для гармат. Місцева зброярня довго була наповнена різною зброєю та боєприпасами. Ян Собеський під час походу на турків у 1673 році забрав звідси значну кількість зброї.

Всередині замку існували колись великі кімнати зі склепінням на першому поверсі, що за часів княжни Ізабелли Любомирської були перебудовані під броварню. На кам'яних дверях при вході до приміщення, де розташований головний котел, або так звана варильня, був вирізьблений напис «Бровар старосільський новозбудований архітектором М. Губманом в році...» (цифри року повністю оббиті і важко дізнатись точну дату). Старосільське пиво славилось колись у Львові та його околицях.

У прибічних будівлях замку функціонувала фабрика «ROZOLISOW». Поза тими будівлями були шопи і склади, а також кінний млин для розмелювання солоду. З лівого боку замку, тобто під муром із західної сторони була велика льодівня, приміщення збереглося до сьогодні, але перебуває в аварійному стані. Посередині замку колись була каплиця, на місці якої згодом виростили сад. Навколо замку та всередині відвідувачі знаходили різні старовинні речі: польські монети, залізні вироби⁷²⁴.

На початку ХVIII ст. старосільські маєтки перейшли до рук князів Любомирських. Ельжбета, дочка великого коронного маршалка Станіслава Любомирського, передала Старе Село як посаг родині Сенявських, вступивши в шлюб з Адамом Миколою

⁷²² Орест Мацюк О. *Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки* (Львів: Центр Європи, 2009) 200.

⁷²³ Там само.

⁷²⁴ Антоній Шнайдер А. *Старе Село під Львовом* (Львів, 1996) 22.

Сенявським, каштеляном краківським, великим гетьманом коронним, старостою львівським і рогатинським. Рід Сенявських відреставрував фортецю і переніс сюди зі Львова, перед наступом шведів, свій арсенал. Замок укріпили гарматами, моздірами та іншою зброєю.

Після 1731 р. замок перейшов до Чарторійських, які не дбали про споруду. Остаточне руйнування будівлі почалось з 1809 р., коли вона стала власністю магнатів Потоцьких. Вони перетворили замкову резиденцію на пивоварню, винокурню, різні склади тощо. Останнім власником до вересня 1939 р. був граф Альфред Потоцький, який використовував частину приміщень замку як броварню⁷²⁵.

У радянський час пам'ятку використовували як складські приміщення колгоспу.

З 1991 р. замком ніхто не цікавився, тільки 2007 р. споруду розчистили від дерев за кошти співачки Руслани Лижичко. 2010 р. Старосільський замок передали в концесію на 49 років. Концесіонер (генеральний директор ТОВ «Кріс» Михайло Риба) обіцяв до 2012 р. вивести пам'ятку з аварійного стану, до 2013 р. – відновити одну з веж, а до 2015 р. – ввести об'єкт в експлуатацію. Замок мав функціонувати як туристично-відпочинковий центр. Споруду мали використовувати як майданчик для проведення фестивалів, однак з того часу нічого не змінилося, а стан замку лише погіршується. Концесію скасували і станом на 2023 рік Старосільський замок перебуває у державній власності.

Під впливом різних чинників стіни фортеці дуже швидко руйнуються та стають небезпечними для відвідувачів. По-перше, біля замку проходить колія, часті перевезення вантажів спричиняють значне коливання землі й стіни замку обсипаються. По-друге, стовбури дерев вростають у мури та руйнують їх. По-третє, різкі зміни погодних умов також призводять до руйнування фортеці. По-четверте, байдуже ставлення мешканців та місцевої влади до пам'ятки архітектури посилює руйнування. Люди викидають тут сміття, пасуть худобу й навіть не задумуються про важливість збереження оборонної споруди.

Кожного року до Старосільського замку прибуває безліч туристів, які сподіваються побачити визначну пам'ятку архітектури, а їх зустрічає занедбана будівля. Старосільський замок міг би стати осередком різних видів туризму в Львівській області: історико-культурного, пізнавального, відпочинкового. Вирішення проблеми Старосільського замку допоможе сформувати високий туристичний імідж Львівщини, що сприятиме досягненню конкурентного статусу на українському та міжнародному ринку туристичних послуг. Також це стане додатковим доходом у державну скарбницю і допоможе вирішити безліч інших економічних проблем. Але цьому перешкоджає занедбаність фортеці та байдуже ставлення суспільства. Звісно, така проблема має вирішуватися на законодавчому рівні. Варто шукати підприємців, які не лише візьмуть споруду в оренду, а й збережуть та підкреслять її неповторний архітектурний стиль.

⁷²⁵ Орест Мацюк О. *Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки* (Львів : Центр Європи, 2009) 200.

Назар Федик

курсант

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

(Науковий керівник: доцент Плазова Т. І.)

ОСТАННІЙ БІЙ УПА

Початок Другої світової війни підвів український народ до нового етапу боротьби за державність. «Відповіддю нескореного народу» став феномен Української Повстанської Армії – підпільного військово-політичного формування, яке боролось з тоталітаризмом на території України в нацистському та комуністичному вигляді.

Найсильніший повстанський рух на території сучасної Тернопільщини діяв у Бережанському окрузі. А найбільші бойові дії були в 1944–1945 роках. Переважно бої велись загонами, що в свою чергу включали 2–3 курені. До куреня входило 2–3 сотні⁷²⁶.

Серед одних з найбільших загонів УПА на Тернопільщині був загін під командуванням Остапа (поручник Омелян Польовий), який одночасно був командиром округи «Лисоня». Командиром другого загону - був командир Роман, справжнє ім'я якого залишається досі невідомим. Перший із загонів з боями пройшов на Волинь і завдав значних втрат силам радянських окупантів. Доля другого була трагічною. Цей курінь у серпні укомплектували новобранцями, а вже у вересні його розбили на Рогатинщині⁷²⁷.

Останні відділи УПА на Тернопільщині (сотні «Сіроманців», «Рубачів» та «Сірих вовків») розформували влітку – восени 1947 р⁷²⁸.

Після 1954 р. спостерігалися тільки одиничні акції повстанського руху. А 14 квітня 1960 р. відбувся останній бій боївки УПА з радянськими органами безпеки. Саме ця подія стала підсумком 18-літньої боротьби, яку проводили українські повстанці на території Західної України. Останніми жертвами з боку ОУН стали П. Пасічний і О. Цетнарський, вбиті в ході оперативно-військової операції біля хутора Лози Підгаєцького району Тернопільської області.

Боївка УПА на той час складалася з трьох чоловік: Петра Пасічного – члена Подільського окружного проводу ОУН, досвідченого командира і радиста; його дружини Марії Пальчак, котрі займалися партизанською діяльністю ще з часів заснування УПА та 22-річного Олега Цетнарського.

В жовтні 1959 р. відбулася остання акція цієї боївки УПА – було вбито оперуповноваженого бережанського відділу КДБ, лейтенанта міліції Віктора Стороженка, який саме йшов на зустріч з інформатором з с. Тростянець в Тростянецький ліс. Дослідники вважають, лейтенант Стороженко був останньою жертвою українських повстанців в тогочасній боротьбі українського визвольного руху.

⁷²⁶ Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоль, *Українська Повстанська Армія. Історія нескорених*, ред. Володимир В'ятрович. (Львів, 2007), 147.

⁷²⁷ С. Б. Волянчук, *Створення та діяльність воєнної округи УПА «Лисоня»: автореф. дис. ... канд. іст. наук.* (Київ: Науково-дослідний інститут українознавства, 2016), 16.

⁷²⁸ О. Захарків, «Останні з армії “Чупринки”»: [урочисте віче на місці останнього бою членів ОУН поблизу хутора Лози]», *Шлях перемоги*, 2008 12 листопа: 5.

Лише 14 квітня 1960 року оперативній групі Тернопільського УКДБ вдалося знайти район розташування повстанської боївки – Божиківському лісі на межі Підгасцького й Бережанського районів, що за кілька кілометрів від хутора Лози. Саме туди було скеровано понад півтисячі солдат на 45-и машинах. Коли повстанці, вийшовши з криївки, пішли в напрямку вказаного хутора, вони потрапили у засідку КДБ. Щоб не потрапити живими в руки ворогів, Петро Пасічний та Олег Цетнарський застрелилися, а Марію Пальчак поранили в руки. Вона двічі намагалась покінчити життя самогубством, щоб не потрапити в полон, але щоразу це було лиш поранення. Марію заарештували та відвезли до Тернопільської тюрми. Показовим засіданням суду їй було засуджено до 15-річного ув'язнення через те, що під час бою вона важко поранила одного із ворогів⁷²⁹.

Після повного відбуття покарання, а це 5 років ув'язнення в тюрмі та 10 років концтаборів, Марія Пальчак повернулася до села Шумляни, де мешкала в рідної сестри. Померла вже за часів незалежності України.

Відомі ще випадки, коли вдавалось вижити ще кільком повстанцям. Правда жити їм доводилось нелегально, весь час або в криївці, або захованим в родичів. Так, наприклад, переховувався протягом 45-и років вояк УПА Микола Маньковський, уродженець с. Угринь Чортківського району. Вважаючи, що він десь загинув, після 1960 року енкаведисти його сім'ю більше не турбували.

Попри те, що 14 квітня 1960 року вважається датою останнього бою УПА, зі слів учасників тогочасних подій, ще в 1961 році в селі Солов'ятин Бережанського р-ну Тернопільщини існував і активно діяв загін УПА⁷³⁰. Командиром цього загону була жінка на псевдо «Шістка». А ще дослідниками вивчається інформація, що останній бій підрозділу УПА з підрозділом МВД відбувся на Тернопільщині в 1961 році.

⁷²⁹ Н. С. Мизак, *УПА-«Захід» і збройне підпілля ОУН у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу у 1942–1960 рр.* (Торонто: Прут, 2011), 233.

⁷³⁰ Роман Москаль, «Останній бій підпілля ОУН. Тернопільщина, 1960 рік». *Історична правда*, 28 березня 2011, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/28/33736/>

ПЕРШІ ЛЬВІВСЬКІ ГАЗЕТИ

Перше періодичне видання на теренах України вийшло друком саме у Львові. Це була газета «Gazette de Leopold» («Газета Львова»), яка виходила впродовж 1776 року. Львів на той час перебував у складі Австрійської імперії, відтак австрійська влада надавала дозвіл і запропонувала випускати газету німецькою або французькою мовою. Видавці обрали французьку. Перше видання побачило світ у львівській камениці на перетині сучасних вулиць Ставропігійської, 11, і Федорова⁷³¹, тут містилася друкарня Піллера.

Як стверджує український історик, бібліограф, громадський діяч і журналіст, історик школи Михайла Грушевського, керівник бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка Іван Кривецький «Gazette de Leopold» була схожою до старіших від неї «Gazette de Varsovie» (з 1758 р.) і «Gazette de Vienne» (з 1759 р.). Про зміст львівської газети можна судити з першого річника, що дійшов до наших днів: друкувалися інформаційні повідомлення на політичні і побутові теми, розміщені на шпальтах матеріали торкалися всіх найвизначніших міст Європи. Отож мова і зміст першого часопису дозволяє стверджувати, що він був розрахований на освічену верству населення міста. Про власника газети відомо, що його прізвище було Оссуді, француз походив із львівського шляхетського гуртка, який ще 1774 року звертався до центрального австрійського уряду за дозволом видавати газету. Фотокопії примірників газети нині зберігають у Відділі рукописних, стародрукованих і рідкісних книг Наукової бібліотеки Львівського університету.

«Gazette de Leopold» мала окремі додатки, які нерідко повторювали відомості з самої газети, а також короткі оповідання. Цінними для дослідників є розміщені в додатках бібліографічні поради. Це дозволяє нині судити про читацькі інтереси тодішніх читачів Галичини. В першому річнику газети є додаток італійською мовою. Перша львівська газета виходила один лише один рік.

Існують також згадки, що до виходу «Gazette de Leopold», одразу після приєднання Галичини до Австрії (1772 р.), львівський друкар А. Піллер видавав «Повідомлення» чи «Вісті», однак влада заборонила видання в 1774 р. Однак примірники не збереглися, отже стверджувати про їх наявність важко⁷³².

Часто на сторінках популярних видань зустрічається твердження, що початки львівської періодики слід виводити від видання Kurjer Lwowski 1749 року. Однак, як доводить український історик, бібліограф, громадський діяч і журналіст, історик школи Михайла Грушевського, керівник бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка Іван Кривецький це був лише інформаційний листок, «однорівка», випущена з нагоди

⁷³¹ Іван Лучук, «Літературні часописи Львова», *Збруч*, доступ отримано: 10.04.2023, <https://zbruc.eu/node/41766>

⁷³²Симон Наріжний, «Українська преса», *Літопис*, доступ отримано: 10.04.2023. <http://litopys.org.ua/cultur/cult10.htm>

інтронізації львівського греко-католицького єпископа Льва Шептицького⁷³³. Популярне згодом періодичне видання «Kurjer Lwowski», що почало виходити як щоденна газета з 1881 року і співробітником якого був Іван Франко тільки перебрало назву.

Після появи львівської газети преса на Україні існує постійно, хоч і з деякими перервами. До 1812 р. пресові публікації виходили виключно на західноукраїнських землях, а саме у Львові. Львів випереджав інші міста України на кілька десятиліть⁷³⁴.

Другим після «Gazette de Leopold» був львівський тижневик польською мовою «Pismo Uwiadamiające Galicji». Виходив він лише півроку (у другій половині 1783 р), видавав його німець Й.Ф. Шюц (Schütz). У січні 1784 р. цей часопис змінив назву на «Lwowskie Pismo Uwiadamiające» й виходив ще впродовж 1784 року. Видавцем другого «Pisma» була дружина згаданого вже львівського друкаря А. Піллера.

Після року перерви (1785), коли у Львові не виходив жоден часопис, пані Піллерова почала в 1786 р. видавати у Львові аж два півтижневики: німецькою мовою – «Lemberger Wöchentliche Anzeigen» і польською – «Lwowskie Tygodniowe Wiadomoscie». «Anzeigen» виходив цілих десять років (до 1795 р.), а «Wiadomoscie» в 1787 р. припинили існування. Із 1795 р. замість «Anzeigen» починає виходити «Lemberger k. k. privilegirtes Intelligenz-Blatt», що протримався аж до квітня 1811 р. І. Кривецький стверджує, що всі ці часописи, окрім одного («Lwowskie Tygodniowe Wiadomoscie»), редагувалися досить примітивно і не мали жодної національної спрямованості, бо їх видавали чужі, мало зв'язані з краєм люди.

Польським за духом і за змістом був щоденний часопис «Dziennik patriotycznych polityków», що з перервами виходив у 1792–1798 роках. Зауважимо, що його видавцем і першим редактором (у 1792–1797 рр.) був українець, отець Михайло Гарасевич.

На початку 1795 р. у Львові почав виходити й перший ілюстрований літературно-науковий місячник «Zbiór Pism Ciekawych, służący do poznania różnych Narodów i Krajów, Wyjęty z Dzienników i innych Dziel Peryodycznych». Містив він переважно переклади французьких творів на теми історії, географії, фізики, виховання й ін. Однак у червні 1795 р. на шостому номері місячник перестав виходити, імовірно через матеріальні труднощі викликані не великим попитом⁷³⁵.

Перші фахові періодичні видання на українських землях в'являються теж у Львові, на початку XIX ст.: в 1803 р. – «Militärische Zeitschrift», а в 1810–1811 р. – «Annales Jurisprudentiae».

У 1811 році почала виходити «Львівська Газета», якій судилося найдовше життя. Видання спочатку друкувалося двома мовами – польською («Gazeta Lwowska») й німецькою («Lemberger Zeitung»). Заснована як приватне підприємство Краттером, «Львівська Газета» була в 1847 р. викуплена урядом. Виходила спочатку тричі на тиждень, а з 1848 р. – як щоденник. В числі її редакторів був українець М. Михалевич. Не виключено, що саме завдяки Михалевичу, додаток до газети «Rozmaitości» містив українські твори, хоча і в латинській транскрипції. Крім «Gazet'i Lwowsk'oї», у Львові в першій половині XIX ст. виходило ще кілька часописів – майже виключно літературного або наукового характеру, Літературно-науковими були «Pamiętnik

⁷³³ Іван Кривецький. *Перша газета на Україні*, (Київ, 1927) 6, доступ отримано 10.04.2023 р. https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FKrevetskyi_Ivan%2FPersha_hazeta_na_Ukraini.pdf

⁷³⁴ Там само.

⁷³⁵ *Галицька брама*, No 4 грудень 1994, січень 1995.

Lwowski» (з 1816 р.) і «Pamiętnik Galicyjski», «Mnemosyne» й інші. При бібліотеці Оссолінських у Львові з 1828 р. почав виходити науковий історично-літературний місячник «Czasopism Naukowy Księgozbiorn publicznego im. Ossolinshien» (до 1834 р.). В 1836 р. Д. Зелінський почав видавати «Lwowianin'a». Оскільки в цьому часописі містилися виводи гербових родоводів, він мав матеріальну підтримку заможніших мешканців Львова і околиць.. Із 1840 р. у Львові виходить тижневик «Dziennik mód patyskich», змінений пізніше на літературно-політичний «Tygodnik Polski»⁷³⁶.

Першою на теренах України україномовною газетою була «Зоря Галицька». Виходила вона у Львові з травня 1848, хоч вихід планувався ще з березня. Вона була офіційним друкованим органом Головної Руської Ради. Часопис містив численні матеріали про діяльність Ради, публікував її статут, відкликання, «прошення» до сейму та міністерств, статті на суспільно-політичні теми. Спочатку газета була заснована як тижневик та протягом 1849–1853 років виходила двічі на тиждень. Однак пізніше знову повернулася до своєї попередньої періодичності. Загалом газету передплачувала понад 1500 чоловік, що було достатньо багато на той час та однозначно впливало на думку львів'ян та інформувало про події того часу. Перше число вийшло накладом 4000 примірників. У першому числі газети було надруковано відозву до українського народу «Одозва до руского народу», яка виразно проголосила єдність з усім українським народом і відмінність від польського. З 1853 року газета «Зоря Галицька» стала виключно літературним часописом. Тут друкували літературні та публіцистичні твори різні автори зі всіх українських земель Австрійської імперії. Серед дописувачів були Яків Головацький, Іван Наумович, Іван Гушалеви́ч, Йосип Левицький, Йосип Лозинський, Богдан Дідицький, Григорій Яхимович, Рудольф Мох, Микола Устиянович та ін. Також на шпальтах газети публікували уривки з творів зарубіжних авторів. Наприклад, перекладені українською мовою уривки «Енеїди» Вергілія, твори Джорджа Байрона, Фрідріха Шиллера, Адама Міцкевича, Йоганна Вольфганга Гете, сербські народні казки, також була й хорватська та угорська література⁷³⁷.

«Зоря Галицька» впродовж десяти років була провідним часописом для українців Австрійської імперії, сприяла становленню української мови та культури й стала поштовхом для розвитку преси на Галичині, Буковині та Закарпатті.

Поява періодичних часописів у Львові вже з кінця XVIII ст. та їх подальший досить чисельний розвиток яскраво засвідчує, що місто було відомим культурним центром не тільки на українських землях, а й на карті Європи.

⁷³⁶ Іван Кривецький. *Перша газета на Україні*, (Київ, 1927) 6, доступ отримано 10.04.2023 р. https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FKrevetskyi_Ivan%2FPersha_hazeta_na_Ukraini.pdf

⁷³⁷ Іван Лучук, «Первісток україномовної періодики», *Zbruc̣*, доступ отримано <https://zbruc.eu/node/79740>.

Катерина Куцька

студентка

Львівського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом

(Науковий керівник: К. Г. Гудиш)

Дмитро Устінов

курсант

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

(Науковий керівник: ст. викл. А. І. Сороківська-Обіход)

ГАЛИЦЬКА ЗАЛІЗНИЦЯ ІМЕНІ КАРЛА ЛЮДВІГА

Поштовхом для написання запропонованих тез послужили виступи Голови Комітету парламенту з європейських справ Р. Хьорціка та польського міністра інфраструктури А. Адамчика на конференції «Європа Карпат», яка відбулася в лютому 2023 р. в Красічині (Польща). На ній вони висунули пропозицію щодо відновлення Галицької залізниці, яка, на їх думку, не лише буде транспортною мережею, але й вплине на співпрацю з Україною⁷³⁸.

Ідея будівництва залізничної лінії між Галичиною та Віднем виникла у 1830-х роках. За проектом одного з експертів, професора Віденської політехніки Ф. К. Ріпля, залізнична дорога мала проходити через територію Австрійської монархії (зі східного кордону країни до узбережжя Адріатичного моря), перетинати такі населені пункти: Львів, Перемишль, Бохня, Брно, Відень і Любляна. Спочатку ця ідея вважалась неможливою для реалізації. Проте Ріпл у 1835 р. за власні кошти разом з помічником вирушили до Англії, де завершувалося будівництво першої ділянки залізниці між Ліверпулем і Манчестером. По поверненню до Відня вони представили звіт⁷³⁹.

Їх проєкт було схвалено і 4 березня 1836 р. Ріпл отримує привілей на побудову Північної залізниці, крайнім пунктом якої має стати Бохня (містечко в Гиличині)⁷⁴⁰. Вже через 12 місяців (6 січня 1837 р.) відбулось урочисте відкриття першої ділянки лінії: Флорідсдорф (сьогодні 21-й район Відня) – Дойч-Ваграм (село в окрузі Генсерндорф, неподалеку від Відня), а в 1839 році залізниця була підведена до Брно в Моравії⁷⁴¹.

У той час, коли ще не були збудовані всі лінії Північної залізниці, 12 жовтня 1840 р. на засідання Галицького сейму виноситься питання щодо побудови в регіоні залізниці, розробляється її концепція. Вбачається, що дорога має пролягати від Бохні через

⁷³⁸ «Hörsik Richárd a galíciai vasútvonal felújítását javasolta», *Magyar Nemzet*. Доступ отримано 25.02.2023: <https://magyarnemzet.hu/kulfold/2023/02/horsik-richard-a-galiciai-vasutvonal-felujitasat-javasolta-egy-konferencian>

⁷³⁹ M. Rymar, *Architektura dworców Kolei Karola Ludwika w Galicji w latach 1855–1910*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2009. S. 31–32, доступ отримано 31.03.2023: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=137778>

⁷⁴⁰ І. Жалоба, «Сполучення Львова з Віднем: з історії залізниці Карла Людвіга», доступ отримано 31.03.2023:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Zhaloba_Ihor/Spoluchennia_Lvova_z_Vidnem_z_istorii_zaliznytsi_Karla_Liudvig_a.pdf?PHPSESSID=tlv0bkfosmes9g5np655m5161

⁷⁴¹ M. Rymar, 36.

Ярослав до Львова з подальшим маршрутом на Броди (до російського кордону) та Чернівці (на молдавський кордон)⁷⁴².

Противником побудови Галицької залізниці став голова Надвірної палати (австрійський державний службовець та політик) Карл Фрідріх фон Кюбек, який вважав її важливою, але не першочерговою⁷⁴³. Проте побудова залізниць на північно-східних кордонах монархії (наприклад, відкриття Краківсько-Верхньосілезької у жовтні 1847 р.) спричинило занепокоєння щодо можливого відтягування торгово-транспортного руху від австрійських областей, а отже на початку 1850-х років курс на побудову залізниці у Галичині набрав нових обертів. Ця дорога повинна була стати складовою однієї з дуг, що перетинатимуть державу із заходу на схід, і мала належати до категорії найбільш значимих з точки зору її військового та державно-політичного значення (зважаючи на загострення стосунків з Пруссією та Кримською війною).

У травні 1856 р. Франц Йосиф I доручає провести переговори з Північною залізницею стосовно галицьких залізниць до Перемишля включно, а з галицькими представниками – від Перемишля на схід до російського і молдавського кордонів. А в червні 1857 р. цар затвердив нове рішення: залізничні лінії до міста Краків підпорядковуються Північній залізниці, а від нього – товариству Карла Людвіга⁷⁴⁴. У 1858 році були опубліковані концесійні акти та статут останнього⁷⁴⁵.

«Привілейоване товариство Галицької залізниці імені Карла Людвіга» розпочало свою діяльність у квітні цього ж року із капіталом у 25 млн. гульденів, частину з яких було витрачено того ж року на викуп ділянок залізниці між населеними пунктами Краків – Дембиця, Бежанів – Велика Копальня та будівництво нових колій в напрямку Ряшева і на відрізьку Подленже – Неполоміце У 1859 р. прокладалась залізниця між Ряшевом та Переворськом, у наступному – на ділянці між Переворськом та Перемишлем⁷⁴⁶.

Спорудженням залізниці між Перемишлем та Львовом (а це близько 98,2 км) керував інженер Кеб. Перед ним постало складне завдання, адже ділянка дороги між цими населеними пунктами була складною для будівництва. Для її прокладання спроектували три мости (на В'ярі, Вишні та Верещиці), коригувати трасу у зв'язку зі складним рельєфом (поблизу Городка). Проблемною була багниста місцина біля Судової Вишні, Городка та Львова. Залізницю прокладали у вигляді двох серпантинних півкрусів. Вздовж колії планували розмістити 4 вокзальні станції, а у Львові – великий залізничний вокзал⁷⁴⁷.

Щодо місця розташування останнього було декілька проєктів: за одним – це сучасна вулиця Київська, за іншим – неподалік церкви Св. Юра, за третім – там, де зараз

⁷⁴² I. Zhaloba, «Leon Sapieha – a Prince and a Railroad Entrepreneur», доступ отримано 31.03.2023: <https://www.docutren.com/HistoriaFerroviaria/Semmering2004/pdf/03.pdf>

⁷⁴³ I. Жалоба, Вказана праця.

⁷⁴⁴ Там само.

⁷⁴⁵ М. Румар, 21.

⁷⁴⁶ «Галицька залізниця імені Карла Людвіга, або від Кракова до Львова і далі на Броди та Підволочиськ», *Фотографії старого Львова*, 2018, доступ отримано 01.04.2023: <https://photo-lviv.in.ua/halytska-zaliznytsya-imeni-karla-lyudviha-abo-vid-krakova-do-lvova-i-dali-na-brody-ta-pidvolochysk/>

⁷⁴⁷ «Галицька залізниця імені Карла Людвіга, або від Кракова до Львова і далі на Броди та Підволочиськ», *Фотографії старого Львова*, 2018, доступ отримано 01.04.2023: <https://photo-lviv.in.ua/halytska-zaliznytsya-imeni-karla-lyudviha-abo-vid-krakova-do-lvova-i-dali-na-brody-ta-pidvolochysk/>

встановлений пам'ятник С. Бандері. Зійшлися на тому, що перший залізничний палац Львова постав на теперішньому місці (сучасна площа Двірцева,1)⁷⁴⁸.

У 1866 р. було прокладено лінію до Чернівців, а у 1867 р. – розпочалось будівництво лінії «Львів – Красне» із відгалуженнями до Золочева та Бродів. У 1871 р. було відкрито залізничний рух до Підволочиська і Волочиська, де австрійська колія сполучилася із російською. У 1883 р. відбулось залізничне сполучення між Ярославом (сьогодні територія Польщі) і Сокалем. Через три роки – між Дембицею, Розвадовом і Надбрержям (Польща). У 1884 р. до складу Галицької залізниці імені Карла Людвіга увійшла також залізниця між Тарнувом, Струце, Ясло, Кросно, Саноком і Новим Загужем. Ця гілка була також з'єднана із збудованою на початку 1870-х років Першою угорсько-галицькою залізницею⁷⁴⁹.

Варто зазначити, що незважаючи на активне будівництво залізничних мереж, їх густина у Галичині була доволі незначною. Так станом на 1961 р. загальна довжина колій складала 465 км., а густина на 100 км² площі краю – лише 0,59 км залізничних полотен⁷⁵⁰. Водночас з появою залізниці пов'язують збільшення густоти населення у регіоні (особливо вздовж залізничної лінії Краків – Тарнув – Перемишль – Лемберг). У 1890 р. там проживало 6 607 816 жителів, а густина населення становила 84 особи на км². Таким чином, Галичина стала перенаселеною, що було пов'язано з постійною імміграцією, яка компенсувала втрати, спричинені смертю, та безперервну еміграцію⁷⁵¹.

Як приватне підприємство Галицька залізниця імені Карла Людвіга проіснувала до 1 січня 1892 р., в подальшому вона відійшла у державну власність під управління Цісарсько-королівської державної залізниці.

На завершенні зазначимо, що лінії «Львів – Перемишль», «Львів – Красне – Броди – Здолбунів», «Львів – Красне – Тернопіль – Підволочиськ» і зараз залишаються важливими залізничними артеріями Галичини.

⁷⁴⁸ А. Лягушкін, Д. Янківський, «Вулиця Бандери – якою вона стала і якою могла б бути?», *Фотографії старого Львова*, 2018, доступ отримано 31.03.2023: <https://photo-lviv.in.ua/vulytsya-bandery-yakoju-vona-stala-i-yakoju-mohla-b-buty/>

⁷⁴⁹ Там само.

⁷⁵⁰ Там само.

⁷⁵¹ S. Bredetzky, «Miért Galícia és miért Bredeczky Sámuel?», доступ отримано 01.04.2023: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/kurdikrisztina/diss.pdf>

Діана Кузів

магістрантка

історичного факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка

(Науковий керівник: асист. Г.-М. Тичка)

З ІСТОРІЇ ПЛАСТОВИХ ОСЕРЕДКІВ: СТАНИЦЯ МИКОЛАЇВ (ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК)

Пласт був створений 1911 р., невдовзі після заснування скаутського руху Робертом Бейденом-Пауелом у 1907 р. А вже 12 квітня 1912 р, у Львові, пластуни гуртка «Круки» склали першу пластову присягу. Серед засновників організації були Іван Чмола, Олександр Тисовський та Петро Франко. В основі назви «Пласт» є відповідник англійського «Scout» (розвідник), взятий за прикладом пластунів – козаків-розвідників.

На даний момент пластова організація налічує 9291 членів та поширена в 146 населених пунктах України. Найбільшим пластовим осередком є Львів⁷⁵².

Пластові осередки – це населені пункти, де розпочала діяльність та розвивається скаутська організація Пласт. Пластові осередки об'єднуються в округи (області). До прикладу, у Львівській окрузі налічується 24 населені пункти, де функціонує Пласт, зокрема це: Львів, Зимна Вода, Перемишляни, Буськ, Заболотці, Красне, Золочів, Сокаль, Червоноград, Хлівчани, Великі Мости, Рава-Руська, Новояворівськ, Яворів, Рудки, Самбір, Старий Самбір, Хирів, Дрогобич, Борислав, Стрий, Новий Розділ, Жидачів та Миколаїв⁷⁵³.

Зупинимось на зародженні та розвитку останнього осередку зі списку – Миколаїв.

Діяльність пластунів в місті розпочалась ще в 1990-х роках, коли активна молодь вирішила організувати табір для дітей. Зазначимо, що це був туристичний табір, який проводився в урочищі Яворове поблизу села Стільсько на базі школи-інтернат. Підготовча група в складі священика Зеновія Харкавого, Володимира Федчука, Остапа Садового та Миколи Гнатіва організували табір для дітей громади, який розпочався 8 серпня 1992 р. і тривав 21 день. Додамо, що на той час вартість табору становила 400 купонів і серед учасників були також діти із східних областей України.

Після успішного табору підготовча група вирішила зайнятись офіційним затвердженням осередку. Відтак 21 жовтня 1992 р. рішенням районної ради створено станицю Миколаїв, до якої також належали пластуни з міста Новий Розділ, однак з часом від'єднались та створили власний осередок.

Миколаївська районна рада для пластунів виділила приміщення на базі професійного технічного училища за адресою Ватутіна, 9, де проводились заняття протягом року. Щоб станиця функціонувала, потрібно наявність куренів. Відтак активні пластуни вирішили зайнятись організацією пластового хлопчачого куреня.

⁷⁵² Пласт в світі, *Пласт – скаутська організація*, доступ отримано 29 травня 2023, <https://www.plast.org.ua/>

⁷⁵³ Осередки, *Львівська округа*, доступ отримано 29 травня 2023, <https://lo.plast.org.ua/oseredky/>

Кожен пластовий курінь обирає собі патрона (покровителя), який уособлює близький кожному члену куреня приклад для наслідування. Патрон куреня – це видатна особа з українського минулого, яка відповідає пластовому ідеалові українського громадянина⁷⁵⁴. Патроном куреня було обрано уродженця Миколаєва – Михайла Палідовича-Карпатського.

Михайло Палідович-Карпатський – один з найвідоміших ідеологів ОУН, головний редактор часопису «Ідея і Чин». Ранком 26 травня 1944 р. М. Палідович разом з Євгеном Пришляком без особистих охоронців вирушили з Миколаєва через Радів і Прийму до повстанської друкарні в Ілові. На околиці Прийми вони натрапили на заставу УПА. Повстанці вважали, що перед ними з'явилися бойовики польської Армії Крайової, які інколи проходили цими місцями і відкрили кулеметний вогонь. Михайла Палідовича було смертельно поранено у живіт, і він незабаром помер. Його тіло таємно поховали на цвинтарі у с. Ілові, а 26 травня 1991 р. перепоховали у Миколаєві⁷⁵⁵.

Отож у пластовому осередку Миколаїв в 1993 р. було зареєстровано хлоп'ячий підготовчий курінь імені Михайла Палідовича-Карпатського. Найактивнішими членами куреня був гурток «Кажани», які до роковин смерті патрона випустили брошуру з його біографією. У 1993 р. пластуни знайшли свідка, Володимира Ланчевича, який бачим як було вбито Михайла. Юнаки відвідали точне місце вбивства ідеолога ОУН. Там вони поставили великого дубового хреста в знак пам'яті про патрона куреня.

Діяльність куреня на початку, окрім організації пластових таборів та занять для молоді, була пов'язана із церквою. Кожного місяця проводились на території парафії служби для молоді, куди приїжджали священники не тільки з України, а ще й з Аргентини та Канади.

Активні заходи курінь імені Михайла Палідовича-Карпатського проводив до 1998 р. Після цього одні з перших засновників вирішили піти з Пласту і діяльність призупинилася.

У 2003 р., Микола Гнатів та Богдан Іваницький відновили роботу куреня, набравши нові гуртки хлопців. Відтак протягом року проводилися сходи, де юнаки засвоювали теоретичний матеріал, а влітку організовували курінні табори.

Починаючи з 2004 р. з нагоди створення Української Повстанської Ватри пластуни станиці Миколаїв започаткували традицію проведення акції під назвою Повстанська Варта. Протягом трьох днів команди з різних населених пунктів мають пройти визначений маршрут місцями пам'яті в лісі.

Оскільки діяльність куреня відновилась, то потрібно необхідно було обрати першого курінного та призначити зв'язкового. Першим курінним у 2004–2005 рр. обрали Ярослава Конопельника, який склав свою пластову присягу в 2006 р. Для того, щоб підготовчий курінь функціонував обрали зв'язкового. Ним став Микола Гнатів, який належить до старшопластунського морського куреня Чорноморці. Що ж до структури самого осередку, то першим станичним було обрано Щебеля Андрія Івановича, який зараз виконує обов'язки мера міста Миколаєва.

У період з 2004 по 2009 рр. хлопці займались активною пластовою діяльністю, організовували акції та табори для станиці, а також долучались до крайових заходів. До прикладу, 19–23 серпня 2009 р. миколаївські пластуни були учасниками другого

⁷⁵⁴ Головна пластова булава, *Правильник уладу пластунів юнаків та пластунів юначок*, 1998.

⁷⁵⁵ Роман Сколозdra, «Михайло Палідович-Карпатський», *Миколаїв над Дністром*, доступ отримано 29 травня 2023, <http://www.mykolayiv.org/detail/mihajlo-palidovich-karpatskij/full/>

всеукраїнського скаутського Джемборі (традиційний скаутський злет, започаткований у 1920 році у Великій Британії), приуроченого 20-й річниці відродження Пласту в Україні. Злет відбувся у долині Джуринського (Червоногородського) водоспаду поблизу села Нирків Заліщицького району Тернопільської області біля Червоногородського замку. На Джемборі було зареєстровано понад 1300 пластунів з усіх куточків України, а також із США, Німеччини, Бельгії та Естонії. Серед учасників Джемборі були також скаути з Алжиру, Грузії та Польщі⁷⁵⁶.

Починаючи з 2009 р. до осередку Пласту приєднуються дівчата, які взяли участь в курінному виховно-вишкільному таборі «Школа героїв», комендантом якого був Микола Гнатів. Дівчата організовувались в гуртки. Відтак 21 лютого 2009 р. було створено перший дівочий гурток «Діти Ночі», через місяць створено другий гурток «Суперменки». У 2011 р. до пластового осередку приєднався ще один дівочий гурток, який мав назву «Шалені бджілки». Виховницею (впорядницею та менторкою) для трьох створених гуртків була учасниця старшопластунського дівочого куреня «Степові відьми», Марія Баглай, з осередку Новий Розділ, яка виконувала свої обов'язки в Миколаєві до 2011 р. Наявність трьох дівочих гуртків дозволила подавати документи для реєстрації підготовчого куреня. Патронесою куреня було обрано Ганну Дмитерко-Ратич.

Ганна Дмитерко-Ратич – українська педагогиня, пластунка, громадська діячка. Була десятиницею УСС, згодом УГА. Від серпня 1914 р. служила у сотні УСС в Гаях і в травні 1915 р. брала активну участь у бойових діях на горі Маківці. Померла Г.Дмитерко-Ратич в Едісоні, США, 3 квітня 1981 р., маючи 88 років⁷⁵⁷.

Крайова булава Уладу пластунів юнаків та юначок 25 березня 2014 р. затвердила підготовчий курінь імені Ганни Дмитерко-Ратич в станиці Миколаїв. Зв'язковою було призначено ст.пл. Любу Цоп, яка належить до куреня «Чорноморські хвильки»⁷⁵⁸.

Відтак в станиці Миколаїв продовжували діяльність два курені – дівочий та хлоп'ячий, які організовували табори та акції влітку, а протягом року проводили гурткові сходи на території будинку дитячої та юнацької творчості.

Вихованки та вихованці старших гуртків розпочали впорядницьку діяльність, відтак починали діяти нові гуртки, як дівочі так і хлоп'ячі. Наприклад у 2012 р. в дівочому курені було три нових гуртки, а саме – «Павучки», «Невгамовні світлячки» та «Тигриці».

Члени куренів активно почали брати участь в крайових акціях, таких як Орликіада, День Пластуна, День першої пластової присяги, Свято Весни та ін. Також пластуни були учасниками окружних, крайових та міжкrajових таборів не тільки в Україні, а й за кордоном.

Важливим досягненням для осередку є наявність скобів та вірлиць – найвищий пластовий ступінь в ладі пластунів юнаків та юначок, який можна отримати до 18 років, зреалізувавши 9 проектів та пройшовши Крайовий вишкільний табір. Станом на 2023 р.

⁷⁵⁶ «Пласт в ХХІ столітті», *Про Пласт*, Конфедерація українських пластових організацій, доступ отримано 30 травня 2023, <https://plast.org/about/>

⁷⁵⁷ Юрій Юзич, «Ганна Дмитерко-Ратич, педагог, громадська та військова діячка», *Історія Пласту*, доступ отримано 30 травня 2023, <https://100krokiv.info/2018/02/dmyterko-ratyeh-handzya-pedahoh-hromadska-ta-vijskova-diyachka/>

⁷⁵⁸ Андрій Пивоварчук, «Затверджено підготовчий курінь ім. Ганни Дмитерко-Ратич», *Крайова булава УПУО*, 25 березня 2014, доступ отримано 30 травня 2023, <https://uputest.plast.org.ua/?p=5231>

в станиці Миколаїв є 3 скоби та 9 вірлиць. Першою вірлицею було іменовано Христину Перцак в 2012 р., а першим скобом став Юрій Скрипець в 2013р.⁷⁵⁹

Підготовчий курінь, який веде активну пластову діяльність, має курінне знамено та потрібну кількість юнаків та юначок, які склали пластову присягу, має право на отримання числа. Усі активні курені в Україні мають числа, дівочі курені мають парні числа, а хлоп'ячі непарні. Відтак 5 лютого 2016 р. підготовчий курінь ім. Ганни Дмитерко-Ратич отримав число 88, а підготовчий курінь ім. Михайла Палідовича-Карпатського 22 травня 2021 р. отримав число 123⁷⁶⁰. Ці пластові курені функціонують донині.

Курінь ч. 123 ім. Михайла Палідовича-Карпатського має нове покоління гуртків та виховників, займається активною курінною діяльністю. Виконувачем обов'язків зв'язкового є ст.пл.скоб Юрій Старовецький, який є третім зв'язковим в курені. Що ж до куреня ч.88 ім. Ганни Дмитерко-Ратич, то на даний момент четвертою зв'язковою є ст.пл.вірл. Діана Кузів. Курінь займається активною курінною, станичною, окружною та крайовою діяльністю. 27 лютого 2021 р. відбулась посвята курінного прапора.

Окрім юнацьких куренів, в станиці Миколаїв розпочалась діяльність новаків та новачок – пластуни віком від 6 до 10 р. В осередку в 2020–2021 р. створено чотири рої: три хлоп'ячі («Безстрашні мурашки», «Динозаврики» та «Веселі журавлики») і один дівочий («Чарівні хмаринки»). Отож, було зареєстровано новацьке гніздо «Острів витребеньок» (гніздова пл.сен.пр. Олена Лисій), яке з часом отримало порядкове число 69.

Прослідкувавши зародження та розвиток пластової станиці Миколаїв, можемо стверджувати, що діяльність осередку, започаткованого ще у 1993 році, донині є активною. Створення осередку в місті дозволило залучити молодь до національної скаутської організації України, що сприяє її самоорганізації та вихованню на засадах патріотизму та християнської моралі.

⁷⁵⁹ Андрій Пивоварчук, «Іменовано скобом пл.розв. Юрія Скрипця», *Крайова булава УПЮ*, 5 січня 2013, доступ отримано 30 травня 2023, <https://uputest.plast.org.ua/?p=5061>

⁷⁶⁰ Андрій Пивоварчук, «Надано число підготовчому куреню ім. Ганни Дмитерко-Ратич (Миколаїв)», *Крайова булава УПЮ*, 5 лютого 2016, доступ отримано 30 травня 2023, <https://uputest.plast.org.ua/?p=5576>

ЗАРОДЖЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСЕРЕДКІВ УКРАЇНСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА

Історія людства перманентно супроводжується збройними конфліктами. Для того, щоб зменшити їх руйнівний вплив на життя суспільства, полегшити страждання поранених солдатів у середині ХІХ ст. за ініціативою швейцарця Анрі Дюнана почалась розробка міжнародних договорів, котрі мали б гарантувати нейтралітет та захист поранених на полі бою, а також медиків та польових лікарень. У 1863 році у Женеві був сформований комітет, що й поклав початок існуванню «Міжнародного комітету Червоного Хреста»⁷⁶¹. Найвпливовіші держави світу підтримали цю ініціативу і почали засновувати в себе товариства Червоного Хреста.

Оскільки українські землі на той час були поділені між Російською та Австро-Угорською імперіями, то ці товариства з'явилися і тут. Особливо актуалізувалось питання щодо створення осередків Червоного Хреста в роки Першої світової війни. Вони почали діяти на фронті, при чому як на західноукраїнських землях, так і Наддніпрянщині. Найперше осередок Червоного Хреста було організовано у військовій формації Українських Січових Стрільців взимку 1914–1915 рр. Враховуючи реалії того часу доволі важко давалась організація роботи осередку, затримувалось або й деколи унеможлилювалось постачання лікарських препаратів та медичного обладнання з Відня, Чехословаччини та Угорщини.

Згодом, із початком Українського визвольного руху, їх діяльність стала поширюватись по всій Україні. У квітні 1918 р. з ініціативи Всеукраїнського з'їзду лікарів у Києві на базі місцевих товариств колишнього російського Червоного Хреста повстав Український Червоний Хрест. Серед його організаторів були Є. Лукасевич і В. Матюшенко⁷⁶². Кадрову основу товариства склали переважно лікарі та медсестри, що входили до спілки «Сестер жалібниць Червоного Хреста».

Слід зазначити, що 18 квітня 1918 року в складі уряду УНР було створено департамент Міністерства Внутрішніх Справ. Його відділи були відкриті при міністерствах закордонних справ, внутрішніх справ, при міністерстві фінансів, торгівлі та промисловості й мали займатися питаннями організації окремої структури, що співпрацювала б з санітарно-медичними службами з окремих міст, портах, прикордонних станціях.

Відносно добре Служба Червоного Хреста була організована в Галицькій армії під час польсько-української війни 1918–1919 рр. Структурно вона у той час поділялась на відділи:

⁷⁶¹ «Міжнародний Комітет Червоного Хреста», *Вікіпедія*, доступ отримано: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BD>

⁷⁶² «Український Червоний Хрест, У *Енциклопедія українознавства, т.9*, за редакцією Володимира Кубійовича. (Львів: НТШ, 2000), 3446.

- першої допомоги на фронтівій смузі та на державному кордоні;
- при транспортній службі, зокрема під час перевезення військовиків на фронтіву смугу або звідти;
- при міських лікарнях та госпіталах⁷⁶³.

В лютому 1919 року відбувається об'єднання двох осередків Червоного Хреста, що тоді діяли на теренах України, (тобто на території ЗУНР і УНР) з перейменуванням на Всеукраїнську організацію Товариства Українського Червоного Хреста. Паралельно з ним існувало Санітарно-Медичне Управління при уряді УНР⁷⁶⁴. Воно мало військовий характер та діяло в структурах міністерства Військових та Морських справ, Міністерстві Внутрішніх справ та Здоров'я й опікування. Товариство Українського Червоного Хреста мало більш цивільний характер і було переважно установою внутрішньо та зовнішньополітичних відносин. Діяльність даного Товариства можна поділити на дві галузі:

- внутрішніх осередків, що відповідали за роботу на території Української держави;
- міжнародних осередків, основним завданням яких було налагодження роботи з посольствами, місіями, консульськими установами та міністерствами, товариствами Червоного Хреста інших держав⁷⁶⁵.

В молодій Українській державі Червоний Хрест вів активну роботу серед іноземних дипломатичних представництв. У Києві осередки Червоного Хреста співпрацювали з понад тридцятьма державами світу, які протягом 1918–1919 років мали дипломатичні відносин з українським урядом. А першим представником Українського Червоного Хреста закордоном був лікар Андрій Журавель в Берліні. Згодом був переведений у Відень при щойно утвореному посольстві Української Народної Республіки. Він очолював медично-санітарні місії від Міністерства Військових Справ УНР, завданням якої була допомога українським військовополоненим та повернення їх до України.

Одночасно існувала репатріаційна служба Української Народної Республіки на Закавказзі. Перше посольство було розташовано в Тбілісі та існувало з квітня 1918 року. Головним завданням цієї організації було транспортування колишніх українських вояків з Кавказького фронту. Цим безпосередньо займалась й Медична Військово-Морська Служба Чорноморського Флоту Української Держави.

Під час гетьманату П. Скоропадського Український Червоний Хрест чисельно дещо збільшив власні представництва в Німеччині та Австрії, а також утворив власну місію медичної опіки при військовому відділі на Далекому Сході. У липні 1918 року в цей осередок було скеровано консула Твердовського з основним завданням утворення окремої військової частини з вояків Зеленого Клину, що постійно перебували в місті Харбін. Наприкінці 1918 року керівництвом осередку вироблено статут Українського Червоного Хреста, що законодавчо був закріплений лише 8 липня 1919 року. Й надалі основна робота Червоного Хреста більш акцентувалась на закордонній співпраці. Повсякчасно велись переговори з країнами Антанти. Основне завдання, яке намагалась

⁷⁶³ Микола Литвин, *Українсько-польська війна 1918–1919 рр.* (Львів, 1998), 129.

⁷⁶⁴ Олена Сапіга, «Кадрове забезпечення медичної та санітарної служби УГА в 1918–1920 рр.», *Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали IV наукової краєзнавчої конференції (Львів, 12 листопада 2010 р.)*. (Львів, 2010), 95–106.

⁷⁶⁵ Р. Піняжко, О. Любінець, «З історії організації медико-санітарної служби Української Народної Республіки», *Україна. Здоров'я нації* 1 (2013): 125–130.

вирішити українські представники Червоного Хреста – це питання репатріації понад 100 000 українських полонених, що перебували переважно в Італії.

Окрім того у 1919 р. була створена і діяла Надзвичайна Санітарна місія УНР для військово-політичних відносин, що займалась перевезенням військовополонених-українців на батьківщину. Вона складалася із чотирьох осіб: О. Севрюка, І. Еоссака, В. Бандрівського та О. Їжака. Перший очолював місію, другий – був отаманом та виконував функцію голови, третій – був секретарем, а останній – чотаря⁷⁶⁶.

Робота української репатріаційної військово-санітарної місії була доволі важкою, переважно через нестабільність політичної ситуації в самій Україні та через труднощі фінансування як місії, так і переміщення військовослужбовців на терени України.

Можна зробити висновок, що у період Визвольних змагань 1917–1921 рр. Український Червоний Хрест відіграв позитивну роль в організації санітарної і медичної опіки над українськими військовиками. Проте через міжнародну дипломатичну ізоляцію УНР він не мав права належати до Міжнародного Червоного Хреста, що суттєво обмежувало його можливості.

⁷⁶⁶ В. Трембіцький, «Санітарно-медична справа в Україні», *Вісті комбатанта* 1 (1974): 18.

Андрій Мельник

курсант

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Катерина Мельник

курсантка

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

(Науковий керівник: доцент Плазова Т. І.)

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ МОЛОДІЖНИЙ РУХ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

Зародження та становлення українського політичного молодіжного руху відбувалось в процесі формування його громадських структур, а саме з 60-х років XIX ст. Найбільше воно розвивалось на теренах західноукраїнських земель, які мали для цього ширші можливості оскільки перебували в умовах конституційної Австро-Угорської монархії. Саме тут ці молодіжні об'єднання охопили своєю діяльністю всі середні та вищі школи, в яких була хоча б невеличка кількість українських учнів чи студентів. Однак формування молодіжного руху як складного соціально-політичного явища набуло активності та масштабів діяльності лише на межі XIX–XX ст.

Під впливом суспільної активності в Галичині в 1894 році у Львові за ініціативи Василя Нагірного була створена перша національна молодіжна організація «Сокіл», яка була побудована за зразком чеського «Сокола» та зуміла залучити до своїх лав значну частину галицької молоді під гаслом культурно-освітнього та спортивного виховання. Ця молодіжна організація була створена за ініціативою Української Національно-Демократичної Партії. Обділеність увагою політичними партіями сільської молоді призвела в 1900 році до створення Кирилом Трильовським молодіжного товариства «Січ» під егідою Української радикальної партії. Тут об'єдналася значна частина української молоді, яка з часом стала силою, що позитивно вплинула на розвиток української політичної думки та наклала відбиток на формування національної свідомості. Чимало членів «Січей» включились в Українські визвольні змагання, зокрема за незалежність ЗУНР в період польсько-української війни 1918–1919 рр. Оцінюючи загальногромадські структури українського молодіжного руху в даний період, необхідно підкреслити, що на теренах Західної України відсоток участі молоді був значно вищим, аніж в інших частинах України. Зокрема, у 1914 році діяло 916 січових осередків, що об'єднували понад 30 тисяч членів і ще понад 40 тисяч було задіяно в в осередках «Сокіл»⁷⁶⁷.

Після захоплення поляками Галичини і заборони діяльності польською владою в 1924 році молодіжної організації «Січ», в Галичині з ініціативи Української Радикальної Партії роком пізніше було засновано фізкультурно-спортивне товариство «Луг». Основна мета цієї організації, попри її спортивні завдання, була підготовка молоді до боротьби за незалежність України, тобто національно-патріотичне виховання. В 1920-30-х рр. «Луг» став одним з основних організаторів спортивного і культурного життя української молоді. З ініціативи та під керівництвом «Лугу» по всій Галичині

⁷⁶⁷ Іван Боберський, *Українське сокілство (1894–1939)*, (Львів: Б.в., 1939), 12.

проводились спортивні свята, ставилися вистави і концерти, члени товариства виступали з доповідями. «Луг» належав до найбільш масових молодіжних організацій Західної України. В 1939 р. існувало 805 місцевих осередків, в яких нараховувалось близько 50 тис. членів⁷⁶⁸. В 1935-1939 рр. «Луг» видавав у Львові часопис «Вісті з Лугу» (ред. Р. Дашкевич, О. Федорчак, А. Курдилик)⁷⁶⁹. У 1939 р. з встановленням радянської влади у Західній Україні діяльність молодіжної організації «Луг» була заборонена оскільки новий окупаційний режим вважав її ворожою через українську державницьку спрямованість.

Водночас, західноукраїнський молодіжний рух був представлений й цілою низкою інших структур, що діяли не самостійно, а всередині великих організацій, насамперед політичних. Найбільш активними серед них були ті, що існували при Організації Українських Націоналістів (ОУН). Переважно вони діяли нелегально і брали активну участь у різного роду диверсійних акціях проти окупаційної польської влади.

Також мали свої молодіжні гуртки і найбільш масові громадські організації «Просвіта», Наукове товариство імені Т. Шевченка (до 1892 року Літературне товариство імені Т. Шевченка), що формували світогляд галицької молоді, виступили ініціаторами створення першої політичної організації «Народна Рада» (1885 р.), що звертала особливу увагу на залучення до своєї справи молоді як майбутніх творців української державності. Таких молодіжних організацій у 1930 році на теренах Західної України налічувалось 262⁷⁷⁰.

Окремо слід відзначити скаутські організації молоді, які в цей час почали активно утворюватися саме на західноукраїнських землях. Восени 1911 р. у Львові були створені перші гуртки «Пласту». І хоча вони будували свою роботу на засадах скаутизму та традицій українського козацтва, намагались бути поза політикою, все ж таки національні ідеї були їм притаманні. Зокрема ідеї національного відродження та незалежності. В цих організаціях об'єдналася значна частина української молоді, яка згодом стала силою, що позитивно вплинула на розвиток української політичної думки та наклала відбиток на формування національної свідомості. Саме ця молодь стала основою легіону Українських Січових Стрільців, брала активну участь у розбудові ЗУНР, діяла в УВО, ОУН, а згодом і в УПА, що позитивно вплинуло на весь подальший хід національного розвитку українського суспільства.

У 1929 році було створено Союз Української Поступової Молоді ім. М. Драгоманова «Каменярі», який у своїй роботі орієнтувався на драгоманівську радикально-демократичну ідеологію та етнічний соціалізм і був під впливом УРСР. Однак, значна частина його членів були прихильниками комуністичної ідеї. Так, у 1937 році 42 із 240 місцевих організацій «Каменяра» працювали під керівництвом КСМЗУ, а в 50 інших існували міцні комсомольські групи. За структурою це була триступенева організація: центральна знаходилася у Львові, також були ще повітові та місцеві осередки. Союз в загальній кількості об'єднував понад 15 тисяч членів⁷⁷¹.

⁷⁶⁸ І. О. Андрухів, *Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр.* (Івано-Франківськ: Плай, 1995), 34.

⁷⁶⁹ І. О. Андрухів, *Західноукраїнські молодіжні товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг».* (Івано-Франківськ: Плай, 1992), 20.

⁷⁷⁰ Б Савчук, *Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX-кінець 30-х років XX ст.).* (Івано-Франківськ: Плай, 1999), 86.

⁷⁷¹ В. Ю. Твердохліб, *Молодь Західної України у боротьбі за возз'єднання (1919–1939).* (Львів: Вища школа, 1983), 83.

Говорячи про період становлення українського політичного молодіжного руху, необхідно підкреслити особливу роль студіюючої молоді, особливо студентства. У 1898 р. та 1899 роках відбулися з'їзди українських студентських громад, на яких були сформульовані політичні орієнтації української молоді. Згодом, у 1909 та 1913 роках у Львові були проведені відповідно Всеукраїнський студентський конгрес та Загальний з'їзд українського студентства, де було створено Український Студентський Союз⁷⁷². Головним завданням Союзу було об'єднати студентські організації університетів не лише Західної України, але й тієї частини України, що перебувала в складі спершу Російської імперії, а згодом і у складі радянської України, а також українських студентів за кордоном. І хоча, з різних причин, Союз не став дієвим координуючим центром українських студентських організацій, студентство й надалі залишалось однією з найбільш соціально активних груп населення.

Паралельно із розвитком громадських структур українського молодіжного руху відбувається й становлення його інформаційної підсистеми. Оскільки більшість організацій підтримувались політичними партіями, що діяли на теренах Західної України, то вони за кошти цих партій мали змогу займатись періодикою, випускати щотижневики, часописи. Спершу це були рукописні видання здебільшого гумористичного характеру. Згодом з'являються друковані видання з більш гострішою тематикою. На початку ХХ ст. на шпальтах студентських видань дедалі частіше порушувались політичні питання, зав'язуються дискусії, відстоюються ідеї самостійності України.

Найбільш помітними були журнали, які переважно виходили друком у Львові – «Молода Україна» (1900–1910 рр.), «Гайдамаки» (1902–1907 рр.), «Шляхи» (1910–1914 рр.)⁷⁷³. Ці видання були популярними серед студентської молоді не лише на теренах Західної України. Окрім них в цей період були й місцеві видання, які виходили лише в Галичині чи на Буковині: «ЗОФ, орган української студентської організації», «Життя», «Комар», «Бджола» тощо.

В 20–30-х роках ХХ ст. в Західній Україні кількість молодіжних видань значно зросла. Серед них можна назвати: «Молоде життя» та «Вогні» (Пласт), «Сокільські вісти» («Сокіл»), «Вісті з Лугу» («Луг»), «Досвітні вогні» (КСМЗУ), «Католицьке юнацтво» (КАУМ «Орли»), «Юнак» (журнал юнацтва ОУН), «Смолоскип» (журнал націоналістичної молоді), «Поступ».

Аналіз діяльності громадських молодіжних об'єднань, що сповідували певну політичну ідеологію, засвідчує, що всі вони творилися самостійно чи під керівництвом «дорослих» структур з метою підтримки політичних партій або взагалі були їх структурними частинами. Спроб творення політичних молодіжних об'єднань, головним завданням яких було б вирішення якихось специфічних політичних вимог самої молоді, на той час не було. Також, слід відмітити, що подібні процеси проходили не лише в молодіжному русі, а в цілому в тогочасному громадському русі. Однак підкреслимо, що попри таку велику кількість організацій, в українському громадському русі, в тому числі і молодіжних об'єднань упродовж першої чверті ХХ ст. домінуючий вплив у їхній діяльності здобув національно-державницький напрям.

⁷⁷² Студентський вісник, 8 (1925): 1–4.

⁷⁷³ Б. Савчук, *Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств*, 67.

Остап Булич

студент

історичного факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка.

(Науковий керівник: доцент Л. Д. Калиняк)

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТА ВИННИКИ (1900–1939 рр.)

Період кінця XIX – початку XX ст. характерний для Винник досить динамічним економічним розвитком та активним приростом місцевого населення. Вдале географічне розташування на важливих транспортних шляхах та територіальна близькість до Львова сприяли розвитку населеного пункту. Через містечко ще з середини XIX ст. проходив шлях Львів-Тернопіль. Також, 1909 р. було відкрито залізничну колію Львів-Підгайці, яка пролягала через Винники, де була одна із станцій. Залізниця багато років додатково покращувала транспортне сполучення містечка, аж поки не була знищена 1944 р⁷⁷⁴.

За винятком часів Першої світової та Польсько-української війн, у містечку існувала позитивна демографічна тенденція, якій сприяла трудова міграція робітників на місцеві промислові об'єкти. Так, за австро-угорським переписом населення 1900 р. населення Винник складало 3881, а 1939 р. (за приблизними даними В. Кубійовича) – вже 6000 осіб⁷⁷⁵.

У контексті розвитку населеного пункту також можна згадати й зміни у його адміністративному статусі. У 1924 р. Винники отримали від польського Сейму статус містечка⁷⁷⁶. Містом Винники стали 1933 р., хоч і в 1666 р. отримали цей статус із магдебурзьким правом. Також, 1933 р. до міста приєднали колишню німецьку колонію Вайнберген, яка з часу заснування у 1785 р. була тісно інтегрованою у господарське життя Винник через територіальну близькість⁷⁷⁷.

Важливе значення в місцевій економіці зазначеного періоду займало сільське господарство, яке навіть із початком роботи об'єктів промисловости не втрачало провідних позицій у населеному пункті. Дані перепису населення 1900 р. частково висвітлюють і місцевий розподіл земель. Станом на цей рік 56,8 % земель Винник та Вайнбергена використовувалися у сільському господарстві (рільництві, садівництві, тваринництві)⁷⁷⁸. Упродовж міжвоєнного часу місто забудовувалося, відтак, цей показник зменшувався, проте несуттєво. Станом на 1930 р. коефіцієнт сільськогосподарської освоєності Винник (разом із Вайнбергеном) становив вже 53,44 %. Площа ріллі за 30 років не зменшилася, натомість землі садів та лук сумарно

⁷⁷⁴ Остап Булич, «Еволюція землекористування міста Винники», *Збірник матеріалів наукової конференції студентів і аспірантів «Горизонти ґрунтознавства»*. Вип. 2. (Львів, 2022), 17–18.

⁷⁷⁵ Gemeindelexikon der im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder, bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900, XII. Galizien, (Wien, 1907), 348.; Кубійович В. М. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939 р. (Вісбаден, 1983), 47.

⁷⁷⁶ Винники містечком. *Діло*, 26 лютого 1924.

⁷⁷⁷ Остап Булич, «Еволюція землекористування міста Винники», *Збірник матеріалів наукової конференції студентів і аспірантів «Горизонти ґрунтознавства»*. Вип. 2. (Львів, 2022), 16, 18.

⁷⁷⁸ Gemeindelexikon der im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder, bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900, XII. Galizien, (Wien, 1907), 349.

скоротилися на 87 га. У структурі посівів у цей час переважали зернові культури: жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка, а також картопля⁷⁷⁹.

Розвивалося також тваринництво, під потреби якого використовували місцеві пасовища та сіножаті. У 1921 р. в містечку налічувалося 192 коней, 345 голів великої рогатої худоби та 336 свиней⁷⁸⁰.

Незважаючи на те, що Винники були невеликим населеним пунктом із суттєвою питомою вагою сільського господарства в структурі економіки, тут функціонував ряд виробництв. Важливою складовою місцевої промисловости, безумовно, була тютюнова фабрика. Таке велике і потужне підприємство мало значний вплив на збільшення населення міста та його добробуту. Зокрема, фабрика давала найбільше робочих місць у Винниках⁷⁸¹.

Бере свій початок тютюнова фабрика у Винниках з 1779 р., коли її було перенесено сюди зі Львова. З австрійських часів винницька фабрика була найбільшою тютюновою мануфактурою на території Галичини. Серед тютюнових фабрик Австро-Угорщини, вона займала третє місце⁷⁸². Фабрика сприяла розвитку місцевого господарства. Завдяки її діяльності відроджувалися промисли та ремесла, виникали супутні підприємства, пов'язані з виготовленням тютюнових виробів. Станом на кінець передвоєнного 1913 р. на виробництві працювало 1536 осіб⁷⁸³. Відомо про те, що підприємство продукувало вироби високої якості, що приносило державному бюджету великі кошти, в тому числі, і від продажу на експорт⁷⁸⁴.

Цінний опис, який дозволяє зрозуміти умови праці на тютюновій фабриці австро-угорського часу, міститься у книзі уродженки Винник Мирослави Сопілки: «...Завдяки тому, що фабрика тютюну державна, то заробітна платня, так звана декада (щодесять днів), тут краща, ніж по інших заводах. Робітниці й робітники фабрики тютюну вважають себе за щось вище від тих, які працюють по інших фабриках. Просто вважають себе за аристократію і, щоправда, мають навіть рацію! Бо є між ними більшість таких, які мають свою власну хату, ба навіть, аби мати своє власне молоко, тримають одну або дві кози, притім кілька курей, щоб яєць не купувати, і служницю, щоб дітей доглядала. А є й такі, що мають декілька моргів поля, і коні, і корови, і наймитів, а самі на фабриці працюють, бо тут добре заробити можна, а на старість ще й пенсія є. Ну й скажіть так самі, чи ж не аристократія?»⁷⁸⁵.

Під час Першої світової війни тютюнова фабрика зазнала значної шкоди. У вересні 1914 р. сталася пожежа під час якої згоріли не тільки фабричні приміщення, а майже й все обладнання; вціліла лише частина складів. У міжвоєнний період виробництво відновили лише 1922 р., проте, не у повному обсязі⁷⁸⁶. Тим не менш, працевлаштування на тютюновій фабриці залишалось привабливим для місцевих мешканців.

⁷⁷⁹ Статистика Львівського повіту про кількість в гмінах землі, зайнятої під землеробськими культурами, ДАЛО, ф. 1 (Львівське воєводське управління, м. Львів), оп. 10, спр. 610, арк. 7.

⁷⁸⁰ Spis ludności i zwierząt gospodarskich z dnia 30 września 1921 roku; wyniki tymczasowe. (Warszawa, 1923), 72.

⁷⁸¹ Винники великий доставець тютюну. *Рідна земля*, 31 січня 1943.

⁷⁸² Ігор Тимець, *Тасмниці тютюнової фабрики*, (Львів, Мульти АРТ, 2005), 34.

⁷⁸³ Михайло Влох, *Винники, Звенигород, Унів та довкільні села*, 140.

⁷⁸⁴ Ткацький промисел у Галичині 130 літ тому назад. *Львівські вісті*, 9 червня 1942.

⁷⁸⁵ Мирослава Сопілка, *До сонця*. (Київ: Дніпро, 1973), 108-109.

⁷⁸⁶ Ігор Тимець, *Тасмниці тютюнової фабрики*, (Львів, Мульти АРТ, 2005), 44.

Пошкоджену пожежею будівлю головного корпусу адміністрація вирішила не відбудувати. Зокрема, на сторінках львівської газети «Chwila» за 10 березня 1922 р. зустрічаємо оголошення про продаж різних металевих конструкційних частин, зібраних на території фабрики⁷⁸⁷. Незважаючи на прагнення винничан домогтися реставрації будівлі як колишнього палацу єпископа Самуеля Гловінського, підприємство відбудували лише на верхній терасі⁷⁸⁸.

Міжвоєнні роки стали періодом протестів на тютюновій фабриці, оскільки польська влада не поспішала відновлювати ті умови праці, які створювались на виробництві за часу австрійського панування. Великих утисків зазнавали робітники-українці, яких після завершення Польсько-української війни керівництво усіма методами намагалося звільнити і замінити поляками. У той час директором фабрики був поляк Бенедикт Маєвський⁷⁸⁹.

Значення тютюнової фабрики на місцевому рівні можна простежити в обговореннях, які виникали, коли йшли чутки про її закриття. Так, наприклад, 1932 р. така новина виявилась напрочуд актуальною. У тодішній пресі зустрічаємо новину нібито про вістку з Варшави щодо закриття виробництва. Показовою тут є цитата із газети «Діло»: «...якби та вістка виявилася правдивою, то у Винниках стратить працю 700 осіб. Не диво, що серед робітників фабрики ця вістка викликала велике пригноблення»⁷⁹⁰. Газета «Chwila» відзначала попит на тютюнові вироби фабрики і те, що у випадку її закриття зміниться господарський стан у Винниках, адже виробництво утримує кілька сотень місцевих родин⁷⁹¹. У відповідь на це Торгово-промислова палата у Львові надіслала листа до міністерства із вимогою не зупиняти виробництва, на що отримала від дирекції «Польського тютюнового монополію» запевнення про неактуальність закриття підприємства⁷⁹².

Окрім тютюнової фабрики, у Винниках працювали й менші промислові об'єкти. У 1900 р. був заснований цегельний завод «Жупан», на якому посезонно працювало 40–45 осіб. У ті часи на рік випускали 1200 тис. штук цегли⁷⁹³. Завод функціонував і в міжвоєнний час, забезпечуючи цеглою і черепицею не лише Винники та довколишні села, а й Окружні дирекції відбудови у Львові і Тернополі в 1922–1923 рр. Так, продукцію виробництва везли до Львова, Зборова, Гусятина, Борщева⁷⁹⁴. Станом на 1927–1928 рр. на підприємстві працювало 45 осіб у більшу частину року та 14 осіб взимку⁷⁹⁵. Конкурувало виробництво «Жупан» із іншими цегельними заводами краю. Так, 1936 р. «Діло» писало, що цегла у Винниках на 10 % дешевша, ніж у Львові⁷⁹⁶.

⁷⁸⁷ Konkurs, *Chwila*, 10 березня 1922.

⁷⁸⁸ Ігор Тимець, *Тасмниці тютюнової фабрики*, (Львів, Мульти АРТ, 2005), 44.

⁷⁸⁹ Там само, 45.

⁷⁹⁰ Новинки: Чи фабрика у Винниках перерве працю? *Діло*, 12 липня 1932.

⁷⁹¹ Przewidy likwidacji fabryki tutioniu w Winnikach. *Chwila*, 10 липня 1932.

⁷⁹² Новинки. *Діло*, 2 серпня 1932.

⁷⁹³ Винниківський альбом: упорядник Н. Білас, І. Тимець; літ. редактор – І. Лемко, (Львів: АПРІОРІ, 2015). 209.

⁷⁹⁴ Справа про постачання цегли повітовому управлінню відбудови у м. Тернополі фірмою «Żupan» у м-ку Винники, ЦДІА України, м. Львів, ф. 680 (Окружна дирекція відбудови, м. Львів), оп. 2, спр. 425, арк. 2, 4–14, 17–29, 31–36.; Справа про купівлю цегли Окружною дирекцією відбудови у м. Львові на фірмі «Żupan» у м-ку Винники, ЦДІА України, м. Львів, ф. 680. оп. 2, спр. 1558, арк. 4.

⁷⁹⁵ Перелік фабрик, заводів, майстерень та ін. промислових підприємств Львівського повіту, ДАЛО. ф. 121 (Львівська воєводська команда державної поліції, м. Львів), оп. 2, спр. 369, арк. 27 (зв.).

⁷⁹⁶ Новинки: Нові ціни цегли. *Діло*, 15 жовтня 1936 р.

Виробляли у містечку також вироби з дерева: 1910 р. розпочала роботу парова фабрика столярних виробів «Типія», яка, хоч і зазнала значної шкоди у 1914 р., проте, 1918 р. змогла відновити свою діяльність. На території Вайнбергена у міжвоєнний час функціонувала столярська фабрика «Титан». 1928 р. на цьому виробництві працювало 75 осіб, директором був Ян Білий⁷⁹⁷. Року 1938 у Винниках було засноване підприємство з виготовлення цвяхів «Сталь»⁷⁹⁸. Відомо також про створення Романом Михайловичем у 1939 р. фабрики газованої води та лимонаду «Нектар»⁷⁹⁹. Проте, вочевидь, вона не змогла набрати великої потуги до приходу радянської влади. Активне ведення у містечку сільського господарства зумовило функціонування станом на 1928 р. 2 моторних, а також 3 водяних млинів, які перебували у приватній власності⁸⁰⁰.

Винники першої половини ХХ століття були місцем праці не лише різних підприємств, а й великого числа самозайнятих майстрів. Активно провадилась у містечку торгівля, яка була представлена різними крамницями, що збували продукти, речі господарського вжитку, алкоголь, тютюн та інші товари. Так, вже станом на 1910 р. у Винниках було 38 крамниць, число яких упродовж наступних років зростало⁸⁰¹. Відомо також, що у містечку щосуботи проводилися торги на худобу та коней. Великі ярмарки відбувалися тричі на рік: 2 липня, 14 вересня та 8 жовтня⁸⁰².

Цікавим аспектом місцевої економіки було створення близько 1885 р. львівським підприємцем Емілем Браєром лікувального закладу «Маріївка» у долині річки Маруньки. Наприкінці ХІХ ст. Е. Браєр збанкрутував, його майно продали з аукціону, заклад придбав інженер К. Ріхтманн⁸⁰³. Керівником санаторію став д-р Юзеф Закшевський, колишній лікар клінік в Інсбруці, Мюнхені та Відні. Заклад, в якому одночасно могли лікуватися 100 осіб, був відкритий упродовж цілого року. Санаторій «Маріївка» було розміщено в декількох будинках. Головний корпус мав два зали для водолікування, електричну та газову купелі, кімнату для проведення електротерапії, зал для гімнастики, кімнату для занять вправами за методикою Френкеля, більярдний зал, кімнату відпочинку, читальню, їдальню, кухню та кільканадцять спальних кімнат. Два інших будинки – це спальні вілла і «швейцарка» (будинок швейцарського типу)⁸⁰⁴. Цей рекреаційний об'єкт успішно функціонував до Першої світової війни.

Включення Західної України до складу Радянського Союзу у 1939 р. принесло нові порядки у Винники. Радянізація спричинила значні зміни в системі місцевої економіки, які були зумовлені, у першу чергу, ліквідацією приватної форми власності. На базі існуючих підприємств були утворені нові державні, почалася підготовка до створення місцевого колгоспу.

Отже, Винники у період 1900–1939 рр. були населеним пунктом, який активно розвивався у господарському плані. Незважаючи на суттєву роль сільського господарства, у місті діяли промислові виробництва та самозайняті майстри. Наслідком

⁷⁹⁷ Перелік фабрик, заводів, майстерень та ін. промислових підприємств Львівського повіту, ДАЛО. ф. 121 (Львівська воєводська команда державної поліції, м. Львів), оп. 2, спр. 369, арк 27 (зв.).

⁷⁹⁸ Діяльність Пром-банку за перший піврік ц.р. *Діло*, 17 липня 1938.

⁷⁹⁹ Новинки: Нова українська промислова станиця. *Діло*, 30 квітня 1939.

⁸⁰⁰ Перелік фабрик, заводів, майстерень та ін. промислових підприємств Львівського повіту, ДАЛО. ф. 121 (Львівська воєводська команда державної поліції, м. Львів), оп. 2, спр. 369, арк 36.

⁸⁰¹ *Wielki Lwów*. (Lwów, 1920), 32–33.

⁸⁰² *Księga Adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa*, (Warszawa, 1930), 809.

⁸⁰³ *Винниківський альбом: упорядник*, Н. Білас, І. Тимець; літ. редактор – І. Лемко, (Львів: АПРІОРІ, 2015), 208–209

⁸⁰⁴ *Polski przewodnik po zdrojowiskach*, (Kraków: Drukarnia Narodowa, 1904), 94–97.

розвитку різних видів місцевого виробництва стала активізація торгівлі у місті та зростання чисельности комерційних об'єктів. Економічний розвиток Винник зумовлював трудову міграцію, внаслідок якої чисельність населення міста упродовж зазначеного періоду стрімко зростає.

Маркіян Кузій

студент

історичного факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка.

(Науковий керівник: професор Голубко В. Є.)

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АРМІЯ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

І раз у раз рвав вибух синь небес,

Дивізія у вічність йшла неспішним ходом –

У сірих формах галицькі СС.

Останній марш... Котел під містом Броди.

Зазначена вище тема є однією із найскладніших, найбільш дискусійних і сфальсифікованих в історії України ХХ ст. сторінок. Тому її актуальність зумовлена потребою спростувати міфи та стереотипи поширені в історіографії, а почасти у публічному дискурсі щодо діяльності українських військових формувань у складі німецьких військ (Ваффен-СС, Вермахт), яким радянська пропаганда та історіографія приписує злочини супроти людства та колабораціонізм. Української національна армія (УНА) була формацією, яка ситуативно опинилась на боці нацистської Німеччини на завершальному етапі Другої світової війни. Водночас вона була ідеологічним противником більшовицького війська. Але чи вдалося учасникам тих подій повторити військовий досвід українського січового стрілецтва часів Першої світової війни? Чи могла новостворена армія стати ядром і запорукою української державності у повоєнній гітлерівській Європі?

Зрештою, й сам український політикум ставився до питання створення Дивізії «Галичина», що стала ядром української армії й згодом була перейменована в 1 УД УНА досить неоднозначно. Так, командування УПА та ОУН не дійшли спільної згоди і висунули різні позиції щодо цього. Провід ОУН (б) висловив своє незадоволення щодо створення дивізії з української молоді, аргументуючи це тим, що українська молодь має захищати інтереси власної держави у лавах націоналістів, а не віддавати своє життя за інтереси двох тоталітарних диктаторських держав.⁸⁰⁵ Також, Степан Бандера найбільше остерігався більшовицької пропаганди, яка буде використовувати факт створення дивізії з українців як доказ, що український рух був створений німцями. У «Бюлетені Крайового Проводу ОУН СД» 1943 р., на чолі якого стояв тоді Микола Лебедь, була надрукована стаття «Довкруги СС Стрілецької дивізії «Галичина», в якій, між іншим, писалося, що Дивізію німці формують на те, щоб «позбавити запілля активного елемента – кинути його на гарматне м'ясо».⁸⁰⁶

Натомість командування ОУН (м) прихильно віднеслось до формування такого загону. Андрій Мельник вбачав у цьому один з позитивних моментів для звільнення України, а саму дивізію вважав зародком української армії в складі німецької армії за прикладом

⁸⁰⁵ Володимир Косик, *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*. (Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993), 316.

⁸⁰⁶ «Довкруги СС Стрілецької дивізії «Галичина», <http://bandera.lviv.ua/dovkruhy-ss-strileckoji-dyviziji-halychyna/>

легіону Січових Стрільців часів Першої світової війни. Крім А. Мельника активну роль у створенні дивізії зіграв митрополит Української греко-католицької церкви (УГКЦ) А. Шептицький, за наказом якого Церква теж проводила агітацію до вступу в дивізію. Під час благословення дивізійників А. Шептицький сказав: «Немає майже ціни, яку не треба би дати для створення української армії».⁸⁰⁷

І сам провідник, Роман Шухевич вважав, що це буде вигідним моментом, адже українське населення мобілізоване німецькою армію отримає амуніцію, зброю, харчування, а головне це будуть війська на легальній основі, яким не доведеться переховуватись, як це робили вояки УПА. Та й зрештою командування націоналістів розуміло, що в період здобуття незалежності в Україні мала бути сильна армія. Тому в умовах нової війни тільки німецька армія, на той час найбільш вишколена, найкраще озброєна, могла дати добру школу військової майстерності й можливість виховати офіцерський склад для УПА, набути досвіду і сформувати військо, яке стане ядром майбутньої армії.⁸⁰⁸

Окрім цих переваг, які надавала служба в українській дивізії, не варто забувати й про матеріальну вигоду і керуватись лише впливом націоналістичної ідеології. При вступі в Дивізію кожен отримував посвідчення, яке підтверджувало його приналежність до неї. Це посвідчення давало певний імунітет перед німецькою владою, власника якого оминала мобілізація до Німеччини, він отримував зарплатню, хоча й мізерну, але все ж зарплатню, йому надавалось харчове та речове забезпечення.

Враховуючи усі ці чинники, до дивізії зголосилося 83 тисячі добровольців, але на службу прийняли приблизно 13 тис. галичан. Варто розрізняти ці мультинаціональні загони СС із загальними СС (нім. Allgemeine SS – загальні СС, що вважались елітними частинами), які приймали у свої ряди лише арійців, тобто людей німецького походження і ні про який вступ «нижчих народів» й мови бути не могло. Саме через елітність формування до дивізії набирали відповідно до суворо встановлених критеріїв антропологічного характеру.

Наприкінці квітня 1943 р. дивізія була сформована і отримала назву «Галичина», згідно території, де вона була сформована, а сама увійшла в систему військ Ваффен-СС (нім. Waffen-SS – «Збройні СС») з порядковим номером 14. У функції новоствореної дивізії входило боротьба з партизанами противника, роззброєння залишків військ, які були розбиті німцями, захист мостів, харчових складів та складів зі зброєю.⁸⁰⁹

В березні 1945-го у Веймарі (Німеччина) відбулося утворення Українського національного комітету, мав репрезентувати думку українського суспільства щодо створення української армії перед німецьким військовим командуванням. Його очолив генерал-хорунжий Армії УНР Павло Шандрук, якого через місяць після створення УНК президент УНР в екзилі Андрій Ливицький підвищив до генерал-полковника та допомагав у формуванні старшинських кадрів. В цьому ранзі П. Шандрук починає формувати Українську національну армію, метою створення якої було об'єднання всіх українців які воювали на стороні Німеччини, бо крім 14-ті гренадерської дивізії

⁸⁰⁷ Олександр Бойко, *Історія України. Посібник*. (Київ: Видавничий центр «Академія», 2002), 481.

⁸⁰⁸ Богдан Підгайний, *Два шляхи – одна мета, спогади Богдана Підгайного. 20 жовтня 2020*, <https://kombukr.blogspot.com/2020/10/blogost.html?fbclid=IwAR0CnHQvAS2iN1aqFYv1Nt20lnT5IQVjgNuk4NIrg5vq8Iep7qbyalt-0U>

⁸⁰⁹ Роман Пономаренко, *Між поліцією та військами СС. Галицькі добровольчі полки. 1943–1944*. 15 серпня 2017, <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/08/15/150160/>

«Галичина» в армії Гітлера служили ще близько 220 тисяч українців. П. Шандрук стає командувачем УНА, а дивізію «Галичина» перейменовано в 1 УД УНА⁸¹⁰. До її складу прилучено батальйони з полонених червоноармійців, Волинський легіон з артилерійським полком, до складу якого входили три дивізіони легкої артилерії та один дивізіон важкої артилерії, що оснащувався далекобійними 150-мм гаубицями, які транспортувалися тягачами. Проте як відомо, перша дивізія у повній мірі не була укомплектована важким протитанковим озброєнням.⁸¹¹

Початком формування 2 УД стало прийняття у березні 1945 р. генералом Шандруком присяги вояків протитанкової бригади «Вільна Україна» під командуванням полковника Петра Дяченка (1 900 вояків) на вірність українському народові. Ця бригада стала ядром 2-ої Української дивізії, бо майже вся вона складалася з добровольців.⁸¹²

Згодом 2 УД доукомплектовувалась іншими військовими загонами, такими як: піхотна бригада під командою колишнього начальника поліції Львова майора Володимира Пітулея, група українського протилетунського юнацтва⁸¹³ під командуванням Тараса Бульби-Боровця, загони українських остарбайтерів та усі наявні загони в розпорядженні Українського Вільного Козацтва, а саме: Запорозький загін на чолі з полковником Андрієм Долудом⁸¹⁴, 281-й Східний кавалерійський відділ полковника Федора Гудими і загін Павла Терещенка⁸¹⁵. Були плани щодо прилучення Українського Визвольного Війська (УВВ) на чолі з Михайлом Омеляновичем-Павленком, що налічувало понад 75 тисяч вояків, а також кубанських і донських козаків, і навіть грузинської національної частини, але через брак часу цим ідеям не судилось здійснитись. За наказом П. Шандрука начальником штабу 2 УД став легендарний командир «чорних запорожців» Петро Дяченко.

Процес організування УНА був складним, відбувався великий тиск проросійських сил. Українське вояцтво, розкинуте по німецьких формаціях, не знало нічого про творення УНА. Наказ, щоб звільнити українських вояків до служби в УНА, німецьке командування на місцях не хотіло виконувати.

Також давалося взнаки те, що обидві дивізії створені в різних часах, за інших обставин, з різним військовим вишколом та іншим досвідом. Молоді добровольці, які зголосилися до Першої Дивізії, були майже одного віку, майже усі з Галичини або Західної України, не служили ніколи у війську, мріяли про самостійну Україну. Формування Другої Дивізії відбулося півтора року пізніше від Першої, вояки не були новобранцями, а людьми з військовим досвідом. Хоча, вони також добровольці, але більшість з них вже в дозрілому віці, деякі вже мали великий військовий досвід. Вони усі потрапили з різних формацій до Другої дивізії. Потрапивши в українське формування, у бійців піднялась національна свідомість. На відміну від Другої, вояки Першої Дивізії завершили повний регулярний військовий вишкіл, хоча дивізія немала доброго постачання зброї та амуніції.

Тренба наголосити, що УНА була партійним формуванням, вояки якої мали різні ідеологічні переконання, що негативно впливало на боєздатність армії. Бійці Першої дивізії були симпатиками проводу ОУН (м), бо саме мельниківці й були одними з

⁸¹⁰ Павло Шандрук, *Сила доблесті*. (Київ, 1999), 193.

⁸¹¹ Роман Пономаренко, *Бойова група «Байерсдорф»*. (Київ, 2016), 101–103.

⁸¹² Петро Дяченко, *Спомини «Чорні запорожці»*. (Київ, 2010), 284, 314.

⁸¹³ «Українські юнаки (Протилетунські помічники)». *Вісті комбатанта*, 11 травня 2009, http://kombat-ingwar.blogspot.com/2009/05/blog-post_11.html

⁸¹⁴ Іван Цапко, «Роль Вільного Козацтва у визвольній», *Вісті Комбатанта* 5–6 (1967): 19–25.

⁸¹⁵ Там само.

організаторів Першої дивізії. Натомість Друга дивізія підтримувала ОУН (б) через що, між дивізіями були напружені взаємини. Зате більшість старшин Штабу, включно з командиром Дяченком, якщо не були членами – то симпатизували ОУН (м). І хоч в початковій стадії організування УНА полковник А. Мельник повністю підтримував ідею творення УНА, то в кінці він відмовився від цього. У той час С. Бандера, який раніше не схвалював ідеї творення галицької дивізії зараз, щоб рятувати вояцтво, вповні підтримав ідею творення УНА. Тому політичне питання негативно вплинуло на УНА⁸¹⁶. Зважаючи на це все, повної Армії так і не вдалося зорганізувати.

Попри це, беручи до уваги бойовий шлях УНА, можемо сказати, що вона зайняла гідне місце як елітна та якісна військова одиниця. У липні 1944 р. німці кинули бійців дивізії Галичина проти радянських військ у районі м. Броди. Саме тоді командування Червоної армії розпочало Львівсько-Сандомирську операцію, в результаті якої німецькі війська були оточені й розбиті. У ході битви «Галичина» зазнала значних втрат, а її залишки перевели на докомплектацію у Нойгаммер. Там до дивізії додали навчально-запасний полк (8000 чоловік) і п'ять поліцейських батальйонів. Наприкінці серпня 1944 р. її переведено в Словаччину, де вона разом з німецькими відділами придушила комуністичне повстання, а потім в Югославію, де дивізія вела бої проти прокомуністичних партизанських з'єднань Йозефа Тіто. 21 січня 1945 р. надійшов наказ перекинути підрозділ до Словенії для боротьби з радянськими партизанами, а через місяць вони вже закривали фронт на території міст Гляйхенберг та Фельдбах на території Австрії. 1 УД дала гідний опір Червоній армії і укріпилась на заданих позиціях.⁸¹⁷ Натомість 2 УД була направлена в Чехословаччину для стримування польських військ та ведення боротьби з радянськими партизанами. 17 квітня 1945 р. 2 УД УНА прийняла бій під Бавценом та успішно його завершила, в результаті чого, звільнила трасу Бавцен-Дрезден.⁸¹⁸ Але ці перемоги українських формацій були марними на фінальному етапі війни і нічого змінити вони не могли.

У травні 1945 р., коли війна в Європі закінчилася капітуляцією Німеччини, дивізія знаходилася в Австрії. Шандрук дав наказ відступати на Захід, щоб запобігти захопленню в радянський полон близько 10 000 вояків дивізії. Дивізійники здалися восьмій британській армії, яка на той момент уже захопила Австрію. Але на жаль, це стосувалося лише 1 УД УНА, тому що 2 УД яка мала відступити до Ельби декілька разів будучи під загрозою оточення радянською армією, з боями проривалася до річки, втративши більшу половину особового складу. Ось так виглядав трагічний кінець Другої Дивізії УНА, яка практично вся потрапила до радянського полону і тільки 30% дивізії перейшло Ельбу і здалось союзникам.⁸¹⁹

Бійці 1 УД УНА Галичини були тимчасово інтерновані в Італію⁸²⁰, а згодом перевезені у Велику Британію та Канаду, де утворились одні з найбільших українських діаспор дивізійного братства, що за всю повоєнну історію свого існування було змушене захищати свою військову честь і гідність від несвідомого європейського суспільства, що вважало наших громадян прибічниками нацизму та воєнними злочинцями. За цей час

⁸¹⁶ Іван Буртик, *Тернистий шлях Другої Дивізії УНА*. (Нью-Йорк-Кліфтон, 1994), 161.

⁸¹⁷ Юрій Крохмалюк, «Організація 1 УД УНА», *Вісті Комбатанта* 3 (1963): 15–19.

⁸¹⁸ Петро Дяченко, *Спомини «Чорні запорожці»*. (Київ, 2010), 326.

⁸¹⁹ Іван Буртик, *Тернистий шлях Другої Дивізії УНА* (Нью-Йорк-Кліфтон, 1994), 161.

⁸²⁰ Верига Василь, *Ріміні 1945-1947: Перша українська дивізія Української національної армії у британському полоні в Італії*. (Нью Йорк, 1979), 327.

відбулося три судових процеси і жоден з них не визнав ні УНА, ні жодну з дивізій винною у військових злочинах.⁸²¹

Бійці 2 УД УНА потрапили у французький та американський полон після якого у 1950-х роках їх розкидало по усьому західному світу.

Отже, формування УНА відбулася на завершальній стадії війни. В умовах поразки Німеччини, розпаду фронту вона не могла проявити себе як монолітний бойовий організм, хоча її участь у останніх бойових діях засвідчила боєздатність армії та відвагу її вояків.

УНА була особливим формуванням за часів Другої світової війни, створення якого було позитивно сприйнято значною кількістю німецьких командирів. Бійці Української армії, які воювали разом з німцями проти більшовизму, доводили, що їхня нація займає своє окреме місце в Європі, чим і утвердили українську націю в очах німців, та й загалом в європейському світі. Тобто, українська армія та її участь в боях гарантувала нам створення власної держави, адже це було бажання не стільки підтримати нацистську політику, скільки створити і укріпити незалежність українських земель.

Зараз можемо констатувати, що уроки історії не минули для нас марно. Свідченням цього є відбудова боєздатного українського війська, яке успішно стримує російську агресію на східних та південних рубежах України.

⁸²¹ «Справа Дивізії “Галичина”: Перевірено – злочинів не скоєно». 21 липня 2006, https://dt.ua/SOCIETY/sprava_diviziyi_galichina_perevireno__zlochiviv_ne_skoeno.html

Олександра Слободянюк

студентка історичного факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка

(Науковий керівник: доц. А. Ю. Баукова)

ПАМ'ЯТКИ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ТУРИСТИЧНОМУ ПОТЕНЦІАЛІ ВІННИЧЧИНИ

Друга світова війна мала велике значення в історії людства, оскільки вона спровокувала цілий комплекс трансформаційних процесів, що торкнулися таких складників досвіду людської діяльності як: світогляд, політика, культура тощо. Шрами, що залишилися в результаті її подій досі нагадують про себе, оскільки по-перше, вони відбулися в часі великих глобальних змін психології людей, на тлі яких війна сприймається абсолютно варварським дійством; по-друге, Друга світова війна відбулася порівняно нещодавно: ми досі можемо зустріти ветеранів та просто свідків цієї події. Як і в багатьох куточках Землі, де велися бойові дії, в Україні залишилося чимало пам'яток, що відносять нас до історичного тла кривавого збройного протистояння. Попри те, що історики донині досліджують збережені джерела історичної події на території нашої держави, цей матеріал потребує культурної валоризації, у тому числі, і в контексті локальної історії, не тільки в цілях фіксації пам'ятного елемента з глобального огляду, але й як розширення історичного матеріалу краєзнавчих студій для подальшого формування глибшого розуміння історичних процесів загалом. Вінниччина, а особливо, сам обласний центр – Вінниця, що репрезентує регіон Східного Поділля, закріпила за собою чимало пам'яток, які репрезентують різні аспекти Другої світової війни. Це розширює туристичний потенціал міста, створює умови для переосмислення культурної спадщини регіону періоду 1940-х років. Виокремлення найбільш туристично привабливих культурних маркерів має на меті формувати певний зрозумілий та доступний для широкого охоплення місцевого (і не тільки) населення матеріал, який здатний заохотити до вивчення історії заданого регіону України. Це також сприятиме зростанню частки населення, зацікавленого в розвитку окремих населених пунктів чи географічних об'єктів.

Вінниччина була окупована в липні 1941 р. німецькими та румунськими військами, та згодом розділена між двома новоспеченими адміністративно-територіальними одиницями німецького цивільного керівництва: північна частина відійшла до Райхскомісаріату Україна, південна – до Трансністрії. Однією з найвідоміших пам'яток Другої Світової війни, яке залишило німецьке окупаційне керівництво на Східному Поділлі, та і загалом в Україні, є ставка Адольфа Гітлера «Вервольф» (Wehrwolf), яка була споруджена поблизу смт. Стрижавки, що знаходиться в декількох кілометрах від самої Вінниці. Це був цілий комплекс споруд, призначених для формування певної бази німецької армії для подальшої експансії в східному напрямку, який сам фюрер відвідував лише три рази⁸²². Однак зараз ставка А. Гітлера – це лише залишки бетонних стін та стенди з панно, які виконують роль такого собі музею, присвяченого перебуванню Вінниччини під крилом нацистського окупаційного режиму. В 1944 р.

⁸²² Дмитро Тур, «Мартін Богарт та Андрій Швачко про ставку «Вервольф» на «Радіо Вінниця 107,4»», *YouTube*, 14 жовтня 2013, запис передачі, 4:30, https://www.youtube.com/watch?v=EvuXhH-n_tU&t=1307s&ab_channel=%D0%94%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%A2%D1%83%D1%80.

німці, відступаючи зі Східного Поділля, знищили комплекс. Водночас, побутують думки, що радянські солдати також брали участь в ліквідації ставки⁸²³. Майже повна відсутність документальної бази (результати обстеження центрального органу державної влади СРСР, НКВС, наразі перебувають в російських архівах і є недоступними) спричинила появу безлічі місцевих міфів та легенд, що ширяться серед населення країни. До прикладу, досі є чимало людей, які вважають, що на території комплексу розміщувалися масштабні підземні бункери для фюрера. Витоки цього міфу пов'язують із мемуарами німецького хірурга Фердинанда Зауербруха, у яких він описав начебто підземні бункери Вервольфу⁸²⁴. Серед громадян також ходили легенди про знаходження скарбів на ставці, однак бельгійський та український історики Мартін Богарт та Андрій Швачко відповідно, спростували цю думку, аргументуючи відсутністю жодних збережених документів в архівах, які б підтверджували це, лише відомості про загублену срібну каблучку одного з офіцерів СС⁸²⁵. Найменш популярна місцева легенда мала конспірологічний характер: мовляв А. Гітлер приймав фатальні рішення саме на цій базі через наявність радіоактивних елементів в граніті, родовищ якого є чимало на Вінниччині. Елементи теорії змови можна було розгледіти також у твердженні про невіпадкове розміщення Вервольфу саме на заданій території, покликаючись на зацікавлення фюрера в окультизмі, в той час як справа полягала лише в обґрунтованій стратегії⁸²⁶. На сьогоднішній день, ставка А. Гітлера є унікальним історичним об'єктом в контексті географії України, порівнюючи із загальною кількістю командних пунктів фюрера, розміщених на теренах Європи, а також загальним виглядом. У такий спосіб, об'єкт стає цінним не тільки з огляду локального історичного надбання, але й в загальноісторичному контексті Другої світової війни, що виправдовує необхідність підсиленої валоризації.

Історично склалося, що до середини ХХ ст. у східному Поділлі існувала досить велика єврейська громада. У самій Вінниці частка єврейського населення, за даними перепису населення СРСР 1939 р., становила близько 35% населення міста. В межах самого регіону ми можемо понині спостерігати культурні маркери цього етносу, такі як синагоги в містах Шаргород, Озирниці, Чечельник, Іллінцях, а також синагога Ліфшиця. Варто також згадати про унікальний архітектурний стиль єврейського містечкового бароко Східного Поділля, що можна спостерігати в історичному районі проживання єврейської громади у Вінниці – «Єрусалимка», де знаходиться будинок, у якому проживав відомий художник-авангардист Натан Альтман. Власне, саме там німецькі окупанти сформували гетто. Наприкінці липня 1941 р. розпочалися перші акції винищення єврейського населення, одні з яких відбулися 19 вересня 1941 р. в П'ятничанському лісі та 16 квітня 1942 р., на стадіоні в сучасному парку імені Миколи Леонтовича⁸²⁷. За весь час періоду нацистської окупації у Вінниці було розстріляно від 20 до 28 тисяч євреїв. Однак, незважаючи на наявність меморіалу жертвам Голокосту на

⁸²³ Emily Channell-Justice, «Hitler's Bunker on the Eastern Front: Wehrwolf Museum Reflects Ukraine's Difficult Historical Position», *Harvard University*, accessed on April 9, 2023, <https://huri.harvard.edu/hitler%E2%80%99s-bunker-eastern-front-wehrwolf-museum-reflects-ukraine%E2%80%99s-difficult-historical-position>.

⁸²⁴ Михайло Чернопиский, «Ставка Гітлера біля Вінниці: чому дослідники досі сперечаються щодо неї», *BBC News Україна*, 9 травня 2021, доступ отримано 9 квітня 2023, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-57010905>.

⁸²⁵ Дмитро Тур, «Мартін Богарт та Андрій Швачко про ставку “Вервольф” на “Радіо Вінниця 107,4”», 11:49.

⁸²⁶ Там само, 10:04.

⁸²⁷ Богдан Будай, «Голокост у Вінниці: історики опублікували відео про масове знищення євреїв у часи нацистської окупації», *Вежа*, 27 січня 2022, доступ отримано 9 квітня 2023, <https://vezha.ua/golokost-u-vinnytsi-istoryku-opublikuvaly-video-pro-masove-znyshhennya-yevreyiv-u-chasy-natsystskoyi-okupatsiyi/>.

старому єврейському цвинтарі у старій частині міста, головним сумнозвісним символом геноциду єврейського народу стала світлина «Останній єврей Вінниці»⁸²⁸, що зображає чоловіка-єврея, який стоїть на колінах над братською могилою, готовий туди звалитися від кулі солдата айнзатцгрупи⁸²⁹, що возвеличується над ним, притиснувши пістолета до потилиці жертви. Фотографія набула значної популярності в темі Голокосту. Її унікальність пояснюють такі тези: по-перше, світлина зроблена не союзними військами під час денацифікаційних процесів, що подає явище Голокосту з іншого погляду⁸³⁰. Водночас, фотографія донині викликає полеміку щодо автентичності відображеного дійства, виникають питання чи не була вона постановочною. Втім, незважаючи на дискусії, світлина якнайкраще репрезентує увесь жах Голокосту на тлі історії Вінниччини.

Щодо неєврейського народу Вінниччини, то воно, згідно звіту Альфреда Розенберга, зустрічало окупаційні війська в атмосфері страху та, переважно, з антибільшовицькими настроями, хоча і помітним впливом радянського режиму⁸³¹. Втім, незважаючи на той факт, що головним об'єктом винищення були саме євреї, вінницькі українці страждали не менше, враховуючи нижчу ієрархічну позицію слов'янських народів у націонал-соціалістичній ідеології⁸³².

Ще однією жертвою світогляду НСДАП стали ментально хворі люди, які підлягали спеціальній програмі умертвіння «Т-4», оскільки з огляду на принципи евгеніки вони не годилися для відтворення в Третньому Райху. Вінницька психоневрологічна лікарня імені академіка Ющенка стала таким собі символом знищення заданої категорії людей в області. Це наклало відбиток на неї, незважаючи на те, що психлікарня на той момент і так була об'єктом для страшних та містичних історій як локально, так і по всій Україні (що актуально донині). Психлікарня не уникла расової чистки, німці ліквідували майже всіх пацієнтів, враховуючи і приплив нових хворих упродовж періоду нацистської окупації. Деякі приміщення на території лікарні були перетворені на казино «Вальдюф» та санаторій для німецьких офіцерів⁸³³. Побутують чутки, що територію психлікарні відвідував сам А. Гітлер, однак жодного документального підтвердження цьому не було знайдено.

Наголосимо, що в період Другої світової війни на терени Вінниччини, та й України загалом, німецький окупаційний режим прийшов на зміну іншому окупаційному режимові – радянському. Фактично, ворожість одного до іншого дала змогу розкрити на весь світ злочини більшовицької номенклатури, враховуючи і так звану Вінницьку трагедію 1937-38 рр., яка стала одним із складників «антикуркульської» операції.

⁸²⁸ Fig. 1. Unknown author, *The last Jew in Vinnitsa*, 1940s, photograph, United States Library of Congress's Prints and Photographs division, <https://loc.gov/pictures/resource/cph.3a02440/>.

⁸²⁹ «Photography describes everything and explains nothing», *SMU*, March 16, 2017, accessed on April 9, 2023, <https://web.archive.org/web/20220309023710/https://blog.smu.edu/smuadventures/2017/human-rights-holocaust-germany-2017/looking-for-answers-2/>.

⁸³⁰ «Photography describes everything and explains nothing».

⁸³¹ Анатолій Войнаровський та Олексій Редько, «Характеристика настроїв населення Вінниччини на початковому етапі Другої світової війни (1933–1941 рр.)», *Вінниччина минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. До 80-річчя початку німецько-радянської війни. Матеріали XXXII Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю*, ред. колегія: Ю. А. Зінько та ін. (Вінниця: Нілан-ЛТД, 2021), 158.

⁸³² William L. Shirer, *The Rise and the Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*. (New York: Simon & Schuster, 1960), 843.

⁸³³ Олег Мельничук, «Вінницька психіатрична лікарня в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)», *Матеріали X Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції*. (Житомир: Полісся, 2018), 111–115.

Місцева громада звернулася до німецького керівництва із проханням дослідити братські могили, а це було вигідно нацистам, оскільки в такий спосіб вони знайшли матеріал для пропаганди дискредитаційного характеру щодо радянського режиму. Одним з її продуктів став агітаційний плакат «Вінниця», що зображав комісара НКВС у вигляді єврея, який, з направленим на глядача дулом пістолета, височіє над пригнобленими вінничанами, що знаходяться серед мертвих тіл жертв трагедії⁸³⁴.

Вінницька трагедія мала свою унікальну специфіку, оскільки на той момент Східне Поділля було буквально прикордонною областю з такими країнами як Польща та Румунія, а також там перебувала значна польська громада. Інакшими словами, ці чинники слугували підставою для більшовицької номенклатури відправити спеціальні загони НКВС боротися із групами місцевого населення, що підозрювалися у національній зраді. Згодом, Вінницька трагедія стала одним із елементів інформаційної боротьби в період Холодної війни діячів діаспор, на кшталт українського журналіста Антіна Драгана⁸³⁵.

Отже, ядро Східного Поділля, місто Вінниця, має достатньо унікальний характер пам'яток Другої світової війни стосовно як історії України, так і світової історії. Цей чинник формує туристичний потенціал Вінниччини, привабливий для ширшої аудиторії завдяки достатній кількості пам'яток воєнного періоду (символічних урочищ та меморіалів), а також унікальних споруд, фотографій та плакатів у супроводі із неопозбавленим цікавості наративом.

⁸³⁴ Fig. 2. Unknown author, *Вінниця*, 1943, propaganda poster, The Katz Ehrenthal collection, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn543893>.

⁸³⁵ Антін Драган, *Пам'ятаймо про Вінницю!* (Jersey City: Svoboda, 1986).

Діана Кузьмак

студентка

історичного факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка.

(Науковий керівник: доц. Середяк А.В.)

«ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?» ІВАНА ДЗЮБИ В ОЦІНКІ РАДЯНСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ

Памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?» авторства Івана Дзюби написаний у нелегкий час для українського народу. Зміна політичного керівництва Радянського Союзу (1964 р.), до складу якого на псевдофедеративних правах входила Україна не минула безслідно: за певною політичною відлигою прийшли часи потурання прав людини, часи переслідувань за власну думку та бажання її відстояти. Праця молодого літератора стосувалася однієї з найгостріших проблем соціалістичного суспільства – права української нації на дійсний, а не позірний захист національних інтересів.

Починаючи з 1965 року в УРСР відбувалися масові арешти української інтелігенції. Строго цензуровані газети та телебачення про це мовчали. Молоде крило української творчої інтелігенції, серед якого був Іван Дзюба, вирішили звернутися за захистом до державної організації – Спілки письменників України. Проте керівництво Спілки не наважилося піти проти керівництва держави та КДБ. Відтак Іван Дзюба вирішив знайти аудиторію для розголошення проблеми. Разом зі своїми друзями Михайлиною Коцюбинською і Юрієм Бадзьом спланував виступ на прем'єрі фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків». Після закінчення перегляду фільму Дзюба на сцені виголосив промову, проте виступ обірвали і проблеми арештів так і не набуло розголосу. Усі хто його підтримали, зокрема Василя Стуса, В'ячеслава Чорновола КДБ взяло під строгий контроль. Дзюба починає працювати над ґрунтовним дослідженням з метою довести, що національна політика КПРС ще за часів Сталіна перейшла на позиції російського великодержавного шовінізму. Після завершення написання, праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» опинилася на столі у секретаря компартії України Петра Шелеста. Згодом його син Віталій Петрович згадував: «Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Вона була у батька майже настільною. Він її читав, плювався, говорив, що так не можна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити. Його позиція щодо Дзюби у наших розмовах багаторазово прокручувалася й поступово формувалася»⁸³⁶. Чи зрозумів Шелест що національна політика КПРС, зокрема щодо України, суперечить корінним інтересам українського народу достеменно не відомо, однак після семи років з дати написання праці в Україні розпочалися нові репресії, зокрема під арешт потрапив і Іван Дзюба. Його звільнили з роботи, виключили зі Спілки письменників а в 1972-му році ув'язнили на 18 місяців.

Памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в першу чергу був адресований партійному керівництву УРСР і СРСР. Наступним адресатом було власне російське і зросійщене населення в Україні, особливо інтелігенція, яка підкорялася і допомагала цьому режиму у здійсненні політики русифікації та не бачила справжньої ситуації в

⁸³⁶ Юрій Шаповал, «Петро Шелест: "Справжній суд історії ще попереду". Спогади, щоденники, документи, матеріали.». (Київ: Генеза, 2004), 748.

країні: «сьогодні українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокійним за долю своєї національності, а раз так – ніхто у світі не в силі заборонити йому про це говорити»⁸³⁷. І третім адресатом була українська молодь і громадяни, які мали б критично осмислити що коїться з Україною. Праця Дзюби складала потужне враження на читача: автор поступово, в хронологічній послідовності подав матеріал, проаналізував, навів велику кількість тез, якими підкріплював свої думки, а вкінці підвів чіткі висновки. В основі «Інтернаціоналізму чи русифікації» лежить аналіз величезного фактичного пласту джерел, завдяки яким Іван Дзюба довів підступність влади СРСР та розкритикував її політику щодо мовного питання та асиміляційних процесів в результаті чого українську мову витіснено майже з усіх сфер життя.

Праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» вперше була опублікована за кордоном в журналі «Сучасність» (1968 р.). В Україні ж розповсюджувалася в «самвидаві» і згодом стала ідеологічним символом цілого покоління шістдесятників. Однак дуже швидко влада почала переслідувати тільки за прочитання та розповсюдження праці Івана Дзюби. Чому? Бо вона правдиво показувала величезну прірву між гаслами, які проголошувала правляча (і єдино діюча) партія і тією самою реальністю, тобто конкретними діями на знищення української нації.

Виділимо основні цитати Івана Дзюби з праці, які найбільш точно і влучно описують тодішню ситуацію 60–70-х років:

«Найвищий обов'язок людини – належати людству. Але належати людству можна тільки через націю, через свій народ»⁸³⁸

«[...] Не все те інтернаціоналізм, що на інтернаціоналізм виглядає, що зве себе інтернаціоналізмом, що хоче себе інтернаціоналізмом зарекомендувати. І не все те націоналізм, що противна сторона оголошує націоналізмом чи сепаратизмом. Не все те братерство, що на братерство претендує. Не все те любов, що саме себе любов'ю називає»⁸³⁹

« Майже вся українська культура виявилася «контрреволюційною» (як у деякі пізніші часи –нерентабельною). А тому нищено і всесвітньовідомих учених і письменників, і сотні талантів в усіх галузях культури, а пересічних інтелігентів – тисячами й тисячами. Заодно і кілька мільйонів селян штучним голодом у 1933 р. Врахуймо: це було задовго до «тридцять сьомого»⁸⁴⁰

« [...] Русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення [...]»⁸⁴¹.

Переосмислювати свою політику ані економічну, ані національну влада не збиралася. Натомість знайшла прислужників з когорти академіків та партійних функціонерів, які погодилися заперечити очевидні факти і в такий спосіб обґрунтувати репресії проти самого автора та читачів його праці.

⁸³⁷ Іван Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?* (Мюнхен: Сучасність, 1968), 28.

⁸³⁸ Там само, 74.

⁸³⁹ Там само, 128.

⁸⁴⁰ Іван Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?* (Мюнхен: Сучасність, 1968), 164

⁸⁴¹ Там само, 260

Співставимо думки та висновки Івана Дзюби викладені у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та їх інтерпретацію владними структурами на основі документу з архіву Служби Безпеки України – Висновку комісії у складі Скаби А. Д., Євдокименко В. Ю, Збанацького Ю.О., Козаченка В.П., Нагорної Л.П., Недбайла Д.О., Чирка В.А., Шамоти М.З., Ящук П.Й., яка «згідно з проханням КДБ при РМ УРСР розглянула листа І. Дзюби адресованого Першому секретарю ЦК КП України т. Шелесту П.Ю. та Голові Ради Міністрів УРСР т. Шербицькому В.В. та доданий до цього листа матеріал, датований 30-м грудня 1965 р.»⁸⁴².

Висновок комісії	«Інтернаціоналізм чи русифікація? »
<p>«[...] Український народ ніколи не був агресивним і нетерпимим до інших, ніколи в своїй історії не поневолював інших народів. Переважній більшості української інтелігенції внаслідок її демократизму завжди був чужий вузький націоналізм і зовсім не властивий шовінізм. Тим більше чужі вони переважній більшості українців тепер, після стількох гірких уроків історії, тепер, коли світоглядом українця неподільно став соціалістичний світогляд, спільний із світоглядом десятків народів великої соціалістичної співдружності. [...]» (с.30)</p>	<p>«[...] Цей матеріал має явно виражений антирадянський, антикомуністичний характер, а його автор стоїть на відверто ворожих, буржуазно-націоналістичних позиціях. Прикриваючись псевдонауковою фразеологією, ДЗЮБА фактично прагне підірвати дружбу радянських народів, насамперед російського та українського, посварити їх між собою, настроїти проти КПРС, проти</p> <div data-bbox="879 958 1484 1016" style="border: 1px solid black; height: 26px; width: 100%;"></div> <p>принципів пролетарського Інтернаціоналізму, які лежать в основі національної політики.[...]».</p>
<p>«[...] А келійність, таємничість, лабораторно-кабінетна процедура, зневага до тої чи іншої думки, нехтування інтересами тої чи іншої суспільної групи, тих чи інших прошарків людей, мовчазне віддавання переваги одним мотивам (скажімо, економічним) над іншими (скажімо, національно-культурними), практика негласних інструкцій, нещире маневрування, розходження між словом і ділом, між обіцянками і намірами ніколи й ніде не давали добрих результатів. Саме такі засоби і така процедура і «ллють воду на млин наших ворогів».[...]» (с. 47).</p>	<p>«[...] Приписуючи партії неіснуючі форми і методи розв’язання національного питання, він твердить, що вирішення національного питання в СРСР на сучасному етапі по суті «ллє воду на млин наших ворогів». [...]».</p>
<p>«[...] Де тут класовий комуністичний підхід? Автор цілковито ототожнює теперішній СРСР з Російською імперією –цим «володарем величезної кількості вкраденої власності» (Ф. Енгельс). Він цілковито схвалює й патетично апологетизує це «грабування чужої власності». Він повторює те, що писала пропаганда царських часів і</p>	<p>«[...] Автор розглядає національне питання позакласово, ізольовано, у відриві від загальної боротьби між капіталізмом і соціалізмом, без врахування реальних суспільних процесів, що відбуваються в нашому суспільстві. Через все писання Дзюби послідовно проводиться облудна думка про те, що в становищі українського</p>

⁸⁴² ГДА СБ України. Справа, арк. 55–70.

Висновок комісії	«Інтернаціоналізм чи русифікація? »
<p>тодішні фальсифіковані підручники історії, які на весь навколишній світ дивилися з однієї точки зору: «заважає» він чи «не заважає» Росії, задовольняє апетити царизму чи ні. І горе було тому народові, який опинився «на пути морю».[...]» (с. 93). «[...] «Реабілітація» колоніального спадку Російської імперії як «предка» СРСР дедалі ширше входить у сучасну російську літературу, критику, публіцистику (недавній, але не єдиний зразок –поема В. Фірсова «Россия от росы до звезд», –уривки з неї друкувалися в "Правді", – в якій шлях до комунізму лежить "через Полтаву" та інші подвиги російських самодержців).[...]» (с. 92).</p> <p>«[...] Чи розуміють вони, що по суті, повторюючи сьогодні версії царських офіціозів як у трактуванні історії Росії, так і в трактуванні її взаємин з навколишніми народами, вони вільно ставлять себе в позицію наступників цих офіціозів, а СРСР ототожнюють з колишньою Російською імперією? Що вони ні більше, ні менше як зраджують ленінізм, підмінюючи клясово - революційний підхід – великодержавницьким? [...]» (с. 116-117).</p>	<p>народу, починаючи з XVIII століття, нічого не змінилося, що Радянський Союз по суті і економічно, і політично, і ідеологічно став спадкоємцем Російської імперії. [...]».</p>
<p>«[...] Однією з форм плутання Союзу РСР з «единой неделимой» є приписування росіянам того, що створене спільними зусиллями всіх народів СРСР. Чимало українських учених і мистців давнього і недавнього минулого досить безцеремонно, без усякої вказівки на їхню національну приналежність, атестуються як російські вчені і т. п. тільки тому, що через несприятливі умови за царату на Україні або через обставини особистої долі вони змушені були працювати за межами України.[...]».</p> <p>«[...] Так, з буржуазної преси і з зарубіжної політичної фразеології, де СРСР послідовно ототожнюють з Росією і зовсім не потребують знати інших радянських націй, перекочують до радянської преси, а звідти і в свідомість людей формули типу «Русские запустили спутник», «Русские строят</p>	<p>«[...] Те, що належить Радянському Союзу, те, що ним здійснюється - не належить українцям та іншим братнім народам, а присвоюється виключно росіянами, робиться тільки в їх інтересах, така наскрізна думка дзюбиних писань. Щоб полегшити собі справу, Дзюба відбирає в українського народу все те, чим він по праву пишається, чого він досяг, будуючи комунізм. Українська соціалістична нація внаслідок такої «операції» має постати перед світом заштатною, відірваною від сучасної цивілізації. [...]».</p>

Висновок комісії	«Інтернаціоналізм чи русифікація? »
<p>Ассуан», «Русские помогают народам Азии и Африки» і т. д. Зате ніколи не чути, скажімо, про ту допомогу, яку надає цим народам такий член Організації Об'єднаних Націй, як Українська Радянська Соціалістична Республіка, про участь українців у всіх цих справах. [...]» (с. 121).</p>	
<p>«[...] Навіть побіжне спостереження за економікою радянських республік показує, якої шкоди завдає економічний зверхцентралізм, як сковує він існуючі можливості розвитку ряду республік, зокрема України.</p> <p>Можна аналізувати лише деякі дуже загальні дані, бо докладна економічна статистика у нас чомусь за сімома замками або й взагалі не провадиться. Як можна, приміром, говорити про суверенність України, коли протягом тридцяти років, до 1958 року, в УРСР не обчислювався національний прибуток та виробництво суспільного продукту, тобто ті показники, без яких не може бути уявлення про економіку країни. Та й не просто обчислювати економічні показники в республіці яка, по суті, не має власної економіки. [...]» (с. 137).</p>	<p>«[...] Дзюба будь-що намагається довести, що Україна зазнає економічної експлуатації з боку, як він пише, Москви, що їй великої шкоди «завдав економічний зверхцентралізм», який сковує ініціативу на місцях і розвиток продуктивних сил республік. В цих твердженнях неважко помітити відгомін горезвісних волобуєвщини, щумськізму і хвильовизму.[...]».</p>
<p>«[...] Скрізь і всюди панує дух свідомого чи несвідомого зневаження національної справи й нерозуміння національного питання. Останні десятиліття йому не приділялося майже ніякої уваги ні в пресі, ні в літературі, ні в історії, ні в суспільній чи виховній роботі. Хіба що в галузі літературознавства й мистецтва ще дотлівали якісь жалюгідні схоластичні балачки про «національну форму»...</p> <p>Але під цією зовнішньою корою байдужості й ігнорації тим потужніше розгорявся внутрішній процес русифікації й асиміляції.[...]» (с. 53-54).</p>	<p>«[...] Дзюба безпідставно звинувачує нашу партію в тому, що вона відійшла від ленінського вчення в національному питанні, що вона виявляє зневажливе ставлення до нього. Фальсифікаторська суть цих тверджень цілком очевидна і не потребує будь-яких доказів. Вона потрібна Дзюбі для того, щоб заявити, що в той не час /тобто в останні десятиріччя/ "тим потужніше розгортався процес русифікації і асиміляції [...]».</p>
<p>«[...] Однак важко назвати взаємозбагаченням такий процес, коли одна культура і одна мова витісняють іншу, коли, конкретно кажучи, російська культура і мова чимраз більше займають в Україні місце</p>	<p>«[...] Він твердить про «поглинання» російською нацією інших націй, підриваючи цим поняттям дружбу і братерство, зближення радянських народів [...]»</p>

Висновок комісії	«Інтернаціоналізм чи русифікація? »
<p>української, як про це вже говорилося. Ще важче назвати взаємозбагаченням народів такий процес, у якому частина цих народів уже зникла, частина зникає, а інші відчутно втрачають на своєму людському потенціалі. Все-таки це, мабуть, не взаємозбагачення, але поглинання чи асиміляція, і переважно асиміляція російською нацією інших [...]» (с. 229-230).</p>	
<p>«[...] Створюється враження, що всякий раз, коли на якійсь ділянці української культури з'являються нові сили і починається якесь пожвавлення, – бюрократична машина втрачає сон і спокій, аж поки не придушить це пожвавлення і поверне все до «нормального» художнього рівня.[...]» (с. 178).</p> <p>«[...] Так багатьма заходами, грубим адмініструванням, троглодитським культурним рівнем і «глибоко ешелонированной» бюрократичною «пильністю», невтомним автоматично-пресекальним рефлексом штучно стримується і збіднюється наша культура, компромітується в очах багатомільйонної публіки, яка не має змоги бачити в дії цей неочевидний механізм «стримування» і тому всю відсталість нашої культури приписує її питомим властивостям. Другим фактором, що зменшує привабливість української культури для багатомільйонного читача, є штучне збіднення її минулих надбань і традицій, по суті мародерство по відношенню до культурної історії України. [...]» (с. 179).</p>	<p>«[...] Так само тенденційно і фальсифіковано змальовує Дзюба розвиток і досягнення української радянської культури. У літературі, в театрах, кіно, музеях, - скрізь, куди не глянь, твердить він, - панує примітив, убогість, «сірятина», «хуторянщина». І в цьому він звинувачую партію та уряд, їх політику "мародерства" по відношенню до культурної спадщини українського народу. Негативна оцінка сучасного стану в українській культурі викликана у Дзюби саме її соціалістичним змістом. [...]».</p>
<p>«[...] Марксизм-ленінізм визначає націю як історично сформовану спільноту, що характеризується єдністю території, економічного життя, історичної долі та психічного складу, який виявляється в культурі. [...]» (с. 30).</p> <p>«[...] Марксизм-ленінізм виробив колосальне багатство ідей щодо національного питання, і ми, якщо нам справді дорогі інтереси комунізму, інтереси народу, а не види політичної і кон'юнктури,</p>	<p>«[...] На початку свого «витвору» І. Дзюба проводить відоме в марксистсько-ленінській літературі визначення нації. Але далі фактично його відкидає і в повній відповідності з основними постулатами буржуазного націоналізму тлумачить поняття нації, національного почуття, національної свідомості, національної психіки як щось незмінне, одвічне, закладено в підсвідомості людей. Роблячи екскурс в історичне минуле, він виключає з національного життя класову боротьбу,</p>

Висновок комісії	«Інтернаціоналізм чи русифікація? »
<p>не маємо права їх забувати або перелицьовувати для поточних потреб. Марксизм-ленінізм, підпорядкувавши національну справу загальнопролетарській справі, справі революції і комунізму, тим самим не применшив, а збільшив її значення й вагу, оскільки ясно встановив, що без справедливого її розв'язання не можливе суспільство справедливості – комунізм – і зобов'язав нас дбати про збагачення й намноження національнокультурних здобутків, які складуть загальнолюдську скарбницю, а не обрізувати їхній розріст і підсікати коріння. [...]» (с.41).</p>	<p>ігнорує ленінську думку про існування за капіталізму двох націй в кожній нації і двох культур в кожній національній культурі.[...]</p>
<p>«[...] По-третє, В. І. Ленін ніколи не приховував, що в партії є різні, часто протилежні погляди на національне питання, і вважав корисною і конче потрібною дискусію. А для успішного переборення великодержавництва й великоруського шовінізму як головної небезпеки для вироблення такої політики, яка була б найбільш чутлива до національних потреб інших народів, вважав потрібним передусім прислухатися до голосів і скарг місцевих працівників і «націоналів» [...]</p>	<p>«[...] Твердячи без кінця, що на Україні порушуються ленінські принципи національної політики, Дзюба висуває вимогу проведення дискусії з національного питання. Цілком зрозуміло, що він та його прихильники сподіваються, що така дискусія стала б їх своєрідним судом над партією, шельмуванням її політики і ідеології в дусі войовничого антикомунізму, засобом розпалювання ворожнечі між народами, «зведенням рахунків» з російським народом.[...]</p>
<p>«[...] Нарешті, національні проблеми вписуються також у проблеми соціалістичної демократії і з ними взаємодіють. Свобода і права людської особистості зв'язані щільно із свободою і правами національними, так само як гідність і самосвідомість людини зв'язана з гідністю і самосвідомістю національною, оскільки свобода, права, гідність, самосвідомість – поняття неподільні. Національні проблеми прямо впираються в проблеми самоврядування й народоправства. Національний розвиток і національна багатоманітність – це самодіяльність і багатоманітність життя, це його вічне розгортання і збагачення, а цілеспрямоване державне нівелювання, зливання, поглинання націй, тим більше за деспотичним "предначертанием" – це торжество тупої бюрократичної одноманітності, казарменості, мертвотності.</p>	<p>«[...] Коли до цього додати, що в "трактаті" Дзюби підібрані всякі плиточки і вигадки, які видаються за свідчення очевидця, особисто потерпілої людини, що по його сторінках щедро розсипана брутальні слова про радянські порядки, про те, що радянський народ не знає, що таке демократія і що таке справжня свобода, коли додати до цього заяви про могутні сили, які начебто піднімаються на захист покривджених, ображених національних почуттів, то стане цілком зрозумілим, чому антирадянська й антикомуністична пропаганда з захопленням прийняла писання Дзюби. [...]</p>

Висновок комісії	«Інтернаціоналізм чи русифікація? »
Уже тому цей процес денационалізації й русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об'єктивно реакційне значення.[...]» (с.240-241).	

Наведені цитати праці шістдесятника Івана Дзюби яскраво засвідчують щире бажання молодого романтика переконати партійне керівництво УРСР в невірності обраного ними курсу на тотальну русифікацію, довести, що ідея витворення «єдиного радянського народу» є хибною та суперечить ленінській тезі «розквіту та зближення націй», веде до перекручення історичної дійсності, знищення національних культур. З часом, вже дисидент і політв'язень Дзюба переконується, що колоніальна імперська політика була в основі ленінського вчення, в основі твореної Леніним імперії новітнього часу – Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Андрій Погорілов

Студент

історичного факультету

Львівського національного факультету імені Івана Франка

(Науковий керівник: доцент Середяк А.В.)

КОРІННЯ СУПРОТИВУ: РОЛЬ СІМ'Ї У ФОРМУВАННІ СВІДОМОСТІ ДИСИДЕНТА (НА ПРИКЛАДІ ЗОРЯНА ПОПАДЮКА)

Першою і основною спільнотою для кожної людини є її найближче оточення, тобто сім'я і родина. Саме в такому колі, проходить соціалізація дитини, пізнання світу, формування світогляду. Цей процес відбувається нецілеспрямовано, а закономірно і поступово, спостерігаючи за манерами спілкування та поведінкою оточуючих. Характерним для кожної родини є існування культу референтних осіб, або людей чий приклад може слугувати для наслідування. Саме вони є прикладом поведінки, основним фактором самоідентифікації у суспільстві, визначення і виділення себе самого від інших.

Вплив сім'ї на формування свідомості нонконформізму, непристосуванства та активного супротиву дисидентів в українській історіографії недостатньо вивчений. Існуючі публікації насамперед аналізують основні напрями дисидентського руху в Україні, методи опору радянській репресивній машині тощо. Сучасна історіографія переважно обмежується біографічними даними про осіб, що наважувалися протистояти владі, проте, на нашу думку, не недостатньо акцентує на тому, яким чином родина вплинула на формування такої особистості.

Спробуємо заповнити цю прогалину на прикладі родини дисидента, українського політв'язня Зоряна Попадюка. Народився Зорян 21 квітня 1953 р. у місті Львові. Дитинство провів у Самборі, навчався у середньої школі № 1, а завершив середню освіту у Львівській школі № 55. Виховували хлопця мати, дідусь і бабуся. Саме родина була місцем (в умовах радянської дійсності найчастіше єдиним), де можна було вільно висловлювати свої думки і обговорювати усі теми з близькими. Розмовляти з дитиною для родини було звичною і потрібною справою: *«Свої почуття, свої враження перше, де я їх висловлював була родина, це була бабуся, це була мама»*⁸⁴³ – згадує Зорян Попадюк.

Прикладом наслідування для хлопця, насамперед, був дідусь: *«У нас в сім'ї був культ діда січового стрільця Івана»*. *«Переді мною завжди були портрети бабці і дідуся. Бабуся постійно розповідала цікаві історії про діда»*⁸⁴⁴ – згадує дисидент. Це були історії про відважність, впевненість у власних переконаннях, національну свідомість і готовність ризикувати власним життям. Культ предків у родині і часта згадка про них формувала ланцюжок уявлень і переконань, що передаються з покоління в покоління. *«Я думав, що мені це дало? Дало можливість не зректися власних поглядів, поглядів моїх предків»*⁸⁴⁵.

Мати Зоряна, Любомира Попадюк працювала у Львові, то ж хлопець найбільше

⁸⁴³Зорян Попадюк, (1953 р. н.), записав Андрій Погорілов, м. Львів, 25 березня 2023 р. Приватний архів автора.

⁸⁴⁴ Там само.

⁸⁴⁵ Там само.

спілкувався і був під опікою бабусі. Бабуся, Софія Копистинська – вчителька математики у Самборі і вдова по українському січовому стрільцю і учаснику героїчної оборони гори Маківки Іванові Попадюку. Пані Софія походила з шляхетського роду Копистинських, то ж за влучним виразом онука *«володіла інструментарієм вихованої людини»*.⁸⁴⁶ Як сімейна реліквія в родині зберігається цісарська грамота 1834 року, видана прапрадідові Зоряна Матвієві Копистинському, яка засвідчує шляхетське походження родини до шостого покоління. Також бабуся розповідала про свого прадіда Михайла, який був членом товариства «Просвіта». Досі у родині зберігається свідоцтво, підписане у Львові в лютому 1897 року громадським і культурно-освітнім діячем, політичним провідником галицьких українців, членом-засновником і довголітнім головою товариства «Просвіта», співзасновником Наукового товариства ім. Тараса Шевченка, «Рідної школи», «Учительської Громади» Юліаном Романчуком. Вплив бабусі на свідомість майбутнього дисидента був вирішальним – від манер поведінки і спілкування, до толерантності, шляхетності і за потреби терпеливості до оточуючих – від сусідів до націй: *«Моя бабуся була освіченою людиною, інтелігентною, і в сім'ї не можна були почати розмови, яка б принижувала чи звинувачувала якийсь народ»*⁸⁴⁷. Очевидно це визначило майбутню політичну позицію п. Зоряна. Свої політичні погляди вже у зрілому віці він сформулює як національний протестантизм: *«Він у мене ніколи не був націоналістичним, тому що в нашій сім'ї не було радикалізму ні в чому»*⁸⁴⁸. Водночас був культ правди і відповідальності за свої дії. Правди, яку ретельно приховували у більшості родин. Покоління, що пережило дві хвилі радянської окупації (довоєнну і повоєнну) найчастіше свідомо ховало інформацію про пережите. В родині Попадюків, натомість, було чітке розуміння необхідності передачі історичної правди, недопустимості викривлення чи фальшивого трактування подій минулого: *«Це не наша влада»*⁸⁴⁹ – відверто говорила бабуся, отож її підтримувати не потрібно – розумів онук. Не потрібно підтримувати, пристосовуватися, однак не обдурювати, бо це вже характеризує не владу, а особу. Зорян Попадюк згадує, як бабуся ще в підлітковому віці дала йому великий моральний урок: *«Якось я проїхався в електричці «зайцем» зі Львова до Самбора і повернув бабусі отримані на дорогу кошти. Вона мене запитала звідкіля я взяв гроші, я сказав, що заощадив, бо не заплатив за проїзд. Ти ж сама казала, що це не наша держава. Бабуся відповіла мені, що якщо я навчуся дурити чужу державу, то дуритиму і свою. Я запам'ятав це назавжди»*⁸⁵⁰.

Перші вчинки, які можна характеризувати як акти опору тоді школяр Зорян Попадюк зробив також під впливом інформації отриманої від бабусі: *«На початку 60-х років, коли я відвідував це початкову школу, у місті Самборі учинився неспокій серед людей, особливо, тих, що мешкали неподалік ріки. Досить могутній вплив Дністра зруйнував прибережні пагорби, а коли велика вода відійшла, на березі залишилися лежати порозкидані людські кістяки і окремі кості. Їх було дуже багато. Ніхто в школі на занепокоєні запитання учнів відповіді давав, або не хотів...»*⁸⁵¹. В той час Софія Копистинська, колишня вчителька математики, працювала бухгалтером самбірської санепідемстанції і на другий день після інциденту розповіла внукові, що вночі її та співробітників викликали на роботу і вони всі при світлі прожектора змушені були збирати ті порозкидані людські кістки і складати на вантажний автомобіль. Пізніше

⁸⁴⁶ Зорян Попадюк, (1953 р. н.), записав Андрій Погорілов, м. Львів, 25 березня 2023 р. Приватний архів автора.

⁸⁴⁷ Там само.

⁸⁴⁸ Там само.

⁸⁴⁹ Там само.

⁸⁵⁰ Там само.

⁸⁵¹ Там само.

наказали їм усе назбиране вивезти на цвинтар та висипати у задалегідь викопану яму. Згодом кістки залили вапном і загорнули землею, вистеливши зверху зеленим дерном. Насамкінець, від усіх відібрали підписку про нерозголошення і відпустили... Того ж дня Софія Копистинська відвела онука на цвинтар і показала місце братської могили, в якій, за її словами, знайшли місце вічного спочинку 117 учнів старших класів самбірської української гімназії, або, як її тоді називали «Рідної школи», замордованих більшовиками під час російської-радянської окупації у 1939-му році⁸⁵². Хлопець вислухав жахливу але правдиву історію, зрозумів, що він є чи не єдиним носієм інформації про місце злочину НКВД-істів, усвідомив моральну відповідальність і зробив власні висновки. Від бабусі також довідався, що було у Самборі ще дві гімназії, проте вони не постраждали, адже були польськими. Провина замордованих дітей була лише в тому, що вони були українцями: *«Їх убивали, фактично, живцем, ніхто на них куль не тратив. Їх там по-всякому по ночах убивали. Більшість знайдено з кляпом у роті та скрученими дротом руками назад. Закопували живцем і утрамбовували трактором. Люди, які жили недалеко від нас, чули ті крики по ночах»*⁸⁵³. Згодом, Зорян Попадюк разом з вузьким колом однодумців вночі встановив на місці злочину пам'ятний хрест з написом «Жертвам НКВД». Через рік це стало першим пунктом звинувачувального висновку у кримінальній справі студента-першокурсника⁸⁵⁴.

Сила духу і патріотизм, чітка національна позиція і прагнення до змін було для родини Попадюків родинною традицією. Мати Зоряна – Любомира Попадюк викладала німецьку мову на факультеті іноземних мов у Львівському університеті імені Івана Франка (тоді Львівський державний ордену Леніна університет імені Івана Франка). Відтак менше часу проводила з дитиною. Зорян Попадюк згадує, що мати була в іпостасі двох: у Львові і вдома у Самборі. Зорян часто їздив до мами до Львова і пригадує, що тут отримував уроки уважного, бережливого ставлення до рідної мови. На питання, якою була мама, він стверджує: *«Мама була досить сурова, вона часто критикувала мене, коли я вживав неправильні слова, вона довго читала мені моралі. Вона вважала, що недбале ставлення до мови – це недбале ставлення до держави»*⁸⁵⁵. Мати намагалась привчити дитину не просто любові до мови, а пояснити сакральне значення мовлення як елементу національної самоідентифікації. *«Яке життя – така й мова»*⁸⁵⁶ – стверджує філософ Луцій Анней Сенека. Справді, в радянській дійсності, яка намагалась спростувати і нівелювати національні відмінності Любомира залишалася українкою. Це виразно проявлялось у її поглядах і її діях. Вона не боялась одягати вишиванку, у колі нонконформістів святкувати національні та релігійні свята – Різдво, Великдень, свято Купала та ін. Разом з майбутніми політв'язнями Любомира колядувала, вшановувала дні Тараса Шевченка тощо. Українська мова для Любомири була частиною душі і її віддзеркаленням. Її колега і наставник, завідувач кафедри німецької філології, засновник повоєнної германістики в Україні Богдан Задорожний писав: *«...розвиток та вдосконалення мови – це ніщо інше, як актуалізація мовних потенцій (...), досконалить не мова, а ступінь оволодіння нею»*⁸⁵⁷. Отож виправляти сина і робити його мову

⁸⁵² Там само.

⁸⁵³ Там само.

⁸⁵⁴ Архів Львівського національного університету імені Івана Франка) Фонд Р-119 (Львівський державний університет імені Івана Франка), опис 5 о/с (Відділ кадрів. Справи з особового складу), справа 365 (Накази ректора в студентських справах, 1972 р., т. 1 /01 січня – 31 березня 1972 р., 188 арк.), арк. 103, Наказ № 97а від 18 лютого 1972 р. про відрахування з навчання студента Зоряна Попадюка.

⁸⁵⁵ Зорян Попадюк, (1953 р. н.), записав Андрій Погорілов, м. Львів, 25 березня 2023 р. Приватний архів автора.

⁸⁵⁶ Андрій Содомора, Від слова до серця, від серця – до слова. (Львів: Літопис, 2012), 52.

⁸⁵⁷ Там само.

кращою, забрати усі мовні огріхи було для Любомири не лише навчанням грамотності, а через мову навчити життя.

Впливало на формування світогляду Зоряна і оточення матері, яка активно спілкувалася шестидесятниками. Це були подружжя Гелів, Каленців, Чорноволів, Осадчих, Гнатенків, Косівих, Богдана і Михайла Горинів та ін. Інакодумці нерідко зустрічалися у помешканні Попадюків, відзначали свята, ділились своїми поглядами і думками, уявленнями про майбутнє України. Гостював і пізніше листувався з Любомирою поет, публіцист, перекладач, в майбутньому дисидент і політв'язень Василь Стус. Зрозуміло, що таке товариство несло у собі енергію супротиву існуючій радянській системі. Очевидно це теж сприяло формуванню критичного мислення у хлопця, який слухав, аналізував, виробляв власну позицію: *«Мама жила у Львові і основне питання було: чому мама так рідко приїжджає. Але, коли я приїжджав до Львова, я був в колі людей, яких зараз називають дисидентами або творчою інтелігенцією»*⁸⁵⁸. В інтерв'ю Зорян Попадюк стверджує, що від мами йому передались такі риси як категоричність і водночас легке сприйняття дійсності, не трагізоване і не максималізоване. Мати навчила сина скептицизму в осмисленні суспільних явищ. Саме це, на його думку, полегшало сприйняття арешту, а ув'язнення не стало трагедією життя, а прийняттям дійсності.

У 1970 році п. Зорян вступав на філологічний факультет Львівського університету, проте зіткнувся з труднощами⁸⁵⁹, адже не вступив до комсомолу, як більшість учнів-старшокласників. П. Зоряна попередили, що він не зможе стати студентом, якщо буде членом комсомолу. До речі, Зорян Попадюк згадував, що він відмовився стати комсомольцем не особисто, а колективно – разом з усім класом.

Підсумуємо. Нонконформізм був присутній у родині Попадюка здавна. Ще прадід Михайло, що був колишнім австрійським податковим інспектором, відмовився посилати своїх дітей до польської школи в умовах тотальної полонізації, натомість віддав їх у німецьку. Зорян Попадюк ріс в оточенні різноманітних книг, зібраних його предками. Родинна бібліотека зберігала українські довоєнні і повоєнні видання, а також польські, німецькі, російські. Ці книжки виховали не одне покоління, зокрема і Софію Копистинську, Івана Попадюка, Любомиру Попадюк і, очевидно формували погляди самого Зоряна.

Неприйняття існуючої системи було закладене хлопцеві саме в родині. В інтерв'ю літописцеві дисидентського руху Василеві Овсієнкові Зорян Попадюк стверджує: *«...сім'я наша завжди жила в стані якогось такого неоголошеного, незаявленого, чи як іще сказати, конфлікту з владою. І чомусь завжди не ми мали претензії до влади, бо в цілому завжди жили скромно і не мали великих амбіцій, а влада до нас мала»*⁸⁶⁰. Однак неоголошений конфлікт з владою не привів ані до зневіри, ані до надмірної радикалізації поглядів. Вважаємо, що це теж заслуга родинного виховання. «Національний протестантизм» юнака передбачав повагу до правди, як основи людського буття. *«Ми не вважали себе дисидентами, ми вважали себе чесними людьми»* – озируючись на прожите скаже Зорян Попадюк⁸⁶¹.

⁸⁵⁸ Зорян Попадюк, (1953 р. н.), записав Андрій Погорілов, м. Львів, 25 березня 2023 р. Приватний архів автора.

⁸⁵⁹ Інтерв'ю А. Погорілова з Зоряном Попадюком (21.04.1953 р.н.). 15.10.2019 р., м. Самбір. Приватний архів автора.

⁸⁶⁰ Там само.

⁸⁶¹ Зорян Попадюк, (1953 р. н.), записав Андрій Погорілов, м. Львів, 25 березня 2023 р. Приватний архів автора.

Підкреслимо також прищеплену в сім'ї повагу до історії та сьогодення не лише рідної української, а й усіх інших націй. То ж не дивно, що приводом до арешту студента-першокурсника стало розклеювання листівок проти заборони вшанування пам'яті національного генія Тараса Шевченка (1972 р.) та спроби радянської влади поставити на коліна населення Чехословаччини в 1968 році. В подальшому житті п. Зорян звертає увагу на долю пригнічених малих народів Росії, серед яких доводилося відбувати покарання, долю численних націй (казахів), серед яких довелося жити на засланні.

Софія Приймачук

Курсантка

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

(Науковий керівник: доцент Плазова Т. І.)

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

Свій відлік Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного веде від 1 жовтня 1899 року, коли у Львові було відкрито Імператорську і королівську школу кадетів. Це був єдиний військовий навчальний заклад на західноукраїнських землях, які на той час входили до складу Австро-Угорської імперії, та шістнадцятим в усій Австро-Угорщині. Випускники закладу отримували звання «Кадет – заступник офіцера»⁸⁶².

З початком Першої світової війни в 1914 році школу евакуювали до Австрії. Серед визначних випускників – полковник Гнат Стефанів, підполковник Альфред Бізанц, отаман Богуслав Шашкевич, які відіграли важливу роль під час українських визвольних змагань⁸⁶³.

Після розпаду Австро-Угорщини і до 1921 року комплекс споруд був покинутим. А вже з 1921 року тут було розміщено Польський кадетський корпус № 1, переведений з Кракова (Лобзова). Початок Другої світової війни змусив польське командування у вересні 1939 року евакуювати з Равича до Львова Корпус кадетів № 3. Однак, у зв'язку з наступом Червоної армії, розпочати заняття так і не вдалося. З кінця 1939 року, від часу окупації західноукраїнських земель радянською владою, Корпус кадетів було розформовано і до 14 листопада 1939 року в приміщеннях корпусу було розміщено штаб Українського фронту.

З грудня 1940 до березня 1941 року в навчальних корпусах по вул. Кадетській, 32 розмістили 15-у стрілецьку бригаду. Згодом, в квітні 1941 року – 32-у танкову дивізію 4-го механізованого корпусу Червоної армії. Під час німецької окупації на території нинішньої Академії було розташовано німецький військовий шпиталь, а з кінця липня 1944 року і до весни 1947 року – радянський військовий шпиталь.

У 1947 році Брянське училище офіцерів-політпрацівників переміщується до Львова і стає Львівським військово-політичним училищем, займаючи територію кадетського корпусу. Заклад готував офіцерів для служби у редакціях військових ЗМІ та для культурно-просвітницьких закладів армії та флоту. В період з 1951 по 1958 роки училище було перетворене на Львівські курси з підготовки політскладу Радянської армії (Львівські курси політскладу Радянської армії), а 1958 року знов стало Львівським

⁸⁶² А. Г. Барадачев, В. В. Цыбулькин, Л. Н. Рожен, *Кадетские корпуса XIX — нач. XX вв.: украинское измерение (система обучения и воспитания)*. (Київ: Преса України, 2012), 272.

⁸⁶³ П. П. Ткачук, О. П. Красюк, А. І. Харук. *Нариси історії Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*. (Львів: АСВ, 2015), 72.

військово-політичним училищем. Від 1962 року воно було перетворене на Вище військово-політичне училище Радянської армії та військово-Морського флоту.

За роки радянської влади надбано вагомий досвід у підготовці офіцерських кадрів для збройних сил іноземних держав. Після набуття училищем статусу вищого навчального закладу на спеціальному факультеті з серпня 1971 року навчалися військовослужбовці більш ніж 20 країн Східної Європи, Азії, Африки та Латинської Америки.

Після відновлення Україною незалежності та створенням Збройних Сил України, розпочинається нова сторінка в історії цього навчального закладу. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 490 від 19.08.1992 року 8 жовтня 1993 року на базі Львівського вищого військового училища і військових кафедр цивільних вищих навчальних закладів м. Львова було створено вищий військовий навчальний заклад нового типу – Львівський військовий інститут, який першим в Україні був тісно інтегрований із системою цивільної вищої освіти, зокрема з Національним університетом «Львівська політехніка»⁸⁶⁴.

У співпраці з базовим університетом, у Львівському військовому інституті з 1993 року починають готувати офіцерів за п'ятнадцятьма спеціальностями, зокрема такими, як «Бойове застосування механізованих підрозділів», «Бойове застосування аеромобільних (парашутно-десантних) підрозділів» (курсанти цих спеціальностей були переведені до Одеського інституту Сухопутних військ в 1995 році), а також за спеціальностями «Фінансове забезпечення і економіка бойової та господарчої діяльності військ», «Правознавство» тощо.

В листопаді 2000 року з нагоди 100-річчя підготовки офіцерських кадрів у Галичині, Указом Президента України Військовому інституту при «Львівській політехніці» присвоєно ім'я гетьмана Петра Сагайдачного та вручено Почесну грамоту.

Від 1 вересня 2009 року відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України Військовий інститут Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного виведено зі складу Національного університету «Львівська політехніка» і реорганізовано в Академію сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного з утворенням в її складі військового коледжу сержантського складу. Згодом, через шість років Академія отримує статус Національної. Окрім того, в 2017 році, на базі Академії розпочинається й вишкіл військових капеланів.

На сучасному етапі Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного є визнаним лідером у сфері військової освіти, що забезпечує якісну підготовку військових кадрів, які від початку російсько-української неоголошеної війни дають гідну відсіч ворогу та обороняють територіальну цілісність України⁸⁶⁵.

⁸⁶⁴ «Музей історії Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного», *Національна академія сухопутних військ. Музей академії*, доступ отримано 30 квітня 2023, <https://www.asv.mil.gov.ua/?q=asv/muzey-istoriyi-akademiy.i>

⁸⁶⁵ *Біла книга-2010. Збройні сили України*, гол. роб. групи: І. Руснак. (Київ: Міністерство оборони України, 2011), 84; *Біла книга – 2011. Збройні Сили України*. (Київ: Міністерство оборони України, 2012), 84 с.; *Біла книга – 2012. Збройні Сили України*. (Київ: Міністерство оборони України, 2013), 74; *Біла книга – 2013. Збройні Сили України*. (Київ: Міністерство оборони України, 2014), 75; *Біла книга – 2014. Збройні Сили України*. (Київ: Міністерство оборони України, 2015), 84; *Біла книга – 2015. Збройні Сили України*. (Київ: Міністерство оборони України, 2016), 104; *Біла книга – 2016. Збройні Сили України*. (Київ: Міністерство оборони України, 2017), 112; *Біла книга – 2017. Збройні Сили України*. (Київ: Міністерство оборони України, 2018), 152.

Зоряна Битківська

студентка

історичного факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка

(Науковий керівник: доц. Н. В. Турмис)

НАЦІОНАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ ЛЬВІВСЬКОЇ СЕЦЕСІЇ (ГУЦУЛЬСЬКИЙ ТА ЗАКОПАНСЬКИЙ СТИЛІ)

Кінець XIX – початок XX ст. відзначився пошуком нових підходів до архітектури. Як наслідок сформувався новий стиль – «secession». В його основі був відхід від традиційного ордеру та, домінуючого в другій половині XIX ст., історизму. Стиль набув поширення як в архітектурі, так і в живописі та скульптурі. Натхненням для сецесії слугували мотиви природи, а саме рослинний орнамент. А в архітектурі широко використовувались вітражі, майоліка та ковані елементи. Прийнято розрізняти «орнаментальну» (1897–1907 рр.) та «раціональну» (1908–1918 рр.) сецесію⁸⁶⁶.

Саме в «орнаментальний» період у Галичині, як і на більшості територій Австро-Угорської монархії, сецесія починає набувати національних рис. Цьому сприяло національне піднесення початку XX ст. та численні етнографічні виставки, що привертала увагу до народних традицій й архітектури та ставали джерелами натхнення для творців нового стилю. У Галичині пошуки власного стилю розпочалися ще в 80–90-х рр. XIX ст., а взірцями до інтерпретації стали твори народного мистецтва жителів Карпат – гуцулів та гуралів⁸⁶⁷. Так сформувалися гуцульський та закопанський стилі.

Становлення гуцульського або українського стилю пов'язано з іменем професора Львівської політехніки Івана Левинського. Переосмислюючи народну архітектуру Карпат, він переносив окремі елементи на сецесійні споруди. Тож спроектовані ним дахи будівель, нагадували шпилі дерев'яних дзвіниць, а орнаменти та кольори декору мали гуцульські елементи⁸⁶⁸.

Сформований у той же час закопанський стиль отримав свою назву від курортного містечка Закопане. Станіслав Віткевич, натхнений народною архітектурою гуралів Татр, поставив собі за мету створити польський національний архітектурний стиль. У статті «Закопанський стиль» він зазначив, що в основі стилю мають лежати традиції підгальського мистецтва та наголосив, що воно має бути пристосованим до «вищих досконаліших людських потреб»⁸⁶⁹. Натомість Едгар Ковач запровадив свою концепцію бачення нового стилю, назвавши його «закопанський спосіб». Його ідея полягала не в сліпому копіюванні народних традиційних форм, як це робив, на його думку, С. Віткевич, а в детальному вивченні, переосмисленні та новому їх трактуванні, що дало

⁸⁶⁶Юрій Бірюльов. *Мистецтво львівської сецесії*. (Львів: Центр Європи, 2016), 25.

⁸⁶⁷*Архітектура Львова: час і стилі XIII–XXI ст.*, упоряд. Юрій Бірюльов. (Львів: Центр Європи, 2008), 396.

⁸⁶⁸Олесь Нога, *Проект пам'ятника Івану Івановичу Левинському*. (Львів: Укр. технології, 1997), 196.

⁸⁶⁹Stanisław Witkiewicz, «Styl zakopiański», *Kurjer Warszawski*. R.71, No. 279, 9 października 1891, доступ отримано 15 березня 2023: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/769196/edition/730991/content>

б змогу виробити основу для польського національного стилю⁸⁷⁰. Концепція Е. Ковача стала об'єктом критики з боку прихильників закопанського стилю у версії С. Віткевича та призвела до широкої дискусії щодо утвердження польського національного стилю⁸⁷¹.

Основна різниця між гуцульським та закопанським стилями полягала в джерелах натхнення, а також у формі вираження народних традицій – для закопанського стилю властиві більш м'які, стримані форми та впізнаваний елемент сонця, у той же час гуцульський стиль характеризується багатством орнаменту та пишністю, а також яскравою керамікою, що передає кольорову гаму народного мистецтва.

Напочатку ХХ ст. львівські архітектори спробували поєднати риси гуцульського та закопанського стилів, тим самим створивши своєрідний галицький стиль. Казимир Мокловський, який у 1900–1903 рр. працював у Львові, був одним з авторів цього симбіозу. У праці «Народне мистецтво Польщі» 1903 р. він доводив, що декоративно-прикладне мистецтво Східних Карпат і Татр має багато спільного, тож на противагу закопанському стилю С. Віткевича потрібно створити стиль, який би поєднував у собі традиційні елементи польського та українського народного мистецтва⁸⁷². Ідею підтримали Едвард Ковач, а також провідні архітектори фірми Івана Левинського – Тадеуш Обмінський та Олександр Лушпинський⁸⁷³. Цей підхід реалізували у Львові в будівлі санаторію Казимира Солецького (1906–1908 рр.), де разом з типовими гуцульськими елементами використано «закопанське сонечко».

У той же час І. Левинський продовжував відстоювати ідею національного українського стилю, а великий досвід та власна фабрика дозволили йому створити кращі зразки гуцульської сецесії. Зокрема, його авторству належать будівля товариства «Дністер» (1904–1906 рр.), в якій керамічне оздоблення відтворювало візерунки гуцульських килимів, а орнаменти та дах передавали традиції народного будівництва⁸⁷⁴, бурса дяків собору св. Юра (1903–1904 рр.), оздоблена майолікою з народно-модерними орнаментами та Гімназія і бурса Українського педагогічного товариства (1906–1908 рр.), стіни першого поверху якої оброблені рустами, що нагадують дерев'яні зруби.

Отож, поява наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. національних елементів у львівській сецесії засвідчила зростання національної свідомості поляків та українців. Культурне протистояння між ними відобразилось у творенні гуцульського та закопанського стилів, які відображали народні традиції населення Східної та Західної Галичини. Львів як центр провінції став місцем дискусій та спроб об'єднати ці два підходи в один галицький стиль, а принципи сецесії дали змогу створити яскраві зразки архітектури з національними елементами.

⁸⁷⁰Władysław Ekielski, “Spór o zakopiariszczyżnę i styl polski”, *Architekt.* 1902 No. 6, 59, доступ отримано 15 березня 2023: <https://bcpw.bg.pw.edu.pl/dlibra/publication/754/edition/933/content>

⁸⁷¹Julia Bohdanova i Żanna Komar, *Secesja we Lwowie.* (Kraków: Wysoki Zamek, 2014), 129.

⁸⁷²Kazimierz Mokłowski, *Sztuka ludowa w Polsce.* (Lwów: nakł. Księgarni H. Altenberga, 1903), 324–326, доступ отримано 15 березня 2023: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=184542>

⁸⁷³Нога, *Проект пам'ятника Івану Івановичу Левинському*, 217.

⁸⁷⁴Bohdanova i Komar, *Secesja we Lwowie*, 138.

Будівля санаторію Казимира Солецького (1906–1908 рр.). Світлина автора.

Будівля товариства «Дністер» (1904–1906 рр.). Світлина автора.

Оформлення вікон бурси дяків собору св. Юра (1903–1904 рр.). Світлина автора.

Гімназія і бурса Українського педагогічного товариства (1906–1908 рр.). Світлина автора.

Захар Бойко

курсант

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

(Науковий керівник: проф. О. М. Куцька)

СЕЛО ЗВАНІВКА – МІСЦЕ ДОТИКУ ГАЛИЧНИНИ ТА ДОНБАСУ

Здавна з обох сторін Карпат проживали найзахідніші етнографічні групи українського етносу – лемки та бойки. Проте, зупинимось на невеликому осередку проживання цих етнографічних громад українців, що розташоване у східній частині нашої країни, на Донеччині. Відомий український поет-лірик В. Сосюра у своєму вірші (від 1956 р.) так писав про це місце: «Останній вітру свист і плач дротів у полі, маленьким школярем, як цятка, в ньому я у Званівку іду. Шумлять дерева голі»⁸⁷⁵.

Мова йде про частинку Галичини, яка знаходиться у Бахмутському районі, куди у 1951 р. із населеного пункту Ліскувате (сьогодні землі Бещадського повіту Підкарпатського воєводства Республіки Польща) до сіл Званівка, Роздолівка та Верхньокам'янське було депортовано 360 сімей⁸⁷⁶ (за іншими даними – 340⁸⁷⁷) або майже 1300 людей⁸⁷⁸. Підставою для «переселення» стала угода між Польщею та УРСР, що була підписана 15 лютого 1951 р., за якою землі Хирівського та Стрільківського та Нижньоустрицького районів Дрогобицької області були передані до Польщі⁸⁷⁹.

Де-юре переселенці мали право вибору: виїхати у міста, радгоспи чи колгоспи (пропонувалося їхати на схід УРСР) або у місця ведення індивідуального господарства – у західні області. Однак де-факто вивозили запланованими маршрутами без урахування думки людей⁸⁸⁰. Паспорти у переселенців забирали, натомість видавали квитки переселенця, в яких зазначалося хто й куди їде⁸⁸¹.

Теоретично переселенців мали звільняти від податків і поточних виплат, їм були обіцяні підйомні кредити і житло. На папері дозволялося взяти з собою домашній скарб, продукти харчування й господарський інвентар вагою до 2 тонн на родину. Майно, що лишалося, мали описати й оцінити, а його вартість у грошовому еквіваленті повернути на місці поселення в УРСР, де люди мали отримати земельні ділянки, за розмірами

⁸⁷⁵ Володимир Сосюра, *Вибрані твори: в 2 томах* (Київ: Наукова думка, 2000), т.1. 648, доступ отримано 31.03.2023: https://chtyvo.org.ua/authors/Sosiura/Vybrani_tvory_u_dvokh_tomakh_Tom_I/

⁸⁷⁶ Депортовані назавжди бойки та лемки: хто вони та як опинилися на Сході. 19.07.2021, доступ отримано 1.04.2023: <https://history.rayon.in.ua/topics/388229-deportovani-nazavzhdi-boiki-ta-lemki-hto-voni-ta-ia-ropinilisia-na-shodi..>

⁸⁷⁷ «Як живуть лемки на Донбасі», 07.09.2019, доступ отримано 1.04.2023: <https://dn.suspilne.media/news/37649..>

⁸⁷⁸ О. Лагер, «Дорога в один кінець. Історія переселення бойків і лемків на Донбас на прикладі однієї родини (монолог)», 11.09.2022 (далі – Лангер О. Дорога в один кінець...), доступ отримано 01.04.2023: <https://freeradio.com.ua/doroha-v-odyn-kinets-istoriia-pereseleattia-boikiv-i-lemkiv-na-donbas-na-prykladi-odniiei-rodyny-monoloh/>.

⁸⁷⁹ Федорчук С. «Ой верше, мій верше... (Лемківський острів Донбасу)», 01.03.2009, доступ отримано 1.04.2023. <https://bojky.wordpress.com/2009/03/01/%D0%BE%D0%B9-%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%88%D0%B5-%D0%BC%D1%96%D0%B9-%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%88%D0%B5-E2%80%A6%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80/>

⁸⁸⁰ Депортовані назавжди...

⁸⁸¹ О. Лагер, *Дорога в один кінець...*

однакові з тими, які вони залишили. Проте, за словами Н. Тутової, батьків якої під час депортації переселили до Роздолівки, «ніхто не компенсував нічого за залишені землі, меблі, речі чи інше майно. Дали по 5 тисяч рублів, але ті гроші йшли на будівництво нового будинку». Ці слова підтверджує й Н. Василюшина: «На Бойківщині дідусь мав багато землі і лісових угідь, а після переселення ледь отримав 60 соток»⁸⁸².

Отже, приїхавши на Донбас, лемківське та бойківське населення опинилося в доволі скрутному становищі, адже до їх приїзду не було підготовлено навіть житла, в той час, як свої власні домівки вони мали залишати польській владі, згідно з умовами переселення⁸⁸³. Щоправда райком партії постановив збудувати для переселенців помешкання, але робітники не встигли. Будинки здавали поспіхом, без вікон і дверей. Людям доводилося завішувати ці отвори ковдрами. Взимку було так холодно, що вода у відрах замерзала. Вугілля переселенцям не давали, та й вони не вміли ним топити, бо до цього опалювали помешкання дровами. Інших підселяли до сімей, які жили в стареньких хатах: дві кімнати по 10 м². В тих кімнатах і так сім'ї великі були, тому ночувати доводилось на холодних горищах⁸⁸⁴.

Існують відомості, що мешканці села Званівка прихищали переселенців: впродовж року (доки не було добудовано домівки) більше ніж у ста будинках корінних званівчан проживали приїжджі з Західної України⁸⁸⁵. За словами вже згаданої Н. Тутової, її родина «...потрапила до людей, які пережили голод. Горе бойків нагадувало їм жахи, з якими вони зіткнулися. Тому вони ділилися найціннішим...»⁸⁸⁶.

Незважаючи на відмінності в віросповіданні, мові, політичних поглядах сутичок між місцевим населенням та переселенцями із Західної України не відбувалося, останні органічно влились у життя на новому місці⁸⁸⁷. Три вищезгадані населені пункти, де розмістили ліскуватців, розташовувались одне від одного на відстані 10–15 км, і переселенці там складали 85%, що стало запорукою збереження самобутньої етнокультури бойків та лемків⁸⁸⁸.

Переселенці намагалися триматися власних традицій. Так в селі діяла українська школа, яку не змогла перевести радянська влада на російську мову, в родинях зберігалася віра та українська мова⁸⁸⁹. З особливою повагою з покоління в покоління передавались прадавні переписи бойківських страв: підбиваний борщ, буляники, верхнина, киселиця, пинцяки, стиранка тощо. В селах досі живі традиції, які лемки та бойки привезли з рідної землі – обрядові звичаї Різдва, Великодня, Трійці. Особливо яскравим є традиційний лемківський вертеп, який зберіг свою автентичність, тексти, вбрання⁸⁹⁰.

У 1991 році, коли УГКЦ вийшла з підпілля, переселенці, які досі вважають себе греко-католиками, вирішили збудувати у селі Званівка храм. Вже 3 вересня 1991 року було засновано парафію. Першим священником був Мирон Семків. Владика Софрон Дмитерко, направив туди отців Василян. Спочатку служили по хатах, потім спорудили невелику каплицю, водночас будувалася мурована церква. Отець Павло Федусів, настоятель єдиного на Донеччині монастиря УГКЦ, у 2014 році привіз з Луцька до

⁸⁸² Депортовані назавжди...

⁸⁸³ С. Федорчук, Ой верше...

⁸⁸⁴ О. Лагер, Дорога в один кінець...

⁸⁸⁵ С. Федорчук, Ой верше...

⁸⁸⁶ О. Лагер, Дорога в один кінець...

⁸⁸⁷ С. Федорчук, Ой верше...

⁸⁸⁸ Депортовані назавжди...

⁸⁸⁹ С. Федорчук, Ой верше...

⁸⁹⁰ Депортовані назавжди...

Званівки копію ікони Богородиця Замилування⁸⁹¹. Команда спільного проекту Радіо Свобода та «Настоящего времени», яка знімала документальний фільм «Депортовані на Донбас», згадувала: «... у грудні, було дуже холодно, мінус двадцять, але недільним ранком люди йшли до церкви <...> минуло понад 70 років, самих переселенців лишилися одиниці, а релігія, що була стільки часу заборонена, і досі єднає людей»⁸⁹².

Віра та культурні традиції були фундаментом і для створення об'єднаної територіальної громади. Званівка стала найменшою із них на Донбасі. Сьогодні ця територія перебуває у прифронтовій зоні. З початком повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року, багато мешканців села виїхали на захід України, тим самим наблизившись до своїх прадідівських земель. Дехто залишився, не бажаючи виїжджати та покидати вже осілу землю та власну хатину. Мешканці, що zostались активно допомагають Збройним Силам України, волонтерять, плетуть сітки, приймають у власні будинки захисників.

⁸⁹¹ «Як переселені з Галичини бойки заснували греко-католицьку громаду на Донбасі», *Радіо Свобода*, 08.02.2020, доступ отримано 1.04.2023: <https://www.radiosvoboda.org/a/30424115.html>.

⁸⁹² І. Стороженко, «Донбаські бандерівці: як нащадки депортованих лемків та бойків створили найменшу громаду на Сході України», *Радіо Свобода*, 01.10.2020, доступ отримано 1.04.2023: <https://www.radiosvoboda.org/a/30868759.html>.